

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2012

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

*Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά
Messaionika kai Nea Ellinika*

Κέντρον Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού τής Ακαδημίας Αθηνών
Αναγνωστοπούλου 14, 106 73 Αθήνα

Centre de Recherches Médiévales et Néo-helléniques de l'Académie d'Athènes
14, rue Anagnostopoulou, Athènes 106 73, Grèce

ΤΗΛ. 210-3664611, FAX 210-3664637
e-mail: kemne@academyofathens.gr

ISSN 1105-3399

ΑΘΗΝΑ 2012

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άναστασία Κοντογιαννοπούλου, <i>Άστικά συμβούλια στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη τής συλλογικότητας κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες (13ος-15ος αι.)</i>	9-33
Κώστας Λαμπρινός, <i>Σάν «έξορία παντοτινή». Ή πορεία του ιταλοῦ μηχανικοῦ Angelo Oadì στη βενετική Κρήτη</i>	35-58
Μπ. Α. Φόνκιτς, <i>Νέο αὐτόγραφο τοῦ Νικολάου Σπαθάριου</i>	59-71
Δέσποινα Βλάχη, <i>Γυναῖκες στο κοινωνικό και ἐπαγγελματικό περιβάλλον τῶν ἐμπόρων-πρακτόρων τῆς Levant Company στην Ἀνατολή. Γάμος - συγγένεια - ἐπιχειρήσεις (18ος-19ος αι.)</i>	73-101
Ἰκάρος Μαντούβαλος, <i>«Τὸ ἑλληνικὸν σχολεῖον εἶναι τὸ μόνον μέσον τῆς προκοπῆς καὶ μαθήσεως τῶν νέων εἰς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα». Πτυχῆς τῆς ἐκπαιδευτικῆς ζωῆς τῆς ἑλληνοβλαχικῆς κοινότητος τοῦ Miskolc (τέλη 18ου - ἀρχῆς 19ου αι.)</i>	103-128
Ἀριστείδης Π. Στεργέλλης, <i>Βενιαμὶν Λέσβιος. Ὁ μαρτυρικός ἐθνοδιαφωτιστής. Νέα βιογραφικὰ ζητήματα</i>	129-134
Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, <i>Τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη. Ἡ διαδρομὴ του ἀπὸ τὴν Ἁγία Πετροῦπολη στην Ἀθήνα</i>	135-147
Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, <i>Οἱ ἐπιστολιμαῖες διατριβῆς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη. Γενικῆς παρατηρήσεις. Ἐκδοση καὶ σχολιασμός τριῶν ἀνεκδότων</i>	149-207
Κώστας Λάμπας, <i>Σχόλια σὲ μιὰ περιγραφὴ τῶν Κυδωνιῶν (1818)</i> ..	209-233
Χαρίτων Καρανάσιος, <i>Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης Λαρίσης</i>	235-287
Μνήμη Δημητρίου Ζ. Σοφιανοῦ	289-290
Abstracts – Résumés – Riassunti	291-298
Εὐρετήριο	299-313

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΣΤΙΚΑ ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ
(13ος - 15ος αι.)

Από τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους (4ος-6ος αι.) σημαντικό ρόλο στη ζωή των πόλεων έπαιξαν τα αστικά συλλογικά όργανα και πιο συγκεκριμένα η σύγκλητος στην Κωνσταντινούπολη, τα βουλευτήρια στις επαρχιακές πόλεις και οι συνελεύσεις. Η σύγκλητος, το ανώτατο αστικό συμβούλιο του κράτους, συγκροτήθηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 4ο αιώνα. Δικαίωμα εισόδου στη σύγκλητο είχαν οι κάτοχοι μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας, οι οποίοι κατείχαν ανώτερα αξιώματα και τίτλους της βυζαντινής ιεραρχίας, καθώς και ανώτεροι αυτοκρατορικοί υπάλληλοι. Μεταξύ των αρμοδιοτήτων της σύγκλητου, που συγκαλούνταν στο αυτοκρατορικό παλάτι, ήταν η εκλογή αυτοκράτορα, η συμμετοχή σε δικαστικές κρίσεις, σε διπλωματικές αποστολές και στο τυπικό της βυζαντινής αυλής¹.

Με το πέρασμα των χρόνων η σύσταση της σύγκλητου άλλαξε, καθώς τον 11ο αιώνα πραγματοποιήθηκε άνοιγμα του συλλογικού σώματος και σε μέλη των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων². Παρόλα αυτά, στα χρόνια

* Ευχαριστώ θερμά την ομότιμη καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, κυρία Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα για τις πολύτιμες παρατηρήσεις της.

1. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, «Η σύγκλητος εις το βυζαντινόν κράτος», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου*, 2 (1949), σ. 1-152· Gilbert Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 ως το 451*, Αθήνα 2000, σ. 137 κ.ε. Πβ. Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328)*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 36), Θεσσαλονίκη 2004, σ. 72.

2. Speros Vryonis, «Byzantine δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century», *Dumbarton Oaks Papers* (στο εξής: *DOP*), 17 (1963) (= Speros Vryonis, *Byzantium: its*

που ακολούθησαν, δηλαδή στην εποχή των Κομνηνών αυτοκρατόρων και των Παλαιολόγων, οι συγκλητικοί ήταν κατά βάση εκπρόσωποι της γαιοκτητικής αριστοκρατίας³.

Τα βουλευτήρια κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους απαρτίζονταν από τους άρχοντες των πόλεων, οι οποίοι εκλέγονταν από έναν περιορισμένο αριθμό πλουσίων πολιτών. Βασικό κριτήριο για την είσοδό τους στο βουλευτήριο ήταν η κατοχή συγκεκριμένου ύψους έγγειας ιδιοκτησίας. Οι άρχοντες αυτοί, οι λεγόμενοι βουλευτές, ήταν επιφορτισμένοι με διάφορες αστικές λειτουργίες, όπως η είσπραξη των φόρων, ο επισιτισμός των πόλεων, η συντήρηση των τειχών, η φύλαξη των πόλεων και η διοργάνωση θεαμάτων, την ομαλή υλοποίηση των οποίων εγγυόνταν με την περιουσία τους⁴. Επίσης από τους δύο τελευταίους αιώνες της περιόδου αυτής σημαντική ήταν η συμμετοχή των επισκόπων στην πολιτική ζωή των πόλεων, καθώς ανέλαβαν ορισμένες αρμοδιότητες, όπως η φροντίδα των φυλακισμένων και ο έλεγχος των δαπανών και της υλοποίησης κάποιων αστικών έργων⁵.

Ο μετασχηματισμός των αστικών κέντρων κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (8ος-11ος αι.) επηρέασε και τους αστικούς θεσμούς⁶. Τα βουλευτήρια σταδιακά καταργήθηκαν. Επικεφαλής της πόλης, ωστόσο, εξακολούθησαν να είναι μέλη των ανώτερων στρωμάτων του αστικού πληθυσμού που συμμετείχαν σε λιγότερο ή περισσότερο πολυμελή συμβούλια και συνεργάζονταν με τους εκπροσώπους της κεντρικής εξουσίας που έδρευαν εκεί. Σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή της πόλης συνέχισε κατά

Internal History and Relations with the Muslim World, Variorum Reprints, Λονδίνο 1971, αρ. III), σ. 310.

3. Για την οικονομική βάση της αριστοκρατίας βλ. κυρίως D. Kyritses, *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας, Harvard University, Cambridge Massachusetts 1997, σ. 54, 142 κ.ε.

4. Βλ. σχετικά Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 349-352· Avshalom Laniado, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantin*, Παρίσι 2002, σ. 27-46, 63-71, 95-129.

5. Άννα Αβραμέα, «Ο επίσκοπος και η πόλη: τα κοσμικά κτίσματα», *Βυζαντικά*, 7 (1987), σ. 77-87· Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 355-356.

6. Εχθρικές επιδρομές, φυσικές καταστροφές, επιδημίες οδήγησαν στον περιορισμό της έκτασης, του αριθμού των κατοίκων και της οικονομικής δραστηριότητας στις βυζαντινές πόλεις, οι οποίες από την εποχή αυτή άρχισαν σταδιακά να σχυρώνονται και να αποκαλούνται κάστρα. Βλ. σχετικά Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 365· Cyril Mango, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μετάφρ. Δημήτρης Τσουγκαράκης, Αθήνα 1988, σ. 84-92.

τους χρόνους αυτούς να παίζει ο επίσκοπος⁷. Τα ίδια περίπου χαρακτηριστικά είχε και κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο (11ος-15ος αι.) η διοίκηση των βυζαντινών πόλεων, την οποία ασκούσαν εκλεγμένοι τοπικοί άρχοντες σε συνεργασία με τον αυτοκρατορικό διοικητή της πόλης. Κατά την περίοδο αυτή ο επίσκοπος εξακολούθησε να συμμετέχει στον αστικό βίο⁸.

Παράλληλα με τα συμβούλια των αρχόντων, στις πόλεις λειτούργησαν ευρύτερα συλλογικά όργανα, τα οποία στη σύγχρονη ιστοριογραφία χαρακτηρίζονται ως συνελεύσεις. Σε αυτές μπορούσαν να συμμετάσχουν ο αυτοκράτορας, η σύγκλητος, ο πατριάρχης στην Κωνσταντινούπολη, οι άρχοντες στις επαρχιακές πόλεις, ιερωμένοι και ο υπόλοιπος αστικός πληθυσμός⁹.

Σύγχρονοι ερευνητές έχουν κατά καιρούς ασχοληθεί με τη μελέτη των συλλογικών οργάνων στις βυζαντινές πόλεις κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο¹⁰. Στις μελέτες αυτές ωστόσο παρατηρείται ασάφεια στην ορο-

7. Για την κατάργηση του θεσμού των βουλών των πόλεων βλ. Νεαρές αρ. 46, 47 του αυτοκράτορα Λέοντα Στ' (886-912), Σπύρος Τρωιάνος (έκδ.), *Οι Νεαρές Λέοντος Στ' του Σοφού*, Αθήνα 2007, σ. 172-175. Πβ. Evangelos Chrysos, «Die angebliche Abschaffung der städtischen Kurien durch Kaiser Anastasios», *Βυζαντινά*, 3 (1971), σ. 93-102. Για την εξέλιξη των πόλεων κατά την περίοδο αυτή βλ. Charalambos Bouras, «City and Village: Urban Design and Architecture», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 31/2 (1981), σ. 611-653· John Haldon - Hugh Kennedy, «The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organisation and Society in the Borderlands», *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* (στο εξής ZRVI), 19 (1980), σ. 79-116. Πβ. Gilbert Dagron, «Η αστική οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, γενική εποπτεία Αγγελική Λαΐου, τ. Β', Αθήνα 2006, σ. 53. Βλ. επίσης Ernst Kirsten, «Die byzantinische Stadt», *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, Μόναχο 1958, σ. 1-48· Καραγιαννόπουλος, *ό.π.*, σ. 366-368· Laniado, *ό.π.*, σ. 131 κ.ε.

8. Constantine Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments and Representative Assemblies from 1081 to 1351», *Byzantion*, 43 (1973), σ. 435-436, 439-440· Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική*, *ό.π.*, σ. 197, 200.

9. Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments», *ό.π.*, σ. 449-455· Costas Kyrris, «Typologie des assemblées d'états à Byzance aux XIII-XIV siècles», *XIII Congrès international des sciences historiques, Moscou 1970*, Βαρσοβία 1975, σ. 73-93.

10. Peter Charanis, «Internal Strife in Byzantium during the Fourteenth Century», *Byzantion*, 15 (1940), σ. 208-230 (= Peter Charanis, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, αρ. VI)· ο ίδιος, «On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later», *Byzantinoslavica*, 12 (1951), σ. 94-153 (= Peter Charanis, *Social, Economic and Political Life*, *ό.π.*, αρ. IV)· Costas Kyrris, «The Political Organization of the Byzantine Urban Classes between 1204 and 1341», *Liber Memorialis Antonio Era* (= Studies

λογία που χρησιμοποιείται για το χαρακτηρισμό των συλλογικών οργάνων. Με τον όρο «συνέλευση» χαρακτηρίζονται από τη σύγχρονη έρευνα αδιακρίτως οι συνεδριάσεις της συγκλήτου, των επαρχιακών συμβουλίων, οι εκκλησιαστικές σύνοδοι και τα στρατιωτικά συμβούλια¹¹. Δεν υπάρχει, δηλαδή, σαφής διάκριση των διαφόρων συλλογικών οργάνων¹², ενώ η κοινωνική σύνθεση και οι αρμοδιότητές τους δεν έχουν αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής έρευνας¹³.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η πραγμάτευση των συλλογικών οργάνων κοσμικού χαρακτήρα στις βυζαντινές πόλεις, ιδιαίτερα τις επαρχιακές, από τον 13ο αιώνα, μετά δηλαδή τον κατακερματισμό της βυζαντινής επικράτειας που ακολούθησε την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Δυτικούς σταυροφόρους το 1204, έως την τελική πτώση της αυτοκρατορίας στους Οθωμανούς Τούρκους το 1453. Μέσα από τη λεπτομερή μελέτη της σχετικής ορολογίας, της συγκρότησης και των καθηκόντων των συμβουλίων αυτών, θα ερευνηθούν η επίδραση που είχαν οι πολιτικές εξελίξεις στην εσωτερική οργάνωση των πόλεων, η λειτουργία του μηχανισμού λήψης αποφάσεων, ο ρόλος των αστικών συμβουλίων στην πολιτική ζωή των πόλεων και η σχέση των τοπικών συμβουλίων με τον αυτοκρατορικό διοικητή και την κεντρική εξουσία γενικότερα.

Presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions, XXVI, Cagliari 1961), Βρυξέλλες 1963, σ. 19-32· ο ίδιος, «Representative Assemblies and Taxation in the Byzantine Empire between 1204 and 1341», *XIIe Congrès international des sciences historiques: Études présentées à la Commission internationale pour l'histoire des assemblées d'États*, Louvain-Paris 1966, σ. 45-54· ο ίδιος, «Gouvernés et gouvernants à Byzance pendant la révolution des zélotes (1341-1350)», *Gouvernés et gouvernants: recueils de la Société Jean Bodin*, XXIII, 2, Βρυξέλλες 1968, σ. 271-330· Hans-Georg Beck, *Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte*, Μόναχο 1966· Léon-Pierre Raybaud, *Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258-1354)*, Παρίσι 1968· Günter Weiss, *Johannes Kantakuzenos - Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch - in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969· I. Medvedev, «À propos des soi-disant assemblées représentatives à Byzance, en particulier au XIVe siècle», *Actes du XIVe congrès international des études byzantines, Bucarest, 6-12 septembre 1971*, τ. 2, Βουκουρέστι 1975, σ. 211-216· Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments», *ό.π.*, σ. 432-481· Τόνια Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*, Αθήνα 2007, σ. 132-137, 159 κ.ε.

11. Charanis, «Internal Strife», *ό.π.*, σ. 208-230· Medvedev, «Assemblées représentatives», *ό.π.*, σ. 211-216.

12. Στο ίδιο· Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments», *ό.π.*, σ. 432-481.

13. Kyrris, «Political Organization», *ό.π.*, σ. 19-32.

ΟΡΟΛΟΓΙΑ

Το υλικό των πηγών που αναφέρεται στα αστικά συμβούλια και τη λειτουργία τους είναι αποσπασματικό και προέρχεται κατά βάση από τις αφηγηματικές πηγές. Χρήσιμες πληροφορίες αντλούνται επίσης από την επιστολογραφία της εποχής, από τη νομοθεσία, όπως επίσης από έγγραφα πατριαρχικά, αρχαιακό υλικό από τις μονές του Αγίου Όρους και άλλων περιοχών του ελλαδικού χώρου και άλλα φιλολογικά έργα.

Με τους όρους *βουλευτήριον*¹⁴, *σύλλογος*¹⁵, *σύναξις*¹⁶, δηλώνεται γενικά το συλλογικό όργανο. Ειδικότερα, η σύγκλητος της Κωνσταντινούπολης δηλώνεται κυρίως με τους όρους *σύγκλητος*, *βουλή*, *γερουσία*¹⁷. Το συμβούλιο των αρχόντων στις επαρχιακές πόλεις χαρακτηρίζεται με τους όρους *βουλή*¹⁸ και

14. Ιωάννης Καντακουζηνός (*Ioannis Cantacuzeni Ex imperatoris historiarum Libri IV*, έκδ. Ludovic Schopen, τ. 1-3, Βόννη 1828-1832), τ. 1, σ. 160· τ. 2, σ. 21. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς χρησιμοποιεί επίσης τον όρο «βουλευτήρια» για να δηλώσει τα συμβούλια που συγκαλούνταν για τη λήψη αποφάσεων. Τα θεωρεί μάλιστα αναπόσπαστο μέρος του αστικού βίου και βασική ένδειξη ύπαρξης πολιτισμού, καθώς παρατηρεί χαρακτηριστικά ότι στους Μογγόλους «οὐ πανηγύρεις ἐκεῖ καὶ φιλοτιμίας θέατρα, οὐδὲ βουλευτήρια περὶ ναυστάθμων καὶ τριηραρχιῶν καὶ ἀγορανομιῶν», βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς (*Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, έκδ. Ludovic Schopen, τ. 1-2, έκδ. Immanuel Bekker, τ. 3, Βόννη 1829-1855), τ. 1, σ. 31. Βλ. επίσης Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 64, 70 «Ἐντεῦθεν βουλευτήρια συνεχῆ παρὰ τούτων ἀπάντων συνεκροτοῦντο, τὸν πατριάρχην συνωθοῦντα μὴ ἀμελεῖν, ἀλλὰ διανίστασθαι καὶ τὴν ἀνήκουσαν τοῖς ἐνεστώσι πράγμασι διδόναι προμήθειαν»· τ. 2, σ. 843-844 «ἔτι τε πολιτειῶν εὐνομία καὶ κανόνες ἀδρεπεῖς δικαστηρίων ὁμοῦ καὶ βουλευτηρίων πρὸς ἀστάθμητον καὶ συγκεχυμένον βίον». Βλ. επίσης, Μανουήλ Καλέκας, *Αλληλογραφία (Correspondance de Manuel Calecas*, έκδ. Raymond-J. Loenertz, Βατικανό 1950), σ. 309, επιστολή 1 (Appendix) (1396) «ταύτην (τὴν ἀλήθειαν) καὶ πολιτείας καὶ βουλευτηρίων καὶ νόμων καὶ φιλοσοφίας καὶ ὅλων ἐπιστήμης ἀπάσης καὶ τέχνης ἀρχὴν οὖσαν ὀρώμεν». Ο όρος δηλώνει επίσης το χώρο, όπου συγκαλούνταν το συμβούλιο των αρχόντων στη Θεσσαλονίκη, βλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *ό.π.*, σ. 92 «Ἄμα εἶδεν αὐτὸν ἢ ἀγορὰ ἢ τὸ βουλευτήριον». Πβ. *The Letters of Manuel II Palaeologus*, έκδ. George Dennis, Ουάσινγκτον 1977, αρ. 45 (1404-1408) «διὸ προκλήσεις τε καὶ τιμαὶ παρὰ τὰ βουλευτήρια, παρὰ τὰ μουσεῖα, παρὰ τὰς δίκας αὐτάς».

15. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 226.

16. Γεώργιος Παχυμέρης (*Georges Pachymères, Relations historiques*, έκδ. Albert Failler - Vitalien Laurent, τ. 1-2, έκδ. Albert Failler, τ. 3-4, Παρίσι 1984-1999), τ. 3, σ. 211.

17. Βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 1, σ. 65, 137· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 531· τ. 2, σ. 606, 696· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 218, 308. Η σύγκλητος αναφέρεται επίσης ως *συνέδριον*, *μέγα συνέδριον*, *μεγάλη βουλή*, βλ. Δημητρίου Κυδωνή *Επιστολές (Démétrius Cydonès, Correspondance*, έκδ. R.-J. Loenertz, τ. 1-2, Βατικανό 1956-1960), *ό.π.*, τ. 1, σ. 152 και τ. 2, σ. 12, 151.

18. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, σ. 92 (*Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula accedunt Trapezuntinae Historiae scriptores Panaretus et Eugenicus*, έκδ. T. Tafel, Fran-

βουλευτήριο¹⁹. Σε πηγές του 14ου και 15ου αιώνα απαντά επίσης ο όρος σύγκλητος, ο οποίος αναφέρεται στο συμβούλιο των αρχόντων της Θεσσαλονίκης²⁰ και των Σερρών²¹, ενώ με τον όρο γερουσία δηλώνεται το συμβούλιο των αρχόντων του Μυστρά (αρχές 15ου αι.)²². Με τον όρο *ἐκκλησία* δηλώνεται συνήθως

cofurti ad Moenum 1832) «Καὶ ἀνυψωθεὶς χρυσαῖν οἶα πτερούγοιν τῆ κατὰ τὴν ἀλήθειαν καὶ ταπεινώσιν, φιλεῖται πρὸς τε τῆς βουλῆς, πρὸς τε τοῦ δήμου». Νικηφόρος Γρηγοράς τ. 1, σ. 249-250 (αναφορά στο σώμα που συγκροτήθηκε από τους άρχοντες της Θεσσαλίας για να αντιμετωπιστεί η επίθεση των Καταλανών στα 1309-1310). Ιωάννης Καντακουζηνός τ. 1, σ. 501 (συμβούλιο στο οποίο οι Ακαρνανές αποφάσισαν να συμμαχήσουν με τον Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο (1328-1341) το 1336. Για το ίδιο γεγονός βλ. και Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 545). Rodolphe Guiland, «Le traité inédit "Sur l'usure" de Nicolas Cabasilas», *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Αθήνα 1935, σ. 275 «πᾶσα δὲ βουλή συνέστη καὶ δίκαια καὶ δικαστήρια καὶ γράφονται νόμοι καὶ ψηφίζονται δικασταὶ καὶ γυμνοῦται ξίφος καὶ πᾶν ὅτιοῦν γίνεται τῶν τηρούντων ταῖς πόλεις τὴν δικαιοσύνην». Δημητρίου Κυδώνη, «Συμβουλευτικός έτερος περί Καλλιπόλεως», *Patrologiae cursus completus, Series graeca posterior*, τ. 154, Παρίσι 1866, σ. 1012 (στο εξής: PG), «κὰν ταῖς ἐκκλησίαις, κὰν ταῖς βουλαῖς». *Actes du Prôtaton*, έκδ. Denise Papachryssanthou, (Archives de l'Athos VII), Παρίσι 1975, αρ. 13 (1406) «ἐπεὶ γὰρ τῶν πόλεων ὅσαι καλῶς πράττουσι τῆ τῶν ἀρίστων βουλῆ διοικοῦνται».

19. Βλ. παραπάνω σημείωση 14.

20. *Actes de Docheiariou*, έκδ. Nicolas Oikonomidès, (Archives de l'Athos XIII), Παρίσι 1984, αρ. 54 (1414) «ἐστάλησαν οὖν διὰ τοῦτο δύο μὲν ἄρχοντες τῆς συγκλήτου καὶ δύο τῆς ἐκκλησίας». *Actes d'Iviron IV, De 1328 au début du XVI siècle*, έκδ. Jacques Lefort, Nicolas Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, Vassiliki Kravari, avec la collaboration d'Hélène Métrévélí, (Archives de l'Athos XIX), Παρίσι 1995, αρ. 97 (1421) «συμπαρόντων ἡμῖν καὶ οὐκ ὀλίγων ἀρχόντων τῶν τῆς συγκλήτου». «[Jean Argyropoulos] La comédie de Katablattas. Invective byzantine du XVe s.», έκδ. P. Canivet, N. Oikonomidès, *Δίπτυχα*, 3 (1982-83), σ. 49-51 «Τί δαὶ καὶ τὸ παρὰ τῆς ἀστείας ἐκείνης καὶ γελωτοποιοῦ Σολομώνης γερονδὸς ἐπὶ καταγέλω σοι παρὰ τοῖς τῶν Θεσσαλῶν ἀρχείοις, παρόντος μὲν ἐκεῖσε καὶ τοῦ δεσπότη, παρουσίας δὲ καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ἀπάσης συγκλήτου», σ. 61, 63. David Balfour, *Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*, Βιέννη 1979, σ. 57 «ἐξ ὧν εἶχεν ἕκαστος τῶν τε τῆς συγκλήτου καὶ πολιτείας, ἐράνω κοινῶ τὰ κοινὰ ἐξοικονομεῖν».

21. Οι Σέρρες βρίσκονταν τότε υπό σερβική κυριαρχία, βλ. *Actes d'Esphigménou*, έκδ. Jacques Lefort, (Archives de l'Athos VI) Παρίσι 1973, αρ. 27 (1365) «Προκαθεζομένου τοῦ παναγιωτάτου δεσπότη ἡμῶν τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Σερρών καὶ ὑπερτίμου, τῶν ὑπ' αὐτῶ τε ἐντιμοτάτων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, τοῦ οἰκείου τε τῆ κραταιᾶ καὶ ἁγία ἡμῶν κυρία καὶ δεσποίνη καὶ γαμβροῦ ταύτης κεφαλῆς κύρ τζελνίκου τοῦ Ῥαδοσθλάβου, τοῦ οἰκείου καὶ ἐξαδέλφου ταύτης κύρ Ἀλεξίου τοῦ Ἀσάν, τῶν εὐγενεστάτων καὶ καθολικῶν κριτῶν, τοῦ τε κύρ Ὁρέστου τοῦ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ καὶ κύρ Δημητρίου Κομνηνοῦ τοῦ Εὐδαμνοῦϊωάννου, καὶ ἐτέρων τῶν τῆς συγκλήτου, τοῦ τε μεγάλου τζαουσίου κύρ <?> τοῦ Καρδάμη, Παλαιολόγου τε τοῦ Μαυροδοῦκα, καὶ κύρ Μιχαήλ τοῦ Σχουλή καὶ ἐτέρων ἀρχόντων...». Πβ. George Ostrogorsky, «Problèmes des relations byzantino-serbes au XIV s.», *13th International Congress of Byzantine Studies, Main Papers II*, Οξφόρδη 1966, σ. 5.

22. *Analecta Byzantino-Russica*, έκδ. W. Regel, ανατ. Νέα Υόρκη χ.χ., σ. 67 «... παρῆν

η σύγκληση ευρύτερης συλλογικής συνάθροισης, της συνέλευσης, στην οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, μπορούσαν να συμμετάσχουν ο αυτοκράτορας, ο πατριάρχης, οι άρχοντες, αρχιερείς και ο υπόλοιπος αστικός πληθυσμός, τόσο στην πρωτεύουσα²³ όσο και στις επαρχιακές πόλεις²⁴. Για τη συνέλευση απαντά επίσης στις πηγές ο όρος σύλλογος²⁵, *σκέψις*²⁶ και *κοινή βουλή*²⁷.

A. Σύγκλητος

Η σύνθεση και η συγκρότηση της συγκλήτου της Κωνσταντινούπολης κατά την υπό μελέτη εποχή έχουν μελετηθεί διεξοδικά και δε θα μας απασχολήσουν στην παρούσα εργασία²⁸. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι, παρόλο που στα χρόνια αυτά η σύγκλητος δε διαδραμάτισε σημαντικό πολιτικό ρόλο²⁹, διατήρησε βασικές της αρμοδιότητες, δηλαδή το συμβουλευτικό της ρόλο³⁰, τη συμμετοχή σε δικαστικές κρίσεις³¹, σε εκκλησιαστικές συνόδους³² και στην εθιμοτυπία της αυλής³³. Επίσης μέλη της

μὲν ὁ πάντα ἄριστος καὶ λαμπρότατος δεσπότης, παρῆν δὲ καὶ ὁ ἀρχιερεὺς καὶ ἡ γερουσία δὲ καὶ πᾶν ὅσον ἔκκριτόν τε καὶ καθαρὸν τοῦ ἱερατικοῦ καταλόγου. Καὶ τοῦ δήμου δὲ οὐδεὶς ἀπῆν». Πβ. Denis Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*, Variorum, Λονδίνο 1975, σ. 93.

23. Νικηφόρος Γρηγοράς τ. 2, σ. 846, 854. Ιωάννης Καντακουζηνός τ. 1 σ. 533. τ. 2, σ. 540. τ. 3, σ. 34, 39, 80, 299.

24. Ιωάννης Καντακουζηνός τ. 1, σ. 385-388. τ. 2, σ. 175-176, 573. Δημητρίου Κυδώνη, «Συμβουλευτικός», *ό.π.*, σ. 1012-1013. Βασίλειος Λαούρδας, «Ο "Συμβουλευτικός προς τους Θεσσαλονικείς" του Μανουήλ Παλαιολόγου», *Μακεδονικά*, 3 (1953-55), σ. 295 «τὴν ἐκκλησίαν ταυτηνὴ τὴν μεγάλην». Ο όρος ἐκκλησία χρησιμοποιεῖται επίσης για να δηλώσει τα στρατιωτικά συμβούλια και τις εκκλησιαστικές συνόδους, βλ. ενδεικτικά Ιωάννης Καντακουζηνός τ. 1, σ. 430, 432. τ. 2, σ. 79.

25. Λαούρδας, *ό.π.*, σ. 296.

26. Γεώργιος Ακροπολίτης (*Georgii Acropolitae Opera*, έκδ. Augustus Heisenberg, τ. 1, Λειψία 1903, ανατ. Peter Wirth, Στουτγάρδη 1978), σ. 156.

27. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 1, σ. 95.

28. Βλ. τη βιβλιογραφία στις σημειώσεις 1 και 35.

29. Ο Γεώργιος Παχυμέρης (τ. 4, σ. 681) αναφέρει ότι ο *μέγας πριμμικήριος* Κασσιανός κλήθηκε να συλλέξει τους κτηματικούς φόρους από την περιοχή της Μεσοθυνίας (Μ. Ασία) με απόφαση της συγκλήτου. Επίσης ο Νικηφόρος Γρηγοράς (τ. 1, σ. 78-79) αναφέρει ότι ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος (1259-1282) στέφθηκε αυτοκράτορας με την ενθάρρυνση και την υποστήριξη μελών της συγκλήτου και του ιερατείου. Πβ. Kyritses, *ό.π.*, σ. 53 κ.ε.

30. Βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 3, σ. 81. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 20

31. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 531. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 23.

32. Βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 2, σ. 339, 483. τ. 3, σ. 147.

33. Βλ. ενδεικτικά Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 4, σ. 545. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 97.

συγκλήτου στέλνονταν σε πρεσβείες και διπλωματικές αποστολές³⁴, ενώ επιπλέον η σύγκλητος συμμετείχε σε ευρύτερα συλλογικά όργανα, όπως η γενική συνέλευση που συγκαλούσε συνήθως ο αυτοκράτορας για την ανακοίνωση διαφόρων ζητημάτων³⁵.

B. Επαρχιακά συμβούλια

Στις επαρχιακές πόλεις του Βυζαντίου μαρτυρείται η σύγκληση συμβουλίων των αρχόντων για την αντιμετώπιση τοπικών ζητημάτων. Σε πηγές του 14ου και του 15ου αιώνα οι άρχοντες που συμμετείχαν στα τοπικά συμβούλια αναφέρονται ως οι τῶν κοινῶν φροντισταί³⁶, τῶν κοινῶν προϊστάμενοι καὶ προύχοντες ἐν πολιτείᾳ³⁷, ἐπιμεληταὶ κοινῶν³⁸, τῆς πολιτείας ἄρχοντες³⁹, πρῶτοι τῆς πόλεως⁴⁰, ἄνθρωποι καλοὶ⁴¹, συγκλητικοὶ ἄρχοντες⁴². Επίσης οι ἄρι-

34. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 397· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 149· τ. 2, σ. 444.

35. Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 157· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 392· τ. 2, σ. 173 (στρατιωτικό συμβούλιο). Πβ. Raybaud, *Le gouvernement*, ό.π., σ. 112 κ.ε.· Kyritses, *Byzantine Aristocracy*, ό.π., σ. 53 κ.ε.· Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική*, ό.π., σ. 73, 80.

36. *Ισιδώρου αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ομιλία εις τας εορτάς του αγίου Δημητρίου*, έκδ. Βασίλειος Λαούρδας, (Ελληνικά, Παράρτημα 5), Θεσσαλονίκη 1954, αρ. 4, σ. 55.

37. *Ισιδώρου Ομιλία*, ό.π., αρ. 5, σ. 60.

38. Ihor Ševčenko, «Nicolas Cabasilas' "Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation», *DOP*, 11 (1975) (= Ihor Ševčenko, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981, αρ. IV), σ. 181-201.

39. Lisa Bénou, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrôme (Serrès)*, τ. A (XIII-XV siècles), Παρίσι 1998, αρ. 23 (14ος αι.), αρ. 127 (14ος αι.)· Franciscus Miklosich – Iosephus Müller (έκδ.), *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τ. 1-6, Βόννη 1860-1890 (στο εξής: MM), τ. 2, σ. 472 (15ος αι.). Βλ. επίσης σε πατριαρχικά έγγραφα από την Κωνσταντινούπολη «πολιτικοὶ ἄρχοντες» (MM, τ. 2, σ. 493 (15ος αι.) «ὁ ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων, κατὰ τὸ πνεῦμα υἱὸς τῆς ἡμῶν μετριότητος, κύρ Θωμᾶς ὁ Καλλοκύρις». Βλ. και MM, τ. 2, σ. 495 (15ος αι.) «ὁ ἀπὸ τῶν πολιτῶν ἄρχων, κύρ Ἰωάννης ὁ Μελιδόνης»· Balfour, *Politico-historical Works*, ό.π., σ. 174 «τῶν διοικούντων τὰ τῆς πόλεως ἀρχόντων».

40. *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου, Πρόχειρον νόμων ἢ Εξάβιβλος*, επιμέλεια Κωνσταντίνος Πιτσάκης, Αθήνα 1971, σ. 380.

41. MM, τ. 5, σ. 81 (1319)· Ισιδώρου Ομιλία, ό.π., σ. 55, 60· Ševčenko, «Nicolas Cabasilas», ό.π., σ. 93· Bénou, *Le codex B*, ό.π., αρ. 23 (14ος αι.), αρ. 126 (14ος αι.), αρ. 127 (14ος αι.). Πβ. Tsirpanlis, «Byzantine parliaments» ό.π., σ. 440.

42. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, τ. 2, έκδ. Herbert Hunger, Otto Kresten, Ewald Kislinger, Carolina Cupane, (Corpus Fontium Historiae Byzantinae XIX/2), Βιέννη 1995, αρ. 111 (1337-1338) (στο εξής: PRK)· *Actes d'Esphigménou*, ό.π.,

στοι, οι δυνατοί, οι ἄρχοντες, οι ἔκκριτοι, οι προῦχοντες, που στην υπό μελέτη περίοδο αποφάσιζαν για ζητήματα εξωτερικής πολιτικής των αστικών κέντρων πρέπει να συμμετείχαν στα τοπικά συμβούλια των αρχόντων⁴³.

Στο συμβούλιο των αρχόντων στις επαρχιακές πόλεις είχαν δικαίωμα συμμετοχής μέλη της ανώτερης αριστοκρατίας, που ήταν συνήθως κάτοχοι υψηλών αξιωματίων και τίτλων της αυτοκρατορικής αυλής, όπως και μεγάλης περιουσίας⁴⁴. Επίσης μέλη του συμβουλίου των αρχόντων μπορούσαν να είναι τοπικοί αριστοκράτες, οι οποίοι διέθεταν αξιόλογη αγροτική και αστική περιουσία και έφεραν συνήθως τιμητικούς τίτλους και αξιώματα της αυλής⁴⁵. Οι εκπρόσωποι της υψηλής και της ντόπιας αριστοκρατίας πιθανόν ταυτίζονται με τους συγκλητικούς ἄρχοντες που απαντούν σε πηγές του 14ου και του 15ου αιώνα, οι οποίοι διακρίνονται από τους ἐκ τῆς πολιτείας⁴⁶. Οι τελευταίοι πιθανόν προέρχονταν από τους πιο

αρ. 27 (1365) «καὶ ἐτέρων τῶν τῆς συγκλήτου»· *Actes de Vatopédi II. De 1330 à 1376*, έκδ. Jacques Lefort, Vassiliki Kravari, Christophe Giros, Kostis Smyrlis, Παρίσι 2006, αρ. 144 (1375).

43. Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 75-76· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, σ. 620 «τῶν τῆς Ὀρεστιάδος προῦχόντων»· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 180, 187 «τοῖς ἐν Ἄδρια-νουπόλει ἄρχουσι προσπέμπων κρύφα καὶ διαλεγόμενος, ἔπεισε τὴν πόλιν ἐγχειρίζειν», 351.

44. *Actes de Kutlumus*, έκδ. Paul Lemerle, (Archives de l'Athos II²) Παρίσι 1988, αρ. 34 (1375)· PRK, ό.π., αρ. 111 (1337-1338). Πβ. Αγγελική Λαΐου, «Κοινωνικές δυνάμεις στις Σέρρες στο 14ο αιώνα», *Διεθνές συνέδριο Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία, Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου – 3 Οκτωβρίου 1993, Πρακτικά*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1998, σ. 204-209· Nevra Necipoğlu, «The Aristocracy in Late Byzantine Thessalonike: A Case Study of the City's Archontes (Late 14th and Early 15th Centuries)», *DOP*, 57 (2003), σ. 133-151, όπου διακρίνονται τα ανώτερα από τα κατώτερα μέλη της αριστοκρατίας στη Θεσσαλονίκη.

45. *Actes de Chilandar*, έκδ. Louis Petit, B. Korablev, (Βυζαντινά Χρονικά, Παράρτημα ΙΖ' τόμου), Αγία Πετρούπολη 1911, αρ. 150 (1365) «... γῆν, ἥτις ἀπεσπάσθη ἀπὸ τινῶν ἀρχόντων ... ἦγουν τοῦ Καλοδιηκῆτου, τοῦ υἱοῦ τοῦ κανηκλίου, τοῦ Ἀχεραΐτου, τοῦ Παλαιολόγου Κουρβῆ, τοῦ Μαμονᾶ, καὶ τοῦ Τζημισκῆ»· *Actes d'Esphigménou*, αρ. 27 (1365) «καὶ ἐτέρων τῶν τῆς συγκλήτου, τοῦ τε μεγάλου τζαουσίου κύρ <?> τοῦ Καρδάμη, Παλαιολόγου τε τοῦ Μαυροδοῦκα, καὶ κύρ Μιχαῆλ τοῦ Σχουλή καὶ ἐτέρων ἀρχόντων»· *Actes de Docheiariou*, αρ. 38 (1366), όπου ο μέγας προμμικῆριος Δημήτριος Φακρασῆς υπογράφει μαζί με άλλους ἄρχοντες της Θεσσαλονίκης την πράξη, με την οποία ο Ιωάννης Καλοθήης επικύρωσε την κατοχή ενός αμπελιού στη Μονή Δοχειαρίου του Αγίου Όρους. Πβ. Λαΐου, «Κοινωνικές δυνάμεις», ό.π., σ. 209-210· Necipoğlu «Aristocracy», ό.π., σ. 140.

46. PRK, ό.π., αρ. 111 (1337-1338) (εκκλησιαστική σύνοδος)· *Actes de Vatopédi II*, ό.π., αρ. 144 (1375): (πράξη των καθολικῶν κριτῶν Θεσσαλονίκης) «συνελθόντων ἡμῶν ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ μητροπόλει Θεσσαλονίκης, τῆς τε εἰρημένης ἀρχοντίσης ἅμα τῷ ῥηθέντι

ισχυρούς οικονομικά και τους πιο επιφανείς κοινωνικά του μεσαίου κοινωνικού στρώματος των πόλεων, οι οποίοι αν και δεν ήταν κάτοχοι τιμητικών τίτλων και αξιωμάτων⁴⁷, διέθεταν παρόλ' αυτά μόρφωση και οικονομική επιφάνεια, που τους επέτρεπαν να συμμετέχουν στα διάφορα συλλογικά όργανα. Τα όρια ανάμεσα στα κατώτερα μέλη της τοπικής αριστοκρατίας και τα ανώτερα μέλη του μεσαίου κοινωνικού στρώματος είναι δυσδιάκριτα. Είναι ωστόσο εμφανής στις πηγές της υπό μελέτη περιόδου η παρουσία εκπροσώπων του ανώτερου στρώματος του μεσαίου κοινωνικού χώρου μεταξύ των επαρχιακών αρχόντων. Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαν να ενταχθούν πλούσιοι ελεύθεροι επαγγελματίες, εκπρόσωποι των επαγγελματικών σωματείων, όπως και μορφωμένοι υπάλληλοι⁴⁸.

ταύτης γαμβρῷ τῷ Γαβρᾶ παραβαλοῦσης, ὁμοίως δὲ καὶ τῶν εἰρημένων μοναχῶν, παρόντων καὶ πολλῶν συγκλητικῶν ἀρχόντων, οὐκ ὀλίγων δὲ καὶ τῶν ἐκ τῆς πολιτείας» Balfour, *Politico-historical Works*, ὁ.π., σ. 57. Βλ. επίσης MM, τ. 2, σ. 472 (15ος αι.) «ὁ ἀπὸ τῆς πολιτείας ἀρχόντων κύρ Ἄνδρέας ὁ Ἀργυρόπουλος», σ. 493 (15ος αι.) «ὁ ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων ... κύρ Θωμᾶς ὁ Καλλοκῦρις», σ. 495 (15ος αι.) «ὁ ἀπὸ τῶν πολιτῶν ἄρχων». Πβ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεὺς ἢ Οἰκονόμος*, ὁ.π., σ. 132.

47. Αναφέρονται συνήθως ως «κύρ», «οἰκείος» και «δοῦλος» του αυτοκράτορα. Για παράδειγμα ο «ἀπὸ τῆς πολιτείας ἄρχων κύρ Ἄνδρέας ὁ Ἀργυρόπουλος» [MM, τ. 2, σ. 472 (15ος αι.)] σε ἄλλο ἔγγραφο της πατριαρχικής γραμματείας αναφέρεται ἐπίσης ως «οἰκείος» του αυτοκράτορα [MM, τ. 2, σ. 374 (15ος αι.)]. Βλ. ἐπίσης την ἐπόμενη υποσημείωση.

48. Σε ἔγγραφο που επικυρώνει τη δωρεὰ ενός κτήματος στη Μονὴ Βατοπεδίου μεταξύ των «ἐνδοξοτάτων ἀρχόντων» της Θεσσαλονίκης, των «ὑπογεγραφότων ὀνομαστί τῶν διαλαμβανομένων ἐνταῦθα» υπογράφει και «ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἀγίου ἡμῶν αυθέντου καὶ βασιλέως παρῶν καὶ ἀκούσας ἐκ στόματος αὐτοῦ ὑπέγραψα. Μιχαὴλ Γαβρᾶς ὁ ἱατρὸς», η ἐπαγγελματικὴ ιδιότητα του οποίου παραπέμπει στο μεσαίο κοινωνικό στρώμα. Βλ. *Actes de Vatopeði II*, ὁ.π., αρ. 126 (1366). Βλ. ἐπίσης *Actes d'Iviron III*, αρ. 78 (1320), ὅπου η πώληση σπιτιῶν στη Θεσσαλονίκη γίνεται παρουσία ἀρχόντων της πόλης, μεταξύ των οποίων του *ἐξάρχου τῶν μυρεψῶν* κυροῦ Θεοδώρου Βραχνού. Αναφέρουμε ἐπίσης τους τραπεζίτες ἀρχοντες της Θεσσαλονίκης, τον σεβαστὸ Μυρεψό και τον Σεβαστεϊανό, τον ἀρχοντα Γαλλιῶτο, τον γραμματικό, τον ἀρχοντα Κουνούπη, φορολογικὸ υπάλληλο, και ἄλλους, οι οποίοι ἐντάσσονται ἐπίσης στο μεσαίο κοινωνικό χώρο (αρχές 15ου αι.), βλ. S. Kugéas, «Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts», *Byzantinische Zeitschrift*, 23 (1914-19), σ. 148-150, ὅπως και τους ἀρχοντες Ἀνδρέα Ἀργυρόπουλο, Θωμᾶ Καλοκῦρη και Ἰωάννη Μελιδῶνη, οι οποίοι ἦταν πλούσιοι ἔμποροι και τραπεζίτες, βλ. MM, τ. 2 σ. 472, 493, 495 (15ος αι.). Πβ. Peter Matschke – Franz Tinnfeld, *Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen und Lebensformen*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau 2001, σ. 156· Κιουσοπούλου, *Βασιλεὺς ἢ Οἰκονόμος*, ὁ.π., σ. 132. Στην κοινωνική αὐτή κατηγορία θα μπορούσαν ἐπίσης να ενταχθούν οι «πλούσιοι», τους οποίους αναφέρει στο «Διάλογο μεταξύ πλουσίων και φτωχῶν» ο Ἀλέξιος Μακρεμ-

Οι ἀρχοντες που συμμετείχαν στο συμβούλιο ἐκλέγονταν συνήθως μεταξύ των επιφανῶν και πιο μορφωμένων πολιτῶν, ἐνῶ κάποιες φορές ἐμφανίζονται σε αὐτὸ μέλη της ἴδιας οἰκογένειας⁴⁹. Ο Θωμᾶς Μάγιστρος στο ἔργο του «Περὶ Πολιτείας» προτρέπει τους πολίτες τοὺς σφῶν ἀρχοντας ἀριστίνδην πλουτίνδην αἰρεῖσθαι⁵⁰. Δεν εἶναι γνωστή η διαδικασία ἐκλογῆς των ἀρχόντων στην ὑπὸ μελέτη περίοδο⁵¹. Πιθανόν βασικὸ κριτήριο για την ἐκλογή στο συμβούλιο των ἀρχόντων ἦταν η κατοχὴ ἀκίνητης ἰδιοκτησίας στην πόλη⁵².

βολίτης, οι οποίοι θεωροῦνται ὅτι ἀνήκαν στο μεσαίο στρώμα της βυζαντινῆς κοινωνίας, βλ. Ihor Ševčenko, «Alexios Makrembolites and his 'Dialogue between the Rich and the Poor'», *ZRVI* 6 (1960) (= Ihor Ševčenko, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981, αρ. VII), σ. 200-201.

49. Ἰωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 274 «οἱ δ' ἐν Ἐδέσση δυνατοὶ, οἱ τε Ἄγγελοι Ραδίποροι ἐπιτεκλημένοι, τρεῖς ὄντες ἀδελφοὶ, καὶ ὁ Λάσκαρις, ἐπεὶ τὰ προστάγματα ἐδέξαντο βασιλέως, μηδεμίαν ποιησάμενοι ἀναβολὴν, ἐπεὶ καὶ ὁ δῆμος Ἐδεσσηνῶν τῆς αὐτῶν ἐξήρητο γνώμης...». Ἐπίσης ο Ἰωάννης Καντακουζηνός ἀναφέρει το διορισμό του Μανουὴλ Ἀσάν ως διοικητῆ στη Βιζύη, ὅπου εἶχε συγγενεῖς που ἀσκούσαν ἐπιτροπὴ στην πόλη, τ. 2, σ. 491 «πρωτοστράτωρ γὰρ ὁ τούτου πενθερὸς ἐκεῖ τὴν οἰκίαν ἔχων ἐξαρχῆς κτήσεις τε πλείστας καὶ μεγάλας εἶχεν ἐν αὐτῇ, καὶ τῶν συγγενῶν καὶ τῶν οἰκείων ἐκεῖ πολλοὶ κατῴκουν, ὑφ' ὧν ἤγετο σχεδὸν ἡ πόλις». Πβ. Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments», ὁ.π., σ. 440. Βλ. ἐπίσης Necipoğlu, «Aristocracy», ὁ.π., σ. 140-144, ὅπου ἀπαντοῦν μέλη των ἰδίων οἰκογενειῶν μεταξύ των ἀρχόντων ἀπὸ τις αρχές του 14ου ως τις αρχές του 15ου αἰώνα.

50. PG, τ. 145, Παρίσι 1865, σ. 524.

51. Σύμφωνα με τον Kyrtis, («Political Organization», ὁ.π., σ. 28-29) μια ἀπὸ τις ἀρμοδιότητες των «λαϊκῶν συνελεύσεων» ἦταν η ἐκλογή κάποιων υπαλλήλων του κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Αναφέρει για το λόγο αὐτὸ το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, ὅπου σύμφωνα με ἐπιστολὴ του Δημητρίου Κυδῶνη «Πάνυ δὲ ἤσθη ἀκούσας ἐπὶ σὲ τὰς τῆς πόλεως ψήφους ἐλθούσας», βλ. *Δημητρίου Κυδῶνη Ἐπιστολές*, ὁ.π., τ. 1, ἐπ. 68. Ἐπίσης οι ἔποικοι των Ἰωαννῶν ἐξέλεγον ἀνθρώπους καλοὺς που ἀναλάμβαναν δικαστικές ἀρμοδιότητες, βλ. MM, τ. 5, σ. 81 (1319). Ἐπιπλέον ο Δούκας στο ἱστορικὸ ἔργο του ἀναφέρει ὅτι «Οἱ δὲ τῆς πόλεως ἄλλον ἀντ' αὐτοῦ ψηφίζουσιν ἔπαρχον, Ἀλέξιον τὸν Ἀπόκαυκον» (βλ. *Ducas Historia Turco-Byzantina (1341-1462)*, ἐκδ. V. Grecu, Βουκουρέστι 1958, σ. 43). Δεν εἶναι ὡστόσο σαφές αν σε τέτοιες διαδικασίες ἔπαιρναν μέρος ὅλοι οι κάτοικοι μιας πόλης ἢ μόνον οι κάτοχοι ἀκίνητης ἰδιοκτησίας.

52. Κατὰ τον Θωμᾶ Μάγιστρο ἐκεῖνοι που δεν κατείχαν ἰδιοκτησία στις πόλεις δεν θα ἔπρεπε να συμμετέχουν στην υπεράσπισή τους, βλ. PG, τ. 145, σ. 521-524 «καὶ μάλισθ' ὅταν οἱ φυλάττειν λαχόντες μὴ τριωβολιμαῖοι καὶ πένητες καὶ τοῦ μηδενὸς ἄξιοι τυγχάνωσιν ὄντες, ἀλλ' οἷοι καὶ οἰκίας σφῶν καὶ ἀγροὺς ἐν πόλει καὶ τάφους πατρῶους τε καὶ παππῶους». Πβ. Matschke – Tinnfeld, *Die Gesellschaft*, ὁ.π., σ. 74. Πιθανόν η κατοχὴ ἰδιοκτησίας στην πόλη ἀποτελοῦσε κριτήριο ὄχι μόνον για τη συμμετοχὴ στην υπεράσπισή της, ἀλλὰ και για το δικαίωμα του ἐκλέγειν και ἐκλέγεσθαι στα ἀστικά συμβούλια.

Από τις σημαντικότερες αρμοδιότητες του συμβουλίου των αρχόντων που εντοπίζονται στις πηγές στην υπό μελέτη περίοδο είναι η φροντίδα για τον επισιτισμό της πόλης, η συμμετοχή στη διαδικασία επιλογής επισκόπου και στη λήψη σημαντικών για την πόλη αποφάσεων, ενώ εκπρόσωποι των αρχόντων έπαιρναν επίσης μέρος σε δικαστικές κρίσεις και σε διάφορες δικαιοπραξίες.

Σχετικά με τη μέριμνα για τον επισιτισμό των αστικών κέντρων ο Συμεών Θεσσαλονίκης αναφέρει ότι κατά την πολιορκία της πόλης από τους Τούρκους το 1425 ή 1426 οι κάτοικοι απειλήθηκαν από λιμό λόγω της αδιαφορίας των αρχόντων και των μεταξύ τους προστριβών⁵³. Οι άρχοντες, προφανώς υπεύθυνοι για τον εφοδιασμό της πόλης με τα απαραίτητα, αμέλησαν να πράξουν το καθήκον τους, ώστε να αποφευχθεί ο λιμός.

Για τη συμμετοχή των αρχόντων της πόλης στη διαδικασία επιλογής επισκόπου μας πληροφορεί ο *νομοφύλαξ* και *κριτής* Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, ο οποίος στη συλλογή νόμων που εξέδωσε στα μέσα περίπου του 14ου αιώνα με τον τίτλο *Εξάβιβλος*, αναφέρει ότι οι κληρικοί και οι «πρώτοι τῆς πόλεως» ήταν αρμόδιοι να προτείνουν τρία πρόσωπα, για να επιλεγεί ένα από αυτά ως επίσκοπος⁵⁴.

Οι άρχοντες συνεργάζονταν με τον αυτοκρατορικό διοικητή για ζητήματα άμυνας της πόλης. Ο Ανδρόνικος Γ', για παράδειγμα, προκειμένου να προσχωρήσει σε αυτόν η πόλη της Άρτας, ήρθε σε διαπραγματεύση με το διοικητή της Βασιλίτζη και τους άρχοντες της πόλης, οι οποίοι την παρέδωσαν στον αυτοκράτορα⁵⁵. Κάποιες φορές οι άρχοντες διαπραγμα-

53. Balfour, *Politico-historical Works*, ό.π., σ. 174 «ὁ λιμὸς ἦν σφοδρῶς ἡμῖν ἐπικείμενος, καὶ μᾶλλον ὥρα χειμῶνος, τῶν διοικούντων τὰ τῆς πόλεως ἀρχόντων ἡμεληκῶτων καὶ διαφορομένων ἀλλήλοις». Η Θεσσαλονίκη βρισκόταν τότε υπό βενετική κυριαρχία, το συμβούλιο ωστόσο των αρχόντων εξακολούθησε να λειτουργεί σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση, βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*. Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004, σ. 233-237.

54. Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, ό.π., σ. 380.

55. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 522-525. Επίσης ο Γεώργιος Ακροπολίτης αναφέρει ότι στα 1256, όταν ήταν γενικός διοικητής των δυτικών επαρχιών του βυζαντινού κράτους, έκανε περιοδεία για να τακτοποιήσει τις εσωτερικές υποθέσεις της περιφέρειάς του. Αφού έφτασε στο Άλβανο, μαζί με τους προκρίτους της περιοχής πήγε στο Δυρράχιο. Εκεί τακτοποίησε όλες τις υποθέσεις καθ' οδόν προς το Δυρράχιο και τις υποθέσεις του Δυρραχίου και κατόπιν αποχώρησε. Οι πρόκριτοι, ως εκπρόσωποι της τοπικής διοίκησης και καλύτεροι γνώστες των ζητημάτων της περιοχής, πιθανόν βοήθησαν τον Ακροπολίτη στην αποστολή του. Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης,

τεύονταν οι ίδιοι την τύχη της πόλης⁵⁶. Επίσης από τον Συμεών Θεσσαλονίκης πληροφορούμαστε ότι οι άρχοντες ήταν επιφορτισμένοι με την οργάνωση της φρουράς της πόλης⁵⁷.

Όσον αφορά τη συμμετοχή αρχόντων σε δικαστικές κρίσεις, χαρακτηριστική είναι η αναφορά στο χρυσόβουλλο του 1319, με το οποίο ο Ανδρόνικος Β' (1282-1328) παραχωρούσε προνόμια στην πόλη των Ιωαννίνων, ότι *άνθρωποι καλοί*, που εκλέγονταν από τους έποίκους της πόλης, αναλάμβαναν δικαστικές αρμοδιότητες μαζί με το διοικητή της πόλης, εκτός από υποθέσεις που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία της Εκκλησίας⁵⁸. Επίσης σε πρακτικά μοναστηριών του 14ου αιώνα γίνονται αναφορές σε δικαστικές κρίσεις, στις οποίες συμμετείχαν πολιτικοί και εκκλησιαστικοί άρχοντες. Οι πολιτικοί αυτοί άρχοντες ήταν προφανώς μέλη του συμβουλίου της πόλης⁵⁹.

σ. 140 «καὶ δὴ τὰ Σέρβια παρελθὼν καὶ παραμείψας τὴν Καστορίαν καὶ τὰ ἄμφι τὴν Ἄχριδαν παραγγείλας ἀφικόμενι περὶ τὸ Ἄλβανον, κακὸν τοῦτου μετὰ τῶν τῆς χώρας ἐκκρίτων κατελήφα τὸ Δυρράχιον. κάκεισε διακαρτερήσας ἡμέρας ὀκτὼ ἐξῆεν, πάντα τὰ καθ' ὁδὸν οἰκονομήσας καὶ καταρτίσας ὡς ἔμοιγε δέον ἐδόκει, κατὰ ταῦτα δὲ καὶ τὰ τοῦ Δυρραχίου».

56. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 180 (διαπραγματεύονται με τον Βούλγαρο βασιλιά), 351. Και παλαιότερα οι διοικούντες αποφάσιζαν για θέματα άμυνας της πόλης τους, όπως στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του 7ου αιώνα. Βλ. Paul Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Demetrius*, τ. 1, Παρίσι 1979, σ. 148, 189. Πβ. Αριστοτέλης Μέντζος, «Πρώτες παρατηρήσεις για την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών της Θεσσαλονίκης στην αυγή του Μεσαίωνα», *Βυζαντινά*, 26 (2006), σ. 46-47.

57. Balfour, *Politico-historical Works*, ό.π., σ. 174 «οἱ μὲν καθεστῶτες εἰς φυλακὴν παρὰ τῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως ἔφευγον εἰς ἀθέους».

58. MM, τ. 5, σ. 81 (1319) «ἔτι ἵνα διορίσῃται ἡ βασιλεία μου καὶ ἐκλεγῶσιν ἄνθρωποι καλοὶ ὑπὸ τῶν ἐποίκων τῆς τοιαύτης πόλεως καὶ ταχθῶσιν ὡς κριταὶ καὶ κρίνωσι καὶ ἐξισάζωσι τὰς παρεμπιπτούσας ἐν αὐτῇ ὑποθέσεις μετὰ τοῦ εὐρισκομένου εἰς κεφαλὴν αὐτῶν, πλὴν τῶν ὑποθέσεων μόνων, αἵτινες ἀρμόζουσι λαμβάνειν τὴν διευλύτωσην ἀπὸ τοῦ μέρους τῆς ἐκεῖσε ἀγιωτάτης ἐκκλησίας». Πβ. G. Bratianu, *Privileges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, Παρίσι 1936, σ. 110· Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments», ό.π., σ. 439· Δάφνη Παπαδάτου, *Η συμβιβαστική ἐπιλυση ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴ μέση καὶ ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1995, σ. 11. Ο Kyrtis, («Political Organization», ό.π., σ. 25-26) θεωρεῖ ὅτι οἱ ἄνθρωποι καλοὶ αποτελοῦσαν διαφορετικὴ πολιτικὴ οντότητα ἀπὸ τὴν τοπικὴ αριστοκρατία. Το πιο πιθανό ωστόσο εἶναι ὅτι αποτελοῦσαν καὶ αὐτοὶ μέρος τῆς τοπικῆς αριστοκρατίας.

59. Bénou, *Le codex B*, ό.π., αρ. 23 (14ος αι.) «Ὁ δὲ Μαδαρίτης ... ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς δικαστηρίῳ κατέφυγεν, συμπαρόντος ἡμῖν καὶ τοῦ πανσεβάστου κριτοῦ τοῦ θεοφρουρήτου φουσάτου κύρ Μιχαὴλ τοῦ Μαυροφῶρου μεθ' ἑτέρων τῶν ἀπὸ τῆς πολιτείας ἀρχόντων, καὶ τῷ Μαμηνῶ», αρ. 126 (14ος αι.), αρ. 127 (14ος αι.) «ἵνα προσκαλεσάμενος ὁ εἰρημένος σεβαστὸς ὁ Κεραμεὺς τοπικοὺς ἄρχωντας τῆς πόλεως Σερρών ἀπὸ τε τοῦ εὐαγοῦς κλήρου τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Σερρών, ἀλλὰ δὴ καὶ ἀπὸ τῶν

Επίσης τοπικοί άρχοντες, πιθανόν μέλη του συμβουλίου της πόλης, καλούνταν να συμμετάσχουν σε διευθετήσεις ζητημάτων ιδιοκτησίας ακινήτων. Σε πωλητήριο έγγραφο του 1320 από το αρχείο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους αναφέρεται ότι η πώληση πραγματοποιήθηκε ενώπιον μαρτύρων που θα την υπέγραφαν και αρχόντων της πόλης, οι οποίοι αναφέρονται ονομαστικά. Επρόκειτο για τον κῆρ Μανουήλ Καμπαναρόπουλο, τον δεποτάτο και μυρεψό, κῆρ Θεόδωρο Χαλαζά, ο οποίος ήταν εκκλησιαστικός άρχοντας, και τον ξζαρχο τῶν μυρεψῶν κῆρ Θεόδωρο Βραχνό⁶⁰. Επίσης με ορισμό του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου ο πρώτος του Αγίου Όρους Ισαάκ κλήθηκε να διενεργήσει γύρω στα 1320 μια πράξη ανταλλαγής ακινήτων στη Θεσσαλονίκη μεταξύ μοναχών της Μονής Χορταΐτου και μοναχών της Μονής Ιβήρων. Ο πρώτος του Αγίου Όρους έφερε εις πέρας την αποστολή αυτή με τη συνδρομή του διοικητή της πόλης και δομέστικου των κατά Δύσιν σχολών, Λάσκαρη, του επισκόπου Κίτρους, του χαρτοφύλακα της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, του οίκείου του αυτοκράτορα κυροῦ Κωνσταντίνου Κωκαλά, ο οποίος ήταν οικονομικός υπάλληλος, του οίκείου του αυτοκράτορα κυροῦ Μιχαήλ Σταυράκιου και άλλων έκκρίτων της πόλης⁶¹. Ο Κωνσταντίνος Κωκαλάς, ο Μιχαήλ Σταυ-

άρχοντων τῆς πολιτείας ... παρῆν καὶ ὁ Μάρουλος κῆρ Θεόδωρος καὶ σεβαστὸς ὁ Κεραμεὺς καὶ ὁ τὰ δίκαια διέπων τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Σερρών, κῆρ Μανουήλ ὁ Κουβαράς καὶ ἀπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, ὁ τιμιώτατος σακελλάριος, ὁ σκευοφύλαξ, ὁ πρωτέδικος, ὁ ἱερομνήμων, ὁ λογοθέτης, ὁ ραιφερενδάριος Ἄγγελος ὁ Καλοδιοίκητος, σεβαστὸς ὁ Κουρτίκης, ὁ Καμπανιστὸς καὶ ἕτεροι οὐκ ὀλίγοι», αρ. 129 (14ος αι.). *Actes de Vatopédi I : Des origines à 1329*, ἐκδ. Jacques Bompaire, Jacques Lefort, Vassiliki Kravari, Christophe Giros, Παρίσι 2001, αρ. 48 (1317), αρ. 49 (1317). *Actes de Vatopédi II*, ὁ.π., αρ. 144 (1375), αρ. 146 (1375) «ἀρχοντας εἰδήμονας». *Actes d'Iviron III*, ὁ.π., αρ. 67 (1295). *Actes d'Espihgiménu*, ὁ.π., αρ. 30 (1393). Πβ. Bratianu, ὁ.π., σ. 113.

60. *Actes d'Iviron III*, ὁ.π., αρ. 78 (1320): «...ἄτινα καὶ ἐλάβομεν ἀπαραλείπτως καὶ χειροδότης τῶν ὑπογραφόντων μαρτύρων ἐνώπιον καὶ παρουσία τῶν ἐντιμοτάτων ἀρχόντων, τοῦ Καμπαναροπούλου κυροῦ Μανουήλ, τοῦ λειποτάτου κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Χαλαζά τοῦ καὶ μυρεψοῦ καὶ τοῦ ξζάρχου τῶν μυρεψῶν κυροῦ Θεοδώρου τοῦ Βραχνοῦ».

61. *Actes d'Iviron III*, ὁ.π., αρ. 76 (περίπου 1320) «καὶ ἔτι πολλοὺς ἐκκρίτους τῆς δηλωθείσης πόλεως». Βλ. ἐπίσης *Actes de Vatopédi II*, ὁ.π., αρ. 88 (1344), ὅπου εμφανίζονται ὡς μάρτυρες σε πώληση ακινήτων στην πόλη του Μελενίκου ο προκαθήμενος της πόλης Ιωάννης Περδίκης και δύο στρατιωτικοί άρχοντες, ο κῆρ Ιωάννης Τετραγωνίτης και ο κῆρ Ιωάννης Φιλάργιος. Ο κῆρ Θεόδωρος Κάππατος, ο κῆρ Βασίλειος Τζυκαλάς, ο κῆρ Γεώργιος Πόντικας, ο κῆρ Μανουήλ Μερκούριος, ο κῆρ Ξένος Πόντικας, οι οποίοι εμφανίζονται ἐπίσης ὡς μάρτυρες στην παραπάνω πώληση, πιθανόν ήταν ἐπίσης άρχοντες της πόλης. Για τον προκαθήμενο βλ. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερι-*

ράκιος και οι άλλοι έκκριτοι της Θεσσαλονίκης μπορούν να τοποθετηθούν μεταξύ των αρχόντων της πόλης⁶². Η παρουσία των αρχόντων στις παραπάνω διευθετήσεις, η οποία έδινε επιπλέον εγκυρότητα στις δικαιοπράξεις, δείχνει την κοινωνική καταξίωση και το κύρος που αυτοί απολάμβαναν στις τοπικές κοινωνίες.

Δεν είναι γνωστός ο αριθμός των προσώπων που συμμετείχαν στο συμβούλιο των αρχόντων των βυζαντινών πόλεων, καθώς και η συχνότητα των συνεδριάσεων. Από αποφάσεις της βενετικής γερουσίας για τη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας στην πόλη (1423-1430) πληροφορούμαστε ότι η τοπική διοίκηση ασκούσαν πριν από το 1423 από δωδεκαμελές συμβούλιο. Το συμβούλιο αυτό έπαψε να λειτουργεί στα χρόνια της Βενετοκρατίας, και οι Θεσσαλονικείς ζήτησαν από τη βενετική γερουσία να φροντίσει για την επανασύσταση του σώματος αυτού⁶³. Η Βενετική Πολιτεία δεσμεύτηκε για την επαναλειτουργία του συμβουλίου της πόλης, το οποίο θα συνεδρίαζε τις ημέρες Τρίτη, Πέμπτη και Σάββατο, κατά τη συνήθεια⁶⁴. Δεν είναι βέβαιο, ωστόσο, ότι ο ίδιος αριθμός αρχόντων για τη σύσταση τοπικών συμβουλίων ίσχυε για όλες τις επαρχιακές πόλεις, ούτε ότι ήταν ίδια η συχνότητα των συνεδριάσεων των συμβουλίων αυτών.

κή πολιτική, ὁ.π., σ. 151-152. Αναφέρουμε ἐπίσης τη μεσολάβηση των αρχόντων της Θεσσαλονίκης, του «Κυπριανοῦ κῆρ Γεωργίου», του «Κολλουράκη κῆρ Μανουήλ» και του «Χωνειάτου κῆρ Συμεῶν», οι οποίοι μεσολάβησαν για να επέλθει συμφωνία ἀνάμεσα στον Ιωάννη Καλοήθη και τη Μονή Δοχειαρίου για την κατοχή ἐνός ἀμπελιού. Την πράξη, με την οποία ο Καλοήθης επικύρωσε την κατοχή του ἀμπελιού ἀπὸ τη μονή, υπέγραψαν, εκτὸς ἀπὸ τον Κολλουράκη και οι άρχοντες της πόλης μέγας πριμμικήριος Δημήτριος Φακρασής, μέγας δρογγάριος της βύβλης Δημήτριος Γλαβάς, Μανουήλ Ταρχανειώτης, Νικόλαος Πρεβεζιάνας και Πέτρος Πρεβεζιάνας, βλ. *Actes de Docheiariou*, αρ. 38 (1366).

62. Οι Κωκαλάδες και οι Σταυράκιοι είναι γνωστές οικογένειες της Θεσσαλονίκης που τοποθετούνται κοινωνικά στο κατώτερο στρώμα της αριστοκρατίας της πόλης, βλ. Neciroğlu, «The Aristocracy», ὁ.π., σ. 140.

63. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Συμβολή στην ιστορία της Θεσσαλονίκης ἐπὶ Βενετοκρατίας (1423-1430)*, Ανάπτυο εκ του τόμου ἐπὶ τη εξακοσιετηρίδι του Ἀρμενοπούλου εκδιδομένου ὑπὸ της Σχολῆς Νομικῶν και Οικονομικῶν Επιστημῶν του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 11-15. Παπαδιά-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ὁ.π., σ. 234. Βλ. ἐπίσης την ὑπαρξη δωδεκαμελοῦς συμβουλίου στην Ἐδεσσα της Μεσοποταμίας στα τέλη του 11ου αἰῶνα, J. Laurent, «Des Grecs aux Croisés. Étude sur l'histoire d'Edesse entre 1071 et 1098», *Byzantion*, 1 (1924), σ. 448.

64. Κωνσταντίνος Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικῆς Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 54. Παπαδιά-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ὁ.π., σ. 234, 236.

Επίσης δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τον τόπο σύγκλησης του συμβουλίου των αρχόντων στις επαρχιακές πόλεις. Για τη Θεσσαλονίκη πληροφορούμαστε ότι το συμβούλιο συνεδρίαζε στο βουλευτήριο της πόλης⁶⁵.

Γ. Άλλες μορφές συλλογικότητας: οι συνελεύσεις

Εκτός από τη σύγκλητο και το συμβούλιο των αρχόντων, τόσο στην Κωνσταντινούπολη, όσο και στις επαρχιακές πόλεις, συγκαλούνταν συνελεύσεις, στις οποίες συμμετείχαν εκπρόσωποι όλων των τάξεων. Οι συνελεύσεις συγκαλούνταν για ενημέρωση του λαού, όπως και για επικύρωση αποφάσεων και αποτελούσαν στήριγμα της αυτοκρατορικής πολιτικής⁶⁶.

65. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *ό.π.*, σ. 92. Πβ. Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments», *ό.π.*, σ. 448.

66. Ο Kyrris («Political Organization», *ό.π.*, σ. 27) υποστήριξε ότι «η λαϊκή συνέλευση, η ύπαρξη της οποίας μαρτυρείται από το τέλος του 12ου αιώνα, και πιο συγκεκριμένα από το 1197, όταν ο Αλέξιος Γ' συγκάλεσε μία με σκοπό την άντληση χρημάτων, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική του 13ου και 14ου αιώνα». Ο ίδιος σε μεταγενέστερη μελέτη του (C. Kyrris, «Typologie des assemblées d'états à Byzance aux XIII-XIV siècles», *XIII Congrès International des Sciences Historiques*, Μόσχα 1970, Studies Presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions, Βαρσοβία 1975, σ. 80), αναφέρει ότι η «λαϊκή συνέλευση», όπως την ονομάζει, «ήταν θεσμός του βυζαντινού κράτους που ίσχυε καθόλη τη βυζαντινή ιστορία, εκτός από την περίοδο της αυτοκρατορίας της Νίκαιας». Η «συνέλευση» πράγματι αποτελούσε θεσμό του βυζαντινού κράτους, που ίσχυε και πριν από τον 12ο αιώνα. Αναφέρουμε ενδεικτικά το απόσπασμα από την Άννα Κομνηνή, η οποία σημειώνει ότι γύρω στα 1076, όταν ο πατέρας της Αλέξιος Κομνηνός στάλθηκε στην Αμάσεια για να εξουδετερώσει τον αποστάτη Ουρσέλιο (Roussel de Bailleul), μη έχοντας όλο το ποσό για να τον εξαγοράσει από τους Τούρκους, αποφάσισε να συγκεντρώσει τα χρήματα με έρανο μεταξύ των κατοίκων της πόλης. Συγκάλεσε για το λόγο αυτό συνέλευση, προκαλώντας ωστόσο τη δυσάρεσκεια του λαού, βλ. *Anne Comnene Alexiade*, τ. 1, έκδ. Bernard Leib, Παρίσι 1967, σ. 13. Πβ. Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 586. Όσον αφορά την απουσία συνέλευσης στα χρόνια της αυτοκρατορίας της Νίκαιας αναφέρουμε απόσπασμα από τον Γεώργιο Ακροπολίτη, το οποίο κάνει λόγο για τη σύγκληση συνέλευσης μετά το θάνατο του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη (1254-1258) το 1258 στη Νίκαια, για να αποφασιστεί ποιος ήταν άξιος να αναλάβει τη διοίκηση του κράτους. Σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, ήταν σύνηθες να απευθύνονται ερωτήσεις στο λαό, γεγονός που μαρτυρεί ότι επρόκειτο για διαδικασία γνωστή και κατά τους χρόνους αυτούς, βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 156-158 «...έζητουν δὲ ἄρα οἱ προύχοντες τὸν καλῶς αὐτῶν προστησόμενον. Ἐμπάντων δὲ οἱ ὀφθαλμοὶ πρὸς τὸν Κομνηνὸν Μιχαὴλ ἀφεώρων ... ἐπεὶ δὲ ἔδει καὶ ἐρωτήσεις γενέσθαι πρὸς τὸν λαόν, ἵνα σχοίεν σφῶν αὐτῶν ἀπόπειραν τῆς βουλήσεως καὶ γνοίεν ἐκάστου πρὸς δὴν ἔχει οὗτος ῥοπήν, αἱ πεύσεις κατὰ γένη καὶ κατὰ τάξεις ἐγένοντο». Πβ. Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments», *ό.π.*, σ. 450-452.

Τα ευρύτερα αυτά συμβούλια συγκαλούνταν συνήθως από τον αυτοκράτορα⁶⁷ ή τον πατριάρχη⁶⁸ στην πρωτεύουσα, ενώ στις επαρχιακές πόλεις από τον αυτοκρατορικό διοικητή⁶⁹ ή τους άρχοντες⁷⁰.

Στις συνελεύσεις μπορούσαν να συμμετάσχουν ο αυτοκράτορας, ο πατριάρχης, η σύγκλητος στην Κωνσταντινούπολη, οι άρχοντες στις επαρχιακές πόλεις, στρατιωτικοί άρχοντες, αρχιερείς και άλλοτε εκπρόσωποι του υπόλοιπου αστικού πληθυσμού, άλλοτε ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων των πόλεων⁷¹. Οι συνελεύσεις, στις οποίες συμμετείχαν εκπρόσωποι των πολιτών ήταν μικρού μεγέθους, ενώ εκείνες στις οποίες έπαιρνε μέρος μεγάλο μέρος του λαού ήταν πιο διευρυμένες. Στην περίπτωση που συμμετείχαν εκπρόσωποι του λαού στις συνελεύσεις, όπως και στις εκκλησιαστικές συνόδους, συνήθως απαντά στις πηγές η έκφραση *τὸ τῆς πολιτείας ὅσον ἦν περιφανές*⁷², *ὅσον ἦν τῆς πολιτείας καθαρὸν τε καὶ ἔκκριτον*⁷³, *ὅσοι τοῦ Βυζαντίου δήμου συνετώτεροι εἶναι ἐδόκουν*⁷⁴, *ὅσοι κρείττους ἄλλως τῶν οἰκητόρων*⁷⁵. Αυτοί

67. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 3, σ. 261-263· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 237· τ. 3, σ. 117· *Μανουήλ Χρυσολογὰ Λόγος πρὸς τὸν αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο*, εισαγωγή και έκδοση Χρήστου Πατρινέλη και Δημητρίου Σοφιανού, Αθήνα 2001, σ. 62, όπου επαινείται ο αυτοκράτορας, επειδή κοινοποιούσε τις αποφάσεις του στους υπηκόους του.

68. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 405-406· Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 420 «πατριάρχης τε ἐκκλησίαν ἀπὸ πάντων Βυζαντίων ποιησάμενος» (1343).

69. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 573.

70. Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 76. Πβ. Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments», *ό.π.*, σ. 449-450.

71. Βλ. ενδεικτικά τη γενική συνέλευση, με την οποία ανέλαβε τη διοίκηση της αυτοκρατορίας ο Μιχαήλ Παλαιολόγος το 1258, όπου συμμετείχαν «Οἱ δὲ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πλήθους οἱ τε τῶν ἐν τέλει καὶ οἱ τῶν στρατιωτικῶν ταγμάτων, σὺν τοῖς καὶ οἱ τοῦ ἱεροῦ καταλόγου -συμπαρῆν γὰρ αὐτοῖς καὶ ὁ πατριάρχης καὶ τῶν ἐπιφανεστέρων ἀρχιερέων τινές- σκέψιν ἐπεποίητο περὶ τῶν κοινῶν πραγμάτων», Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 156. Βλ. επίσης, Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 154· τ. 2, σ. 573· τ. 3, σ. 34.

72. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 2, σ. 339· τ. 3, σ. 211.

73. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 4, σ. 401, 445, 561 «τὸ πρωτεῖον τῆς πολιτείας». Επίσης τον 15ο αιώνα ο Γεννάδιος Σχολάριος κάλεσε σε συνομιλία στο παλάτι για το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιῶν τις τρεις τάξεις των πολιτῶν, τη σύγκλητο, την εκκλησία και την πολιτεία, βλ. *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, έκδ. Louis Petit, Xénophon Sidéridès, Martin Jugie, τ. 3, Παρίσι 1930, σ. 169.

74. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, σ. 846. Ο Δούκας επίσης αναφέρει ότι ο αυτοκράτορας Μανουήλ δημηγόρησε «κατενώπιον πάντων τῶν ἀρίστων καὶ τῶν τοῦ δήμου», βλ. Δούκας, σ. 83.

75. Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 77.

πιθανόν ανήκαν στους πιο επιφανείς του μεσαίου κοινωνικού χώρου, δεν ήταν κάτοχοι αυλικών τίτλων, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, αλλά το μορφωτικό επίπεδο και η οικονομική τους κατάσταση τούς επέτρεπαν να εκπροσωπούν το λαό στα ευρύτερα συλλογικά όργανα⁷⁶. Πιθανόν στην κατηγορία αυτή εντάσσονται, όπως επίσης αναφέρθηκε παραπάνω, πλούσιοι έμποροι, εκπρόσωποι των επαγγελματικών σωματείων, μορφωμένοι υπάλληλοι και αναφορικά με την πρωτεύουσα εκπρόσωποι των οργανώσεων που δραστηριοποιούνταν στις συνοικίες της Κωνσταντινούπολης υπό την ηγεσία των *δημάρχων*, οι οποίοι φρόντιζαν για την ασφάλεια και τη συντήρηση των τειχών της πόλης στην περιοχή τους, αλλά και για την τήρηση της τάξης⁷⁷. Δεν είναι, ωστόσο, γνωστή η διαδικασία με την οποία γινόταν η επιλογή αυτών των εκπροσώπων του λαού.

76. Εκπρόσωποι του κοινωνικού αυτού στρώματος συμμετείχαν επίσης σε πρεσβείες (βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 397-398 «καὶ πέπομφε δύο μὲν ἐκ τῆς συγκλήτου, δύο δ' ἐκ τῶν ἀρχιερέων, δύο δ' ἐκ τῶν τῆς ἐκκλησίας λογάδων καὶ τέταρτα τῶν τοῦ δήμου προκρίτων»), όπως και σε δικαστικές κρίσεις (βλ. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 1, σ. 531). Πβ. Κιουσοπούλου, *Βασιλεὺς ἢ Οικονόμος*, ό.π., σ. 132-137, όπου η «πολιτεία» θεωρείται ότι αποτελούσε ένα συλλογικό σώμα, ένα είδος «δημοτικής αρχής». Στις πηγές, ωστόσο, της εποχής των Παλαιολόγων (13ος-15ος αι.) τόσο οι πολιτικοὶ ἄρχοντες, όσο και τὸ τῆς πολιτείας περιφανές και οι ἄλλες ἀντίστοιχες ἐκφράσεις δηλώνουν κυρίως τα ἀνώτερα μέλη του μεσαίου κοινωνικού στρώματος, όπως αναφέρουμε παραπάνω (σελ. 17-18), που μπορούσαν να συμμετάσχουν σε συλλογικά όργανα και στο τυπικό της αυλής ως εκπρόσωποι του απλού λαού, αλλά δεν υπάρχει ρητὴ αναφορά στη λειτουργία τους ως ενός θεσμικά συγκροτημένου συλλογικού σώματος. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ὅτι η διάκριση της συγκλήτου ἀπὸ τα ὑπόλοιπα διακεκριμένα μέλη της κοινωνίας δεν είναι χαρακτηριστικό μόνο του 15ου αἰώνα, ἀλλὰ εμφανίζεται και νωρίτερα, ὅπως στο ιστορικό ἔργο του Λέοντα Διακόνου τον 10ο αἰώνα, «ἦν ἢ τε σύγκλητος καὶ τὸ τῆς πολιτείας εὐγενὲς καὶ ἐλλόγιμον παρὰ τῆς βασιλικῆς χειρὸς ἀποφέρεται, πᾶσι τοῖς ἡξιωμένοις ταυτησὶ τῆς δωρεᾶς», *Λέοντος Διακόνου Ἱστορία*, ἔκδ. C. B. Hase, Βόννη 1828, σ. 100.

77. Βλ. ενδεικτικὰ *Δημητρίου Κυδῶνη Ἐπιστολές*, ό.π., τ. 2, αρ. 268 (γύρω στα 1380), όπου γίνεται λόγος για την κοινωνικὴ ἀνέλιξη ενός ἀνδρα που ἀπὸ οἰκέτης ἔγινε ἰδιοκτήτης ἐργαστηρίου, ἀπέκτησε πλοῦτο και ἀνήλθε στο μεσαίου κοινωνικό στρώμα. Ἐπιπλέον ο ἀνθρώπος αὐτὸς ἀπέσπασε τον ἔπαινο του *δημάρχου* της συνοικίας του για τη συμμετοχή του στα κοινά. Πβ. Matschke – Tinnfeld, *Die Gesellschaft*, ό.π., σ. 74. Για τους «δημάρχους» και τις ἀρμοδιότητές τους πληροφοροῦμαστε ἀπὸ το ἔγγραφο διορισμοῦ τους, βλ. σχετικὰ Κωνσταντῖνος Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 6, Βενετία, Παρίσι 1877, σ. 643-4. Πβ. Κοντογιαννοπούλου, *Ἡ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ*, ό.π., σ. 130. Κατὰ την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τους Τούρκους το 1453 ο αυτοκράτορας Κωνσταντῖνος ΙΑ΄ Παλαιολόγος (1449-1453) διέταξε τους *δημάρχους* να καταγράφουν τη στρατιωτικὴ δύναμη που μπορούσαν να παρατάξουν στο κάστρο ἀπὸ τους λαϊκοὺς και

Η συμμετοχή των λαϊκών στρωμάτων του αστικού πληθυσμοῦ στις συνελεύσεις ἀποδίδεται συνήθως στις πηγές με τους ὄρους ὅσοι τοῦ πλήθους⁷⁸, λαὸς ἅπας τῆς πολιτείας⁷⁹, ἐκκλησία πάνδημος⁸⁰, ἔποικοι⁸¹, ἄνθρωποι⁸².

Η συμμετοχή ἢ ὄχι του συνόλου του λαοῦ των πόλεων στις συνελεύσεις πιθανόν ἐξαρτιόταν ἀπὸ την περίσταση, ἴσως και ἀπὸ το μέγεθος της πόλης. Στὴ Θεσσαλονίκη για παράδειγμα, τη σημαντικότερη επαρχιακὴ πόλη της αυτοκρατορίας, κατὰ τη διάρκεια της διοίκησης της πόλης ἀπὸ τους Ζηλωτές, ἀναφέρεται ἡ σύγκληση ἐκκλησίας, στην οποία συμμετείχαν εκπρόσωποι των ἀρίστων, του στρατοῦ και ἄλλων ἐπιφανῶν πολιτῶν, τῶν μάλιστα ἐν λόγῳ⁸³. Ἐπίσης ἀπὸ τον Γεώργιο Ακροπολίτη μαθαίνουμε ὅτι, ἀφού οι κάτοικοι του Μελενίκου ἤρθαν σε διαπραγματεύσεις με τον Ἰωάννη Γ' (1222-1254) το 1246 για την παράδοση της πόλης τους σε αὐτόν και ἐκδόθηκε ἀπὸ τον αυτοκράτορα σχετικὸ χρυσόβουλλο που ικανοποιούσε τα αιτήματά τους, ὅλοι μαζί, οι ἄρχοντες, ὅσοι ἦταν στο στρατό και ὅσοι ἀπὸ τους κατοίκους ἦταν σε καλύτερη κοινωνικὴ θέση ἀπὸ τους ἄλλους, συνολικὰ γύρω στους πεντακόσιους, πήγαν να συναντήσουν τον αυτοκράτορα⁸⁴. Στὴ Βιζύη ἀπὸ την ἄλλη μεριά, η

τους μοναχοὺς και τα ὄπλα που διέθεταν για την ἀμυνα, βλ. σχετικὰ *Γεωργίου Σφραντζή, Βραχὺ Χρονικὸν*, Εἰσαγωγή – Μετάφραση – Σχόλια Δῆμητρα Μονιού, Αθήνα 2006, σ. 201. Βλ. ἔπίσης Γεώργιος Σφραντζής (Vasile Grecu, *Georgios Sphrantzes. Memorii 1401-1477*, Βουκουρέστι 1966), σ. 386, 396. Για τους *δημάρχους* βλ. και *Pseudo-Kodinos. Traité des offices*, εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση Jean Verreux, Παρίσι 1966, σ. 196· Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, σ. 608, 982 «ἀλλ' ἄγε δὴ, μεταπεμφόμενος πάντας ἀγορανόμους ὁμοῦ καὶ *δημάρχους*, κέλευε μαστιγίας ἐκείνους ἅπαντας ἀποδείξει ταχέως».

78. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 1, σ. 209· Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 156 «Οἱ δὲ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ πλήθους».

79. Γεώργιος Παχυμέρης, τ. 3, σ. 97· τ. 4, σ. 521 «σύγκλητος καὶ λαός».

80. Ἰωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 117.

81. Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 75 «ἐπεὶ δὲ φθάσει ἐς Μελενίκον, πάντα προὔπτα τοῖς ἐποίκοις ποιεῖται καὶ σφᾶς αὐτοὺς διεγείρει προδοῦναι τὸ ἄστν τῷ βασιλεῖ». Ἐπίσης ἡ συλλογικὴ δράση των Αδριανουπολιτῶν τον 13ο αἰώνα, των Σωζοπολιτῶν τον 14ο αἰώνα, των Βυζαντινῶν τον 15ο αἰώνα, για να αναφέρουμε μόνο κάποια παραδείγματα, πρέπει να πραγματοποιήθηκε μέσω των γενικῶν συνελεύσεων. Βλ. ἀντίστοιχα Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 38· Ἰωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 215· *Laonici Chalkokondylae Historiarum Demonstrationes*, ἔκδ. E. Darkó, τ. 2, Βουδαπέστη 1927 (στο εἶδος: Λαόνικος Χαλκοκονδύλης), σ. 57.

82. Βλ. κυρίως Ἰωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 176, 352-353, 489-490. Με τον ὄρο αὐτὸ δηλώνονται κατὰ κύριο λόγο τα χαμηλότερα στρώματα του αστικού πληθυσμοῦ (βλ. ἔπίσης Ἰωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 177-179, 351, 490· τ. 3, σ. 34, 226· Δούκας, σ. 63, 69).

83. Ἰωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 573.

84. Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 77-78. Ο Kyrris («Political Organisation», ό.π., σ. 22)

οποία ασφαλώς δεν είχε το μέγεθος της Θεσσαλονίκης, αφού συγκλήθηκε συνέλευση, η οποία αποφάσισε την προσχώρηση της πόλης στον Καντακουζηνό, *ὁ δῆμος ἅπας μετὰ τῶν ἀρίστων ἐξῆλθεν ὑπαντήσων τον βασιλέα*⁸⁵.

Στις συνελεύσεις συμμετείχαν επίσης εκπρόσωποι του κλήρου, οι οποίοι έπαιζαν ενεργό ρόλο στην πολιτική ζωή των πόλεων στην εξεταζόμενη περίοδο⁸⁶.

Όσον αφορά τη σύνθεση της γενικής συνέλευσης είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από τον Ιωάννη Καντακουζηνό που δείχνει τον πολυσυλλεκτικό της χαρακτήρα. Ο παραπάνω ιστορικός μας πληροφορεί ότι το 1347 συγκάλεσε γενική συνέλευση (*κοινήν ἐκκλησίαν ἐκ πάσης ιδέας βίου ἐκ τῶν Βυζαντίου πολιτῶν*) για να επικυρώσει την επιβολή έκτακτης εισφοράς, στην οποία έλαβαν μέρος εκπρόσωποι από όλα τα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης και *τοῦ δήμου οὐκ ὀλίγοι*⁸⁷. Ωστόσο στις συνακόλουθες διαβουλεύσεις με τον αυτοκράτορα διακριτός είναι ο ρόλος των αρχόντων⁸⁸. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι μόνο οι εκπρόσωποι της ανώτερης τάξης είχαν το δικαίωμα να συνδιαλαγούν με τον αυτοκράτορα.

Σχετικά με τον τόπο διεξαγωγής των γενικών συνελεύσεων δεν έχουμε πολλές πληροφορίες. Τα περισσότερα στοιχεία αφορούν τις συνελεύσεις που συγκαλούνταν στην Κωνσταντινούπολη και πραγματοποιούνταν

με βάση αυτή την αναφορά του Ακροπολίτη θεωρεί ότι όλη η «αριστοκρατία» του Μελένικου απάρτιζε τη «βουλή» της πόλης, αν και στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για τη σύγκληση συνέλευσης και όχι του συμβουλίου των αρχόντων. Ο Tsirpanlis («Byzantine Parliaments», *ό.π.*, σ. 466) δεν κάνει διάκριση μεταξύ συμβουλίου των αρχόντων και συνελεύσεων και εντάσσει την περίπτωση του Μελένικου στη γενική κατηγορία «Λαϊκές συνελεύσεις ή βουλαί».

85. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 487-491.

86. Γεώργιος Ακροπολίτης, σ. 167. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 353. Για τη συμμετοχή κληρικών σε δικαστήρια βλ. Σπύρος Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 279. Ανδρέας Γκουτζιουκάστας, *Η απονομή δικαιοσύνης στο Βυζάντιο (9ος-12ος αιώνες). Τα κοσμικά δικαιοδοτικά όργανα και δικαστήρια της πρωτεύουσας*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 37), Θεσσαλονίκη 2004, σ. 297.

87. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 34 «ἐκ πάσης ιδέας βίου συναθροίσας ἐκ τῶν Βυζαντίου πολιτῶν· οὔτε γὰρ ἔμπορος ὑπελείπετο, οὔτε στρατιώτης, ἀλλὰ καὶ χειροτέχαι παρήσαν, καὶ τοῦ δήμου οὐκ ὀλίγοι καὶ τῶν ἱερῶν φροντιστηρίων οἱ ἐξηγούμενοι καὶ τῶν ἐκκλησιῶν οἱ προστάται».

88. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 39 «τῶν πολιτῶν δὲ οἱ μάλιστα ἐν λόγῳ καὶ τῶν ἄλλων προὔχοντες τὴν μὲν κατὰ τὸν πόλεμον καὶ τῶν ἰδιωτικῶν καὶ τῶν κοινῶν φθορὰν γεγεννημένην ἔφασαν οὐκ ἄγνοεῖν καὶ τὴν νῦν κατέχουσιν ἐπίστασθαι τῶν χρημάτων ἀπορίαν».

συνήθως στον ιππόδρομο, όταν επρόκειτο για διευρυμένη γενική συνέλευση, ή στο παλάτι, συνήθως όταν επρόκειτο για συνέλευση μικρότερου μεγέθους, στην οποία συμμετείχαν μόνο εκπρόσωποι του λαού⁸⁹.

Οι συνελεύσεις, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ήταν χώρος ανακοίνωσης αποφάσεων. Ανάλογα με την προσωπικότητα του αυτοκράτορα και την πολιτική συγκυρία, τα συλλογικά αυτά σώματα μπορούσαν επίσης σε ορισμένες περιπτώσεις να επικυρώσουν αυτοκρατορικές αποφάσεις ή να έχουν συμβουλευτικό ρόλο⁹⁰. Αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση που ο αυτοκράτορας Ιωάννης Καντακουζηνός το 1347 ζήτησε την επικύρωση φορολογικών μέτρων⁹¹. Επίσης τη συνέλευση που συγκάλεσε η βασίλισσα Ειρήνη το 1348, για να απαντήσει κατάλληλα στην πρεσβεία των Γενουατών, οι οποίοι ζητούσαν αποπλισμό του βυζαντινού στόλου⁹².

Επίσης στις συνελεύσεις συζητούνταν σημαντικά ζητήματα, όπως η άμυνα των πόλεων και η εξωτερική τους πολιτική. Στα χρόνια της μεγάλης εμφύλιας διαμάχης του 14ου αιώνα και πιο συγκεκριμένα γύρω στο 1344, ο Ιωάννης Καντακουζηνός έστειλε πρέσβεις στη Βιζύη για να ζητήσουν την παράδοση της πόλης σε αυτόν. Συγκλήθηκε τότε στην πόλη συνέλευση, η οποία αποφάσισε την προσχώρηση της Βιζύης στον Καντακουζηνό. Η συνέλευση επιπλέον κάλεσε το διοικητή της πόλης Γεώργιο Παλαιολόγο, εφόσον δεν επιθυμούσε την προσχώρηση στον Καντακουζηνό, να αναχωρήσει για την Κωνσταντινούπολη, πράγμα το οποίο και έγινε⁹³. Επίσης ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (1391-1425) το 1383 απηύθυνε στους Θεσσαλονικείς «Συμβουλευτικό λόγο» στη συνέλευση της πόλης, η οποία συγκλήθηκε προκειμένου να ληφθούν σημαντικές πολιτικές αποφάσεις ενώπιον της τουρκικής απειλής⁹⁴.

89. Βλ. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική*, *ό.π.*, 81-86. Πβ. Κιουσοπούλου, *Βασιλείς ή Οικονόμος*, *ό.π.*, σ. 168-169, όπου η συγγραφέας αναφέρει ότι οι συνελεύσεις κατά τον 15ο αιώνα θα πρέπει να γίνονταν στο παλάτι ή σε μεγάλους ναούς.

90. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328) και ο αυτοκράτορας Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός (1341-1354) προσέφυγαν πολλές φορές στην τακτική της σύγκλησης συνελεύσεων, για να επιβάλουν την πολιτική τους. Βλ. Κοντογιαννοπούλου, *ό.π.*, σ. 81-86. Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments», *ό.π.*, σ. 468-474.

91. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 3, σ. 34-39.

92. Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, σ. 846.

93. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 489-490 «...ἐκκλησίαν συναθροίσαντες ἐβουλεύοντο ὅ,τι δέοι πράττειν. Καὶ ἐδόκει πᾶσι ψήφῳ κοινῇ προσχωρεῖν τῷ βασιλεῖ... καὶ Παλαιολόγον Γεώργιον τὸν ἄρχοντα αὐτῶν ἐκέλευον, εἰ μὴ βούλοιοτο σὺν αὐτοῖς προσιέναι βασιλεῖ, πᾶσαν ἔχοντα τὴν ἀποσκευὴν εἰς Βυζάντιον ἀποχωρεῖν».

94. Λαούρδας, «Ο Συμβουλευτικός», *ό.π.*, σ. 295-302. Βλ. επίσης Δημητρίου Κυδώνη, «Συμβουλευτικός», *ό.π.*, σ. 1013. Πβ. George Dennis, *The Reign of Manuel II*

Οι συνελεύσεις κάποιες φορές αποφάσιζαν την αποστολή πρεσβείας για τη διαπραγμάτευση ενός ζητήματος. Στη Βέροια και τη Βιζύη, κατά τις διαπραγματεύσεις για την προσχώρηση των πόλεων στον Καντακουζηνό μετά την αναγόρευσή του σε αυτοκράτορα στο Διδυμότειχο το 1341, απεστάλησαν πρεσβείες προς το βασιλιά, στις οποίες συμμετείχαν στην περίπτωση της Βέροιας ένας από τους άριστους, ένας από το δήμο και ένας από την εκκλησία, ενώ στην περίπτωση της Βιζύης δύο από τους άριστους, δύο από το δήμο και δύο από την εκκλησία⁹⁵. Επίσης η συνέλευση της Θεσσαλονίκης, στην οποία εκφώνησε το «Συμβουλευτικό λόγο» του ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος το 1383, επρόκειτο μεταξύ άλλων να συζητήσει την αποστολή πρεσβείων προς τους Οθωμανούς Τούρκους με σκοπό τη σύναψη συνθήκης⁹⁶.

Η αποσπασματικότητα των πηγών δεν επιτρέπει να εξακριβωθεί κάθε πότε συγκαλούνταν συνέλευση. Ο Δημήτριος Κυδώνης στο «Συμβουλευτικό περί Καλλιπόλεως» αναφέρει ότι κάθε χρόνο συγκαλούνταν συνέλευση για τη συζήτηση σημαντικών ζητημάτων⁹⁷. Είναι ωστόσο πιθανό να συγκαλούνταν επίσης συνέλευση, όταν κάτι σημαντικό για την πόλη έπρεπε να ανακοινωθεί⁹⁸. Οι άρχοντες των πόλεων συνήθως έλεγχαν την κοινή γνώμη, όπως στην Έδεσσα, τη Βέροια, τη Βιζύη⁹⁹, ενώ σε περιόδους πολι-

Palaeologus in Thessalonica, 1382-1387, (Orientalia Christiana Analecta 159), Ρώμη 1960, σ. 78-85.

95. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 351 «αὐτίκα τε ἤρουντο πρέσβεις, ἐκ μὲν τῶν ἀρίστων Ἀστραπήρον, τοῦ δήμου δὲ Ἀλληλουϊάν, ἐκ τῶν κατειλεγμένων δὲ τῶ κλήρω τῆς ἐκκλησίας Σύρον ὠνομασμένον, καὶ ἔπεμπον πρὸς βασιλέα», 490. Βλ. επίσης Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 214 «ἦκον τοῦ τε δήμου καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς δυνατῶν ὀλίγοι καὶ τῶν κλήρω τῆς παρ' αὐτοῖς ἐκκλησίας κατειλεγμένων». Πβ. Weiss, *Ioannes Kantakuzenos*, ὁ.π., σ. 75. Πιθανόν η αποστολή εκπροσώπων των «ἐποίκων» της Ρεντίνας για να συμμετάσχουν σε δικαστική κρίση για την επίλυση ενός ζητήματος ιδιοκτησίας ανάμεσα στους Ρεντινώτες και τη Μονή Εσφιγμένου του Αγίου Όρους να αποφασίστηκε στη συνέλευση της πόλης. Βλ. σχετικά Actes d'Esphigμένου, ὁ.π., αρ. 19 (1334) «παρόντες δὲ καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἐποίκων Ῥεντίνης ὁ τε Μανουήλ ὁ Βλαχιώτης, Γεώργιος ὁ Σφαξαγγούρης καὶ Μιχαὴλ ὁ Κριστεύλας ἐξ ἀποστολῆς τῶν ὄλων τούτων ἐλθόντες».

96. Λαούρδας, «Ο Συμβουλευτικός», ὁ.π., σ. 300 «χρὴ πρεσβείαν πέμπειν ὡς αὐτὸν σπονδὰς αἰτησομένους». Πβ. Dennis, ὁ.π., σ. 78-85.

97. Δημητρίου Κυδώνη, «Συμβουλευτικός», ὁ.π., σ. 1013 «ἴστε γὰρ ὡς ἔτους ἐκάστου περὶ τούτων ἐκκλησίαν ἀθροίζοντες». Πβ. Matschke – Tinnefeld, *Die Gesellschaft*, ὁ.π., σ. 81.

98. Kyrris, «Political Organisation», ὁ.π., σ. 29. Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments», ὁ.π., σ. 450.

99. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 262, 273-274 «οἱ αὐτόθι δυνατώτατοι καὶ τοὺς

τικών αναταραχών ο δήμος χειραγωγούμενος από δημαγωγούς και «στασιαστές» φαίνεται ότι επηρέαζε τη λήψη αποφάσεων¹⁰⁰ ή ότι λειτουργούσε ανεξάρτητα¹⁰¹.

Πενιχρές είναι επίσης οι μαρτυρίες σχετικά με τον τρόπο λήψης αποφάσεων στις συνελεύσεις. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καντακουζηνό, η απόφαση λαμβανόταν με ψήφο¹⁰². Επίσης ο Γεννάδιος Σχολάριος τον 15ο αιώνα αναφέρεται στις τοῦ δήμου ψήφους, τις οποίες έλαβε ο παπικός λεγάτος για να ενισχύσει το ενωτικό διάταγμα¹⁰³. Πρέπει ωστόσο οι αναφορές αυτές να ερμηνευθούν ως δια βοής ψήφοι, όπως συνηθιζόταν στις συνελεύσεις¹⁰⁴. Η αναφορά τῶν παρανόμων ψηφοφόρων ἐκείνων τῶν τὴν φωνὴν ὑψώσαντων καὶ βοησάντων από τον Νικήτα Χωνιάτη τον 13ο αιώνα¹⁰⁵ και στις δήμου βοὰς από τον Δημήτριο Κυδώνη τον 14ο αιώνα ενισχύει την άποψη της δια βοής ψηφοφορίας¹⁰⁶.

Με βάση τα παραπάνω διαπιστώνεται ότι η συμμετοχή του λαού στη λήψη αποφάσεων δεν ήταν πρωτεύουσα, αλλά επικουρική και πραγμάτοποιούνταν μέσα από την πρακτική των συνελεύσεων. Φαίνεται ωστόσο ότι σε περιόδους πολιτικών και κοινωνικών αναταραχών, όπως ήταν τα μέσα του 14ου αιώνα, ο πληθυσμός των πόλεων μπορούσε να εκφράσει την αντίθεσή του στην άρχουσα τάξη και να επιβάλλει τη γνώμη του. Οι συνελεύσεις στην Κωνσταντινούπολη και στις επαρχιακές πόλεις αποτέλεσαν, ιδιαίτερα στα χρόνια των εμφυλίων διαμαχών, όργανα συνδιαλλα-

ἄλλους ἄγοντες καὶ φέροντες οἱ ἂν βούλωνται ... ἐπεὶ καὶ ὁ δήμος Ἐδεσσηνῶν τῆς αὐτῶν ἐξήρητο γνώμης» τ. 2, 351. Βλ. και Νικηφόρος Γρηγοράς, τ. 2, σ. 620-621. Επίσης ο Νικηφόρος Γρηγοράς (τ. 1, σ. 174) αναφέρεται στη συνήθεια των υπηκόων να συντάσσονται με την επιθυμία των αρχόντων «ἐπεὶ καὶ τὰ πλείστα φιλεῖ τὸ ὑπήκοον πρὸς τὴν τῶν ἀρχόντων συνδιατίθεσθαι βούλησιν καὶ πρὸς ἐκείνην ὡς εἷς τινα σκοπὸν καθάπαξ ῥυθμίζειν καὶ διευθύνειν καὶ γνώμην καὶ γλῶτταν καὶ πᾶσαν χειρὸς πρακτικῆς κίνησιν».

100. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 1, σ. 104.

101. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 175-177, 180· τ. 3, σ. 242, 255, 276 «Περγαμηνός ... γενόμενος ἐν τῇ Τενέδῳ, ἔπεισε καὶ τοὺς ἄλλους πολίτας ἀποστήναι τοῦ νέου βασιλέως. Καὶ τὸν ὑπ' ἐκείνου σφῶν ἐπιτεταγμένον ἄρχειν ἐξελάσαντες, ὡσπερ αὐτόνομοι ἐπολιτεύοντο», 304.

102. Ιωάννης Καντακουζηνός, τ. 2, σ. 353, 490-491, 573.

103. *Oeuvres complètes*, ὁ.π., σ. 177.

104. Βλ. σχετικά Ιωάννης Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών, Θεσσαλονίκη 1988*, σ. 56-59. Πβ. Tsirpanlis, «Byzantine Parliaments», ὁ.π., σ. 454-455.

105. Νικήτας Χωνιάτης, ὁ.π., σ. 268.

106. Δημητρίου Κυδώνη Επιστολές, ὁ.π., τ. 1, αρ. 5 (δήμου βοήν), τ. 2, αρ. 267 (δήμου βοὰς).

γής με την εξουσία και ενίοτε άσκησης επιρροής σε αυτή. Χαρακτηριστική είναι στην υπό μελέτη περίοδο η συμμετοχή στις μικρού μεγέθους συνελεύσεις εκπροσώπων του λαού, οι οποίοι ανήκαν στο ανερχόμενο μεσαίο κοινωνικο-οικονομικό στρώμα και αναζητούσαν μέσα από τη συμμετοχή τους στα συλλογικά όργανα κοινωνική άνοδο και μερίδιο στην εξουσία.

Η απώλεια εδαφών και η εξασθένηση της κεντρικής εξουσίας προκάλεσαν αίσθημα ανασφάλειας στο λαό που αμφισβήτησε συχνά στα χρόνια των Παλαιολόγων την αυτοκρατορική πολιτική¹⁰⁷. Η αύξηση του αριθμού των συνελεύσεων στα χρόνια των Παλαιολόγων μαρτυρεί την προσπάθεια των αυτοκρατόρων να δικαιολογήσουν και να νομιμοποιήσουν την πολιτική τους στα μάτια των υπηκόων τους¹⁰⁸.

Συμπεράσματα

Το ελλειπτικό υλικό των πηγών και οι ιδιαίτερες συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά τόπους με τις εναλλαγές επικυριάρχων στην υπό μελέτη εποχή δεν επιτρέπουν γενικεύσεις σχετικά με τη λειτουργία των αστικών συμβουλίων¹⁰⁹. Όσον αφορά τη σύγκλητο, παρά τις κατά καιρούς αλλαγές στη σύνθεσή της, διατήρησε στα χρόνια αυτά βασικές της αρμοδιότητες, όπως συμβουλευτικό ρόλο, συμμετοχή σε δικαστικές κρίσεις, σε εκκλησιαστικές συνόδους και στην εθιμοτυπία της αυλής. Για τα επαρχιακά συμβούλια θα μπορούσε γενικά να υποστηριχθεί ότι απαρτίζονταν από μέλη των τοπικών αριστοκρατικών οικογενειών και του μεσαίου κοινωνικού στρώματος, που συμμετείχαν μαζί με τον αυτοκρατορικό διοικητή στη λήψη σημαντικών αποφάσεων για την πόλη. Οι τοπικοί άρχοντες μπορούσαν επίσης να συμμετέχουν στη διαδικασία επιλογής επισκόπου, σε δικαστικές κρίσεις και σε διάφορες δικαιοπραξίες. Αρκετά συχνά, όπως συμβαίνει σε περιόδους ταραχών και εμφυλίων διαμαχών, οι άρχοντες αποφάσιζαν μόνοι τους για την άμυνα της πόλης και έρχονταν σε διαπραγματεύσεις με τους επίδοξους κατακτητές τους.

Τέλος, οι συνελεύσεις συνέχισαν να διαδραματίζουν τον παλαιό τους ρόλο, δηλαδή να αποτελούν χώρο ανακοίνωσης και επικύρωσης σημαντι-

107. Βλ. ενδεικτικά Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική*, ό.π., σ. 86.

108. Ιδιαίτερα για τον 15ο αιώνα βλ. Κιουσοπούλου, *Βασιλείς ή Οικονόμος*, ό.π., σ. 163 κ.ε.

109. Βλ. επίσης, Kyrris, «Political Organization», ό.π., σ. 25.

κών για την πόλη αποφάσεων, ενώ ενίοτε είχαν και συμβουλευτικό ρόλο. Ανάλογα με την προσωπικότητα του αυτοκράτορα και την πολιτική συγκυρία συγκαλούνταν περισσότερες ή λιγότερες συνελεύσεις¹¹⁰, στις οποίες είναι εμφανής η συμμετοχή μελών του μεσαίου κοινωνικού στρώματος, ως εκπροσώπων του λαού. Ακόμη και αν εμφανίζουν ομοιότητες με αντίστοιχους θεσμούς στη Δύση¹¹¹, οι συνελεύσεις λειτούργησαν με βάση τη μακραίωνη βυζαντινή παράδοση. Σε αυτές ο λαός επικροτούσε σε γενικές γραμμές την πολιτική των αρχόντων της πόλης. Κατά την περίοδο των εμφυλίων διαμαχών, ωστόσο, φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις ο λαός υποκινούμενος από αντίπαλες δυνάμεις επέβαλλε διαφορετική πολιτική. Η αμφισβήτηση των πολιτικών επιλογών των Παλαιολόγων ανάγκασε τους τελευταίους να προσφύγουν αρκετά συχνά στη σύγκληση συνελεύσεων, προκειμένου να δικαιολογήσουν και να επιβάλουν την πολιτική τους.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω τόσο η σύγκλητος όσο τα επαρχιακά συμβούλια των αρχόντων και οι συνελεύσεις προσαρμόστηκαν και λειτούργησαν μέσα στο πλαίσιο που διαμορφώθηκε από τις πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις της υπό εξέταση περιόδου (13ος-15ος αι.) διατηρώντας βασικές αρμοδιότητες που είχαν από την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο. Η παρουσία επιφανών μελών του ανερχόμενου μεσαίου κοινωνικού στρώματος, τόσο στα επαρχιακά συμβούλια όσο και στις συνελεύσεις είναι ενδεικτική της κινητικότητας που διέκρινε τη βυζαντινή κοινωνία, καθώς και της προσπάθειάς τους να συμμετάσχουν στην άσκηση της εξουσίας.

110. Βλ. Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική*, ό.π., σ. 81-86.

111. Βλ. σχετικά Medvedev, «Assemblées représentatives», ό.π., σ. 212.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ

ΣΑΝ «ΕΞΟΡΙΑ ΠΑΝΤΟΤΙΝΗ»
Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΙΤΑΛΟΥ ΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ANGELO ODDI
ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Πολιτικά κρίσιμη περίοδος για τη βενετική επικράτεια, το μεταίχμιο του 16ου και 17ου αιώνα, λόγω της επιδείνωσης στις πολιτικές σχέσεις Βενετίας-Πύλης και της εντεινόμενης οθωμανικής απειλής, χαρακτηρίστηκε από τις συστηματικές προσπάθειες της Γαληνότατης Δημοκρατίας να ενισχύσει όσο περισσότερο μπορούσε τον αμυντικό μηχανισμό των νησιωτικών εδαφών της στον ελλαδικό χώρο, ιδίως μετά την απώλεια της Κύπρου κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1573). Φλέγον ζήτημα για τις κεντρικές πολιτικές εξουσίες ήταν να θωρακισθεί η Κρήτη, κτήση πρωταρχικής πολιτικοοικονομικής σημασίας και τελευταίο βενετικό προπύργιο στην ανατολική Μεσόγειο, με την πληρέστερη οργάνωση του στρατεύματός της και κυρίως με ένα μακροχρόνιο, εμβληματικό οχυρωματικό πρόγραμμα. Για τον λόγο αυτό αδήριτη ανάγκη ήταν να αξιοποιηθεί η υψηλή τεχνική κατάρτιση και η πείρα μηχανικών, που καλούνταν κατ' εξοχήν από τον ιταλικό χώρο να θέσουν σε εφαρμογή τις πολύτιμες γνώσεις τους, ώστε να εντοπισθούν και να θεραπευθούν οι αδυναμίες των οχυρώσεων ή να σχεδιασθούν και να υλοποιηθούν νέα, αποτελεσματικότερα, τεχνικά έργα.

Αξιόλογοι στην πλειονότητά τους, οι μηχανικοί της όψιμης βενετικής περιόδου μάς είναι γνωστοί για τα σχέδια και τους άτλαντές τους¹, αδιά-

1. Γενικά για το τεχνικό και εικαστικό έργο των επαγγελματιών αυτών βλ. ενδεικτικά Ιωάννα Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16ου και 17ου αιώνα*, τ. 1-2, Αθήνα 1992· η ίδια, *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα (τον 16ο και 17ο αι.) (Το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με βενετικές αρχαιακές πηγές)*, Ηράκλειο 1998· Heleni Porfyriou, «La cartografia veneziana dell'isola di Creta», *Venezia e Creta. Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Iraklion-Chanià, 30 settembre-5 ottobre 1997, επιμ. Gherardo Ortalli, Βενετία 1998, σ. 375-413· Μαρία Αρακαδάκη, *Το φρούριο της Σπιναλόγκας (1571-1715). Συμβολή στη μελέτη των επάκτιων και νησιωτικών οχυρών της βενετικής Δημοκρατίας*, τ. 1-2, Άγιος Νικόλαος Κρή-

ψευστα τεκμήρια του έργου που οι ιθύνουσες κεντρικές και τοπικές εξουσίες τούς είχαν αναθέσει, με σκοπό τη βαθύτερη γνώση του τύπου για τις ανάγκες της διακυβέρνησης, την ανασυγκρότηση της άμυνας και, κατ' ακολουθία, τη στερέωση της βενετικής εξουσίας στο νησί. Λιγότερα γνωρίζουμε όμως για τον κόσμο τους στην Κρήτη, τον οικογενειακό και τον κοινωνικό τους περίγυρο, τις σχέσεις με τους συμπατριώτες τους και το εγχώριο πληθυσμιακό στοιχείο, την οπτική τους για το νησί, τους φόβους και τις ελπίδες τους. Με τα δεδομένα αυτά ο εντοπισμός, στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, μιας διαθήκης, ενός κατ' εξοχήν προσωπικού εγγράφου, καθώς και επιπρόσθετου τεκμηριωτικού υλικού σχετικά με τον Angelo Oddi (ή degli Oddi), ιταλό αρχιμηχανικό, πασίγνωστο για τα πολυάριθμα σχέδια που εκπόνησε και για τα επιτεύγματά του στη φρουριακή αρχιτεκτονική της Κρήτης², αποτελεί, ασφαλώς, ευτυχή συγκυρία. Παρότι αποσπασματικά, τα εν λόγω αρχαιολογικά στοιχεία μπορούν να οδηγήσουν στον εμπλουτισμό του ψηφιδωτού για τη ζωή και τη σταδιοδρομία των επαγγελματιών αυτών έξω από τα οικεία γι' αυτούς ιταλικά εδάφη της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου και μάλιστα σε μια υπερπόντια επαρχία της, στην εσχάτη της βενετικής επικράτειας.

Ο Angelo Oddi εγκαταστάθηκε στην Κρήτη κατά τη δύση του 16ου αιώνα, αρχικά με την ιδιότητα του διοικητή μισθοφορικού σώματος και μερικούς μήνες αργότερα του μηχανικού. Ξετυλίγοντας ο ίδιος την προσωπική του ιστορία σε μια αίτησή του προς την κεντρική βενετική ηγεσία (1600), μάς προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την εθνοτική και οικογενειακή του προέλευση καθώς και την οικοδόμηση της πολυετούς

της 2001. Βλ. και τον κατάλογο της έκθεσης κρητικής χαρτογραφίας *Candia/Creta/Κρήτη. Ο χώρος και ο χρόνος, 16ος-18ος αιώνας*, γενική επιμέλεια έκθεσης: Βίκτωρ Θ. Μελάς - Βάσιας Τσοκόπουλος, κείμενα καταλόγου: Στέφανος Κακλαμάνης - Γιάννης Μαυρομάτης - Βάσιας Τσοκόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 126-144.

2. Ως προς το πλούσιο τεχνικό έργο του Oddi βλ. Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου*, ό.π., τ. 1, σ. 189-190 σημ. 288, 198-199 και τ. 2, πίν. 25α, 28· η ίδια, *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα*, ό.π., σ. 54, 56-57, 60, 217-223, 217-223, 440, 664, πίν. 8, 10· Porfyriou, «La cartografia veneziana», ό.π., σ. 386-408, πίν. 9, 12, 14, 19, 23, 27, 31, όπου σχέδια του Oddi για το Παλαιόκαστρο (δυτικά της πόλης του Χάνδακα), τη Σούδα, και τα αστικά κέντρα του νησιού (Χάνδακας, Χανιά, Ρέθυμνο, Σητεία)· Μαρία Αρακαδάκη, «Ο Francesco Basilicata στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη; (Η μήπως ο Angelo Oddi;)», *Κρητολογικά Γράμματα*, 18 (2002/2003), σ. 47-100 και εικ. 1.1, 2.1, 4.1, 5.1, 6.1, 6.2, 7.1, 7.2, 7.4, 7.5, 8.1, 9.1, 11.1, 12.1, 13.1, 13.2, 14.1, 14.2, 15.1, 17, 18, με σχέδια του Oddi για τα Χανιά, τη Γραμβούσα, τη Σούδα, το Ρέθυμνο, το Παλαιόκαστρο, τη Σπιναλόγκα, τη Σητεία κ.ά.

επαγγελματικής πορείας του³, στοιχεία που επιβεβαιώνονται και από την επίσημη διοικητική ύλη. Με καταγωγή από τη βενετική Πάδοβα και από κοινωνικά επιφανή οικογένεια, που είχε μεγάλη παράδοση σε στρατιωτικά αξιώματα, ο Oddi στάθηκε στο πλευρό της Γαληνοτάτης, ασκώντας ποικίλα καθήκοντα σε διάφορες περιοχές της επικράτειάς της. Στα 1600 είχε ήδη συμπληρώσει 29 χρόνια υπηρεσίας στο μισθοφορικό στράτευμα (*fanteria pagata*)⁴, έχοντας υπηρετήσει, όπως αναφέρει ο ίδιος, δώδεκα χρόνια απλός στρατιώτης, επτά αξιωματικός (*officiale*) και άλλα δέκα καπιτάνος, δηλαδή διοικητής.

Με βαθιά επίγνωση του πολιτικοκοινωνικού και ιδεολογικού συστήματος της εποχής του, ο Angelo Oddi χρησιμοποιεί στο έγγραφο του αυτό μια φρασεολογία ανάλογη προς το λεξιλόγιο που απαντά κατά κόρον στις αιτήσεις των πολυάριθμων «πιστών υπηκόων» της Βενετίας. Κατ' αρχάς, δίδοντας έμφαση στις κοινωνικές περγαμηνές του, την εξέχουσα θέση της οικογένειάς του και τη διαρκή προσφορά των προγόνων του στη Γαληνοτάτη, επισημαίνει ότι και εκείνος, ως υπηρέτης αυτής, υπήρξε «ήδη από τα σπάργανα» αφοσιωμένος στα ιδεώδη της, ακολουθώντας το παράδειγμα αρκετών συγγενικών του προσώπων και κυρίως του ευπατρίδη, ηλικιωμένου πατέρα του, που ήταν ακόμη εν ενεργεία στρατιωτικός διοικητής.

Λογικά, η οικογένεια του Oddi είχε μεριμνήσει για τη συστηματική εκπαίδευσή του, ώστε εκείνος να έχει μια αξιόλογη επαγγελματική εξέλιξη με την πρόσβασή του σε σημαίνοντα, έμμισθα αξιώματα, ικανοποιώντας έτσι τις προσδοκίες των γονιών και άλλων συγγενών του για τη διατήρηση του οικογενειακού γοήτρου. Συγκεκριμένα, είχε την τύχη να μαθητεύσει «στην Ιταλία για μεγάλο χρονικό διάστημα» κοντά σε διαπρεπείς φυσιογνωμίες της οχυρωματικής και στρατιωτικής τέχνης. Όπως υποδηλώνεται στην αίτησή του, την αξιόλογη παιδεία του στη φρουριακή αρχιτεκτονική τη χρωστούσε στον Giulio Savorgnano, διάσημο μηχανι-

3. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής ASV), *Senato Mar*, filza 144, αίτηση συνημμένη σε απόφαση της βενετικής συγκλήτου με χρονολογία 24 Φεβρουαρίου 1600 (βλ. έγγραφο 2).

4. Αναφορικά με το μισθοφορικό στράτευμα στην Κρήτη, την προέλευση των μισθοφόρων στρατιωτών κατά βάση από τον ιταλικό χώρο, τους όρους διαβίωσής τους, τις συμπεριφορές και τις σχέσεις τους με την τοπική κοινωνία βλ. Anastasia Papadia-Lala, «Soldati mercenari stranieri e vita urbana nella città di Candia veneziana (secoli XVI e XVII)», *Θησαυρίσματα*, 29 (1999), σ. 273-285.

κό στην υπηρεσία της Βενετίας, για τον οποίο είναι γνωστό ότι άφησε ζωντανή τη σφραγίδα του και στις οχυρώσεις της Κρήτης, ιδίως του Χάνδακα, κατά την περίοδο 1561-1566⁵. Ακόμη ο Oddi εκπαιδεύθηκε στα στρατιωτικά, αφού υπηρέτησε στα ηπειρωτικά ιταλικά εδάφη (*Terraferma*) της Βενετίας υπό τις διαταγές του γενικού διοικητή του μισθοφορικού σώματος Giovanni Battista del (dal) Monte, ο οποίος αργότερα έδρασε στην Κρήτη με το ίδιο αξίωμα (1585-1589)⁶. Ασφαλώς, χάρη στην πολύπλευρη μέχρι τότε δράση του Oddi, τού ανατέθηκε περί τα μέσα της δεκαετίας του 1580, ενώ ήταν ακόμη σε αρκετά νεανική ηλικία⁷, να ταξιδέψει στην Κρήτη και σε νησιωτικές βενετικές περιοχές της Ανατολής, με σκοπό τη χαρτογράφησή τους για τον εντοπισμό και τη θεραπεία των αμυντικών τους ελλείψεων. Απόρροια του ταξιδιού αυτού ήταν η εκπόνηση μιας πρώτης συλλογής σχεδίων, που ο ίδιος την υπέβαλε το 1584 στον ανώτερο αξιωματικό Honorio Scotto, έχοντας πλήρη επίγνωση των αδυναμιών του έργου, αφού δεν είχε ακόμη μεγάλη πείρα στην αποτύπωση του χώρου⁸. Προφανώς όμως οι επιδόσεις του Oddi στη φρουριακή αρχιτεκτονική ήταν αξιόλογες, αφού, όπως επισημαίνει ο ίδιος, όταν επισκεφθήκε τις κτήσεις της βενετικής ενδοχώρας ο Alvise Grimani, γενικός προνοητής της *Terraferma* περί τα τέλη της ίδιας δεκαετίας⁹, διέκρινε τις ικα-

5. Για τη συμβολή του Giulio Savorgnano (1516-1595) στα οχυρωματικά έργα βλ. Στεριώτου, *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα*, ό.π., σ. 24-29, 31-34, 126, 392-396, 403-406, 659 και Αρακαδάκη, *Το φρούριο της Σπιναλόγκας*, ό.π., τ. 1, σ. 89, 132.

6. Σχετικά με την παρουσία του Dal Monte στην Κρήτη (1585-1589) βλ. Στέργιος Σπανιάκης, «Κανονισμός της φρουράς του Βασιλείου της Κρήτης (1588)», *Κρητικά Χρονικά*, 2 (1948), σ. 73-92 και ο ίδιος, «Εκθεση για τη στρατιωτική κατάσταση της Κρήτης (1589)», *Κρητικά Χρονικά*, 2 (1948), σ. 235-252. Βλ. επίσης Αρακαδάκη, *Το φρούριο της Σπιναλόγκας*, ό.π., τ. 1, σ. 152, 155. Ο Ανδρέας Κορνάρος στο έργο του *Historia Candiana* αναφέρει ότι ο Dal Monte ήταν ανεπαρκής στην αναδιοργάνωση του στρατεύματος. Βλ. Στέφανος Κακλαμάνης, «Ειδήσεις για την πνευματική ζωή στον Χάνδακα από το 16ο βιβλίο της "Historia Candiana" του Ανδρέα Κορνάρου», *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη. Βυζάντιο-Βενετοκρατία. Μελέτες αφιερωμένες στον Θεοχάρη Δετοράκη*, επιμ. Ιωάννης Βάσσης - Στέφανος Κακλαμάνης, Ηράκλειο 2008, σ. 137, 211, 213.

7. Το στοιχείο προκύπτει από τις πληροφορίες στην αίτησή του (βλ. έγγραφο 2) το 1600, όταν είχε ήδη μια μακρά θητεία 29 χρόνων στο στράτευμα. Άρα στα 1571 είχε συμπληρώσει τουλάχιστον τα 18 του χρόνια, δηλαδή πρέπει να γεννήθηκε γύρω στα 1553. Συνεπώς, στα μέσα της δεκαετίας του 1580 ήταν περίπου 30 χρόνων.

8. Βλ. Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου*, ό.π., τ. 1, σ. 189-190 και τ. 2, πίν. 25. Αρακαδάκη, «Ο Francesco Basilicata», ό.π., σ. 73 σημ. 29.

9. Για το αξίωμα που έφερε ο Alvise Grimani στην *Terraferma* βλ. John R. Hale, *L'organizzazione militare di Venezia nel '500* (ιταλ. μετάφρ.), Ρώμη 1990, σ. 278.

νότητές του και τού έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθεί, επίσημα πλέον, με τον τομέα των οχυρωματικών έργων σε πόλεις της ηπειρωτικής βενετικής περιφέρειας¹⁰.

Σταθμό στην επαγγελματική πορεία του Angelo Oddi αποτέλεσε γύρω στα τέλη του 1591 ή τις αρχές του 1592, όταν λογικά πλησίαζε τα σαράντα του χρόνια¹¹, η μόνη εγκατάστασή του στην Κρήτη, ένα γεγονός που έμελλε να σημαδέψει τη ζωή του. Ασφαλώς, το περιβάλλον υποδοχής δεν τού ήταν άγνωστο λόγω της επίσκεψής του στο νησί πριν από μια επταετία περίπου. Ωστόσο, στη μακρινή αυτή βενετική κτήση βρισκόταν πλέον με άλλους όρους. Καθώς η οθωμανική απειλή εντεινόταν, είχε κληθεί να αναλάβει τη θέση διοικητή μισθοφορικού λόχου 100 ανδρών με απόφαση του Zuanne/Giovanni Mocenigo, όταν ο εκπρόσωπος αυτός της βενετικής εξουσίας διένυε ως γενικός προνοητής τη δεύτερη θητεία του, που άρχισε τον Μάιο του 1591¹².

Λίγο αργότερα ένα γεγονός κομβικής σημασίας υπήρξε καθοριστικό στο να αναβαθμισθεί το ήδη προνομιακό καθεστώς του Oddi στο νησί και να αποκτήσει ο ίδιος μεγαλύτερο πολιτικοκοινωνικό κύρος: έλαβε το χρίσμα του επικεφαλής μηχανικού της Κρήτης, αφού ο προκάτοχός του, Zuanne Fava, πέθανε τον Ιούλιο του 1592¹³, στη διάρκεια του καταστροφικού λοιμού, που με διαστήματα εξάρσεων και υφέσεων έπληξε κυρίως τον Χάνδακα και την περιφέρειά του για μια τριετία (1592-1595)¹⁴. Ασφα-

10. Βλ. εδώ, σ. 54, έγγραφο 2.

11. Βλ. εδώ, σ. 38 σημ. 7.

12. Την τελική αναφορά του (*relazione*) για τη θητεία του αυτή ο Mocenigo την υπέβαλε στην κεντρική βενετική ηγεσία τον Φεβρουάριο του 1593 β.έ. (1594). Βλ. Κακλαμάνης, «Ειδήσεις», ό.π., σ. 145, 245.

13. Για τον χρόνο έναρξης της θητείας του Oddi ως μηχανικού βλ. εδώ, σ. 52-53, έγγραφο 1, όπου και πληροφορίες για τον Zuanne Fava. Ως προς το έργο του τελευταίου στο νησί τη δεκαετία του 1580 βλ. Στεριώτου, *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα*, ό.π., σ. 42-43, 46, 423-429, 432-435 και Αρακαδάκη, *Το φρούριο της Σπιναλόγκας*, ό.π., τ. 1, σ. 150-154, ενώ για τον θάνατό του βλ. Αρακαδάκη, *στο ίδιο*, σ. 150 σημ. 260. Σύμφωνα με τη *Historia Candiana* του Ανδρέα Κορνάρου, ο Fava ήταν ένας έμπειρος αρχιτέκτονας που είχε ξεπεράσει σε ικανότητα τον προκάτοχό του, τον Scolari. Βλ. Κακλαμάνης, «Ειδήσεις», ό.π., σ. 208-209, 532, 536, 572, 748.

14. Ως προς την πανώλη και τις συνέπειές της βλ. την αναφορά του γενικού καπιτάνου, στρατιωτικού διοικητή, Κρήτης Filippo Pasqualigo (1594), που έχει εκδοθεί από τον Στ. Σπανιάκη, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 3, Ηράκλειο 1953, σ. 64-118 καθώς και την ειδική μελέτη της Αντωνίας Μαρμαρέλη-Δρακάκη, «Ο λοιμός του 1592-1595 στο Χάνδακα», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ρέθυμνο 1995, σ. 550-564. Βλ. επίσης Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη*

λώς, για τη θέση του αρχιμηχανικού απαιτούνταν ικανότητες, εχεμύθεια, καλή γνώση του χώρου και, φυσικά, πίστη στη Γαληνοτάτη και τους θεσμούς της. Αρκετά εξοικειωμένος με τη μηχανική, χάρη στις μέχρι τότε πολλαπλές δραστηριότητές του στον ιταλικό χώρο, ο Oddi ασχολήθηκε συστηματικά πλέον με τη σχεδίαση και εποπτεία οχυρωματικών έργων και στο νησί, στον Χάνδακα αλλά και σε άλλες περιοχές¹⁵, τα Χανιά, τη Γραμβούσα, τη Σούδα, το Ρέθυμνο, το Παλαιόκαστρο, τη Σπιναλόγκα, τη Σητεία¹⁶.

Επιφορτισμένος, λοιπόν, με πολυεπίπεδο έργο, ο Oddi είχε μια δύσκολη αποστολή, αφού έπρεπε να ανταποκριθεί στις ποικίλες αυξανόμενες απαιτήσεις του αμυντικού μηχανισμού. Μάλιστα, όπως προαναφέρθηκε, μέρος της θητείας του συνέπεσε με την περίοδο της πανώλης, η οποία επέφερε σοβαρές δυσχέρειες στην επικοινωνία πόλης-υπαίθρου, δισεπίλυτα οικονομικά προβλήματα για τον τόπο και κυρίως τον θάνατο χιλιάδων μελών της τοπικής κοινωνίας. Στις εξαιρετικά αντίξοες αυτές συνθήκες ο Oddi έπρεπε να αναλάβει την ηγεσία ενός ακόμη λόχου 100 μισθοφόρων, επειδή ο επικεφαλής του συγκεκριμένου σώματος, Camillo Olzignano, στάλθηκε να υπηρετήσει στο φρούριο της βενετικής Τήνου με το αξίωμα του *vicegovernator*. Φυσικά, η διοίκηση δύο στρατιωτικών μονάδων συνεπαγόταν επιπρόσθετες υποχρεώσεις. Ο Oddi προσπάθησε να ανταποκριθεί στις ευθύνες αυτές με ζήλο και μάλιστα με «προφανή κίνδυνο για τη ζωή» του, αφού βοήθησε προσωπικά πανωλόβλητους στρατιώτες στα λοιμοκαθαρτήρια. Επιπλέον, στα ταραγμένα χρόνια του λοιμού και ενώ η κατάσταση στον Χάνδακα, το πολιτικό και οικονομικό κέντρο του νησιού, γινόταν έκρυθμη και η ανησυχία για ενδεχόμενη επίθεση του εχθρικού στόλου αυξανόταν ολοένα και περισσότερο, μερίμνησε επιμελώς για τις επισκευές των τειχών της πόλης και για το κλείσιμο μεγάλου παράλιου τμήματός της. Την ίδια περίοδο, όπως αναφέρει πάντα ο ίδιος,

βενετοκρατούμενη Κρήτη, Βενετία 1996, σ. 157-159 και Κώστας Ε. Λαμπρινός (εισαγ.-έκδ.), *Michiel Gradenigo, νοτάριος στη δουκική γραμματεία του Χάνδακα (1593-1617)*. *Libro (1593-1617)*, Αθήνα 2010, σ. 50-53. Για την πανώλη στα βενετικά Ιόνια νησιά βλ. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια νησιά (17ος-18ος αι.)*, Βενετία 2007. Ειδικά για τα Κύθηρα βλ. Μαρία Γ. Πατραμάνη, «Λιμοί και λοιμοί στα Κύθηρα. Η στάση των βενετικών αρχών και του πληθυσμού (16ος-18ος αι.)», *Άνθη Χαρίτων*, επιμ. Νικόλαος Παναγιωτάκης, Βενετία 1998, σ. 584-603.

15. Βλ. εδώ, σ. 54-55, έγγραφο 2.

16. Βλ. εδώ, σ. 36 σημ. 2.

ανέλαβε άλλο ένα έργο βαρύνουσας στρατιωτικής σημασίας, την οχύρωση κατά τα δύο τρίτα του φρουρίου του Παλαιόκαστρου στα Φρασκιά, δυτικά του Χάνδακα¹⁷. Στη συνέχεια εκλέχθηκε πάλι διοικητής μισθοφορικού λόχου, αυτή τη φορά από τον επόμενο γενικό προνοητή Nicolò Donado ή Donà (1594-1597)¹⁸.

Για τις κοινωνικές καταβολές του Oddi, τις σημαντικές ικανότητές του στη φρουριακή αρχιτεκτονική, την υψηλή κατάρτιση, τη μεθοδικότητα στη σχεδίαση και τις επωφελείς για τη Βενετία υπηρεσίες του μάς πληροφορεί επιστολή του Nicolò Donado προς την κεντρική βενετική διοίκηση στα 1596. «Από ένδοξη οικογένεια της Πάδοβας», αναφέρει ο γενικός προνοητής, «υπηρετεί αρκετά χρόνια στο νησί ως μηχανικός» (*servendo esso Oddi da alquanti anni in qua per ingegnere*) και «πέρα από το επάγγελμά του, στο οποίο είναι αρκετά ικανός, διαθέτει και στρατιωτική παιδεία». Παράλληλα όμως από την επιστολή αναδύεται, σε ψυχολογικό επίπεδο, ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για τον μηχανικό-στρατιωτικό, που ήδη είχε συμπληρώσει τουλάχιστον τέσσερα-πέντε χρόνια στο νησί. Μόνιμη ήταν η νοσταλγία για τη γενέτειρά του, η βαθιά επιθυμία του να επιστρέψει στον ιταλικό χώρο, όπως μπορεί να διαπιστωθεί και από τη μεταγενέστερη αίτησή του στην κεντρική πολιτική ηγεσία (1600)¹⁹. Θορυβημένος όμως ο ανώτερος πολιτικός εκπρόσωπος της Βενετίας στο νησί, δεν μπορούσε να επιτρέψει τον επαναπατρισμό του, «αφού είναι ο μόνος μηχανικός (*sendo egli qui solo ingegnere*) και χρειαζόμαστε καθημερινά τις υπηρεσίες του, ενώ τα σχέδιά του, που έχουν εκπονηθεί από αυτόν πολλές φορές για τις οχυρώσεις σε όλο το νησί, μαρτυρούν ότι είναι τόσο έμπειρος και παράλληλα γνώστης των σχετικών θεμάτων στο Βασίλειο, ώστε θεώρησα ότι ήταν μεγάλης σημασίας για τη Γαληνοτάτη σας να τον κρατήσω με κάποιον τρόπο εδώ, παρά να στερήσω από τα φρούρια τις υπηρεσίες του»²⁰. Για τους πολιτικούς και στρατιωτικούς αυτούς λόγους αλλά και προκειμένου να δοθούν οικονομικά κίνητρα στον μηχανικό να παρατείνει την παρουσία του στο νησί, ο Nicolò Donado προχώρησε στην ενοποίηση δύο μισθο-

17. Για όλα τα στοιχεία αυτά βλ. εδώ, σ. 54-55, έγγραφο 2.

18. Ως προς τη θητεία του Donado (1594-1596), που το 1598 υπέβαλε την τελική αναφορά του (*relazione*) για το έργο του στην κεντρική βενετική διοίκηση, βλ. Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου*, ό.π., τ. 1, σ. 13, 15 και Κακλαμάνης, «Ειδήσεις», ό.π., σ. 219, 242.

19. Βλ. εδώ, σ. 54-55, έγγραφο 2.

20. Βλ. εδώ, σ. 52-53, έγγραφο 1.

φορικών λόγων, που απαρτίζονταν από περίπου 80 και 70 στρατιώτες αντίστοιχα, σε μια μεγαλύτερη μονάδα 150 ανδρών, αναθέτοντας τη διοίκηση του ενιαίου πλέον στρατιωτικού σώματος στον Oddi με μεγαλύτερες αποδοχές²¹. Εκφραστής του βενετικού πολιτικού πνεύματος, ο Donado, τρέφοντας εκτίμηση και εμπιστοσύνη στον έμπειρο αρχιμηχανικό, δεν μπορούσε να τον αφήσει να αναχωρήσει από την Κρήτη, σε μια δύσκολη για τη Γαληνοτάτη πολιτική συγκυρία. Επιτακτική ήταν η ανάγκη εκείνος να παραμείνει στο νησί για τη δραστική αντιμετώπιση προβλημάτων στον στρατιωτικό και τον κατασκευαστικό τομέα, να συγκροτηθούν όσο το δυνατόν αξιόμαχοι λόχοι για την αντιμετώπιση ενδεχόμενης οθωμανικής απόβασης και κυρίως να αποπερατωθούν με ταχύτερους ρυθμούς τα εκτεταμένα τείχη και οι μεγάλοι προμαχώνες, που θα προστάτευαν το νησί. Ο επόμενος γενικός προνοητής Benetto Moro (1598-1602)²², ακολουθώντας τη λογική του προκατόχου του, ανανέωσε τη θητεία του Oddi στη θέση του επικεφαλής στη διευρυμένη στρατιωτική μονάδα²³ και, βέβαια, του μηχανικού-επιθεωρητή των οχυρώσεων αλλά και άλλων δημόσιων έργων, αφού επιπρόσθετα τού εμπιστεύθηκε τη σχεδίαση της κατασκευής υδραγωγείου και δεξαμενών νερού στον Χάνδακα και τα Χανιά²⁴.

Από την επιστολή του Donado γίνεται εμφανές ότι μέσα σε μια πεντατία ο Oddi είχε αναδειχθεί σε επιφανή μηχανικό και βασικό στέλεχος της μισθοφορικής φρουράς στο νησί, άρα αξιόλογο παράγοντα του τόπου, σφραγίζοντας με τις δεξιότητές του τη δημόσια ζωή. Άλλωστε, όπως διαφαίνεται και από παρακάτω μαρτυρίες, για μια μακρά περίοδο 17 χρόνων περίπου, από το καλοκαίρι του 1592 ως τον θάνατό του τον Ιανουάριο του 1609²⁵, η Κρήτη αποτέλεσε γι' αυτόν προνομιακό χώρο δράσης, αφού ήταν ο μόνος αρχιμηχανικός, πρωταγωνιστής στη σχεδίαση, την εξέ-

21. Για τις πληροφορίες αυτές βλ. *εδώ*, σ. 52-55, έγγραφα 1, 2.

22. Ο Moro έφθασε στο νησί το 1598 (βλ. Κακλαμάνης, «Ειδήσεις», *ό.π.*, σ. 231) και υπηρέτησε για τριάνμισι περίπου χρόνια (40 μήνες). Την αναφορά (*relazione*) για το έργο του την υπέβαλε στην πολιτική ηγεσία της Βενετίας τον Ιούνιο του 1602. Βλ. Στέργιος Σπανιάκης, *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. 4, Ηράκλειο 1958, σ. 1.

23. Βλ. *εδώ*, σ. 54-55, έγγραφο 2 και ASV, *Senato Mar*, reg. 59 (1599, 4 marzo-26 febbraio m.v.), φ. 161v (olim 141v), απόφαση της βενετικής συγκλήτου με χρονολογία 24 Φεβρουαρίου 1599 β. έ. (1600).

24. Donatella Calabi, «Città e insediamenti pubblici. XVI-XVII secolo», *Venezia e Creta. Atti del Convegno Internazionale di Studi*, Iraklion-Chania, 30 settembre-5 ottobre 1997, επιμ. Gherardo Ortalli, Βενετία 1998, σ. 275, 277.

25. Για τον θάνατό του βλ. *εδώ*, σ. 47-48.

λιξη και επίβλεψη των τεχνικών έργων του τόπου. Τα στοιχεία εξάλλου της παραπάνω αίτησής του αλλά και τα πολυάριθμα σχέδιά του επιβεβαιώνουν την καθοριστική συμβολή του στη βαθύτερη και λεπτομερέστερη γνώση του νησιού, των αδυναμιών φρούρησης των εκτενών ακτών του και την αναδιοργάνωση του μηχανισμού προστασίας του. Τις ικανότητές του στην οχυρωματική αρχιτεκτονική μαρτυρούν επίσης ορισμένα εντυπωσιακά επιτεύγματά του, όπως ήταν η κατασκευή του τεράστιου επιπρομαχώνα Martinengo των τειχών του Χάνδακα στο μεταίχμιο ακριβώς των δύο αιώνων, 16ου και 17ου²⁶. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε νεότερη ηλικία, στη δεκαετία του 1580, τα σχέδιά του, απόρροια της επίσκεψής του τότε στο νησί, δεν χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερη ακρίβεια. Τα μεταγενέστερα όμως, που εκπόνησε 15-20 χρόνια αργότερα, όταν πλέον έφερε την ιδιότητα του επίσημου μηχανικού της Κρήτης, διακρίνονται για τη μεγαλύτερη επιμέλεια, σαφήνεια και πειστικότητά τους²⁷. Στη δύση του 16ου και την αυγή του 17ου αιώνα ο Oddi, στα 45-50 περίπου χρόνια του²⁸, είχε πλέον εξελιχθεί σε ικανότατο, ώριμο, μεθοδικό μηχανικό, γνώστη του τόπου και των πολλαπλών οχυρωματικών ατελειών του. Ο τρόπος μάλιστα με τον οποίο απεικόνιζε τα φρούρια και τον οικοδομικό ιστό των αστικών κέντρων του νησιού άσκησε επίδραση στους επόμενους ομοτέχνους του, με αποτέλεσμα ο ίδιος να καταλάβει μια ξεχωριστή θέση ανάμεσά τους, εγκαινιάζοντας ουσιαστικά την περίοδο της μεγάλης ακμής που έμελλε να γνωρίσει η κρητική χαρτογραφία τον 17ο αιώνα²⁹.

Με τις πολυσχιδείς, λοιπόν, δραστηριότητές του, που συνέβαλαν στην εύρυθμη λειτουργία του στρατιωτικού συστήματος και του οχυρωματικού δικτύου, ο Oddi γνώρισε την εκτίμηση πολλών εκπροσώπων της κεντρικής πολιτικής αρχής στο νησί και συγκεκριμένα, των γενικών προνοητών Zuanne Mocenigo (1591-1593), Nicolò Donado (1594-1596), Benetto Moro (1598-1602), Geronimo Cap(p)ello³⁰ καθώς και υψηλόβαθμων στρατιωτικών,

26. Στεριώτου, *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα*, *ό.π.*, σ. 56-57.

27. Βλ. Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου*, *ό.π.*, τ. 1, σ. 189-190, 198-199 και Αρακαδάκη, *Το φρούριο της Σπιναλόγκας*, *ό.π.*, τ. 1, σ. 156 σημ. 300.

28. Βλ. *εδώ*, σ. 38 σημ. 7.

29. Porfyriou, «La cartografia veneziana», *ό.π.*, σ. 386-410 και κυρίως Αρακαδάκη, «O Francesco Basilicata», *ό.π.*, σ. 73-100.

30. Ο Gerolamo Cappello έφθασε ως γενικός προνοητής στην Κρήτη το 1608, μετά τη λήξη της θητείας του προκατόχου του Nicolò Sagredo (1604-1608), βλ. Κακλαμάνης, «Ειδήσεις», *ό.π.*, σ. 233, 236, 240, 247.

όπως ήταν ο γενικός καπιτάνος, στρατιωτικός διοικητής του νησιού, Gian Giacomo Zane (1596-1598), που μετά το πέρας της θητείας του δήλωσε στις υπέρτερες εξουσίες της Βενετίας την ικανοποίησή του για το έργο του μηχανικού στο φρούριο της Σπιναλόγκας³¹.

Ανάλογες προς τα σπουδαία αξιώματα του Oddi, ήταν και οι οικονομικές απολαβές του. Αρχικά, όπως ο προκάτοχός του μηχανικός Zuanne Fava, αμειβόταν με το διόλου ευκαταφρόνητο ποσό των 16 περίπου βενετικών δουκάτων το μήνα. Λίγα χρόνια όμως αργότερα, από το 1596 που επιπλέον είχε εκλεγεί διοικητής μεγαλύτερου στρατιωτικού σώματος, ο μηνιαίος μισθός του αυξήθηκε στα 25 δουκάτα συνολικά³², που ισοδυναμούσαν με 675 υπέρπυρα περίπου³³. Άρα ετησίως εισέπραττε 300 δουκάτα (8.100 υπέρπυρα). Επρόκειτο για σημαντικές αποδοχές, που προφανώς του επέτρεπαν μια άνετη διαβίωση στο νησί, αφού την ίδια περίοδο, συγκριτικά με το μηνιαίο εισόδημά του σε ρευστό, ένα ζευγάρι παπούτσια κόστιζε μόλις 4 υπέρπυρα περίπου³⁴, ένα μουζούρι³⁵ κριθάρι 8, ένα μουζούρι ρεβύθια 10, ένα αρνί 8, ένα βαρέλι κρασί 80³⁶.

Ωστόσο, ο Angelo Oddi, παρά την επιτυχημένη θητεία του στη μισθοφορική φρουρά και κυρίως την υπερέχουσα θέση του ως αρχιμηχανικού, τον συνακόλουθο σημαντικό μισθό του, την αναγνώρισή του από ανώτερους κρατικούς λειτουργούς, τη συμμετοχή του στη διαχείριση της στρατιωτικής εξουσίας και την υψηλή κοινωνική του υπόληψη, δεν ενδιαφερόταν για τη διαβίου παραμονή του στην Κρήτη. Ζώντας για πολλά χρόνια στα όρια της βενετικής επικράτειας, μακριά από τον οικογενειακό του περίγυρο και αντιμέτωπος με πολλές υποχρεώσεις, όπως εκείνες στα

31. Βλ. Αρακαδάκη, *Το φρούριο της Σπιναλόγκας*, ό.π., τ. 1, σ. 156 σημ. 300. Για τη θητεία του Gian Giacomo Zane βλ. Κακλαμάνης, «Ειδήσεις», ό.π., σ. 230, 231.

32. Βλ. εδώ, σ. 53, έγγραφο 1 καθώς και ASV, *Senato Mar*, reg. 59 (1599, 4 marzo-26 febbraio m.v.), φ. 161v (olim 141v), απόφαση της βενετικής συγκλήτου με χρονολογία 24 Φεβρουαρίου 1599 β. έ. (1600).

33. Το ένα δουκάτο ισοδυναμούσε με περίπου 27 υπέρπυρα. Βλ. Wim Bakker-Arnold van Gemert (έκδ.), *Μανόλης Βαρούχας, νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987, σ. 850.

34. Λαμπρινός (εισαγ.-έκδ.), *Michiel Gradenigo*, ό.π., σ. 205-206 (20 Αυγούστου 1594).

35. Το ένα μουζούρι ισοδυναμούσε με 20 περίπου κιλά. Βλ. Bakker-Arnold van Gemert (έκδ.), ό.π., σ. 836.

36. Για την αξία των προϊόντων αυτών βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Τιμές αγαθών και αμοιβές εργασίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αι.)», *Σύμμεκτα*, 6 (1985), σ. 22, 24.

δύσκολα χρόνια του μεγάλου λοιμού, προσδοκούσε ότι με την παρέλευση ορισμένων χρόνων θα του δινόταν η άδεια να επιστρέψει στη γενέθλια γη. Εξαιτίας όμως της φυσιογνωμίας του επαγγέλματός του, που είχε βαρυσήμαντο ρόλο στον ευαίσθητο τομέα των οχρωματικών έργων, δεν μπορούσε να εγκαταλείψει το νησί. Απουσιάζοντας, λοιπόν, αναγκαστικά από τη γενέτειρά του, η Κρήτη, σύμφωνα με την οπτική του, ισοδυναμούσε με ξενιτιά, γη «παντοτινής εξορίας» (*essilio perpetuo*), στην οποία «ξόδεψε τη νιότη» του (*spesovi il fiore della mia gioventù*)³⁷. Ουσιαστικά ήταν εγκλωβισμένος ανάμεσα στη λογική και το συναίσθημα, στην επίγνωση, από τη μια πλευρά, ότι έπρεπε να υπηρετήσει το οχρωματικό και στρατιωτικό πρόγραμμα της Γαληνοτάτης και, από την άλλη, στην ψυχική ανάγκη του επαναπατρισμού. Όπως αρκετοί άλλοι Ιταλοί, με ανώτερα ή χαμηλότερα αξιώματα στη διοίκηση και τον στρατό, καθώς και απλοί μισθοφόροι στρατιώτες, αισθανόταν ξένος σε ένα μέρος, όπου αφενός υπήρχε μια έντονη τοπική συνείδηση και αφετέρου το επίπεδο διαβίωσης γενικά ήταν χαμηλότερο σε σχέση με τους όρους ζωής στη λαμπρή πόλη των δόγηδων ή σε άλλα ανεπτυγμένα αστικά κέντρα του ιταλικού χώρου³⁸. Με τα δεδομένα αυτά αδημονούσε να επιστρέψει στα πάτρια εδάφη, καθώς μάλιστα έβλεπε πολλούς άλλους συμπατριώτες του, υψηλόβαθμους πολιτικούς εκπροσώπους της Γαληνοτάτης, να αναχωρούν από το νησί μετά από μια χρονικά οριοθετημένη, συνήθως τριετή, θητεία.

Η επιθυμία του Oddi για τον γυρισμό του στα πάτρια ικανοποιήθηκε μόνο προσωρινά, όταν τού επιτράπηκε να πάει στον ιταλικό χώρο για λίγους μήνες στα τέλη του 1599 και τις αρχές του 1600, με σκοπό να ρυθμίσει ορισμένες υποθέσεις του³⁹. Με την πάροδο όμως του μικρού αυτού χρονικού διαστήματος, έπρεπε να αναχωρήσει ξανά για την Κρήτη, σύμφωνα με τις εντολές της πολιτικής αρχής. Προφανώς δυσαρεστημένος για την αμετάκλητη αυτή απόφαση, τον Ιανουάριο του 1600 και ενώ πλησίαζε ο χρόνος για το μακρύ ταξίδι της υποχρεωτικής επιστροφής, απευθύν-

37. Βλ. εδώ, σ. 55, έγγραφο 2.

38. Βλ. Papadia-Lala, «Soldati mercenari», ό.π., σ. 275-278, 284· Ελένη Τσουραπά, «Βενετοί αξιωματούχοι στην Κρήτη: Από τη δημόσια στην καθημερινή ζωή (16ος-17ος αι.)», *Θησαυρίσματα*, 36 (2006), σ. 198-201, 220-221· Λαμπρινός (εισαγ.-έκδ.), *Michiel Gradenigo*, ό.π., σ. 92-95.

39. Το στοιχείο αυτό συνάγεται από την αίτηση του Oddi στις κεντρικές βενετικές αρχές (1600), βλ. εδώ, σ. 55, έγγραφο 2.

θηκε με αίτησή του στην κεντρική βενετική ηγεσία, για να εξασφαλίσει έστω την επικύρωση της εκλογής του ως καπιτάνου στον ενοποιημένο λόχο των 150 ανδρών. Όπως αντανάκλα η αίτησή του, γνώριζε πλέον οριστικά ότι ήταν αδύνατο να συνεχίσει τη σταδιοδρομία του εκτός Κρήτης, στα εδάφη της βενετικής ενδοχώρας. Ωστόσο, για άλλη μια φορά έδειξε υπακοή στο αξιακό σύστημα της Γαληνοτάτης και δήλωσε πρόθυμος να πεθάνει για χάρη της, όπως άλλωστε απαιτούσε το συμβατικό πολιτικό φρασεολόγιο της εποχής⁴⁰.

Απαντώντας στο αίτημα του Angelo Oddi, η βενετική σύγκλητος, ύψιστης σημασίας κυβερνητικό όργανο, αφού εξύμνησε τις ικανότητες και την αδιάλειπτη προσφορά του στην προστασία του νησιού, ενέκρινε την εκλογή του στη θέση του στρατιωτικού διοικητή με τις γενναίες αποδοχές που προαναφέρθηκαν⁴¹.

Πρέπει να επισημανθεί ότι η παραπάνω επίσημη αρχειακή ύλη αλλά και η αίτηση του ίδιου του Oddi, έγγραφα με πολλές λεπτομέρειες για την προσωπογραφία και το έργο του, επιτρέπουν την αναθεώρηση παλαιότερων βιβλιογραφικών δεδομένων, αφού συμπληρώνουν σημαντικά κενά της σταδιοδρομίας του μηχανικού. Κατ' αρχάς, όπως έγινε σαφές, ο Oddi δεν έφθασε στο νησί στα 1596⁴², αλλά τέσσερα-πέντε χρόνια νωρίτερα, κατά τη δεύτερη θητεία του γενικού προνοητή Giovanni Mocenigo (1591-1593). Καθίκοντα αρχιμηχανικού ανέλαβε στα 1592, μετά τον θάνατο του προκατόχου του, Zuanne Fava, κατά την περίοδο του μεγάλου λοιμού, και όχι, σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, στα 1596⁴³. Με τα δεδομένα επίσης αυτά δεν ανήκε, όπως έχει υποστηριχθεί, στην «ακολουθία» του Benetto Moro⁴⁴, αφού η θητεία του τελευταίου ως γενικού προνοητή Κρήτης άρχισε στα 1598, αρκετά χρόνια μετά την ανάδειξη του Oddi σε επικεφαλής μηχανικό. Άλλωστε επειδή το έργο ενός τέτοιου επαγγελμα-

40. Στο ίδιο.

41. ASV, *Senato Mar*, reg. 59 (1599, 4 marzo-26 febb. m.v.), φ. 161v (olim 141v), απόφαση της 24ης Φεβρουαρίου 1599 β. έ. (1600).

42. Για την άποψη αυτή βλ. Στέλλα Α. Χρυσόχου, «Πέντε βενετοί μηχανικοί στην Κρήτη του 17ου αιώνα», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο 2004, σ. 400. Αρακαδάκη, «Ο Francesco Basilicata», *ό.π.*, σ. 85.

43. Χρυσόχου, «Πέντε βενετοί μηχανικοί», *ό.π.*, σ. 400 και Αρακαδάκη, «Ο Francesco Basilicata», *ό.π.*, σ. 84.

44. Porfyriou, «La cartografia veneziana», *ό.π.*, σ. 387, 401, ενώ την ίδια περίπτωση θέση διατυπώνει και η Calabi, «Città e insediamenti», *ό.π.*, σ. 277.

τία ήταν ιδιαίτερο και μακροχρόνιο, δεν μπορούσε χρονικά να συμπίπτει με τη σύντομη, τριετή περίπου, θητεία ενός γενικού προνοητή⁴⁵. Ακόμη δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Oddi, σύμφωνα με υποθέσεις μελετητών, έφθασε στην Κρήτη συνοδευόμενος από τον Francesco Basilicata, διάσημο για το τεχνικό έργο του τον 17ο αιώνα, ούτε ότι συνυπηρετούσε με αυτόν στη δεκαετία του 1590⁴⁶. Αν υπήρξε συνεργασία μεταξύ τους, αυτή πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 17ου αιώνα. Πάντως βάσει των νέων πληροφοριών που παρουσιάζονται εδώ, ο Oddi υπήρξε «ο μόνος ικανός μηχανικός» στο νησί, αν όχι μέχρι το 1609 που πέθανε, τουλάχιστον για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Άλλωστε, όπως τεκμαίρεται από προαναφερθέντα στοιχεία, οι αξιόλογες ικανότητές του στάθηκαν αιτία για την αναγκαστικά πολυετή διαμονή του στην Κρήτη αλλά και για το ιδιαίτερα σύντομο ταξίδι του στον ιταλικό χώρο περί τα τέλη του 1599 και τις αρχές του 1600, καθώς έπρεπε να επιστρέψει στην Κρήτη, για να συνεχίσει το πολύτιμο έργο του. Αν στο νησί υπήρχε κάποιος εξίσου καταρτισμένος, έμπειρος και ικανός αντικαταστάτης, ο οποίος θα κέρδιζε την εμπιστοσύνη της τοπικής ή της κεντρικής πολιτικής ηγεσίας, προφανώς θα είχε ικανοποιηθεί το πάγιο αίτημα του Oddi να επαναπατριστεί, έστω και 10-15 χρόνια μετά την ανάληψη των καθηκόντων του.

Στην Κρήτη ο έγκριτος μηχανικός και στρατιωτικός συνέχισε, λοιπόν, να ασκεί τα καθήκοντά του επί σειρά ετών και μάλιστα ως τον θάνατό του, στις αρχές του 1609, πιθανώς σε ηλικία λίγο μεγαλύτερη από τα 55 του χρόνια, όπως προκύπτει από παραπάνω χρονολογικούς συσχετισμούς⁴⁷. Δεν αποκλείεται να πέθανε από πνευμονία, αφού η υγεία του,

45. Βλ. την ανάλογη παρατήρηση της Αρακαδάκη, «Ο Francesco Basilicata», *ό.π.*, σ. 48 σημ. 5.

46. Για τις συγκεκριμένες θέσεις βλ. Χρυσόχου, «Πέντε βενετοί μηχανικοί», *ό.π.*, σ. 401, 405. Με τις απόψεις αυτές για τον χρόνο άφιξης του Basilicata στο νησί αλλά και για το είδος της συνεργασίας του με τον Angelo Oddi καθώς και για την απόδοση, από τη Στέλλα Χρυσόχου, σχεδίων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης στον εν λόγω μηχανικό, έχει εκφράσει τη διαφωνία της η Μαρία Αρακαδάκη, η οποία διατυπώνει την πρόταση ότι τα σχέδια εκπονήθηκαν από τον Angelo Oddi. Για το θέμα βλ. Αρακαδάκη, «Ο Francesco Basilicata», *ό.π.*, σ. 51-100, όπου αναθεωρούνται θέσεις από το βιβλίο της Στέλλας Α. Χρυσόχου, *Ο μηχανικός Francesco Basilicata στη Γενναδεύ Βιβλιοθήκη. Χαρτογραφική και τοπογραφική ανάλυση του τόμου GT 229q της Γενναδεύ Βιβλιοθήκης*, Αθήνα 2001.

47. Βλ. εδώ, σ. 36-40, όπου τα στοιχεία της αίτησης του Oddi (1600) για την επαγγελματική του πορεία, καθώς και το έγγραφο 2.

σύμφωνα με τη διαθήκη του, κλονίστηκε σοβαρά από δριμύ κρύο, που προφανώς έπληξε το νησί τον χειμώνα του 1608-1609. «Άρρωστος στο κρεβάτι, με συνεχή πυρετό και ετοιμοθάνατος», αποτύπωσε σε χαρτί τις τελευταίες επιθυμίες του στις 14 Ιανουαρίου 1609. Έπειτα από πέντε ημέρες εκπρόσωπός του κατέθεσε το έγγραφο στη δουκική καγκελλαρία, όπου αργότερα πιστοποιήθηκε ότι επρόκειτο για γνήσια διαθήκη, γραμμένη «από το ίδιο το χέρι» του εκλιπόντα και καταχωρίστηκε σε επίσημο διοικητικό βιβλίο⁴⁸.

Πολύτιμη πηγή για την προσωπογραφία του Oddi, η διαθήκη του⁴⁹ φωτίζει άγνωστες πτυχές για τη ζωή του στο νησί, το οικογενειακό και το κοινωνικό του περιβάλλον, τις συναναστροφές του με τους φορείς των πολιτικών εξουσιών. Εκτελεστής της διαθήκης (*comissario general*) ορίστηκε από τον μηχανικό ένα διακεκριμένο πρόσωπο, ο ευγενής Zuanne Emo, που έφερε την υπέρτατη τιμητική διάκριση του «ιππότη» (*cavaliero*) και προφανώς ήταν πρόσωπο της εμπιστοσύνης του. Δεν αποκλείεται ο Emo να προερχόταν από το περιβάλλον του στρατού, γιατί ο Oddi του κληροδότησε τα τέσσερα πυροβόλα όπλα (*archibusi*) που διέθετε. Από τον εκτελεστή της διαθήκης ο Oddi ζήτησε να μεριμνήσει για την αναλυτική καταγραφή σε ένα ευρετήριο (*inventario*) των κινητών αγαθών του και κατόπιν να εκτιμηθεί η αξία τους. Αστικά ή αγροτικά ακίνητα δεν αναφέρονται στη διαθήκη, γεγονός που μάς οδηγεί στην υπόθεση ότι ο μηχανικός, αν και έζησε πολλά χρόνια στο νησί, δεν ενδιαφέρθηκε να προχωρήσει σε συστηματικές επικερδείς επενδύσεις με την προσδοκία ότι, όπως πολλοί ομοεθνείς του αξιωματούχοι, θα επέστρεφε στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Ωστόσο, όπως αντανακλά το ίδιο έγγραφο, είχε αποταμιεύσει περιουσία σε ρευστό, περίπου 580 βενετικά δουκάτα, δηλαδή πάνω από 15.500 υπέρπυρα, ποσό που προφανώς προερχόταν από τους μισθούς του, την κύρια εισοδηματική πηγή του.

Με επιθυμία του διαθέτη δεν θα συμπεριλαμβανόταν στο παραπάνω ευρετήριο των περιουσιακών του στοιχείων ο ρουχισμός της Giovanna (ή Zuanna) Ema, «πολυαγαπημένης συζύγου» του, που τον συντρόφευε στο νησί. Στη διαθήκη δεν υπάρχει καμία αναφορά σε απογόνους του ζευγαριού. Κατά τον διαθέτη, η Giovanna θα ήταν γενική κληρονόμος του και,

48. Σχετικά με αυτά τα στοιχεία βλ. ASV, *Archivio del Duca di Candia*, b. 16 (Proclami), reg. 12, φ. 174r, απόφαση του βενετού δούκα της Κρήτης Dolfin Venier (15 Απριλίου 1609), στην οποία είναι συνημμένη η διαθήκη του Angelo Oddi.

49. Βλ. εδώ, σ. 56-58, έγγραφο 3.

αν εκείνη το επιθυμούσε, θα μπορούσε μετά τον θάνατό του «να ξαναπαντρευτεί όποιον της αρέσει». Στην περίπτωση όμως αυτή, τα επίσημα ενδύματά του, που φορούσε εκτός σπιτιού και προφανώς ήταν δηλωτικά της εμβληματικής θέσης του, η Giovanna έπρεπε να μεριμνήσει ώστε να σταλούν στα Χανιά και να πωληθούν ή διαφορετικά να καταλήξουν στο δημόσιο. Από βιβλιογραφικές ενδείξεις γνωρίζουμε ότι στη χήρα του μηχανικού πέρασαν τα σχέδιά του για τις οχυρώσεις του Χάνδακα και μέσω αυτής στον δεύτερο σύζυγό της Alessandro Riva, που ήταν αξιωματικός (*capitano*)⁵⁰.

Μολοντί υψηλόβαθμος στρατιωτικός και επιτυχημένος μηχανικός, ο Angelo Oddi μέσα από τη διαθήκη του εμφανίζεται σεμνός, διόλου ματαιόδοξος. Επιθυμία του ήταν να έχει μια λιτή επικήδεια τελετή, νυχτερινή, χωρίς πολυτέλειες, με τη συνοδεία μόνο δύο μικρών λαμπάδων. Επιπλέον, ήθελε να ταφεί στη «γωνία της αυλής» μιας εκκλησίας⁵¹, ώστε το σώμα του να μην εκτίθεται στο κρύο, που, όπως αναφέρει ο ίδιος, αποτέλεσε την κυριότερη αιτία του θανάτου του.

Ο κύκλος των αποδεκτών της κληρονομιάς του μηχανικού δείχνει ότι ο ίδιος, παρά την πολυετή παρουσία του στο νησί, δεν ανέπτυξε ισχυρούς δεσμούς με τον τοπικό κοινωνικό ιστό, αλλά κυρίως συναναστρεφόταν ανθρώπους συναφούς εθνοτικής προέλευσης. Ασφαλώς η γνωριμία και οικειότητά του με αυτούς πρέπει να σφυρηλατήθηκε χάρη στην κοινή καταγωγή, την ίδια γλωσσική και θρησκευτική ταυτότητα, τα συναφή καθήκοντα που τους είχαν ανατεθεί από την κεντρική ή την τοπική πολιτική αρχή αλλά και τη νοσταλγία για τη γενέτειρα και την ελπίδα της επιστροφής στα πάτρια⁵². Με τους όρους αυτούς, δεν κληροδότησε τα περιουσιακά στοιχεία του, χρηματικά ποσά ή αντικείμενα, μόνο στους οικείους του, τη σύζυγο και τους γονείς του, αλλά και σε συμπατριώτες του που είχαν πολιτικό και στρατιωτικό ρόλο, πρόσωπα με τα οποία συμπορεύθηκε κατά την παραμονή του στο νησί.

Στον πατέρα του, στρατιωτικό διοικητή (*governatore*) Bortolamio⁵³, και

50. Giuseppe Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, τ. 1/2, Βενετία 1906, σ. 359-360.

51. «in un cantone della corte»: στο κείμενο γίνεται λόγος για εκκλησία, αλλά αυτή δεν προσδιορίζεται. Βλ. εδώ, σ. 57, έγγραφο 3.

52. Βλ. Λαμπρινός (εισαγ.-έκδ.), *Michiel Gradenigo*, ό.π., σ. 92-96.

53. Το βαπτιστικό όνομα του πατέρα του αναφέρεται στο τέλος της διαθήκης. Βλ. εδώ, σ. 57, έγγραφο 3.

τη μητέρα του, που δεν κατονομάζεται, ο Oddi άφησε 500 βενετικά δουκάτα. Είναι ευνόητο ότι λόγω της μεγάλης απόστασης που τον χώριζε από την ιδιαίτερη πατρίδα του, δεν γνώριζε για την τύχη τους. Έτσι όρισε ότι το ποσό θα κατέληγε σε αυτούς μόνο αν βρίσκονταν στη ζωή και οι δύο ή τουλάχιστον ένας από τους δύο. Διαφορετικά, αν είχαν πεθάνει, μέρος των χρημάτων θα το εισέπρατταν ευγενείς της οικογένειας Erizzo και τα υπόλοιπα η σύζυγός του.

Εκτίμηση έτρεφε ο Oddi για ορισμένους ανώτατους πολιτικούς και στρατιωτικούς εκπροσώπους της Γαληνοτάτης, με τους οποίους είχε συστηματική επικοινωνία και συνεργασία στη δημόσια σφαίρα είτε ως ειδικός στην οχυρωματική αρχιτεκτονική είτε ως αξιωματικός, απολαμβάνοντας την εμπιστοσύνη τους. Επιπλέον, χάρη στις κοινές προτεραιότητές τους, είχε αναπτύξει με ορισμένους από αυτούς στενές ή και εγκάρδιες σχέσεις και γνώριζε καλά τα μέλη της οικογένειά τους. Άνθρωπος με μεγάλη αγάπη για το επάγγελμά του και ιδιαίτερη έφεση στην αποτύπωση του χώρου, αισθάνθηκε την ανάγκη να αφήσει εργαλεία της τέχνης του σε κάποιους, λοιπόν, από τους υψηλόβαθμους βενετούς αξιωματικούς αλλά και, πιθανώς επειδή δεν είχε αποκτήσει δικά του παιδιά, σε αγόρια της οικογένειάς τους, ελπίζοντας ότι οι νεαροί αυτοί θα μπορούσαν να εκπαιδευθούν στη σχεδίαση και να ακολουθήσουν το επάγγελμα που είχε ασκήσει και ο ίδιος. Συγκεκριμένα, επέλεξε τον πολιτικό προϊστάμενό του, τον γενικό προνοητή της εποχής, που προφανώς ήταν ο Gerolamo Cappello⁵⁴, για να του αφήσει, «ως ένδειξη του σεβασμού που είχε πάντα σ' αυτόν», έναν μικρό ατσάλινο διαβήτη (*compassino*) με «τα δύο σκέλη του σαν ψαλιδάκι». Στον εγγονό⁵⁵ του προνοητή, τον Andrea, κληροδότησε άλλα γεωμετρικά όργανα, όπως έναν χάρακα (*regia*) και έναν γνώμονα (*squadra*), «για να μάθει να σχεδιάζει, ώστε να τιμήσει την πατρίδα και τους προγόνους του». Ακόμη, στον Marco Gradenigo, γιο του γενικού καπιτάνου Κρήτης, άφησε μία *sassola*⁵⁶.

Γράφοντας τις τελευταίες επιθυμίες του, ο Oddi δεν ξέχασε όμως και

54. Για τον Cappello βλ. εδώ, σ. 43 σημ. 30.

55. Ίσως να πρόκειται για ανιψιό και όχι εγγονό, εξαιτίας της διττής σημασίας της λέξης *nipote* στην ιταλική γλώσσα.

56. Για τη λέξη *sassola* δεν στάθηκε δυνατό να εντοπισθούν σαφείς ερμηνείες, που να συνάδουν με τα συμφραζόμενα της διαθήκης. Σε άλλες περιπτώσεις ταυτίζεται με τη σέσουλα και σε άλλες με αντικείμενο που χρησίμευε για την άντληση υδάτων μέσα από βάρκα.

ορισμένους έμπιστους του άνδρες, όπως υπαξιωματικούς του μισθοφορικού στρατεύματος, οι οποίοι προφανώς τού είχαν δείξει σεβασμό και αφοσίωση επί σειρά ετών και του συμπαραστάθηκαν σε δύσκολες περιστάσεις. Στον παλαιό σημαιοφόρο (*alfiere*) του λόχου του άφησε το σημαντικό χρηματικό ποσό των 30 βενετικών δουκάτων και στον δεκανέα του (*caporale*), Antonio di Brisighella, άλλα πέντε δουκάτα, ενώ σε κάποιον Constantin Carlabi 100 υπέρπυρα για τις υπηρεσίες που του πρόσφερε στη διάρκεια της θητείας του. Τέλος, με τη διαθήκη του διευθέτησε το χρέος του, 50 βενετικά δουκάτα, προς τον Sigismondo Albergeti, του οποίου δεν διευκρινίζεται η ιδιότητα.

Σε μια, λοιπόν, πολιτικά ταραγμένη εποχή για τη Γαληνότατη Δημοκρατία, ο Angelo Oddi, επαγγελματίας, καταξιωμένος μηχανικός και στρατιωτικός, συνέβαλε αποφασιστικά, με την πολυεπίπεδη κατάρτιση, την πείρα και τις πολλαπλές αρμοδιότητές του στην αμυντική θωράκιση της Κρήτης, την οργάνωση του μισθοφορικού στρατεύματός της και κυρίως τη διεύρυνση και εποπτεία του οχυρωματικού δικτύου της. Χάρη στη δυναμική παρουσία του επί 17 περίπου χρόνια στο νησί, αναδείχθηκε σε σημαντικό παράγοντα της τοπικής ζωής και γνώρισε την εκτίμηση των υπέρτερων πολιτικών και στρατιωτικών εκπροσώπων της κεντρικής αρχής στην Κρήτη, ενώ η επιτυχημένη του σταδιοδρομία τού απέφερε εξαιρετικό κύρος και αξιόλογες αποδοχές. Ωστόσο, παρά την πολιτικοκοινωνικά εξέχουσα θέση του, η ματιά του ήταν σταθερά στραμμένη στη γενέτειρά του. Με μια βαθιά νοσταλγία για τις γνωστές του βενετικές περιοχές του ιταλικού χώρου, ο Angelo Oddi, όπως πολλοί αξιωματούχοι ομοεθνείς του που ζούσαν μακριά από τη γενέθλια γη, δεν έπαψε να βιώνει την πολυετή παραμονή του στο νησί σαν μια ανυπόφορη, «παντοτινή εξορία», γεγονός που δυσχέραινε την πλήρη ένταξή του στη βενετοκρητική κοινωνία.

Στην έκδοση διατηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτοτύπου και αποκαταστάθηκε η στίξη και ο τονισμός, όπου κρίθηκε αναγκαίο. Τα ονόματα προσώπων και τόπων κεφαλαιογραφήθηκαν. Χρησιμοποιήθηκαν τα εξής κριτικά σημεία:

{ } γράμματα ή λέξεις που διέγραψε ο γραφέας

// // προσθήκες του γραφέα στα διάστιχα

ΕΓΓΡΑΦΑ

1

22 Οκτωβρίου 1596

Ο γενικός προνοητής Κρήτης Nicolò Donado (Donà) ενημερώνει την κεντρική βενετική ηγεσία για τις ικανότητες του Angelo Oddi στη μηχανική και τη διοίκηση στρατιωτικών μισθοφορικών σωμάτων. Με δεδομένο ότι αποτελούσε τον «μόνο μηχανικό» στο νησί, η παρουσία του ήταν απολύτως αναγκαία για την εξέλιξη των οχυρωματικών έργων. Έτσι, ο Donado δεν μπορούσε να του επιτρέψει την επιστροφή του στον ιταλικό χώρο. Παράλληλα, για να του δώσει επιπλέον κίνητρα να παρατείνει την παραμονή του στην Κρήτη, τον έθεσε επικεφαλής ενός μεγάλου ενοποιημένου μισθοφορικού λόχου 150 περίπου στρατιωτών με μισθό 25 βενετικά δουκάτα το μήνα.

ASV, Senato, *Provveditori da Terra e da Mar*, filza 763.

Serenissimo Prencipe

La compagnia del capitano Angelo Oddi in esecuzione di lettere di Vostra Serenità fu da me consignata al capitano Clemente Pucciarini, come haverà inteso da precedenti mie lettere et, servendo esso Oddi da alquanti anni in quà per ingegnere in questo Regno, non mi è parso di dargli la licentia che egli mi ricercava di andar in Italia, sendo egli qui solo ingegnere, della cui opera ne è qui quotidianamente bisogno per le fabbriche di questa fortificatione, li disegni della quale et di tutto 'l Regno, sendo da lui stati più volte fatti, è così pratico et intendente di tutte le cose di esso che ho stimato grandissimo servitio della Serenità Vostra qui trattenendo con qualche conveniente modo che privar queste fortezze dell'opera di questo sogetto, che per le sue ertitioni et restorationi è ad esse sommamente necessaria, essendo della materia del disegno intendentissimo, da che mosso per trattenerlo, gli assignai li giorni passati il stipendio di sedeci ducati in circa al mese che haveva statuito la Serenità Vostra al quondam fedel Zuanne Fava ingegnere, suo predecessore, fin ad altro ordine di lei.

Hora essendo successa la morte del quondam capitano Francesco Scardova, uno de' capitani sotto la carica di domino Mutio Deplovatatio, ho eletto capitano esso Oddi con levargli immediate il stipendio del suddetto quondam ingegnere Fava et, essendo passati li quattro mesi della licentia ottenuta da lei da esso Deplovatatio, la persona del quale non è ne anco qui punto necessaria per sgravar la Serenità Vostra / di tanta spesa che faceva nella sua compagnia inutilmente di un sergente maggiore et d'un altro sergente ordinario, di un'alfiere et d'altri ufficiali che tutti insieme importavano più di cinquecento ducati d'interesse l'anno, ho unito tutte due esse compagnie, la detta del Scardova, che era di circa ottanta fanti, et quella del sudetto Deplovatatio, che era di settanta in circa, et l'ho ridotte al numero di centocinquanta in una sola compagnia sotto 'l governo del detto capitano Angelo Oddi, con paga ordinaria di capitano di vinticinque ducati al mese solamente, al qual, subito come di sopra, ho fatto cessar la detta provisione del Fava et questo fin 'ad altro ordine suo, il quale, dovendo essere conforme al suo servitio, gli ricorderò riverentemente che à questo suo importantissimo Regno è necessario un buon' ingegnere et dato non può stare che con grandissimo disordine et pregiudizio di fortificatione tanto importante et con manco interesse, non si può trattenerlo che con dargli una compagnia et massime esso ingegnere Oddi, il qual è ben nato, sendo di famiglia honorata della sua città di Padova et oltre la sua professione, nella quale vale assai, come è predetto, è stato del continuo allevato nella disciplina militare, nella qual' ha havuto honorati carrichi et da alquanti anni in quà di capitano et con il buon governo delli soldati ha prestato la sua opera così alle fabbriche pubbliche che gli è stato di molto vantaggio et di frutto in ogni conto. Tuttavia colla debita riverentia / mi rimetto à quanto da lei sarà intorno à ciò deliberato, il che sarà ad ogni suo cenno da me intieramente eseguito. Gratie mille. Di Candia à 22 ottobre 1596.

Nicolò Donado, provveditor general et inquisitore nel Regno di Candia

2

30 Ιανουαρίου 1599 β.έ. (1600)

Αίτηση του μηχανικού Angelo Oddi στην κεντρική βενετική ηγεσία, για να του εγκριθεί η εκλογή του στη θέση του διοικητή μεγάλου μισθοφορικού λόχου 150 ανδρών, αξίωμα που του είχε παραχωρηθεί από τις τοπικές βενετικές αρχές. Στην αίτηση μεταξύ άλλων γίνεται λόγος για την επι-

φανή κοινωνική καταγωγή του, τη συστηματική του εκπαίδευση στην οχυρωματική και στρατιωτική τέχνη, τη σταδιοδρομία του στο νησί, που το αντιλαμβάνοταν ως τόπο «παντοινής εξορίας», και την επιθυμία της επιστροφής του στα πάτρια εδάφη.

ASV, Senato Mar, filza 144, έγγραφο συνημμένο σε απόφαση της βενετικής συγκλήτου με χρονολογία 24 Φεβρουαρίου 1599 β.έ (1600).

Serenissimo Principe

Dodici anni per soldato, sette per ufficiale di compagnie et dieci per capitano di fanteria pagata et carico d'importantissime fabriche sono homai Serenissimo Principe che io Angelo Oddi, servo la Serenità Vostra in diversi luoghi del suo felicissimo stato et cosi si sono compiaciuti di me gli illustrissimi suoi rappresentanti che hanno voluto con testimonii di sua mano far sapere alla Serenità Vostra quale sia stata la fedele et fruttuosa mia servitù ch'io sia figliuolo di uno de più vecchi capitani che habbia servito et che attualmente tuttavìa serva la Serenità Vostra, si può vedere dalli pubblici suoi libri ch'io sia di fameglia non tanto disdicevole al carico mio, si può comprender da' miei antecessori Oddi che hanno sempre servito questo felicissimo Dominio. Quanto alla mia servitù, mi dedicai, Serenissimo Principe, sin dalle fasce et nacqui à un tempo solo suddito et servidore per natura et per elettione. Come soldato, alfiere et locotenente ho servito et havuto il comando di molte compagnie. Mi son poi allevato sotto la disciplina dell'illustrissimo signor Giulio Savorgnano qui in Italia molto tempo et altrettanto ne hò impiegato al servizio dell'illustrissimo signor Giovanni Battista del Monte, generale dell'infanteria, nel qual tempo con occasione di visita fatta dall'illustrissimo signor Alvise Grimani, generale, fui introdotto in materia di fortificatione in tutte le consulte del stato di Terra Ferma et per servizio delle cose di lei adoperato in tutte quelle piazze. Fui poi chiamato dall'illustrissimo signor Giovanni Mocenigo, eletto general in Regno di Candia, la seconda volta, per li sospetti che correvano del signor Turco et da quel signore fatto capitano della sua guardia; quivi poi fermatomi per suo comandamento ne ottenni compagnia di fanti pagata et poscia per mancamento di persona atta alla soprintendenza di quelle fabriche, mi fù data la cura à me delle fortificationi importantissime della città principale e di tutta l'isola, dove non solo governai in quei anni nelle molte insidie d'un arrabiata peste la mia sola compagnia, ma dall'illustrissimo signor Mocenigo medesimo mi fù dato anco in governo cento fanti del strenuo Camillo Olzignano, all'hora priva di capo et di comando, per esser egli Olzignano stato mandato vicegovernator alla fortezza di Thine. Queste due

compagnie et con molto travaglio mio interesse sostenei nella strettezza di quei tempi et con evidente pericolo della mia vita, di mia mano proprio suffragai gli soldati ne' proprii lazareti. Ne' medesimi giorni sospettandosi dell'armata nemica mi adoperai con ogni spirito alla riparatione della propria città di Candia et chiusi una gran parte della banda di mare et fui anco mandato à cingere di muraglia i due terzi di fortezza di Paleocastro della Fraschia, opera di gravissima importanza per le conseguenze che apporta seco quel luogo. Al presente mò, per la benigna gratia della Serenità Vostra, tengo ancora compagnia di fanti in Candia datami ultimamente dall'illustrissimo signor general Donato et sostenutami dall'illustrissimo signor Moro, solo per trattenermi in quel Regno et per non privare quelle fortificationi dell'opera mia; siche, scoprendo io, Principe Serenissimo, che il bisogno di quelle piazze andava à formando in me un'essilio perpetuo di mia vita, poiche successivamente gli illustrissimi signori suoi generali m'impiegano nel comando di compagnie per porgermi occasione di potermi horrevolemente sostenere. Mi mossi i mesi passati à dietro humilissimamente à supplicar la Serenità Vostra che mi concedesse licentia di poter per alcun tempo repatriare et ordinare le cose mie. Con tutto ch'el centro de' miei pensieri non siano stati ad altro fine che per venire à piedi del suo serenissimo conspetto et renderle com'io faccio summisevol gratie di tanti favori ricevuti dalla sua benignità. Hora dovendo io per l'obbligo et carico ch'io tengo et perche anco il tempo concessomi si vò abbreviando ritornare nel Regno per essibire et dar fine à molte fabriche incominciate dal signor general Moro si in Candia come alla Canea con molto servitio delle cose di lei, son venuto a piedi della Serenità Vostra à chiedergli buona licenza et insieme con quest'occasione supplicarla che mi voglia far gratia che quel grado che tante volte è stato conferito nella mia persona dagli illustrissimi signori generali Mocenigo, Donato et Moro si compiacia la Serenità Vostra di confermarmi acciò possi godere la mia compagnia, qual ho fatta con tante mie fatiche et che al presente mantengo con tanto mio interesse, afineche sicome io son nato et allevato nel servizio delle cose di lei et spesovi il fiore della mia gioventù, cosi parimente habbia occasione di viverci et morire come arduamente desidero rimettendomi però in tutto et per tutto nel sapientissimo giudicio della Serenità Vostra. Gratie.

1599 30 gennaio

Che la presente suplicatione sia commessa alli savi del Collegio nostro dell'una et l'altra mano

_____ 4 *Consiglieri*
 _____ 0 *ser Vincenzo Capello*
 _____ 0 *ser Nicolò Donado*
 ser Marc'Antonio Erizzo
 ser Fantin Dandolo, capo di 40, vice consigliere

Bartolomeo Comino segretario

3

14 Ιανουαρίου 1608 β.έ. (1609)

Διαθήκη του Angelo Oddi, με την οποία κληροδοτεί χρηματικά ποσά και εργαλεία της τέχνης του σε συγγενικά του πρόσωπα, πολιτικούς και στρατιωτικούς εκπροσώπους της Βενετίας στο νησί καθώς και κατώτερους αξιωματικούς.

ASV, Archivio del Duca di Candia, b. 16 (Proclami), reg. 12, φ. 174r-175v, διαθήκη συνημμένη σε απόφαση του δούκα της Κρήτης Dolfin Venier (15 Απριλίου 1609).

In Candia adi 14 gennaio 1608

Al nome del Signor Dio altissimo et glorioso

Essendo io capitan Angelo Oddi ammalato in letto con febre continua et essendo in stato di morte hò voluto ordinare con questa mia di propria mano tutte le cose che desidero che siano eseguito; prima raccomando l'anima all'imnipotente / [174v] Dio Signor nostro come christiano et come quello che ho sempre creduto et osservato i suoi santissimi sacramenti, poi desidero che il mio corpo anci cosi comando sia sepolito di notte con due sole torciette contentandomi cosi et essendo cosi il mio volere di quella poca di robbatta poiche per grazia del Signor Dio et dell' Illustrissimi et Eccellentissimi miei patroni hò acquistato, termino et lascio com' è qui sotto. Prima lascio il clarissimo signor Emo commessario generale di quanto sarà scritto in questo testamento, supplicando sue signorie clarissime pigliar questo cargo per l'amor di Dio per sua benignità per l'amor de parti et come è solito à far sempre per naturale sua cortesia. Prima, da chi parerà a sua signoria clarissima faccia far inventario di tutte le mie robbe di qualsivoglia sorte diligentemente et quelle far stimare et poi compartir la valuta loro à quelli che hò obbligo di lasciarli qualche cosetta, non intendo che in queste sia computate le vestimenta et le binancharie della signora Giovana, mia amatissima consorte né quale che saranno nominati a nome che io lascio.

Al governatore mio padre e madre mia lascio cinquecento ducati venetiani di lire 6, soldi quattro per ducato, se si ritroveranno vivi o tutti doi o un di loro sol et, se fossero morti nel sopraddetto tempo, siano sodisfatti gli illustrissimi signori Erizzi di tutto quello diranno, il restante sia immano della signora Zuanna Ema, mia consorte soprannominata.

Lascio al alfier antico mio trenta ducati venetiani acciò gli goda per amor mio. Lascio al caporal Antonio di Brisighella per la fatica di governarmi che ha fatto, ducati cinque venetiani suddetti. Lascio à Costantin Carlabi perpieri cento per il servitio che ha prestato alla mia muda.

E perché ho nominato di sopra il modo con il quale desidero essere sepolito, ma non ho nominato la chiesa, prego il clarissimo signor Emo che / [175r] mi faccia poner in una casella et ponermi in un cantone della corte, perche il fresco mi potrebbe far resuscitare, sicome è stato cagione della mia morte.

Lascio all' eccellentissimo signor Generale, mio padrone, un compassino di azzale con le sue mollette a forbicetta in segno della osservata riverenza che gli ho sempre portato et al signor Andrea suo nipote lascio due comparetti, una rega et una squadra acciò impari a disegnare et faccia honore alla patria et a suoi antenati.

Al clarissimo signor Marco //Gradenico, figliol dell' illustrissimo signor capitano Gradenico, // lascio una sassola viva et l'altra dimandata morta con la sua scatola et piedi sono sopra indorate et le li goda sua signoria clarissima per amor mio, recordandosi che se i morti se reccordano di patroni che mi ricordo ancor io. Del restante di quanto mi ritrovo in questo mondo lascio alla signora Zuanna Ema //mia consorte// residuaria et hereditaria generale della quale ne possi ellegere et far a modo suo come meglio le piacerà, pregandola che, essendo in stato di honesta gioventù, si rimariti in chi gli piace, ma tutte le mie robbe cioè vestimenti da portarsi fuori di casa, voglio ch' ella sia obligata mandarli a vendere alla Canea et altrimenti s'intendino andare al fisco.

Tutti quattro li miei archibusi da roda, cioè dui longi et dui terzaroli lascio al clarissimo signor Giovani, mio commesso, con guarnimenti è tutti, et godali da cavaliere.

Al signor Sigismondo Albergeti devo dare cinquanta ducati venetiani in circa poco più e meno, havendo sue signorie havuto fino alla summa di cento il rimanente a questo per una lettera di cambio {mia moglie} ho fatto al governatore Bortolamio Oddi mio padre a Venetia //che// per mano del signor Georzone suo figliuolo dica esser pagata per / [175v] tutto aprile prossimo et venturo. Pero vostra signoria clarissima di quella summa di dinari che io lascio a parti alla sua signoria Giovana mia moglie ho segnato cinque sacchetti di moneta cioè grossetti et gazete le piacerà farli dare.

(Il segno del
suo bollo)

Die 26 maii 1609

Comparse in cancellaria misser Zuane Paraschi come commesso di madonna Zuana Ema, relitta del quondam capitano Anzolo Oddi, ingegnere, appar per commission fatta di mano di misser Pietro Mangafuri nodaro sotto il giorno di hoggi et dicto nomine ricercò a netarsi qualmente ditta madonna Zuana sua principale accetta il residuo lasciatogli per il testamento sivi cedula testamentaria fatta di mano di detto quondam suo marito di sopra registrata cum beneficio legis et inventarii etc.

ΜΠ. Α. ΦΟΝΚΙΤΣ

ΝΕΟ ΑΥΤΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΠΑΘΑΡΙΟΥ

Το δεύτερο ταξίδι του πατριάρχη Αντιοχείας Μακαρίου στη Ρωσία, που πραγματοποιήθηκε στα 1666-1668 και συνδεόταν με την επίλυση της υπόθεσης του πατριάρχη Μόσχας Νίκωνα, έλαβε πέρας με τεράστιες δυσκολίες μόλις στο μεταίχμιο των 1669-1670¹. Για τη συμμετοχή του στη Μεγάλη Σύνοδο της Μόσχας ο πατριάρχης Μακάριος έλαβε από τον τσάρο Αλέξιο Μιχαήλοβιτς αδρή αμοιβή². Ωστόσο, κατά την επιστροφή στη Δαμασκό, διασχίζοντας τον Καύκασο και την Τουρκία, αναγκάστηκε να ξεδέψει σχεδόν ολόκληρο το ποσό³. Φθάνοντας τελικά στην έδρα του, ο Μακάριος προχώρησε σε μία ακόμα προσπάθεια –την τελευταία, απ' ό,τι γνωρίζουμε– να βελτιώσει την οικονομική κατάσταση του θρόνου της Αντιοχείας με τη βοήθεια του ρώσου τσάρου: στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1670 έστειλε στη Μόσχα τον μητροπολίτη Τύρου και Σιδώνος Νεκτάριο με γράμματα προς τον Αλέξιο και τον πατριάρχη Ιωάσαφ⁴, στα οποία εξηγούσε τους

1. Για τη χρονολόγηση της επιστροφής του Μακαρίου στη Δαμασκό έχουμε ως ενδείξεις τις δύο επιστολές του προς τον πατριάρχη Μόσχας Ιωάσαφ Β'. Η πρώτη έχει σταλεί από την Τιφλίδα στις 22 Ιουλίου του 1669 (Κρατικό Ιστορικό Μουσείο Μόσχας - GIM, Sinod. gram. αρ. 2297/Vlad. αρ. 525) και η δεύτερη από τη Δαμασκό στις 30 Αυγούστου του 1670 (GIM, Sinod. gram. αρ. 2298/Vlad. αρ. 526).

2. Βλ. Ν. F. Kaptelev, *Patriarkh Nikon i tsar' Aleksej Mikhajlovich*. Sergiev Posad 1912, τ. Β', σ. 489-496.

3. Βλ. Β. L. Fonkich, «Ο date konchiny Pavla Aleppskogo»: *Ocherki feodal'noj Rossii*, 13 (2009), σ. 289-292. GIM, Sinod. gram. αρ. 2298/Vlad. αρ. 526. Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Παλαιών Εγγράφων – RGADA, ενότητα (στο εξής ενότ.) 52, κατάστιχο (στο εξής κατάστ.) 1, 1671, αρ. 25, φ. 20-24.

4. Ο μητροπολίτης Νεκτάριος έφθασε στη Μόσχα στις 19 Ιουνίου του 1671. Στη Γραμματεία των Εξωτερικών Υποθέσεων (*Posol'skij prikaz*) δήλωσε ότι από τη Δαμασκό είχε αναχωρήσει πριν από δέκα μήνες (RGADA, ενότ. 52, κατάστ. 1, 1671, αρ. 25, φ.18-19). Τα γράμματα που κόμιζε ο Νεκτάριος προς τον τσάρο και τον πατριάρχη φέρουν χρονολογίες 30 Αυγούστου (GIM, Sinod. gram. αρ. 2298/Vlad. αρ. 526) και 1 Σεπτεμβρίου του 1670 (RGADA, ενότ. 52, κατάστ. 1, 1671, αρ. 25, φ. 24) αντίστοιχα.

λόγους που τον ώθησαν ξανά να απευθύνει στις ρωσικές αρχές έκκληση για βοήθεια⁵.

Παρ' όλες τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε η Ρωσία εκείνη την εποχή, ο τσάρος βρήκε τη δυνατότητα να ανταποκριθεί, αν και με αισθητά περιορισμένη χορηγία: με τον μητροπολίτη Νεκτάριο αποστέλλονταν στον πατριάρχη Μακάριο 300 χρυσά φλουριά και σαμούρια (γούνες) αξίας 700 ρουβλίων, ο δε Νεκτάριος έλαβε ως «έλεος» σαμούρια αξίας 300 ρουβλίων⁶ (πίν.1). Στις 20 Αυγούστου του 1671 καταστρώθηκε το απαντητικό γράμμα του τσάρου προς τον πατριάρχη, το περιεχόμενο του οποίου μας είναι γνωστό από το «απολυτήριο» (*otpusk*), που σώζεται στον φάκελο για την έλευση στη Μόσχα του μητροπολίτη Νεκταρίου⁷, καθώς και από ένα αντίγραφο αυτού του κειμένου που καταχωρίστηκε στο βιβλίο της Γραμματείας των Εξωτερικών Υποθέσεων (*Posol'skij prikaz*)⁸ (πίν. 2). Η εξαιρετική σπανιότητα του γράμματος, σε σχέση με το γενικό σώμα των εγγράφων που αποστέλλονταν από τη Ρωσία στη Χριστιανική Ανατολή κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα, έγκειται στο ότι το ρωσικό πρωτότυπο συνοδευόταν από μετάφρασή του στην ελληνική γλώσσα, η οποία εκπονήθηκε στη Μόσχα. Το διαπιστώνουμε από το αντίστοιχο «απολυτήριο» του ελληνικού κειμένου του γράμματος (φ. 67 α-β), γραμμένο βιαστικά, χωρίς ιδιαίτερη σπουδή και με μερικές διορθώσεις του μεταφραστή, το οποίο βρίσκεται στον ίδιο αρχειακό φάκελο, καταχωρισμένο αμέσως μετά το «απολυτήριο» του ρωσικού (φ. 58-66). Είναι λοιπόν απολύτως σαφές ότι τα δύο κείμενα, σε μορφή επίσημων γραμμάτων του τσάρου, αποστάλθηκαν μαζί στον πατριάρχη Μακάριο. Γνωρίζουμε ότι ήδη κατά την πρώτη επίσκεψη του ιεράρχη της Αντιοχείας (1654-1656) στη Ρωσία, ο τσάρος Αλέξιος Μιχαήλοβιτς τον αντιμετώπισε με ξεχωριστή ευμένεια και θέρμη. Προφανώς τα ίδια συναισθήματα τον παρακίνησαν και σε αυτή την περίπτωση σε μια πρωτοφανή πράξη. Για να απαλλάξει τον πατριάρχη από τον κόπο να βρει στη Δαμασκό άνθρωπο ικανό να μεταφράσει το γράμμα του τσάρου, ανέθεσε σε λόγιο της Μόσχας, γνώστη της σλαβικής και ελληνικής, να αποδώσει το έγγραφο σε γλώσσα κατανοητή για τον Μακάριο, ώστε μαζί με το ρωσικό πρωτότυπο να σταλεί και η μετάφραση. Ποιός όμως ήταν αυτός ο λόγιος;

5. Βλ. RGADA, ενότ. 52, κατάστ. 1, 1671, αρ. 25, φ. 20-24 (μετάφραση του γράμματος προς τον τσάρο), GIM, Sinod. Gram., αρ. 2298/Vlad., αρ. 526 (γράμμα προς τον Ιωάσαφ Β').

6. RGADA, ενότ. 52, κατάστ. 1, 1671, αρ. 25, φ. 46, 57.

7. Στο ίδιο, φ. 58-66.

8. RGADA, ενότ. 52, κατάστ. 1, βιβλίο 7, 1671-1672, φ. 48-51.

Ο γραφικός χαρακτήρας του ελληνικού κειμένου στο φ. 67 (α-β) μας επιτρέπει να ταυτίσουμε τον γραφέα και, επομένως, τον μεταφραστή του τσαρικού γράμματος με τον Νικόλαο Σπαθάριο (πίν. 3-4). Στην περίπτωση αυτή η ταύτιση βασίζεται κατ' αρχάς στη γενική αποτίμηση του ύφους της γραφής, στη συνολική εντύπωση που αποκομίζουμε από αυτό το σχετικά εκτενές ελληνικό δείγμα, καθώς αρκετά μεγάλος είναι ο όγκος των σωζόμενων ελληνικών κειμένων που προέρχονται από το χέρι του Σπαθαρίου⁹. Πέραν αυτού, τα επιμέρους χαρακτηριστικά του γραφικού χαρακτήρα του Σπαθαρίου είναι τόσο αναγνωρίσιμα, που επιτρέπουν αβίαστα την ταύτιση: πρώτα απ' όλα θα πρέπει να σημειώσουμε το σχήμα του «λ», όπου τα δύο στοιχεία του σχεδόν πάντοτε ενώνονται στην κορυφή, σχηματίζοντας «σπιτάκι» (λ), το σχήμα του πάντοτε ανοιχτού στα αριστερά «θ» (θ), το «ξ» σε σχήμα «ρέουσας» προς τα κάτω, σχεδόν ευθείας γραμμής με λίγες προεξοχές προς τα αριστερά (ξ), το κεφαλαίο «κ» (κ). Η γραφή έχει αισθητή κλίση προς τα δεξιά. Η ορθογραφία του κειμένου είναι εξαιρετική, σχεδόν αψεγάδιαστη.

Η ανάθεση στον Νικόλαο Σπαθάριο να μεταφράσει στα ελληνικά το γράμμα του τσάρου Αλέξιου προς τον Μακάριο Αντιοχείας αποτελεί καινούργιο, άγνωστο έως τώρα στοιχείο της βιογραφίας του επιφανούς αυτού λογίου¹⁰. Ο Σπαθάριος έφθασε στη Ρωσία τον Μάιο του 1671: στις 28 Μαΐου εμφανίστηκε στο Σμολένσκ και πολύ σύντομα, στις 3 Ιουνίου, παρουσιάστηκε στη Μόσχα προσκομίζοντας στη Γραμματεία Εξωτερικών Υποθέσεων το συστατικό γράμμα, που στις 25 Ιανουαρίου του ίδιου έτους τού είχε δώσει στην Αδριανούπολη ο πατριάρχης Ιεροσολύμων Δοσίθεος. Μαζί με το γράμμα κατέθεσε στη Γραμματεία πολυάριθμες πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση στην ανατολική Ευρώπη¹¹. Φαίνεται πως από τις πρώτες

9. Βλ. Z. Mihail, *Nicolae le Spathaire Milescu à travers ses manuscrits*, Βουκουρέστι 2009, σ. 32-39.

10. Από την εκτενέστατη ειδική βιβλιογραφία για τον Σπαθάριο στην εργασία αυτή μας ενδιαφέρουν κυρίως οι μελέτες που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο προσεγγίζουν την περίοδο της άφιξής του στη Μόσχα. Βλ. λ.χ. P. A. Syrku, "Nikolaj Spafarij do ego priezda v Rossiju": *Zametki Vostochnogo otdelenija Russkogo arkheologičeskogo obščestva*, 3 (1889), τχ. 3, σ. 183-196. I. N. Mikhajlovskij, *Očerok žizni i služby Nikolaja Spafarija v Rossii*, Κίεβο 1895. Ju. Arsenjev, *Novye dannye o službe Nikolaja Spafarija v Rossii (1671-1708)*, Μόσχα 1900. O. A. Belobrova, "Nikolaj Gavrilovich Spafarij (Milesku): *Slovar' knižnikov i knižnosti Drevnej Rusi*, τ. 3 (17ος αι.), μέρος Β', Αγία Πετρούπολη 1993, σ. 392-400.

11. RGADA, ενότ. 52, κατάστ. 1, βιβλίο 7, 1671-1672, φ. 14β-15, 127-141β.

κιάλας επαφές με τον Σπαθάριο οι ρωσικές αρχές είχαν αποφασίσει, δίχως κανέναν ενδοιασμό, να αξιοποιήσουν τον μορφωμένο και έμπειρο λόγιο. Για τον λόγο αυτόν, πριν ακόμα διοριστεί επίσημα στο *Posol'skij prikaz* ως μεταφραστής «της αρχαίας ελληνικής, της γραικικής, της λατινικής και της βλαχικής γλώσσας» στις 14 Δεκεμβρίου του 1671¹², ο Σπαθάριος είχε αρχίσει να μισθοδοτείται. Παλαιότερα μπορούσαμε να υποθέτουμε ότι ίσως από τότε αναλάμβανε κάποιες εργασίες. Η ανακάλυψη μεταξύ των ρωσικών αρχειακών τεκμηρίων που αναφέρονται στην άφιξη του μητροπολίτη Τύρου και Σιδώνος Νεκταρίου στη Μόσχα, του αυτόγραφου του Σπαθάριου –της μετάφρασης στα ελληνικά του γράμματος του τσάρου προς τον πατριάρχη Μακάριο που εκπονήθηκε στα τέλη Αυγούστου του 1671– επιβεβαιώνει πλέον τις υποθέσεις αυτές¹³.

Στην ακόλουθη έκδοση του ρωσικού γράμματος βασιζόμαστε στο κείμενο του «απολυτηρίου» (*otpusk*) από τον φάκελο του Νεκταρίου, λαμβάνοντας υπόψη και το αντίγραφο που καταχωρίστηκε στο βιβλίο της Γραμματείας. Το κείμενο εκδίδεται σύμφωνα με τους κανόνες έκδοσης ρωσικών ιστορικών εγγράφων¹⁴. Η έκδοση της ελληνικής μετάφρασης που εκπονήθηκε από τον Νικόλαο Σπαθάριο διατηρεί όλα τα χαρακτηριστικά του πρωτοτύπου πλην της στίξης.

12. Στο ίδιο, φ.145 α-β.

13. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στη Α. D. Shakhova, που έθεσε υπόψη μας την παρουσία εκτενούς ελληνικού κειμένου στο φάκελο.

14. Βλ. *Pravila izdaniya istoricheskikh dokumentov v SSSR*, Μόσχα 1990.

Γράμμα του Αλεξίου Μιχαήλοβιτς
προς τον πατριάρχη Αντιοχείας Μακάριο
Μόσχα, 20 Αυγούστου 1671

(φ. 58) Бог наш Троица иже прежде век сый Отец и Сын и Святыи Дух ныне и присно и во веки аминь, О нем же живем и движемся и есмы. Сего убо Бога нашего в Троице славимаго милостию и благоволением прияхом скифетр росийскаго царствия в наследие великих государей прародителей наших в месть врагом, в похвалу добродеем, Мы, великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа великия и Малыя и Белья Росии самодержец Московский, Киевский, Владимирский, Новгородский, царь Казанский, царь Астараханский, царь Сибирский, государь Псковский и великий князь Смоленский, Тверский, Югорский, Пермский, Вятцкий, Болгарский и иных, государь и великий князь Новагорода Низовские земли, Черниговский, Рязанский, Ростовский, Ярославский, Белоозерский, Удорский, Обдорский, Кондинский и всеа Северныя страны повелитель и государь Иверские земли Карталинских и Грузинских царей и Кабардинские земли Черкасских и Горских князей и иных многих государств и земель восточных, и западных, и северных отчич, и дедич, и наследник, и государь и обладатель. Святейшему и блаженнейшему кир Макарию, патриарху великого божия града Онтиохии и всего Востока, мира и душевного и телеснаго здравия от великодаровитыя Вседержителя десницы удостоитися желаем. ||

(φ.60) В нынешнем от Рожества Христа Спаса в 7180^м году присылал к нам, великому государю к нашему царскому величеству, ваше блаженство преосвященного митрополита Тирского и Сидонского господина Нектария, а с ним слугу своего Ивана Кузмина да брата ево митрополитова Дмитрея с нашею царского величества жалованною за¹⁵ золотою нашею царскою печатью грамотою, также и своего блаженства з грамотою о нашей царского величества милостыне. Да с ним же митрополитом прислал к нам, великому государю, к нашему царскому величеству, ваше блаженство святыни, часть чеснаго Древа Креста Господня, кость святаго Алексея Человека Божия, да святаго Еустафия Плакиды и святаго Феодора Тирона по части святых || (φ. 61) мощей. И мы, великий государь, наше царское величество, тому выше помянутому

15. Στο χειρόγραφο за за.

преосвященному митрополиту велели наши царского величества очи видеть вскоре и присланную с ним святыню и грамоту блаженства вашего воприяти любезным нашим государским сердцем. А в грамоте своей к нам, великому государю, к нашему царскому величеству, ваше блаженство писал, что как вы, возвращаючись из государства нашего царского величества ко престолу своему, имели путь свой чрез владения шахова величества Персицкого, и шемахинской хан и того ж места торговой человек ших лятиф ваше блаженство задержали и великие убытки учинили. Также и во владении же салтанова величества Турского в городе Изруме паша того || (φ. 62) ¹⁶места и мытник ваше блаженство задержали же¹⁶ и достальное все, что у вас было нашего царского величества жалованья, поймали. Да ваше же блаженство как услышали о преселении с сего света благоверной нашей царицы и великой княгини Марьи Ильичны, и зело опечалились, и сотворих по душе ее четыре сорокоуста. И мы, великий государь, наше царское величество, о таком вашего блаженства бедстве и убытках непомаду поскорбели. При сем буди же ведомо вашему блаженству о государствах нашего царского величества, || (φ. 63) понеже и мы, великий государь, наше царское величество, безчисленное наше царского величества жалованье роздали и ныне роздаем нашим царского величества великим войскам, также и на искупление плененных. Однако же мы, великий государь, наше царское величество, с христианского нашего государского милосердия послали к вашему блаженству нашей царского величества милостыни триста золотых червонных да соболей || (φ. 64) на семьсот рублей с тем же вышепомянутым присланным митрополитом и ево, митрополита, со всеми людми, пожаловав нашим царского величества жалованьем, отпустили к вашему блаженству без задержания. И вашему б блаженству то наше царского величества жалованье золотыя и соболи принять || (φ. 65) и о нашем царского величества¹⁷ и супруги нашей благоверной царицы и великой княгини Наталии Кириловны, и чад наших царского величества благоверных царевичей и великих князей благоверного царевича и великого князя Феодора Алексеевича и благоверного царевича и великого князя Иоанна Алексеевича, и благоверных царевен и великих княгинь наших царского величества сестр и дшперей многолетном здоровье всещедраго Господа Бога молити. Также просим мы, великий государь, || (φ. 66) наше царское величество, ваше блаженство, дабы по должности своей святителской изволил супругу нашу благоверную царицу и великую княгиню Марью Ильичну и чад наших

16. Το χωρίο αποκαταστάθηκε με βάση το Βιβλίο 7.

17. Στο χφ. μετά το «величества» ακολουθεί «и благо», που έχει διαγραφεί από τον γραφέα.

царского величества благоверных царевичей и великих князей благоверного царевича и великого князя Алексея Алексеевича и благоверного царевича и великого князя Симеона Алексеевича во блаженном их успении поминати и о оставлении согрешений их в Троице славимаго Бога молити и божественную литургию и понахиды по них совершати. Писан государства нашего во дворе в царствующем велицем граде Москве лета от создания миру 7300го году месяца августа к^{го} дня.

RGADA, ενότ. 52, κατάστ. 1, 1671, αρ. 25, φ. 58-66.

Μετάφραση του Νικόλαου Σπαθάριου

(φ.67) Ὁ Θεὸς ἡμῶν ἡ Τριάς ὁ πρὸ τῶν αἰῶνων ὢν, ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱός, καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων ἀμήν. Ἐν ᾧ ζῶμεν, καὶ κινούμεθα, καὶ ἐσμέν. Τοῦτου τοίνυν τοῦ ἐν Τριάδι δοξαζομένου Θεοῦ ἡμῶν ἐλέω καὶ εὐδοκίᾳ, τὰ τῆς τῶν ῥωσῶν βασιλείας σκῆπτρα ἐλάβομεν εἰς κληρονομίαν τῶν μεγάλων αὐθέντων τῶν προπατόρων ἡμῶν εἰς τε ἐκδίκησιν ἐχθρῶν καὶ ἔπαινος ἀγαθοεργῶν.

Ἡμεῖς οὖν ὁ μέγας αὐθέντης βασιλεὺς καὶ μέγας κνέζης Ἀλέξιος Μηχαηλοβίτζης, πάσης Μεγάλης, Μικρᾶς καὶ Λευκῆς Ῥωσίας Αὐτοκράτωρ, Μοσχοβίας, Κιοβίας, Βλαδημηροσκίας, Νοβογροδίας, βασιλεὺς Καζανίου, βασιλεὺς Ἀστραχανίου, βασιλεὺς Συμπηρίου, αὐθέντης Πσκοβίου καὶ μέγας κνέζης Σμολέντζικας, Τβερσκίας, Ἰουγγορτζικίας, Περμσκίας, Βεσκίας, Βολγαρίας καὶ ἐτέρων αὐθέντης καὶ μέγας κνέζης Νοβογραδίου τῆς κατωτέρας γῆς, Τζερνιχοβίας, Ῥεζανίας, Ροστοβίας, Ἱεροσλαβίας, Βελιοεζερίας, Οὐδορσκίας, Ὀβδορσκίας, Κονδησκίας καὶ παντὸς Βορείου μέρους ἐξουσιαστῆς καὶ αὐθέντης τῆς τῶν Ἰβήρων γῆς καὶ τῶν Καρταληνῶν καὶ Γρουζήδων βασιλέων καὶ τῆς τῶν Καμπαρδινῶν γῆς Τζερεκζίδων, καὶ τῶν ὀρείων κνεζίδων καὶ ἐτέρων πολλῶν αὐθεντειῶν καὶ γαιῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν καὶ βορείων πατρικῶς καὶ προπατορικῶς κληρονόμος καὶ αὐθέντης καὶ ἐξουσιαστῆς. Τῷ ἁγιωτάτῳ καὶ μακαριωτάτῳ κυρίῳ Μακαρίῳ, πατριάρχῃ τῆς μεγάλης Θεοῦ πόλεως Ἀντιοχείας καὶ πάσης Ἀνατολῆς εἰρήνην, ψυχικὴν τε καὶ σωματικὴν ὑγίαν σωτηρίαν ἐκ τῆς μεγίστης δωρεᾶς τῆς τοῦ Παντοκράτορος δεξιᾶς ἀξιωθῆναι ἐπιποθοῦμεν.

Ἐν τῷ νυνὶ ἀπὸ Γεννήσεως Χριστοῦ τοῦ Σωτῆρος α^ωχ^ωο^ωα^ω ἔτει ἦλθεν πρὸς ἡμᾶς τὴν μεγίστην ἡμῶν αὐθεντείαν καὶ βασιλικὴν μεγαλειότητα ὁ τῆς σῆς μακαριότητος πανιερώτατος μητροπολίτης Τύρου καὶ Σιδῶνος

κῦρ Νεκτάριος, καὶ σὺν αὐτῷ ὁ δοῦλος αὐτῆς Ἰωάννης ὁ τοῦ Κοσμᾶ καὶ ὁ ἀδελφὸς τοῦ αὐτοῦ μητροπολίτου Δημήτριος, ἔχοντες καὶ τὸ παρὰ τῆς βασιλικῆς μεγαλειότητος ἡμῶν ἐλεηθὲν σοι γράμμα χρυσόβουλον τῆς ἡμῶν βασιλείας, ὁμοίως καὶ τὸ τῆς σῆς μακαριότητος γράμμα πρὸς τὴν ἡμετέραν βασιλικὴν μεγαλειότητα ἐλεημοσύνης χάριν. Μετὰ τοῦ αὐτοῦ δὲ μητροπολίτου ἀπέστειλες πρὸς ἡμᾶς τὸν μέγαν αὐθέντην καὶ βασιλικὴν μεγαλειότητα ἢ σὴ ἅγια μακαριώτης μέρος τιμίου ξύλου τοῦ σταυροῦ τοῦ Κυρίου, τὸ πλευρὸν τοῦ ἁγίου Ἀλεξίου ἀνθρώπου τοῦ Θεοῦ, τοῦ τε ἁγίου Εὐσταθίου Πλακίδου καὶ τοῦ ἁγίου Θεωδόρου τοῦ Τύρωνος ἀνὰ μέρος ἁγίων λειψάνων. Καὶ ἡμεῖς ἡ μεγίστη αὐθεντεία καὶ βασιλικὴ μεγαλειότης τὸν ἄνωθεν ῥηθέντα πανιερώτατον μητροπολίτην ἐπροστάξαμεν τοῦ θεωρῆσαι ἐν τάχει τὰ τῆς μεγίστης ἡμῶν βασιλείας ὄμματα, καὶ τὰ ἀποσταλθέντα μετ' αὐτοῦ ἅγια καὶ τὸ τῆς σῆς μακαριότητος γράμμα ἐδέχθημεν τῇ εὐσπλαγχνῇ ἡμῶν αὐθεντικῇ καρδίᾳ. Ἐν δὲ τῷ γράμματι αὐτῆς τῷ πρὸς τὴν ἡμετέραν μεγάλην αὐθεντείαν καὶ βασιλικὴν μεγαλειότητα γεγραμμένῳ παρὰ τῆς σῆς μακαριότητος ἐδήλωσας ἡμῖν πῶς ἐπιστρέψας ἐκ τῆς ἡμῶν αὐθεντείας καὶ βασιλικῆς μεγαλειότητος πρὸς τὸν αὐτῆς θρόνον, διεπορεύθη τὴν ὁδὸν αὐτῆς διὰ τῆς ἐπικρατείας τῆς τοῦ τῶν περσῶν σάχου καὶ τοῦ τεμασίου ὁ χάνης καὶ ὁ αὐτὸς τοῦ τόπου ἐκείνου πραγματευτῆς Σαχ λατίφης τὴν σὴν μακαριότητα ἐμπόδισαν καὶ μεγάλην ζημίαν ἐποίησαν. Ὅμοιως καὶ εἰς τὴν ἐπικράτειαν τοῦ σουλτάνου τῆς μεγαλειότητος τῶν τουρκῶν ἐν τῇ πόλει τοῦ Ἰζρουμίου ὁ πασίας ἐκείνος τοῦ αὐτοῦ τόπου καὶ ὁ κουρμεκιάρης* τὴν σὴν μακαριότητα ἐμπόδισαν καὶ τὸ ὅτι καὶ ἂν ἔμεινεν παρ' αὐτῆ ἀπὸ τὸ τῆς βασιλικῆς ἡμῶν μεγαλειότητος ἔλεος τῆς τὸ ἔλαβον. Καὶ ὅτι ἢ σὴ μακαριότης ἤκουσεν διὰ τὴν ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τούτου μετάβασιν τῆς εὐσεβοῦς ἡμῶν βασιλίδος καὶ μεγάλης κνεγγίνης Μαρίας τῆς τοῦ Ἡλία καὶ πολλὰ ἐλυπήθηκεν, καὶ ἐποίησας διὰ τὴν ψυχὴν αὐτῆς τέσσαρακονθήμερα 11 (φ. 67β) Καὶ ἡμεῖς ἡ μεγάλη αὐθεντεία τῆς βασιλικῆς μεγαλειότητος διὰ τοὺς τοιοῦτους τῆς σῆς μακαριότητος κινδύνους καὶ ζημίας οὐ μικρὸν ἐλυπήθημεν. Πρὸς τούτοις γινωσκέτω ἢ σὴ μακαριότης διὰ τὴν αὐθεντείαν τῆς βασιλικῆς ἡμῶν μεγαλειότητος, ἐπειδὴ καὶ ἡμεῖς ἡ μεγάλη αὐθεντεία τῆς βασιλικῆς μεγαλειότητος ἀρίθμητον ἔλεος τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς μεγαλειότητος διασκορπίζομεν, καὶ τὰ νῦν ἐσκορποῦμεν εἰς τὰ μεγάλα στρατεύματα τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς μεγαλειότητος τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ εἰς τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν δεδουλωμένων. Ὅμως ἢ μεγάλη αὐθεντεία τῆς

* Προφανῶς παραφθορά του κομμερκιάριος.

βασιλικῆς ἡμῶν μεγαλειότητος κατὰ τὴν χριστιανικὴν ἡμῶν εὐσπλαγχν[ίαν] ἐπέμψαμεν πρὸς τὴν σὴν μακαριότητα τὸ ἡμέτερον τῆς βασιλικῆς μεγαλειότητος ἔλεος, τριακόσια χρυσὰ φλουρία καὶ σαμούρια εἰς τιμὴν ρουπλίων ἑπτακοσίων μὲ τὸν ἄνωθεν ἀποσταλθέντα μητροπολίτην, καὶ τὸν αὐτὸν μητροπολίτην μετὰ τῆς συνοδείας αὐτοῦ κατὰ τὸ ἔλεος τῆς μεγίστης ἡμῶν βασιλείας τοὺς ἐλεήσαμεν καὶ τοὺς ἀφήσαμεν πρὸς τὴν σὴν μακαριότητα χωρὶς ἄργηταν. Καὶ ἢ σὴ μακαριότης τοῦτο τὸ ἔλεος τῆς βασιλικῆς ἡμῶν μεγαλειότητος τὰ φλουρία καὶ τὰ σαμούρια νὰ τὰ δεχθῆ, καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν βασιλικὴν μεγαλειότητα καὶ τὴν ἡμετέραν σύζυγον τὴν εὐσεβῆ βασιλίссαν καὶ μεγάλην κνεγγίναν Ναταλίαν Κυρίλλου καὶ τῶν τέκνων τῆς βασιλικῆς ἡμῶν μεγαλειότητος τῶν εὐσεβῶν βασιλέως υἱῶν καὶ μεγάλων κνέζιδων τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως υἱοῦ καὶ μεγάλου κνέζου Θεοδώρου Ἀλεξιοβίτζου καὶ τοῦ εὐσεβοῦς υἱοῦ βασιλέως καὶ μεγάλου κνέζου Ἰωάννου Ἀλεξιοβίτζου, καὶ εὐσεβῶν βασιλισσῶν καὶ μεγάλων κνεγγίνων τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς μεγαλειότητος ἀδελφῶν καὶ θυγατέρων πολυετῆ ὑγίειαν τὸν πανοικτίρμονα Κύριον καὶ Θεὸν δεηθῆναι. Ὅμοιως παρακαλοῦμεν ἡμεῖς ἢ μεγάλη αὐθεντεία καὶ βασιλικὴ μεγαλειότης τὴν σὴν μακαριότητα κατὰ τὸ χρέος τῆς τὸ ἱεραρχικὸν νὰ προμιθεύσῃ διὰ τὴν ἡμετέραν σύζυγον τὴν εὐσεβῆ βασιλίссαν καὶ μεγάλην κνεγγίναν Μαρίαν Ἡλιοῦ καὶ τῶν τέκνων ἡμῶν τῆς βασιλικῆς μεγαλειότητος τῶν εὐσεβῶν υἱῶν βασιλέων καὶ μεγάλων κνέζιδων τοῦ εὐσεβοῦς υἱοῦ βασιλέως καὶ μεγάλου κνέζου Ἀλεξίου Ἀλεξιοβίτζου καὶ [τοῦ] εὐσεβοῦς υἱοῦ βασιλέως καὶ μεγάλου κνέζου Συμεώνου Ἀλεξιοβίτζου, τοῦ εὐχεσθαι μίμνησκε διὰ τὴν ἐν μακαρία αὐτῶν κοίμησιν καὶ τῆς τῶν ἁμαρτιῶν ἀφέσεως καὶ τὸν ἐν Τριάδι δοξαζόμενον Θεὸν ἱκετεύειν, καὶ θείας λειτουργίας καὶ μνημόσυνα ἐπιτελεῖν ὑπὲρ αὐτῶν. Ἐγράφη ἐν τῇ τῆς αὐθεντείας ἡμῶν αὐλῇ, ἐν τῇ βασιλευούσῃ μεγάλῃ πόλει Μοσχοβία. Ἔτει ἀπὸ κτίσεως κόσμου 7200^ω μηνὶ αὐγούστῳ –ἡμέρα–

RGADA, ενότ. 52, κατάστ. 1, 1671, αρ. 25, φ. 67-67β.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΩΝ - ΠΡΑΚΤΟΡΩΝ
ΤΗΣ LEVANT COMPANY ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ
ΓΑΜΟΣ – ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ – ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ
(18ος - 19ος αι.)

Η σχέση των γυναικών με την ανάπτυξη του λεγόμενου εμπορικού καπιταλισμού τον 18ο και 19ο αι. έχει επισημανθεί και διερευνηθεί εντός του ευρύτερου αναλυτικού πλαισίου που αφορά τη διαμόρφωση και δραστηριότητα της εμπορικής αστικής τάξης την ίδια περίοδο¹. Έχει επίσης συσχετισθεί με την οργάνωση, λειτουργία και ανάπτυξη των οικογενειακών εμπορικών επιχειρήσεων². Οι μελέτες κατέληξαν σε ορισμένα κοινά

1. Γενικά για την περίπτωση της Βρετανίας βλ. Leonore Davidoff – Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Class, 1780-1850*, Revised Edition, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2002, όπου και αναδεικνύεται η παράμετρος του φύλου στη μελέτη της μεσαιώνικης τάξης και της κοινωνίας του 18ου και 19ου αιώνα. Ειδικά για την ανάπτυξη της γυναικείας επιχειρηματικότητας στη βικτωριανή Αγγλία βλ. Alison Kay, *The Foundations of Female Entrepreneurship. Enterprise, Home and Household in London, c.1800-1870*, New York 2009. Της μελέτης αυτής έχουν προηγηθεί οι πολύ ενδιαφέρουσες Nicola Phillips, *Women in Business, 1700-1800*, Woodbridge 2006 και Elizabeth Sanderson, *Women and Work in Eighteenth-Century Edinburgh*, New York 1996. Για τη σχέση της γυναίκας με την οικογενειακή επιχείρηση βλ. επίσης Mary B. Rose, «Beyond Buddenbrooks: The Family Firm and the Management of Succession in Nineteenth Century Britain», στο J. Brown and Mary B. Rose (επ.) *Entrepreneurship, Networks, and Modern Business*, Μάντσεστερ 1993, σ. 127-43. Για μια κοινωνιολογική προσέγγιση του θέματος βλ. Janet Finch, *Married to the Job: Wives Incorporated in Men's Work*, Λονδίνο 1983. Οι μελέτες που έχουν συσχετίσει την κατανάλωση με την ανάπτυξη του εμπορικού καπιταλισμού έχουν επικεντρώσει το ενδιαφέρον τους και στο θέμα της ύπαρξης ή μη μιας γυναικείας κουλτούρας κατανάλωσης καθώς και στον ρόλο της μόδας σε σχέση με την ανάπτυξη και διεθνοποίηση των εμπορικών συναλλαγών από τον 18ο αιώνα και μετά. Ειδικές και ενδιαφέρουσες αναφορές στο Lorna Weatherill, *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain 1660-1760*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη ²1996 και Maxine Berg, *Luxury and Pleasure in Eighteenth Century Britain*, Οξφόρδη 2005.

2. Σε ότι αφορά την ελληνική περίπτωση βλ. Δέσποινα Βλάμη, «Γυναίκες, οικογένε-

συμπεράσματα. Οι γυναίκες της ανερχόμενης κοινωνικά εμπορικής αστικής τάξης της Ευρώπης είτε προέρχονταν από ένα εμπορικό επιχειρηματικό περιβάλλον είτε είχαν ενταχθεί σε αυτό μέσω του γάμου τους. Το εμπόριο και οι επιχειρήσεις επηρέαζαν την καθημερινότητα, τις σχέσεις και τη συμπεριφορά τους. Η ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών και η διεθνοποίησή τους κατά τον 18ο αιώνα επέφερε σημαντικές αλλαγές στην οργάνωση, τη λειτουργία και τους συσχετισμούς δυνάμεων εντός της οικογένειας και της οικιακής ομάδας των εμπόρων επιχειρηματιών που είχαν αναπτύξει διεθνή δραστηριότητα³. Οι αναγκαίες συχνές μετακινήσεις τους και η περιστασιακή ή μόνιμη εγκατάσταση ορισμένων εξ αυτών σε ξένες χώρες, είχαν ως άμεση συνέπεια τη διεύρυνση του οικογενειακού δικτύου, τη διάσπαση της οικιακής ομάδας, και την αναπροσαρμογή ρόλων και σχέσεων σε νέες συνθήκες. Όπως αποδείχθηκε, ένας αριθμός γυναικών που ανήκαν σε εμπορικές οικογένειες ακολούθησαν πορεία κοινή ή παράλληλη με μέλη του οικογενειακού ή κοινωνικού περίγυρου και μετόικησαν στο εξωτερικό, ενώ μια άλλη ομάδα παρέμεινε σταθερή στον τόπο καταγωγής και εγκατάστασης. Η έρευνα σχετικά με τον τρόπο που η εμπορική δραστηριότητα επηρέαζε την οργάνωση της οικογένειας και της οικιακής ομάδας έφερε στο προσκήνιο και το θέμα του γάμου. Εντός του εμπορικού αστικού περιβάλλοντος ο θεσμός αυτός αποτελούσε συχνά δίαυλο προώθησης οικονομικών συμφερόντων, εξασφάλισης κοινωνικής καταξίωσης, κατοχύρωσης και διαίωνισης της κοινωνικής και επαγγελματικής ταυτότητας. Υπ' αυτή την έννοια προσδιόριζε την επιλογή συζύγου ενώ διαμόρφωνε αυτόματα την εξ αγχιστείας σχέση μιας

νεια, κοινωνία της εμπορικής διασποράς 18ος-19ος αιώνας», *Τα Ιστορικά*, 23/45 (2006), σ. 243-281, όπου και σχετική βιβλιογραφία στη σ. 246 σημ. 5. Βλ. επίσης Ioanna Pepelassis Minoglou, «Women and Family Capitalism in Greece, c. 1740-1790», *European Business History Review*, 81/3 (2007), σ. 517-538, όπου τονίζεται η ανάγκη να διερευνηθεί η συμβολή των γυναικών στην ανάπτυξη των εμπορικών και επιχειρηματικών δικτύων της ελληνικής διασποράς. Μερικά ενδιαφέροντα παραδείγματα γυναικών που ακολούθησαν ανεξάρτητη εμπορική σταδιοδρομία παρουσιάζει η Αγγελική Ιγγλέση, *Βορειοελλαδίτες έμποροι στο τέλος της Τουρκοκρατίας. Ο Σταύρος Ιωάννου*, Αθήνα 2004, σ. 64-65, 170, 182-185.

3. Despina Vlami, «Women on the Move. Visions of Gender in Greek International Business, 18th-19th centuries», *Δρόμοι Κοινού, Μελέτες αφιερωμένες στην Αικατερίνη Κουμαριανού*, *EMNE Μνήμων* 15, Αθήνα 2009, σ. 77-88· Katerina Papakonstantinou, «Penelope or Clytaemnestra. Women from Salonica in the Greek Trade Migration of the 18th century», *Workshop on New Research on Gender and Business History*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 19-20 Μαΐου 2006 (αδημοσ. εργασία).

γυναίκας με μια οικογενειακή επιχείρηση και ένα συγκεκριμένο οικογενειακό, κοινωνικό και επαγγελματικό περιβάλλον. Η εμπλοκή γυναικών στην οικογενειακή επιχείρηση είχε συνήθως τη μορφή έμμεσης συμβολής με συνεισφορά κεφαλαίου και υπηρεσιών (προίκα, γνωριμίες, οικογενειακό όνομα, κοινωνικότητα, διαχείριση του νοικοκυριού). Σε κάποιες ειδικές περιπτώσεις η σχέση αυτή αποκτούσε άμεσο και δυναμικό χαρακτήρα, όταν η ανάληψη ρόλου επικεφαλής της οικογένειας από τη χήρα ενός εμπόρου επιχειρηματία σηματοδοτούσε την ανεξάρτητη προσωπική συμμετοχή της στον χώρο του εμπορίου και των επιχειρήσεων, ιδιαίτερα δε όταν τα εναπομείναντα άρρενα μέλη της οικογένειας ήταν ανήλικα.

Η συμβολή γυναικών στη διαμόρφωση και ανάπτυξη οικογενειακών, κατά κύριο λόγο, εμπορικών επιχειρήσεων του 18ου και 19ου αι. έχει αναδειχθεί σε σειρά μελετών προσωπογραφικού τύπου που αφορούν εθνικά παραδείγματα μεμονωμένων εμπόρων και διεθνών εμπορικών οίκων ιδιωτικών συμφερόντων. Έχει επίσης αποτελέσει επιμέρους αντικείμενο έρευνας σε μελέτες της οργάνωσης και δραστηριότητας εμπορικών κοινοτήτων σε διάφορες διεθνείς αγορές την ίδια περίοδο. Η μελέτη που ακολουθεί αποτελεί μια πρώτη διερεύνηση της παρουσίας γυναικών στο εσωτερικό μιας μεγάλης προνομιούχου εμπορικής Εταιρείας: πρόκειται για την βρετανική Levant Company που έδρασε στην Ανατολή από τον 16ο έως τον 19ο αιώνα⁴. Στις επόμενες παραγράφους παρουσιάζονται ιστορίες γυναικών που ανήκαν στο οικογενειακό, κοινωνικό και επαγγελματικό περιβάλλον των εμπόρων, πρακτόρων, αξιωματούχων και υπαλλήλων της Εταιρείας. Η εργασία εντάσσεται σε μια εκτενέστερη μελέτη που επιχειρεί να ερμηνεύσει την ταυτότητα, τη λειτουργία και τη δράση της Εταιρείας, μέσω της μελέτης των επιχειρησιακών απολήξεών της, δηλαδή των πρακτορείων της στην Ανατολή.

Η Levant Company ανέπτυξε αρχικά τη δράση της μέσω ενός σχετικά μικρού αριθμού σημαντικών επιχειρησιακών κέντρων (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Χαλέπι)⁵. Ωστόσο σε σύντομο χρονικό διάστημα εγκαινίασε πρα-

4. Η Εταιρεία της Ανατολής (Levant Company) ιδρύθηκε τον 16ο αιώνα, προκειμένου να αποτελέσει τον μόνιμο και ασφαλή μηχανισμό που θα διασφάλιζε την εφαρμογή των διομολογήσεων που είχαν παραχωρηθεί στους Άγγλους από την Ύψηλή Πύλη ήδη από το 1580. Σχετικά με την ιστορία της Levant Company βλ. A.C. Wood, *A History of the Levant Company*, Λονδίνο 32006· G. Ambrose, *The Levant Company, 1640-1753*, Αδημοσ. Διδακτ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης, 1935· M. Epstein, *Early History of the Levant Company*, Λονδίνο 1908.

5. Wood, *ό.π.*, σ. 127-128. Για την ιστορία του πρακτορείου στο Χαλέπι γενικά

κτορεία σε διάφορα λιμάνια και εμπορικά κέντρα της Μικράς Ασίας, Μέσης Ανατολής, βόρειας Αφρικής και Πελοποννήσου όπου έφθασαν και εγκαταστάθηκαν άγγλοι έμποροι μέλη της Εταιρείας (Freemen) και πράκτορές τους⁶. Στα κατά τόπους πρακτορεία ανέλαβαν καθήκοντα εκπροσώπησης της Εταιρείας και των μελών της πρόξενοι, ταμίες και καγκελάριοι⁷.

βλ. R. Davis, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Λονδίνο 1967· για την Κύπρο, Sir H. C. J. Lukes, *Cyprus under the Levant Company and after*, Οξφόρδη 1921· για τη Σμύρνη, Sonia P. Anderson, *An English Consul in Turkey: Paul Rycout at Smyrna, 1667-1678*, Οξφόρδη 1989 και μια εκτεταμένη αναφορά στο Elena Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Αθήνα 1992, σ. 76-85.

6. Κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου στην ιστορία της Εταιρείας υφάσματα και κασσίτερος εξάγονταν σε μεγάλες ποσότητες στην Κωνσταντινούπολη, τη Χίο, τη Συρία και την Αίγυπτο και ανταλλάσσονταν με ακατέργαστο μετάξι, βαμβακερά, κλωστές από μαλλί και μοχαίρ, χαλιά, βαφές και φαρμακευτικές ουσίες, μπαχαρικά και σταφίδες. Από τον 17ο αιώνα και εξής, η ίδρυση της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών επηρέασε την ποιότητα και την ποσότητα των εμπορευμάτων που διακινούνταν στα λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου από τους άγγλους εμπόρους. Για την ανάπτυξη του βρετανικού εμπορίου κατά τον 17ο αιώνα βλ. C. Matterson, *English Trade in the Levant, 1693-1753*, Αδημοσ. Διδ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Χάρβαντ, 1936 και Sir W. Foster, *England's Quest of Eastern Trade*, Λονδίνο 1933. Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα η βασική συναλλαγή που ελάμβανε χώρα στα πρακτορεία στην Ανατολή ήταν η ανταλλαγή μάλλινων υφασμάτων με μετάξι. Βλ. Davis, *ό.π.*, σ. 32-35, 69, 77-78 κ.ε. και Wood, *ό.π.*, σ. 152. Λινά, αποικιακά προϊόντα, ρολόγια και κοσμήματα, κασσίτερος, μόλυβδος, σίδηρος, όπλα και μπαρούτι στέλνονταν επίσης στις αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου ανταλλάσσονταν με πρώτες ύλες και προϊόντα της Ανατολής· F. Beaujour, *Tableau du Commerce de la Grèce...*, 1787-1797, τ. 2, Παρίσι 1800 (μετάφραση Ελένη Γαρίδη), Αθήνα 1974, σ. 169-189. Η τεράστια ανάπτυξη της βρετανικής κλωστοϋφαντουργίας από τον 18ο αιώνα είχε ως αποτέλεσμα τη μεγάλη αύξηση των εξαγωγών βαμβακερών κλωστών και υφασμάτων στην Ανατολή· E. Lipson, *Economic History of England. The Age of Mercantilism*, τ. 2, Λονδίνο 1931, σ. 96· επίσης Davis, *ό.π.*, σ. 26-43. Αυτή η ανάπτυξη παρουσίασε μια σχετική ανάσχεση κατά την περίοδο των γαλλικών πολέμων και του αγγλο-γαλλικού ανταγωνισμού που επηρέασε καταλυτικά τις συναλλαγές και τις μεταφορές στη Μεσόγειο· βλ. μεταξύ άλλων F. Crouzet, *L' économie britannique et le blocus continental (1806-1812)*, Παρίσι 1987. Στις 19 Μαΐου 1825 η Levant Company διαλύθηκε με κυβερνητικό διάταγμα που εγκρίθηκε από τη βρετανική Βουλή.

7. Από τα μέσα του 17ου αιώνα υποπροξενεία ιδρύθηκαν επίσης, σε πολλά ελληνικά νησιά καθώς και στην Αθήνα, τη Λάρισα, τη Θεσσαλονίκη και την Άρτα. Έως τον 19ο αιώνα η Εταιρεία είχε αντιπροσωπείες σε διάφορα λιμάνια στις ακτές της Συρίας όπως επίσης και στα Δαρδανέλλια, στο Βουκουρέστι και στην Αδριανούπολη· βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 122-123, 164, 196, 213. Η εφαρμογή και εκτέλεση των διομολογήσεων απαιτούσε τη δημιουργία ενός διοικητικού μηχανισμού από αξιωματούχους, πρόξενους, υποπρόξε-

Τα πρακτορεία λειτούργησαν ως συμβολικοί και φυσικοί δεσμοί της Εταιρείας με συγκεκριμένες τοπικές αγορές εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Γύρω τους οργανώθηκαν μικρές ή μεγαλύτερες εμπορικές κοινότητες. Τεκμήρια της ζωής και της δράσης των μελών τους εμφανίζονται στην επίσημη αλληλογραφία της Εταιρείας. Για όσους εξ αυτών το εμπόριο στην Ανατολή αποτελούσε μια περιστασιακή περιπέτεια που αποσκοπούσε στην εκμετάλλευση συγκυριακών παραγόντων και στην απόκλιση εύκολου κέρδους, οι πληροφορίες που ανιχνεύονται στο αρχείο της Levant Company είναι περιορισμένες. Αντίθετα, για όσους έζησαν μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα στην Ανατολή είτε διερευνώντας διαφορετικές επιχειρηματικές προοπτικές είτε αναλαμβάνοντας θέσεις αξιωματούχων της Εταιρείας, οι πληροφορίες που αφορούν τη δράση, τις σχέσεις και την προσωπική ζωή τους είναι περισσότερες και πιο εκτενείς⁸. Σε αυτές κυρίως τις περιπτώσεις, οι αρχειακές πηγές περιέχουν αναφορές σε γυναίκες που διαδραμάτισαν κάποιον ρόλο στη ζωή των εμπόρων και συνήθως συνδέονταν μαζί τους με πρώτου βαθμού συγγένεια είτε εξ αγχιστείας. Επρόκειτο για γυναίκες που εγκατέλειψαν τη χώρα τους και ακολούθησαν συγγενείς και οικείους -γιούς, αδελφούς, συζύγους- στην Ανατολή όπου και εγκαταστάθηκαν. Μια δεύτερη κατηγορία αφορά γυναίκες δεύτερης και τρίτης γενιάς βρετανίδες υπηκόους είτε γυναίκες άλλης ευρωπαϊκής ή οθωμανικής υπηκοότητας, εγκατεστημένες σε εμπορικά κέντρα και λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου συνάντησαν και σύναψαν γάμο με βρετανούς εμπόρους, πράκτορες και αξιωματούχους. Ορισμένες από αυτές τις γυναίκες αναφέρονταν σε νομικά ή διοικητικά έγγραφα που αφορούσαν επιχειρηματικές δραστηριότητες: εκδίκαση αντιδικιών, εντολές για εκτέλεση διαθηκών, διαχείριση περιουσιακών στοιχείων και διάλυση εταιρειών, διάφορες αιτήσεις και πληρεξούσια, καταλόγους ακίνητης περιουσίας· κάποιες άλλες είχαν ανταλλά-

νους και πράκτορες εγκατεστημένους στην Ανατολή. S. A. Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582: a Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations*, Οξφόρδη 1977.

8. Η αλληλογραφία της Levant Company που φυλάσσεται στα Εθνικά Αρχεία στο Λονδίνο περιλαμβάνει τις επιστολές και τα έγγραφα που ανταλλάχθηκαν μεταξύ της διοίκησης, αξιωματούχων, ανταποκριτών και πρακτόρων, διαφόρων βρετανών και ξένων εμπόρων, οθωμανών αξιωματούχων και άλλων. Περιλαμβάνει επίσης αναφορές και αποφάσεις καθώς και διάφορα έγγραφα που αφορούσαν τη λειτουργία και τις υπηρεσίες που πρόσφεραν τα πρακτορεία στην Ανατολή.

ξει αλληλογραφία με την Εταιρεία ενώ μερικές ακόμη αναφέρονταν περιστασιακά ή εκτενέστερα σε αλληλογραφία αξιωματούχων.

Οι ιστορίες που παρουσιάζονται συνοπτικά και σχολιάζονται εντοπίστηκαν ως επί το πλείστον στο αρχείο της Εταιρείας, και συγκεκριμένα στην αλληλογραφία των πρακτορείων της Κωνσταντινούπολης, Θεσσαλονίκης, Χαλεπιού, Λάρνακας και Χίου. Τοποθετούνται χρονικά στα τέλη του 18ου είτε στις αρχές του 19ου αιώνα. Μαζί με όσα άλλα παραδείγματα συγκεντρωθούν στα επόμενα στάδια της έρευνας, θα επιτρέψουν την ένταξη των γυναικών στην ιστορία μιας μεγάλης προνομιούχου εταιρείας και, υπ' αυτή την έννοια, θα συμβάλουν με νέα στοιχεία στην καλύτερη κατανόηση του ρόλου, της θέσης και της δράσης των γυναικών σε σχέση με την ανάπτυξη του εμπορικού καπιταλισμού, τη διεθνοποίηση του εμπορίου και τη λειτουργία εμπορικών επιχειρήσεων από τον 18ο αιώνα και εφεξής.

ΓΑΜΟΣ ΚΑΙ ΧΗΡΕΙΑ ΣΤΑ ΒΡΕΤΑΝΙΚΑ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Όπως έχει υποστηριχθεί, οι άνδρες που επιχειρήσαν να σταδιοδρομήσουν στο εμπόριο της Ανατολής μέσω της Levant Company ήταν συνήθως νέοι σε ηλικία και ανύπανδροι, που ξεκινούσαν τη σταδιοδρομία τους σε μια άγνωστη μακρινή χώρα, ελεύθεροι από προσωπικές, οικογενειακές και άλλες κοινωνικές δεσμεύσεις⁹. Δεν έλειπαν ωστόσο και οι περιπτώσεις εμπόρων που στη νέα χώρα εγκατάστασής τους συνοδεύονταν από τις συζύγους ή άλλα μέλη της οικογένειάς τους. Η αλληλογραφία της Levant Company αποκαλύπτει περιπτώσεις γυναικών που μετακινήθηκαν από τον τόπο εγκατάστασής τους προς την Ανατολή, ακολουθώντας συζύγους, αδελφούς ή γονείς στην περιπέτεια της εμπορικής σταδιοδρομίας τους. Πρόκειται για γυναίκες που ξεκίνησαν ένα μακρύ και συχνά επικίνδυνο ταξίδι προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την Περσία και την Ινδία, ορισμένες διασχίζοντας την Ευρώπη και τη Μεσόγειο κατά τη διάρκεια των γαλλικών και ναπολεόντειων πολέμων. Το ταξίδι αυτό απαιτούσε συχνούς σταθμούς και συνήθως είχαν την υποστήριξη και βοήθεια βρετανών πρακτόρων και προξένων διορισμένων από την Εταιρεία. Ένα παρόμοιο

9. Davis, *ό.π.*, σ. 64-65. Για τον 17ο αιώνα βλ. D. Goffman, *Britons in the Ottoman Empire, 1642-1660*, Ουάσιγκτον 1998, σ. 26-27.

ταξίδι περιγράφει γλαφυρά η Lady Mary Wortley Montagu, που εγκατέλειψε το Λονδίνο με προορισμό την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσω Ολλανδίας, Βιέννης, Πράγας, Λειψίας, Ανόβερου, Peterwardein, Βουδαπέστης και Βελιγραδίου. Τελικός σταθμός του ταξιδιού της ήταν η Κωνσταντινούπολη, όπου ο σύζυγος της θα αναλάμβανε περιστασιακά καθήκοντα βρετανού πρέσβη¹⁰. Σε επιστολή του προς τους προϊστάμενους του στο Λονδίνο, ο Antonio Vondiziano, πρόξενος και πράκτορας της Levant Company στη Λάρνακα, αναφερόταν σε μια ακόμη Αγγλίδα που είχε εγκαταλείψει τη Κύπρο με προορισμό τη Βεγγάζη, την κόρη του εμπόρου Jasper Shaw: «η κόρη του K. Jasper Shaw εγκατέλειψε το νησί τον Σεπτέμβριο του 1796 με προορισμό το Χαλέπι και πρόθεση να φθάσει στη Βεγγάζη όπου βρίσκεται ο αδελφός της και έτσι δεν είχα την ευκαιρία να της καταβάλω το ποσό των 200 πιάστρων, όπως έδωσαν εντολή οι Αυτής Εντιμότητες»¹¹. Ο ίδιος αναφερόταν επίσης, σε άλλη επιστολή του, στη Miss Mary Williams, που είχε φθάσει στην Κύπρο από τη Μάλτα κατευθυνόμενη προς τη Βηρυτό, και είχε φιλοξενηθεί για μία εβδομάδα στο σπίτι του. Σε αντίθεση με την κόρη Shaw, η Mary Williams δεν θα συναντούσε κάποιον συγγενή στο τέλος του ταξιδιού της, αλλά θα αναλάμβανε καθήκοντα στην υπηρεσία της διάσημης αγγλίδας περιηγήτριας Lady Ester Stanhope¹².

Όπως προκύπτει από τη σχετική έρευνα, κάποια μέλη της Εταιρείας και πράκτορες είχαν συνάψει γάμο κατά την παραμονή τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είτε με γυναίκες ομοεθνείς τους που είχαν εγκατασταθεί εκεί είτε με γυναίκες άλλης υπηκοότητας ενίοτε ευρωπαϊκής¹³. Η μέχρι σήμερα έρευνα της αλληλογραφίας της Levant Company δυστυχώς

10. M. Jack, (επ.) *The Turkish Embassy Letters, Lady Mary Wortley Montague*. Εισαγ. Anita Desai, Λονδίνο 2000 (1^η έκδ. 1993). Για τη ζωή της Lady Mary στην Κωνσταντινούπολη βλ. Christine Laidlaw, *The British in the Levant. Trade and Perceptions of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2010, σ. 179-182.

11. National Archives Λονδίνο, State Papers (SP) 105/128, Larnaca Letters, φ. 321r: «the daughter of Mr. Jasper Shaw left the island in September 1796 for Aleppo with an intention of going to Bengal where she has a brother so that I had no opportunity of paying her the 200 piastres ordered by Her Worships».

12. Η Mary Williams επρόκειτο να εργασθεί ως βοηθός της Lady Ester Stanhope, η οποία την εποχή αυτή βρισκόταν εγκατεστημένη στη Συρία και διατηρούσε αλληλογραφία με τον Vondiziano· βλ. μεταξύ άλλων Kirsten Ellis, *Star of the Morning. The Extraordinary Life of Lady Helen Stanhope*, Λονδίνο 2008.

13. Σχετικά με τους γάμους, την οικογενειακή ζωή και τον ελεύθερο χρόνο ορισμένων βρετανών πρακτόρων στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και το Χαλέπι βλ. Laidlaw, *ό.π.*, σ. 163-214.

δεν απέδωσε πρακτικά γάμων ή βαπτίσεων¹⁴. Είναι ωστόσο γεγονός ότι γάμοι και άλλες θρησκευτικές τελετές τελούνταν σε ειδικό παρεκκλήσιο στη βρετανική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, ενώ είναι επίσης γνωστό ότι η Εταιρεία προσελάμβανε προτεστάντες ιερείς, που μετέβαιναν στην Ανατολή και αναλάμβαναν να ιερουργούν και να κατηχούν στα πρακτορεία της Σμύρνης και της Θεσσαλονίκης¹⁵.

Η σύναψη γάμου εντός ενός άγνωστου και αλλόδοξου περιβάλλοντος δεν ήταν εύκολη ή θεμιτή υπόθεση για έναν βρετανό έμπορο εξαιτίας σειράς αντίξων παραγόντων: μεταξύ αυτών μπορεί να αναφερθεί το νεαρό της ηλικίας, η πιεστική προτεραιότητα προώθησης της σταδιοδρομίας, ο περιορισμένος χρόνος εγκατάστασης στο εξωτερικό και οι συχνές επιβεβλημένες μετακινήσεις λόγω επαγγελματικών υποχρεώσεων. Στους παράγοντες αυτούς θα πρέπει να συνυπολογισθούν και εκείνες οι αντικειμενικές και υποκειμενικές συνθήκες που, ούτως ή άλλως, επηρέαζαν τη διαδικασία ανεύρεσης και επιλογή κατάλληλης συζύγου. Ένας επιτυχημένος γάμος ήταν συνάρτηση της τύχης, των κινήτρων και της κοινωνικότητας, ωστόσο, εντός ενός ξένου και άγνωστου περιβάλλοντος οι επιλογές περιορίζονταν δραματικά. Η ενθουσιώδης δήλωση επομένως του John Barker σχετικά με το πόσο τυχερός ήταν να συναντήσει το ιδανικό ταίρι στο πρόσωπο της προικισμένης Marianne Hays «και όμως το βρήκα – και μάλιστα στο Χαλέπι»¹⁶, ήταν δικαιολογημένη και αποκαλύπτει τη φύση του προβλήματος. Η Marianne Hays είχε γεννηθεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ανήκε από την πλευρά της μητέρας της στην τρίτη γενιά της οικογένειας Vernon, ενώ από την πλευρά του πατέρα της στη δεύτερη γενιά των Hays¹⁷. Μέλη των δύο οικογενειών είχαν εγκατασταθεί από χρό-

14. Αντίθετα, πράξεις θανάτων βρέθηκαν στο αρχείο της καγκελαρίας του πρακτορείου στην Κωνσταντινούπολη.

15. SP 105/127, Constantinople Letters, φ.6r-6v, 25 Ιανουαρίου 1797. Επίσης, www.levantineheritage.com, 47 σχετικά με τον γάμο του Richard Sarell και της Ευφροσύνης Ραζή το 1822. Βλ. SP 105/129, Salonika Letters, f. 395r. Βλ. και Δέσποινα Βλάμη, «Βρετανικό εμπόριο και διπλωματία στην ανατολική Μεσόγειο. Η Levant Company στη Θεσσαλονίκη, 1792-1825», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 9 (2008), σ. 173.

16. Ο John Barker ήταν πρόξενος της Levant Company στο Χαλέπι από το 1803 έως το 1825. Ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως γραμματέας του βρετανού chargé d'affaires στην Κωνσταντινούπολη Sir John Spencer Smith· βλ. J. Barker, *Syria and Egypt under the Last Five Sultans of Turkey*, Λονδίνο 1876, τ. 1, σ. 31: «and yet this I have found – and at Aleppo, too».

17. Laidlaw, *ό.π.*, σ. 205-209.

για στο Χαλέπι όπου και ασχολούνταν με το εμπόριο. Για έναν νέο πράκτορα που είχε ξεκινήσει τη σταδιοδρομία του ως γραμματέας στη βρετανική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης ο γάμος αυτός ήταν πολύ σημαντικός και μπορούσε να δώσει νέα ώθηση στη ζωή του.

Με την άφιξή τους στην Ανατολή, οι βρετανοί, όπως και οι άλλοι ευρωπαίοι έμποροι και πράκτορες, ενσωματώνονταν στις τοπικές εμπορικές κοινότητες ομοεθνών τους¹⁸. Οι εμπορικές συναλλαγές και η κοινωνικότητα αύξαναν τις πιθανότητες συνάντησης κατάλληλου συντρόφου εντός του κύκλου των ευρωπαίων εμπόρων επιχειρηματιών. Παράλληλα, η συναναστροφή με διακεκριμένα μέλη της τοπικής επιχειρηματικής κοινότητας μπορούσε ορισμένες φορές να καταλήξει σε γάμο βρετανού υπηκόου με οθωμανή υπήκοο, συνήθως Ελληνίδα ορθόδοξη. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αυτού του είδους οι γάμοι, που αφηφούσαν θέματα θρησκευτικής ταυτότητας και κάποιες φορές κοινωνικής προέλευσης, συχνά προσέκρουαν σε γραφειοκρατικά, νομικά ή και οικογενειακά κολλημάτα¹⁹. Όπως αποδεικνύουν οι γάμοι που συνάφθηκαν εντός του ευρωπαϊκού και οθωμανικού εμπορικού επιχειρηματικού κύκλου της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αι., η εμπιστοσύνη και η φιλία που απέρρεαν από την επαγγελματική συνεργασία, την οικονομική εξάρτηση, την κοινωνική και επαγγελματική αλληλεγγύη και την κοινωνικότητα διαμόρφωναν κάποιες φορές ένα απροκατάληπτο πολυεθνικό περιβάλλον, εντός του οποίου ήταν δυνατή η σύναψη δεσμών και οικογενειακών συμμαχιών. Έτσι, η σύζυγος του Francis Charnaud, προξένου της Levant Company στη Θεσσαλονίκη (1792-1825), προερχόταν από την ολλανδική κοινότητα της πόλης²⁰. Ο Bartholomew Edward Abbott, εξέχων μέλος του βρετανικού πρακτορείου, είχε επίσης νυμφευθεί την ελληνικής καταγωγής χήρα γάλλου εμπόρου της Σμύρνης, Σάρα Αναρταρή Chasseaud, ενώ ο γιος του, George Frederic Abbott, την κόρη του Ιωάννη Γούτα Καφταντζιόγλου, ενός από τους πιο διακεκριμένους και εύπορους έλλη-

18. Despina Vlami, «Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, the “father of the Levant Company” in Thessaloniki, (Eighteenth-Nineteenth Centuries)», *The Historical Review/La Revue Historique*, 6 (2009), σ. 145-150.

19. Davidoff – Wall, *ό.π.*, σ. 219-225, όπου αναφέρεται ότι στην Αγγλία του 18ου-19ου αιώνα η «ελεύθερη εκλογή» συντρόφου ελάμβανε χώρα σε ένα προσεκτικά ελεγμένο πλαίσιο κοινών αξιών και θρησκευτικών ανησυχιών.

20. H. Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc. during the years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815, σ. 312.

νες εμπόρους στο λιμάνι. Οι κόρες του Abbott, Anneta και Canella, είχαν παντρευτεί αντίστοιχα τον Γάλλο Antoine Parsy και τον Αυστριακό Peter Gliubik.

Εντός μιας περιορισμένης αριθμητικά ευρωπαϊκής και βρετανικής κοινότητας οι ισχνές δυνατότητες επιλογής οδηγούσαν κάποιες φορές σε φαινόμενα οικογενειακής ενδογαμίας, ενώ συχνά προκρινόταν η πρακτική του δεύτερου γάμου²¹. Αυτή ήταν η περίπτωση του γάμου του θετού γιου του Bartholomew Edward Abbott, Peter Chasseaud, με την Mary Abbott, κόρη του αδελφού του Abbott, Jasper και της, ελληνικής καταγωγής, Κυριακής Αθανάση²². Η ζωή των αδελφών Sarell, βρετανών εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη, προσφέρει μερικά ακόμη ενδεικτικά παραδείγματα παρόμοιων γάμων²³. Οι James, Richard και Philip, γιοι του Philip Sarell και της Sarah Sowton, κατάγονταν από το Έξετερ και έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 19ου αι., όπου και ορκίστηκαν μέλη της Levant Company. Στην Κωνσταντινούπολη τους ακολούθησε λίγο καιρό αργότερα η μητέρα τους Sarah καθώς και η χήρα αδελφή τους Charlotte²⁴. Λίγο καιρό μετά την άφιξή της στην Κωνσταντινούπολη η Charlotte παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο τον Jonathan Hardy, έμπορο και μέλος της Levant Company. Την ίδια εποχή, το 1821, ο Richard Sarell, έμπορος και τραπεζίτης, συνέταιρος στην Sarell & Co, νυμφεύθηκε σε επίσης δεύτερο γάμο την Ευφροσύνη Ραζή, κόρη του ιατροφιλόσοφου Δημητρίου Ραζή. Ελληνίδα ορθόδοξη φαίνεται να επέλεξε για σύζυγο και ο πρωτότοκος γιος της οικογένειας James Sarell, που είχε εγκατασταθεί στην Ανατολή ήδη από το 1803, πρώτος από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του. Το κυρίως όνομα της συζύγου του James ήταν Σμαράγδα (*Imaragsa* αναφέρεται εσφαλμένα σε βιογραφικό της οικογένειας). Είναι επίσης γνωστό ότι το ζευγάρι απέκτησε έναν γιο, τον Edward James. Η οικογένεια Sarell έχασε επαφή με την Σμαράγδα και τον γιο της μετά τον θάνατο του James

21. Davidoff – Wall, ό.π., σ. 221, όπου υποστηρίζεται ότι ο γάμος μεταξύ ξαδέλφων και ετεροθαλών αδελφών εξυπηρετούσε την εξουδετέρωση των κεντρόφυγων τάσεων που δημιουργούσε ο διαμελισμός μιας περιουσίας. Κατά κάποιο τρόπο ήταν μια εναλλακτική τακτική προκειμένου να αποφευχθεί μια περίπλοκη συμφωνία γάμου.

22. Despina Vlami, «Entrepreneurship and Relational Capital», ό.π., σ. 141-142. Στην περίπτωση αυτή δεν υπήρχε ωστόσο δεσμός αίματος μεταξύ των δύο συζύγων παρά το γεγονός ότι ανήκαν σε συγγενικές οικογένειες.

23. Βλ. www.levantineheritage.com, 47.

24. Ο πρώτος σύζυγος της Charlotte και πατέρας του γιου της Henry ήταν ο William Ongley, αξιωματικός του βρετανικού στρατού.

το 1811. Ωστόσο το 1813 μια γυναίκα που υπογράφει ως Σμαράγδα Sarell, εγκατεστημένη στη Χίο, απηύθυνε αίτημα προς τη Levant Company για την εξασφάλιση ετήσιας σύνταξης²⁵. Η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στη ύφη και στον εγγονό της από την Sarah Sarell όταν αναφέρεται στον θάνατο του γιου της James σε επιστολή προς φιλικό της πρόσωπο στο Λονδίνο²⁶, προξενεί κάποιες εύλογες αμφιβολίες σχετικά με το κατά πόσο ο συγκεκριμένος γάμος είχε γίνει αποδεκτός από την οικογένεια του Έξετερ.

Οι γάμοι με μέλη της τοπικής κοινωνίας συνέβαλαν στην ανάπτυξη ενός κοινωνικού ιστού που συνέδεε εμπόρους, πράκτορες και αξιωματούχους της Levant Company με τη συγκεκριμένη κοινωνία μέσω σχέσεων αγάπης, οικειότητας, εξάρτησης, συμφέροντος και καθημερινών συνθηθειών. Την ίδια στιγμή διασφάλιζαν στην Εταιρεία μια παρακαταθήκη δεύτερης γενιάς «προστατευόμενων» βρετανικής ή άλλης υπηκοότητας, οι οποίοι αποτελούσαν δυνάμει υποστηρικτές του έργου και των συμφερόντων της Εταιρείας, είτε ως μέλη είτε ως διορισμένοι αξιωματούχοι και υπάλληλοι. Καθώς ο αριθμός των Freeman και πρακτόρων αυξανόταν, αυξανόταν με τον ίδιο ρυθμό και ο αριθμός των συγγενών τους που αποκτούσαν εμμέσως σχέση εξάρτησης και ενίοτε συναλλαγής με την Εταιρεία. Στην ενότητα με τίτλο *Memorials*, που ανήκει στο αρχείο της Levant Company, συναντά κανείς πληθώρα αιτήσεων πρόσληψης στην Εταιρεία είτε καταβολής συντάξεων και επιδομάτων από συγγενείς – χήρες ως επί το πλείστον – μελών, αξιωματούχων και κατώτερων υπαλλήλων. Τα παρακάτω παραδείγματα είναι ενδεικτικά μιας πρακτικής που φαίνεται ότι ήταν αρκετά διαδεδομένη.

Η Catherine Olifer είχε παντρευτεί σε δεύτερο γάμο τον John Olifer, μέλος της Levant Company, πρώην πρόξενο της Εταιρείας στο πρακτορείο της Θεσσαλονίκης και αργότερα καγκελάριο στο πρακτορείο της Κωνσταντινούπολης. Στις 22 Ιανουαρίου 1797 ο Olifer απεβίωσε μετά από σύντομη ασθένεια. Σύμφωνα με όσα ανέφερε σε σχετική επιστολή του ο βρετανός πρέσβης Sir Spencer Smith, ο Olifer είχε αφήσει ασήμαντη περιουσία και δεν είχε συντάξει διαθήκη²⁷. Στις 25 Ιανουαρίου 1797 η Catherine απευθυνόταν με επιστολή της γραμμένη στα ιταλικά στη Levant Company και ζητούσε να της χορηγηθεί ετήσια σύνταξη προκειμένου να

25. SP 105/133, Letters from Scio and Salonika, φ. 544r-553v.

26. Βλ. *εδώ*, σ. 82 σημ. 23.

27. SP 105/127, Constantinople Letters, φ. 6r-v, 25 Ιανουαρίου 1797.

συντηρηθούν εκείνη και ο γιος της Γεώργιος Καλαβρός –γιος που πιθανότατα είχε προέλθει από προηγούμενο γάμο της με Έλληνα οθωμανό υπήκοο²⁸. Στην επιστολή της η Catherine αναφερόταν σε «ετήσια σύνταξη την οποία η Αυτού Εξοχότης Εταιρεία συνήθως καταβάλλει στις χήρες των αξιωματούχων που την υπηρέτησαν με ζήλο και ικανότητα»²⁹, ενώ ο Spencer Smith επισήμαινε στη διοίκηση της Εταιρείας ότι ο Γεώργιος Καλαβρός είχε επιλεγεί από την Εταιρεία να συμμετέχει, μαζί με άλλους νέους οθωμανικής υπηκοότητας, σε δωρεάν πρόγραμμα εκμάθησης της αγγλικής και άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών, προκειμένου στη συνέχεια να προσληφθεί από την Εταιρεία και να προσφέρει τις υπηρεσίες του ως διερμηνέας. Η δεινή και ταυτόχρονα σημαίνουσα θέση της Catherine Olfier, ως «η χήρα ενός Άγγλου ο οποίος είχε περάσει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του υπηρετώντας Σας και ως γονέας που επιθυμεί να καταστήσει τον γιο της ικανό να αναλάβει τα καθήκοντα στη θέση που τον έχουν διορίσει οι Εντιμότητές Σας», εκθειάζονταν από τον Spencer Smith που υποστήριξε θερμά το αίτημά της³⁰. Η Catherine Olfier έλαβε εντέλει ετήσια σύνταξη 500 πιάσטרων.

Μια ανάλογη ιστορία είναι αυτή που αφορά τη Μαρία Pisani. Η Μαρία, χήρα του Stephen Pisani, πρώτου διερμηνέα στη βρετανική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, και μητέρα επτά παιδιών διεκδίκησε και έλαβε από τη Levant Company ετήσια σύνταξη 700 πιάσטרων. Παράλληλα, η οικογένεια Pisani επέτυχε να εξασφαλίσει την πρόσληψη του πρωτότοκου γιου Anthony στη θέση του τέταρτου διερμηνέα στη βρετανική πρεσβεία. Ο Anthony, όπως και ο Γεώργιος Καλαβρός που αναφέρθηκε παραπάνω, είχε σπουδάσει ξένες γλώσσες με έξοδα της Εταιρείας, ενώ το ίδιο πρόγραμμα είχε παρακολουθήσει και ο νεότερος αδελφός του Frederic Pisani. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τη μακρά οικογενειακή παράδοση των Pisani ως διορισμένων διερμηνέων στην υπηρεσία της Εταιρείας είχε ξεκινήσει ο πεθερός της Μαρίας, Anthony Pisani, που είχε αναλάβει για πολλά χρό-

28. SP 105/127, Constantinople Letters, φ. 10r-10v, 25 Ιανουαρίου 1797.

29. SP 105/127, Constantinople Letters, φ. 14v, 25 Ιανουαρίου 1797, «an annual pension as the Magnificent Company habitually advanced towards the widows of its officials who had served it with zeal and faculty».

30. SP 105/127, Constantinople Letters, φ. 14v, 25 Ιανουαρίου 1797, «the widow of an Englishman the greatest part of which life has been passed in your service and as a parent desirous of qualifying her son for the future discharge of his duty in the office to which Your Worships have nominated him».

νια τη θέση του πρώτου διερμηνέα στη βρετανική πρεσβεία, πριν αυτή περάσει στον γιο του Stephen. Μετά τον θάνατο του Anthony Pisani πρεσβύτερου η χήρα του Μαρία Anthony Pisani είχε επίσης ζητήσει και λάβει από την Εταιρεία ετήσια σύνταξη 400 πιάσטרων. Στην αίτησή της η υύφη της Μαρία Stephen Pisani σημείωνε ότι: «...λαμβάνοντας υπόψη την τεράστια διαφορά στην αξία των χρημάτων, το κόστος της τροφής, από τότε που η Maria Pisani η Μητέρα εισέπραττε μια σύνταξη 400 πιάσטרων, στην παρούσα φάση ικετεύω τις Εξοχότητές Σας να με υποστηρίξουν με έναν επαρκή τρόπο...»³¹.

Μία ακόμη περίπτωση καταβολής συντάξεως/επιδόματος από την Εταιρεία αφορά τη Marie Crutta που ήταν εγκατεστημένη στη Λάρνακα και το 1816 ήταν ογδόντα ετών. Η Crutta ελάμβανε από τη Levant Company ετήσια σύνταξη 50 πιάσטרων. Η πιθανή συγγενική σχέση της με τον Pietro Crutta, υποπρόξενο και βρετανό πράκτορα στη Λάρνακα κατά τον 18ο αιώνα, δεν είναι δυνατόν να αποσαφηνισθεί λόγω έλλειψης πληροφοριών σχετικών με την ίδια και την οικογενειακή της κατάσταση. Αξίζει να αναφερθεί πάντως ότι, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, συστηματική αναφορά στο άτομό της γινόταν από τον πρόξενο της Εταιρείας Antonio Vondiziano στις επιστολές που απέστελλε στο Λονδίνο. Ο Vondiziano αιτούνταν, με ευγένεια αλλά επιμονή, την έγκαιρη καταβολή στην Crutta της σύνταξής της³². Σύμφωνα με όσα ο ίδιος ανέφερε σε κάποια άλλη από τις επιστολές του, προς το τέλος της ζωής της η Marie Crutta υποστηριζόταν οικονομικά από βρετανούς περιηγητές και καπετάνιους που έκαναν σταθμό ή διέμεναν περιστασιακά στη Λάρνακα³³.

Η «ΚΡΥΦΗ» ΕΠΕΝΔΥΣΗ

Η αλληλογραφία της Levant Company καθώς και πληροφορίες που προέρχονται από άλλες δευτερογενείς πηγές αποκαλύπτουν την ουσιαστική αλλά έμμεση συμβολή ορισμένων γυναικών στην επιχειρηματική δραστη-

31. SP 105/127, Constantinople Letters, φ. 26r-28v, 24 Μαρτίου 1797, «...considering the immense difference in the value of money, the cost of food, since the period that Maria Pisani the Mother received a pension of 400 piastres, in the current age I supplicate Their Magnificent Seigneurs to assist me in a competent mode...».

32. SP 105/128, Larnaca Letters, φ. 140r, φ. 316v, φ. 319r, φ. 321r. Επίσης, SP 105/130, Larnaca Letters, φ. 347r, φ. 349r και SP 105/133, Larnaca Letters, φ. 132v, που αφορούν την περίοδο 1800-1816.

33. SP 105/135, Larnaca Letters, φ. 513v, 30 Ιουνίου 1816.

ριότητα των οικείων τους. Η Sarah Sowton Sarell ήταν, όπως αποδεικνύεται, μια μητέρα που παρακολουθούσε από κοντά την επαγγελματική εξέλιξη των παιδιών της. Στις 13 Μαρτίου 1812 έστειλε από την Κωνσταντινούπολη επιστολή στον Joseph Brown στο Λονδίνο, όπου περιέγραφε τη ζωή και τις εντυπώσεις της από την πόλη. Η επιστολή ίσως να είχε ως πρωτεύοντα στόχο να επιβεβαιώσει και να αναθερμάνει την, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, προσωπική και εγκάρδια σχέση της Sarah με τον Brown, ο οποίος ήταν συγχρόνως και πελάτης του γιου της James. Είναι ωστόσο ενδιαφέρον ότι προς το τέλος της επιστολής η Sarah συνιστούσε στον Brown τον δευτερότοκο γιο της Richard, προκειμένου να τον εκπροσωπήσει στις επιχειρήσεις του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στη θέση του εκλιπόντος James. Αναφερόμενη στον θάνατο του πρωτότοκου γιου της η Sarah σημείωνε: «Έχω ωστόσο μια παρηγοριά και είναι ότι ο αγαπημένος εκλιπών γιος μου πάντα συμπεριφέρθηκε με σύνεση, τόσο δίκαια προς όλους, με τους οποίους είχε σχέσεις, που όλοι αναφέρονται σε αυτόν με σεβασμό και εκτίμηση»³⁴. Και συνέχιζε: «Τον γηραιότερο πλέον γιο μου Richard που διαδέχθηκε τον αδελφό του, πιστεύω, και ελπίζω ότι θα τον βρείτε εξίσου τακτικό και προσεχτικό σε ότι αφορά τα συμφέροντά σας και τα συμφέροντα όλων των αντιπροσώπων του»³⁵. Όπως προκύπτει από τα παραπάνω η Sarah Sarell διαδραμάτιζε έναν κεντρικό και δραστήριο ρόλο στο εσωτερικό της οικογένειάς της· η μετάβαση και μόνιμη εγκατάστασή της στην Κωνσταντινούπολη το επιβεβαιώνουν όπως επίσης και η αποφασιστική παρέμβαση στις οικογενειακές επιχειρήσεις μέσω της καλλιέργειας και προαγωγής προσωπικών γνωριμιών και σχέσεων.

Το αρχειακό υλικό που μελετήθηκε αποκαλύπτει και ορισμένες άλλες περιπτώσεις όπου γυναίκες, ως σύζυγοι ή μητέρες, είχαν άμεση και ουσιαστική συμβολή στην επαγγελματική σταδιοδρομία των οικείων τους συνεισφέροντας περιουσιακά στοιχεία, οικογενειακές γνωριμίες και προ-

34. «I have however one consolation which is that my beloved deceased son ever conducted himself prudently, so equitably towards all, with whom he had connections, that he is universally spoken of, with respect and esteem». Και συνέχιζε: «My now eldest son Richard who succeeded his brother, I believe, and trust you will find equally punctual and attentive to your interests and to the interest of all his correspondents» στο www.levantineheritage.com, 47, όπου δημοσιεύεται ολόκληρη η επιστολή.

35. Στο ίδιο, «My now eldest son Richard who succeeded his brother, I believe, and trust you will find equally punctual and attentive to your interests and to the interest of all his correspondents».

σωπική προσπάθεια. Με την ευκαιρία του γάμου του με την Marianne Hays στο Χαλέπι, ο John Barker έγραφε στον φίλο του «Mr. Keith», αντικαταστάτη του στη θέση του γραμματέα του πρέσβη Sir Spencer Smith: «Οι φίλοι μου με συγχαίρουν με την ευκαιρία της ανεύρεσης ενός τόσο επικερδούς δεσμού –και πράγματι από αυτή την άποψη δεν ήταν καθόλου κακή ευκαιρία· αλλά αν γνώριζαν τα προσωπικά χαρίσματα της συζύγου μου, θα ξεχνούσαν τα οικονομικά πλεονεκτήματα και θα εκθείαζαν την καλή μου τύχη που βρήκα ένα άτομο στο Χαλέπι που δεν έχει όμοιό του σε καμία χώρα σε ότι αφορά την αγνότητα των τρόπων, την καλή συμπεριφορά, την ταπεινότητα, τη γνώση της οικιακής οικονομίας, την καλοσύνη, και τη σύνεση. Είναι πολύ σπάνιο να τα βρει κανείς όλα αυτά μαζί»³⁶.

Η Marianne Hays ήταν εγγονή του Thomas Vernon, της παλαιάς και εύπορης βρετανικής οικογένειας που είχε διακριθεί στο εμπόριο της Ανατολής. Ήταν επίσης κόρη του David Hays, πράκτορα στο Χαλέπι των Bosanquet, μιας ακόμη εύπορης εμπορικής οικογένειας. Πατριός της Marianne Hays ήταν ο Robert Abbott, που είχε αντικαταστήσει τον πατέρα της μετά τον θάνατό του ως πρόξενος της Levant Company και πράκτορας της East India Company στο Χαλέπι. Πέραν της εξαιρετικής καταγωγής, της κοινωνικής θέσης και των γνωριμιών της ευρύτερης οικογένειάς της, η Marianne ήταν και κληρονόμος περιουσίας δέκα χιλιάδων στερλινών, που ήταν κατατεθειμένες σε λογαριασμό στην Τράπεζα της Αγγλίας με επιτρόπους τους εκτελεστές της διαθήκης της θείας της Miss Amelia Hays, Sir Charles Pole Bart και Samuel Bosanquet. Είχε επίσης σημαντική περιουσία σε κοσμήματα και ακίνητα³⁷. Η ικανοποίηση επομένως του Barker, που είχε την τύχη να συναντήσει στο Χαλέπι και να παντρευτεί μια εκπρόσωπο της διακεκριμένης και εύπορης κοινωνίας της Αγγλίας, ήταν απολύτως κατανοητή. Η Marianne Hays ήταν μια ελκυστική νέα γυναίκα, της οποίας η περιουσία και οι γνωριμίες επρόκειτο να υποστηρίξουν τις επιχειρηματικές δραστηριότητες και τη διπλωματική σταδιοδρομία του πρώην γραμματέα³⁸.

36. Barker, *ό.π.*, σ. 31; «My friends congratulate me on the occasion as having found a gainful alliance –and it indeed on that score no bad thing; but if they were acquainted with the personal qualities of my wife, they would lose sight of pecuniary advantages, and extol my good fortune to have found a person at Aleppo who, for purity of manners, propriety of deportment, humility, knowledge of domestic economy, candor and good sense has not her equal in any country. It is rare to find all this united».

37. Στο ίδιο, σ. 27, «as much in jewels and in landed property».

38. Οι Davidoff – Wall, *ό.π.*, σ. 221 παρατηρούν ότι η σημασία του γάμου σε ό,τι

Η περίπτωση της Σάρας Αναρταρή Chasseaud –όπως εμφανίζεται σε έγγραφα του αρχείου της Levant Company που αφορούν τις υποθέσεις του δεύτερου συζύγου της εμπόρου Bartholomew Edward Abbott– είναι διαφορετική αλλά εξίσου αποκαλυπτική και ενδιαφέρουσα. Η Σάρα ήταν η ελληνικής καταγωγής ορθόδοξη σύζυγος του Gabriel Chasseaud εμπόρου γαλλικής καταγωγής εγκατεστημένου στη Σμύρνη και μητέρα του γιου του Peter. Μετά τον θάνατο του πρώτου συζύγου της η Σάρα παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο τον βρετανικής καταγωγής έμπορο Bartholomew Edward Abbott, και εγκαταστάθηκε μαζί του στη Θεσσαλονίκη. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου γάμου της απέκτησε τρία ακόμη παιδιά, τον George Frederic, την Annetta και την Canella.

Η συμβολή της Σάρας στην οικογενειακή επιχείρηση ήταν ουσιαστική αλλά όχι προβεβλημένη. Η εταιρεία που είχε συστήσει ο Abbott με σύνταρο τον γιο από τον πρώτο γάμο της Peter Chasseaud³⁹, βασιζόταν ουσιαστικά σε δικό της κεφάλαιο. Η Σάρα ήταν ο κύριος επενδυτής της εταιρείας Abbott & Chasseaud⁴⁰ καθώς, όπως αποδεικνύεται σε έγγραφο διάλυσης της εταιρείας του 1816, ποσό 69.904 111/120 πιάστρων από το συνολικό κεφάλαιο της εταιρείας που ανερχόταν σε 222.893 49/120 πιάστρα είχε προέλθει από την ίδια με την μορφή επένδυσης. Το κεφάλαιο είχε μοιραστεί στους δύο συνεταιίρους ξεχωριστά: 46.943 20/120 πιάστρα είχαν πιστωθεί στον σύζυγό της και 22.961 91/120 πιάστρα στον γιο της. Ένα ακόμη μέλος της οικογένειας Chasseaud, ο G. Chasseaud, είχε επενδύσει στην εταιρεία 9.450 37/120 πιάστρα⁴¹. Μια εντολή για καταβολή του ποσού των 34.479 113/120 πιάστρων στη Σάρα Abbott, έγγραφο που

αφορά τις επιχειρήσεις αυτήν την περίοδο προσδιορίζει τη ζωή της μεσαίας τάξης. Ένας γάμος μπορούσε να αλλάξει την τύχη ενός ατόμου όσο και μιας επιχείρησης.

39. Στο ίδιο, σ. 221. Ακόμη και οι δεύτεροι γάμοι, οι οποίοι συχνά οδηγούσαν σε αντιδικία των παιδιών από τους διαφορετικούς γάμους, μπορούσαν να διευρύνουν τις επαφές και να αυξήσουν τους πόρους, καθώς διατηρούνταν σχέσεις με την οικογένεια του πρώην ή αποθανόντος συζύγου.

40. Στο ίδιο, σ. 277, σχετικά με τις γυναίκες και την έννοια της «παθητικής περιουσίας» που απέφερε μόνο σταθερό εισόδημα: «Ακόμη και σε αυτές τις περιπτώσεις που γυναίκες είχαν έναν απευθείας οικονομικό ρόλο στην οικογενειακή επιχείρηση, το νομικό καθεστώς τους τις απέκλειε από τον ρόλο του συνεταιίρου. Η επένδυσή τους είχε συνήθως τη μορφή δανείων και το υψηλότερο ποσοστό που μπορούσαν να εισπράξουν ήταν γύρω στο 5% τόκο, αντί να συμμετέχουν στα κέρδη και στους κινδύνους του συνεταιρισμού».

41. Despina Vlami, «Entrepreneurship and Relational Capital», *ό.π.*, σ. 142.

βρισκόταν στο προσωπικό αρχείο του Bartholomew Abbott ένα χρόνο μετά τον θάνατο του, επιβεβαιώνει τις οικονομικές δοσοληψίες μεταξύ των δύο συζύγων. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι το εξοχικό σπίτι της οικογένειας στο γνωστό και ακριβό θέρετρο της υψηλής κοινωνίας της εποχής Urendjick ήταν ιδιοκτησία της Σάρας ενώ η κυρίως κατοικία της οικογένειας στην πόλη ήταν ενοικιασμένη ιδιοκτησία του εμπόρου Ιωάννη Γούτα Καφταντζιόγλου. Τέλος διαχειριστές της περιουσίας Abbott και υπεύθυνοι για τη διάλυση της επιχείρησης μετά τον θάνατο του Bartholomew είχαν οριστεί με πληρεξούσιο που είχε υπογράψει ο ίδιος, ο γιος του George Frederic και η Σάρα⁴².

Η Σάρα Abbott συνεισέφερε με ένα ακόμη τρόπο στην προώθηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας του συζύγου και των γιων της: ο τρόπος αυτός αφορούσε τη διαχείριση των κοινωνικών σχέσεων των Abbott που ήταν στενά συνδεδεμένη με την προβολή μιας συγκεκριμένης διακεκριμένης δημόσιας εικόνας της οικογένειας. Μέσω της φροντίδας του νοικοκυριού η Σάρα είχε άμεση και μέγιστη συμβολή στη διαμόρφωση του οικιακού χώρου και στην οργάνωση της καθημερινής ζωής. Ο λεπτομερής κατάλογος των αντικειμένων και επίπλων της οικίας Abbott, αποτελεί μια απρόσμενη πολύτιμη πηγή πληροφοριών που αφορούν την ιδιωτική και δημόσια ζωή της οικογένειας⁴³. Η συσχέτιση κοινωνικότητας και επιχειρηματικής δραστηριότητας αποτυπώνονταν στο υλικό περιβάλλον εντός του οποίου η Σάρα διαδραμάτιζε πρωταγωνιστικό ρόλο⁴⁴. Ο εκλεπτυσμένος, «ευγενικός» και επιτυχημένος τρόπος ζωής ενός μεγαλοαστού βρετανού εμπόρου επιχειρηματία και μια ακμάζουσα κοινωνική ζωή προσδιόριζαν το «προσκήνιο»⁴⁵ του οικιακού χώρου που ήταν επιπλωμένος με πολυτέλεια και συμπεριελάμβανε έναν μεγάλο αριθμό πολύτιμων αντικειμένων και σεργίτσων, ασημικά, είδη οικιακής χρήσης και ένδυσης. Η εικόνα αυτή δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για τον τρόπο ζωής των

42. Στο ίδιο, σ. 141.

43. Βλ. την καταγραφή των αντικειμένων από τη Δέσποινα Βλάμη, «Το υλικό περιβάλλον και ο οικιακός χώρος ενός Βρετανού εμπόρου στη Θεσσαλονίκη, τέλη του 18ου και αρχές του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, 30 (2009), σ. 61-105.

44. Οι Davidoff – Wall, *ό.π.*, σ. xxx, υποστηρίζουν ότι η σύζυγος αποτελούσε μια de facto εκπρόσωπο και άτυπη «συνεταιίρα» του συζύγου στην επιχείρησή του μέσω του ρόλου της ως οικοδέσποινας.

45. Σχετικά με τη θεωρία της «παρουσίας του εαυτού» εντός του οικιακού χώρου βλ. E. Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Εδιμβούργο 1956· επίσης Weatherill, *ό.π.*, σ. 9.

Abbott καθώς και τη θέση τους εντός της τοπικής κοινωνίας της Θεσσαλονίκης⁴⁶. Τα ακριβά και πολυτελή ενδύματα της Σάρας, τα εξαρτήματα ένδυσης, οι γούνες και τα κοσμήματα, οι ιδιαίτερες συνήθειες και τα ενδιαφέροντα της (κάπνισμα τσιγάρων, ανάγνωση του *Lady's Magazine*) και η εξαιρετική συλλογή της από λευκά είδη, λινά, υφάσματα και είδη στολισμού των ενδυμάτων, αποκαλύπτουν καταρχάς το εύρος και την ποικιλία των εισαγωγών παρόμοιων ειδών ευρωπαϊκής προέλευσης στην πόλη και τις καταναλωτικές συνήθειες των γυναικών της εμπορικής αστικής τάξης της εποχής. Ταυτόχρονα αφήνει να διαγραφούν η προσωπικότητα, η αισθητική και οι συνήθειες μιας συγκεκριμένης γυναίκας που διαβίωνε εντός ενός περιβάλλοντος ευρωπαϊκής, κυρίως, κουλτούρας και αξιών, σε στενή επαφή με την οθωμανική κοινωνία, τις συνήθειες και την καθημερινότητα και σε συνεχή επικοινωνία με τον κόσμο των διεθνών επιχειρήσεων⁴⁷.

Η ανάμιξη της Σάρας Αναρταρή στις επιχειρήσεις του συζύγου και των γιών της ήταν συγχρόνως έμμεση και άμεση, απέχουσα και δυναμική, ιδιωτική και δημόσια. Είχε συνεισφέρει κεφάλαιο και γνωριμίες στην οικογενειακή επιχείρηση και είχε τον πρώτο λόγο στη διαμόρφωση ενός οικιακού περιβάλλοντος που πρόβαλλε και υποστήριζε την οικονομική και κοινωνική θέση των Abbott. Διαχειριζόταν επίσης τη δημόσια εικόνα της οικογένειας μέσω της οργάνωσης μιας κοινωνικής ζωής που υποστήριζε τις επιχειρήσεις καθώς προωθούσε γνωριμίες, κοινωνικές επαφές και εντέλει, κάθε είδους επαγγελματικές και κοινωνικές συμμαχίες.

ΜΑΘΑΙΝΟΝΤΑΣ ΤΟ «ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ»

Η ιστορία της Luisa Vernon αποδεικνύει, σε αντιπαραβολή με αυτή της Σάρας Αναρταρή, ότι ήταν δυνατόν μια γυναίκα να ακολουθήσει προσωπική ανεξάρτητη πορεία στον χώρο των επιχειρήσεων, ακόμη και εάν αυτός ο χώρος –στην προκειμένη περίπτωση το εμπόριο στην Ανατολή

46. Βλ. Βλάμη, «Το υλικό περιβάλλον», ό.π., σ. 61-105, 33 σαλτσιέρες, 20 αλατιέρες, 263 ποτήρια διαφορετικού τύπου και σχεδίου, 138 μαχαίρια, 526 πιάτα που ανήκαν σε διαφορετικά πολύτιμα σερβίτσια δείπνου, 114 τεμάχια πορσελάνης από σερβίτσια τσαγιού κλπ.

47. Η επιτυχημένη δεξίωση και φιλοξενία ατόμων αποτελούσε χάρισμα για μία σύζυγο και οικοδέσποινα ενός μεγαλοαστικού νοικοκυριού του 18ου αιώνα αλλά και αργότερα. Berg, *Women's Consumption*, ό.π., σ. 422-424, Earle, ό.π., σ. 283, 288-90.

τον 18ο και 19ο αιώνα– επιφύλασσε απρόβλεπτες και σύνθετες καταστάσεις τόσο επαγγελματικής όσο και κοινωνικής φύσεως⁴⁸.

Η Luisa ήταν η μεγαλύτερη κόρη του Thomas Vernon, ο οποίος απεβίωσε στη Βασόρα κατευθυνόμενος προς την Ινδία⁴⁹. Όπως προαναφέρθηκε, ένας κλάδος της οικογένειας Vernon είχε διακριθεί στο εμπόριο της Ανατολής και είχε εγκατασταθεί για χρόνια στο Χαλέπι, όπου επίσης είχαν εγκατασταθεί και εμπορεύονταν μέλη των οικογενειών Radcliff και Bosanquet και πράκτορές τους. Φαίνεται ότι οι Vernon είχαν εμπορικές συναλλαγές στην Ανατολή ήδη από τέσσερις γενεές. Ο τελευταίος εξ αυτών κήρυξε πτώχευση στη Συρία το 1756⁵⁰. Η Luisa Vernon παντρεύτηκε τον David Hays, πράκτορα του Samuel Bosanquet στο Χαλέπι⁵¹ και υποπροξένου της Levant Company κατά την περίοδο 1783-1784⁵². Μετά τον θάνατό του παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο τον Robert Abbott, ο οποίος διαδέχθηκε τον Hays στα καθήκοντά του ως πράκτορα και υποπροξένου⁵³. Ο Abbott ανέλαβε επίσης, όπως και ο Hays πριν από αυτόν, την εκπροσώπηση της East India Company στην περιοχή. Όπως προκύπτει από τις αρχειακές πηγές, για διάστημα περίπου δύο ετών μετά τον θάνατο του δεύτερου συζύγου της Abbott το 1797, η Luisa Vernon πήρε τη θέση του στο προξενείο/πρακτορείο στο Χαλέπι και ανέλαβε καθήκοντα προξένου και πράκτορα των Levant Company και East India Company με «ζωηρή διάθεση»⁵⁴. Η εξέλιξη αυτή δεν φαίνεται να κοινοποιήθηκε επισήμως στη διοίκηση της Εταιρείας. Ο θάνατος του Abbott, σύμφωνα με τις έως τώρα ενδείξεις, διαμηνύθηκε επίσημα στη βρετανική καγκελαρία

48. Γενικά για την ανάπτυξη μιας αυτόνομης γυναικείας επιχειρηματικότητας στη βικτωριανή Αγγλία βλ. Alison Kay, ό.π., όπου μελετάται ο αριθμός και η δραστηριότητα των γυναικών επιχειρηματιών στο Λονδίνο κατά την περίοδο 1800-1870. Όπως καταλήγει η Kay οι γυναίκες επιχειρηματίες ήταν δραστήριες σε ένα ευρύ πεδίο επιχειρήσεων και στην πλειοψηφία τους ήταν χήρες, οι περισσότερες μητέρες. Το δείγμα της Kays προέρχεται από το αρχείο της Sun Fire ασφαλιστικής εταιρείας στο Λονδίνο.

49. Ο Thomas Vernon ήταν έμπορος στο Χαλέπι επί πολλά χρόνια. Μέρος της εμπορικής αλληλογραφίας του, συγκεκριμένα της περιόδου 1753-1759, σώζεται στα National Archives (Λονδίνο), SP 110/ 33-73.

50. Davis, ό.π., σ. 246-248.

51. Στο ίδιο, σ. 226.

52. Wood, ό.π., σ. 255.

53. Σύμφωνα με τον Wood το πρακτορείο στο Χαλέπι παρέμεινε κλειστό μεταξύ των ετών 1791-1803, βλ. στο ίδιο, σ. 225.

54. Barker, ό.π., σ. 27-29, «with great spirit».

της Κωνσταντινούπολης μόνο στις 15 Μαρτίου 1799, ενώ μερικές ημέρες αργότερα, στις 4 Απριλίου 1799, ο βρετανός πρέσβης Spencer Smith κατονόμασε και διόρισε τον John Barker, πρώην ιδιαίτερο γραμματέα του, αντικαταστάτη του αποθανόντα. Καθώς ο Abbott είχε αποβιώσει χωρίς να αφήσει διαθήκη, ο Barker οριζόταν επίσης επίτροπος και διαχειριστής της περιουσίας του «προς όφελος των νόμιμων κληρονόμων και όλων των άλλων ενδιαφερομένων», σύμφωνα με τους γενικούς κανόνες και τις αποφάσεις της Levant Company⁵⁵. Η άφιξη του Barker έθεσε τέλος στη δραστηριότητα της Luisa Vernon ως «άτυπου» εκπροσώπου των Levant και East India Company στο Χαλέπι. Σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Barker, αν και είχε αποδειχθεί ιδιαίτερα ικανή στα καθήκοντα που είχε αναλάβει, κατά την άφιξή του στο Χαλέπι ήταν πλέον «ανίκανη να αντεπεξέλθει στην πίεση των δημόσιων καθηκόντων έτσι όπως είχαν εξελιχθεί εξαιτίας του πολέμου με τον Βοναπάρτη»⁵⁶.

Δεν είναι απολύτως σαφές εάν η διοίκηση της Levant Company είχε γνώση, έστω και ανεπίσημα, της δραστηριότητας της Luisa Vernon μεταξύ του 1797 και του 1799· είναι ακόμη άγνωστο εάν και με ποια ιδιότητα επικοινωνούσε με την Εταιρεία στο Λονδίνο και με τους διαφόρους αξιωματούχους στα πρακτορεία της Ανατολής. Η μοναδική αναφορά στη δραστηριότητά της που έχει προκύψει από την έως τώρα έρευνα στο αρχείο της Εταιρείας εμφανίζεται σε επιστολή του προξένου Antonio Vondiziano προς την Εταιρεία στις 7 Απριλίου 1800⁵⁷. Σε αυτήν την περίπτωση ο Vondiziano ανέφερε ότι είχε λάβει επιστολή της Εταιρείας προς τον ίδιο με ημερομηνία 3 Μαΐου 1799 μέσω του πρακτορείου στο Χαλέπι από την «Madame Louise Abbott». Δεδομένου ότι η αλληλογραφία της Εταιρείας μεταξύ Λονδίνου και Λάρνακας έφθανε στον προορισμό της κυρίως μέσω του πρακτορείου στο Χαλέπι, η επισήμανση του Vondiziano αποτελούσε μια ξεκάθαρη ένδειξη της δράσης που είχε αναλάβει η Luisa Vernon⁵⁸.

55. SP. 105/ 127, Constantinople Letters, φ. 56r-56v.

56. Barker, *ό.π.*, σ. 29, «unequal to the press of public business which was developed by the war with Bonaparte».

57. Το πρακτορείο στη Λάρνακα ήταν παράρτημα του πρακτορείου στο Χαλέπι έως το 1722, βλ. Wood, *ό.π.*, σ. 123. Ωστόσο, ακόμη και μετά από το 1722 τα δύο πρακτορεία διατήρησαν στενή σχέση αλληλεξάρτησης, γεγονός που συχνά οδηγούσε σε δυσάρεστες καταστάσεις και παρεξηγήσεις για θέματα σχετικά με τη συλλογή δασμών από τα βρετανικά πλοία που έκαναν σταθμό και στα δύο λιμάνια.

58. SP 105/127, Larnaca Letters, φ. 412r, 7 Απριλίου 1800.

Μια πιο περιεκτική εικόνα των συναλλαγών και της προσωπικότητας της Vernon προκύπτει από την αλληλογραφία του John Barker με τον πρέσβη Spencer Smith το 1799. Οι επιστολές του Barker αποκαλύπτουν την αμηχανία του νέου και άπειρου αξιωματούχου, όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με την κατάσταση που επικρατεί στη σκάλα κατά την άφιξή του στις 8 Ιουνίου 1799. Επίσης δείχνουν την ανησυχία που του προξενούσε η προσωπικότητα της Luisa Vernon και το πόσο άβολα ένοιωθε στην προοπτική της εκτέλεσης των απαραίτητων διαδικασιών για την ανάληψη των καθηκόντων του πράκτορα, προξένου της Levant Company και επιτρόπου της περιουσίας του Robert Abbott. Στις επιστολές που απηύθυνε προς τη Vernon, ο Barker αναφερόταν σε διάφορες πλευρές της δραστηριότητάς της. Επί δύο χρόνια η Luisa Vernon Abbott είχε αναλάβει την αλληλογραφία και το αρχείο του προξενείου και είχε παρακολουθήσει όλες τις δημόσιες υποθέσεις που αφορούσαν τα συμφέροντα της Levant Company και της East India Company στο Χαλέπι· ήταν επομένως ο αποδέκτης εμπιστευτικών πληροφοριών σχετικών με τις επιχειρήσεις των δύο εταιρειών και των μελών τους. Σύμφωνα με τον Barker, είχε αποστείλει νέα και επείγουσες επιστολές στον πράκτορα της East India Company στην Κωνσταντινούπολη, ενώ είχε επίσης αναλάβει την αλληλογραφία της Levant Company⁵⁹. Η Vernon είχε κρατήσει τα λογιστικά βιβλία του πρακτορείου, είχε συντάξει υπομνήματα και σημειώματα, είχε υπογράψει και λάβει συναλλαγματικές και επιταγές και είχε ανταλλάξει εμπορική αλληλογραφία ιδιωτική και δημόσια. Είχε επίσης αναλάβει την προξενική κατοικία κρατώντας τα κλειδιά και διατηρώντας στις θέσεις τους το προσωπικό του πρακτορείου, έναν διερμηνέα, τον δραγουμάνο Mr. Samaan Cassab, και έναν υπεύθυνο για την καγκελαρία, τον Mr. V. Anthun⁶⁰. Η επίπλωση, οι στολές, τα βιβλία, τα κατάστιχα, τα αρχεία, οι επιταγές, οι συναλλαγματικές και οι αποδείξεις που ανήκαν στη Levant Company και μαζί, τα διάφορα άλλα περιουσιακά στοιχεία που θα αποδίδονταν στην Εταιρεία ή στη βρετανική καγκελαρία της Κωνσταντινούπολης, είχαν παραμείνει όλο αυτό το διάστημα υπό τον έλεγχο και τη διαχείρισή της. Μετά τον θάνατο του δεύτερου συζύγου της στην κατοχή της Vernon είχαν περιέλθει τα περιουσιακά του στοιχεία, «χρήματα, επιταγές, έπιπλα, ενδύματα, είδη ιππασίας και διάφορα άλλα»⁶¹. Αν και ο Abbott

59. SP 105/127, Constantinople Letters, φ. 58r, 9 Ιουνίου 1799.

60. SP 105/127, Constantinople Letters, φ. 60v, 9 Ιουνίου 1799.

61. Στο ίδιο, «money, bank notes, household furniture, wearing apparel, horses' trappings and every other effect».

είχε πεθάνει χωρίς να αφήσει διαθήκη, εκείνη είχε παραλείψει να παρουσιάσει ένα αυθεντικό και επικυρωμένο ιβεντάριο της περιουσίας του αμέσως μετά τον θάνατό του. Η παράλειψη αυτή ισοδυναμούσε με παράβλεψη της κοινής επιβεβλημένης διαδικασίας για την ρευστοποίηση της περιουσίας του και ήταν «πολύ σημαντική και με επακόλουθα»· είχε επιπλέον προξενήσει έντονη δυσαρέσκεια και καχυποψία στους πιστωτές του⁶².

Σύμφωνα με τον Barker, η Luisa Vernon ήταν το μοναδικό άτομο που γνώριζε και μπορούσε να συμβάλει ουσιαστικά στη διαλεύκανση των συναλλαγών του Abbott, ιδιαίτερα όσων είχαν διαμειφθεί «προφορικά», κατά τη διάρκεια της ζωής του και μετά τον θάνατό του. Ο Barker προέβλεπε ότι η ανάληψη καθηκόντων που του είχαν ανατεθεί και η παρακολούθηση των υποθέσεων της προκατόχου του θα ήταν δυσχερής, καθώς η Luisa φαινόταν να εφευρίσκει διάφορες δικαιολογίες προκειμένου να αποφύγει τη συνεργασία μαζί του και να συμμορφωθεί με κανόνες και διαδικασίες της Εταιρείας. Παρά το γεγονός ότι εκείνος ήταν πρόθυμος να ελπίζει ότι η συμπεριφορά της αντικατόπτριζε «άγνοια των τύπων, παρά... πρόθεση να επινοήσει τρόπους για την απόκρυψη δόλιων πρακτικών»⁶³, απευθύνθηκε εντέλει στον Spencer Smith ζητώντας του να τον καθοδηγήσει σχετικά με το «τι βήματα πρέπει να ακολουθήσω για να επιτύχω την υποταγή της Χήρας σε περίπτωση που αυτή αρνηθεί να δώσει τον απαραίτητο όρκο μπροστά στον ιερέα της ελληνορθόδοξης εκκλησίας, της οποίας είναι μέλος»⁶⁴. Ο Spencer Smith του συνέστησε υπομονή κατά τη διάρκεια των συναλλαγών του με «τη Χήρα», μια συμβουλή που, όπως αποδείχθηκε εκ των υστέρων, ο Barker ενστερνίστηκε με εξαιρετικά αποτελέσματα, καθώς μόλις ένα χρόνο αργότερα παντρεύτηκε την κόρη της, Marianne Hays και έγινε γαμπρός της⁶⁵: «a gainful alliance», όπως υποστήριζε χαρακτηριστικά⁶⁶.

Το τέλος της σταδιοδρομίας της ως προξένου και πράκτορα δεν φαίνεται να απέτρεψε την Luisa Vernon από την προσωπική ενασχόληση με

62. SP 105/127, Constantinople Letters, φ. 59r, 9 Ιουνίου 1799, «very important and consequential».

63. SP 105/127, Constantinople Letters, φ. 59r-59v, «ignorance of the necessary forms, rather than willfully contriving means of concealing fraudulent practices».

64. SP 105/127, Constantinople Letters, φ. 59r-59v, «what steps I am to take to compel the Widow's obedience in case she should refuse to take the necessary oath before the Bishop of the Greek communion of which she is a member».

65. Barker, *ό.π.*, σ. 27.

66. Στο ίδιο, σ. 31.

εμπορικές επιχειρήσεις καθώς, όπως προκύπτει, στα επόμενα χρόνια διατήρησε δικό της εμπορικό οίκο στο Χαλέπι και συνεργάστηκε με βρετανικές και γαλλικές εμπορικές επιχειρήσεις της Βαγδάτης. Το 1803 ο John Barker ενημέρωσε τον Harford Jones, βρετανό πρόξενο και απεσταλμένο εκπρόσωπο της East India Company στη Βαγδάτη, σχετικά με την εμπορική επιχείρηση που είχε συσταθεί από την «Mrs. Abbott» και την J. F. Rousseau & Son της Βαγδάτης. Όπως σημείωνε ο Barker, η ανωτέρω γαλλική εταιρεία είχε πρόσφατα ανοίξει κατάστημα στο Χαλέπι και δεν υπήρχε προοπτική επιστροφής στην Περσία⁶⁷. Πράκτορας της γαλλικής East India Company στη Βασόρα και αργότερα εντεταλμένος αξιωματούχος υπεύθυνος για τις γαλλικές εμπορικές σχέσεις με τη Βαγδάτη, ο Jean Francois Rousseau μετέφερε τις επιχειρήσεις του στο Χαλέπι το 1803, όπου εγκαταστάθηκε και συνεργάστηκε με τη Luisa Abbott⁶⁸.

Το Χαλέπι, με επίγειο το λιμάνι του Scanderoon, υπήρξε για χρόνια ο κεντρικός εμπορικός σταθμός από όπου ξεκινούσε η διανομή προς τη Δύση εμπορευμάτων και προϊόντων που προέρχονταν από τις χώρες γύρω από τον Ινδικό Ωκεανό. Ωστόσο από την εποχή που η βρετανική East India Company άρχισε απευθείας αποστολές προϊόντων και εμπορευμάτων της Άπω Ανατολής προς την Ευρώπη, το Χαλέπι έχασε εν μέρει την σημασία του ως διαμεσολαβητικός σταθμός του διεθνούς εμπορίου. Στα επόμενα χρόνια παρέμεινε κέντρο συγκέντρωσης εμπορευμάτων που είχαν διασχίσει την έρημο από τη Βαγδάτη, τη Μοσούλη, το Diyarbakir και τις ανατολικές τουρκικές και περσικές πόλεις, καθώς επίσης και προϊόντων από τη βόρεια ακτή της Συρίας. Μετάξι από την Περσία, τη δυτική Τουρκία και τις παραγωγούς περιοχές της Συρίας έφθανε στο Χαλέπι όπου ανταλλασσόταν με βρετανικά υφάσματα και είδη κλωστοϋφαντουργ-

67. Βλ. Correspondence of Sir Harford Jones Brydges, Bt. [no ref. or date] AL40/8115-20, 1802, Nov. 24 - 1803, July 12, Letter: John Barker from Aleppo to Harford Jones, Esq.

68. Ο Rousseau είχε αιτηθεί τη μεταφορά του στο Χαλέπι, υποστηρίζοντας ότι δεν ήταν δυνατόν να συνεχίσει να ζει στη Βαγδάτη, μετά τον θάνατο από πανώλη του κυβερνήτη της πόλης και προστάτη του Suleiman Pasha. Επίσης, δεν μπορούσε να δεχθεί οι συνθήκες ζωής του να είναι κατά πολύ κατώτερες αυτών του βρετανού προξένου Harford Jones, που εισέπραττε μισθό 3.000 στερλινών και είχε ειδικό φρουρό. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι μετακόμισε στο Χαλέπι, διατήρησε τη θέση του στη Βαγδάτη. Ο Rousseau πέθανε το 1808. Βλ. I. Amini, *Napoleon and Persia: Franco-Persian Relations under the First Empire*, Ουάσιγκτον 1999, σ. 49.

γίας. Τα βρετανικά εμπορεύματα διοχετεύονταν στις αγορές της Συρίας, όπου και αγοράζονταν σε μεγάλες ποσότητες από τους εύπορους αστούς είτε αποστέλλονταν στη Βαγδάτη, το Ερζερούμ και συχνά στην Περσία⁶⁹.

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε δεν επαρκούν για μια ακριβή περιγραφή της οργάνωσης και του αντικειμένου των εμπορικών συναλλαγών της Luisa Vernon μεταξύ Βαγδάτης, Χαλεπιού και άλλων πόλεων στη Συρία και την Περσία. Δεν είναι επίσης εφικτό να εντοπισθεί και να περιγραφεί η σχέση μεταξύ της εμπορικής δραστηριότητας της Vernon και εκείνης των δύο εκλιπόντων συζύγων της, Hays και Abbott. Ωστόσο, οι επιτόπιες γνωριμίες της στη Συρία και την Περσία πιθανόν να χρονολογούνταν από την περίοδο της εμπορικής δράσης του πατέρα της⁷⁰, ενώ τόσο ο David Hays όσο και ο Robert Abbott θα είχαν επιχειρηματικές επαφές κατά μήκος της διαδρομής που συνέδεε το Λονδίνο με τη Βομβάη μέσω Περσίας. Το Χαλέπι ήταν επιπλέον ένα κομβικό σημείο στο δίκτυο διακίνησης αλληλογραφίας της Levant Company. Ως εκ τούτου, η λήψη και η προώθηση επιστολών και αναφορών προς διάφορους αποδέκτες, αξιωματούχους, πράκτορες και μέλη των Levant και East India Company, είχε οπωσδήποτε συμβάλει στη διεύρυνση των γνώσεων και του κύκλου των γνωριμιών της⁷¹. Η κοινή επιχείρησή της με έναν διακεκριμένο γαλλικό εμπορικό οίκο από τη Βαγδάτη ήταν προφανώς καρπός αυτής της δραστηριότητας. Αποκάλυπτε επίσης αυτοπεποίθηση και τόλμη, δεδομένου ότι η συνεργασία είχε επισφραγισθεί κατά τη διάρκεια των γαλλικών πολέμων στην Ευρώπη, συγκυρία που είχε φέρει τη Βρετανία σε σκληρή αντιπαράθεση με τη Γαλλία στο πολιτικό, στρατιωτικό και οικονομικό στίβο για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο αντικαταστάτης της στο προξενείο στο Χαλέπι και αργότερα γαμπρός της John Barker φαίνεται ότι είχε

69. Davis, *ό.π.*, σ. 35-36.

70. Barker, *ό.π.*, σ. 28.

71. Ο χερσαίος δρόμος του αγγλικού εμπορίου όπως είχε διαμορφωθεί πριν από το 1798, οδηγούσε από τη Βασόρα μέσω Χαλεπιού στην Κωνσταντινούπολη. Τον Μάιο 1799 ο Peter Tooke, πράκτορας της East India Company στην Κωνσταντινούπολη, άρχισε να αποστέλλει εμπορεύματα ανατολικά μέσω Βαγδάτης, διότι η προέλαση των οθωμανικών δυνάμεων στη Συρία είχε καταστήσει τον δρόμο του Χαλεπιού επικίνδυνο. Από το 1800 η κυβέρνηση της Βομβάης έδωσε εντολή κάθε μήνα ένα πακέτο με τις πρωτότυπες επιστολές να αποστέλλεται από τον ένα δρόμο και ένα με αντίγραφα από τον άλλο, βλ. M. E. Yapp, «The Establishment of East India Company Residency at Baghdad, 1798-1806», *Bulletin of School of Oriental and African Studies*, University of London 30/2 (1967), σ. 333-334.

εντέλει πολλά να διδαχθεί από την αεικίνητη και τολμηρή πεθερά του. Όπως φαίνεται, σε μικρό χρονικό διάστημα απέκτησε εκείνες τις επαγγελματικές επαφές που του επέτρεπαν να συμμετέχει επιτυχώς σε ένα σύστημα εμπορικών συναλλαγών και επιχειρήσεων που δρούσε κατά μήκος της διαδρομής Κωνσταντινούπολη-Χαλέπι-Βασόρα⁷². Υπήρξε επίσης ένας από τους μακροβιότερους αξιωματούχους της Levant Company στην Ανατολή.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Θα χρειασθεί περαιτέρω έρευνα στο αρχείο της Levant Company για να αποδειχθεί εάν η δυναμική επιχειρηματίας χήρα Luisa Vernon και η ευγενική οικοδέσποινα – βασικός επενδυτής κεφαλαίου στην εταιρεία του συζύγου και του γιου της – Σάρα Αναρταρή, αποτελούν δύο εξαιρετικές περιπτώσεις· εάν οι κόρες των Philip Sarell και Jasper Shaw αντιπροσώπευαν κοινά ή σπάνια παραδείγματα τολμηρών γυναικών με αυτοπεποίθηση, που ξεκίνησαν μακρινά και επικίνδυνα ταξίδια στην Ανατολή προκειμένου να συναντηθούν με μέλη της οικογένειάς τους που εμπορεύονταν εκεί και να ξεκινήσουν μια καινούργια ζωή σε μια ξένη χώρα.

Στην παρούσα φάση είναι ωστόσο δυνατόν να γίνει ένας σύντομος και ενδιαφέρων παραλληλισμός με περιπτώσεις γυναικών των οποίων η ζωή, οι σχέσεις και η καθημερινότητα συνδέθηκαν με την ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου εντός και εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την ίδια εποχή. Όλες οι αναφερόμενες περιπτώσεις προκύπτουν από το προσωπικό αρχείο του έλληνα εμπόρου Μιχαήλ Βασιλείου⁷³. Την ίδια εποχή που

72. Για τον σκοπό αυτό ο Barker επεδίωξε τη διατήρηση της διαδρομής μέσω Χαλεπιού, παρά το γεγονός ότι ήταν οικονομικά ασύμφορη και επικίνδυνη: «Indeed, at times it seemed that the Aleppo route was only preserved to satisfy the private interests of the two agents chiefly involved, Manesty, who detested Jones, and Barker at Aleppo who made some private financial gain out of the system», στο *ίδιο*, σ. 334.

73. Η έρευνα στο αρχείο του εμπόρου Μιχαήλ Βασιλείου απέδωσε 251 επιστολές που είχαν σταλεί από τον ίδιο σε γυναίκες του οικογενειακού, φιλικού και επαγγελματικού περιβάλλοντός του μεταξύ του 1821-1826 και του 1818-1829· βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), χειρόγραφοι κώδικες από το προσωπικό αρχείο του Μ. Βασιλείου, αρ. 72α, 72β, 72γ, 77, 110, 195-198. Μέρος του υλικού αυτού έχει δημοσιευθεί στις μελέτες: Δέσποινα Βλάμη, «Γυναίκες, Οικογένεια, Κοινωνία», *ό.π.*, σ. 243-280· Despina Vlami, «The female environment of a Greek merchant entrepreneur (18th-19th centuries). New evidences from the personal archive of Michail Vassiliou», *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας, New Perspectives in Theory*

οι Sarell, μητέρα και κόρη, κατευθύνονταν από την Αγγλία προς την Κωνσταντινούπολη, όπου βρίσκονταν τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς τους, η Ελενίτσα Μαργαρίτη Παπανικολάου, ακολουθούσε παράλληλη αλλά αντίθετη διαδρομή ξεκινώντας από το Μέτσοβο και διασχίζοντας την κεντρική Ευρώπη για να συναντήσει τον έμπορο σύζυγό της Στέφανο Παπανικολάου, που ζούσε και εργαζόταν στο Κισνόβι της Μολδαβίας. Περνώντας από διάφορες πόλεις και λιμάνια της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας, φθάνοντας στην Ιταλία και στη συνέχεια στην αυτοκρατορία των Αψβούργων, η Ελενίτσα βασίστηκε σε ένα πλέγμα επιχειρηματιών συνεταιρίων, συνεργατών και φίλων συγγενών και οικείων της, προκειμένου να διασφαλίσει υποστήριξη και οικονομικά μέσα για να χρηματοδοτήσει το ταξίδι της. Τα άτομα αυτά της εγγείριζαν συναλλαγματικές, επιταγές και εντολές που η Ελενίτσα μετέφερε σε επόμενους σταθμούς του ταξιδιού της και ορισμένες φορές αντάλλασε με μετρητά. Το σύστημα αυτό της επέτρεψε να φθάσει στον σύζυγό της με ασφάλεια⁷⁴.

Η Αλεξάνδρα Δ. Βελλά, μια ακόμη γυναικεία παρουσία από το αρχείο Βασιλείου, ήταν πιθανότατα χήρα, όπως η Luisa Vernon. Εγκατεστημένη στην Ανκόνα μαζί με τον αδελφό της Αναστάσιο Ευσταθίου, η Βελλά είχε δύο γιους, που ζούσαν και εμπορευόνταν στη Μολδαβία, τους Σπυρίδωνα και Νικόλαο Ανδρέα Παύλου. Στις αρχές του 19ου αιώνα η Βελλά συναλλάσσονταν και επικοινωνούσε με τους γιους της μέσω εμπόρων και μεσαζόντων εγκατεστημένων σε διάφορα εμπορικά κέντρα της Ιταλίας και της Αυστροουγγαρίας. Στις επιστολές που απηύθησε προς διάφορους αποδέκτες η Βελλά εμφανιζόταν ως η άμεσα υπεύθυνη για όλες τις εμπορικές συναλλαγές: έδινε εντολές, έστελνε αποδείξεις και υπέγραφε από κοι-

and Empirical Research, Ρέθυμνο, 10-13 Δεκεμβρίου 2008 (υπό έκδοση). Despina Vlami, «Women on the Move», ό.π., σ. 77-88. Οι γυναίκες στο περιβάλλον του Βασιλείου είχαν διαφορετικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο. Ήταν εγκατεστημένες στην Οδησό, στην Τεργέστη, στην Ανκόνα, στο Μέτσοβο και την Άρτα. Ορισμένες είχαν ακολουθήσει τους συγγενείς τους στη μετάβασή τους σε έναν ξένο τόπο, προκειμένου να προωθήσουν την εμπορική σταδιοδρομία τους. Άλλες είχαν παραμείνει σε απόσταση, στενά συνδεδεμένες με τον τόπο καταγωγής και εγκατάστασης και το κοινωνικό τους περιβάλλον. Υπήρχαν τέλος εκείνες που ήταν απόλυτα ενσωματωμένες στην εμπειρία των ανδρών συγγενών τους και σε έναν τρόπο ζωής που εξυπηρετούσε το εμπόριο και τις επιχειρήσεις και επομένως απαιτούσε συνεχείς μετακινήσεις από την μία χώρα στην άλλη.

74. Βλ. Βλάμη, «Γυναίκες, Οικογένεια, Κοινωνία», ό.π., σ. 243-280. Επίσης ανάλογες περιπτώσεις περιγράφονται στο Papakonstantinou, «Penelope or Clytaemnestra», ό.π.

νού με τον αδελφό της, αλλά πάντα πρώτη. Η εξουσία της αναγνωριζόταν από όσους συμμετείχαν στον εμπορικό-επιχειρηματικό κύκλο επαφών της, οι οποίοι επέμεναν να λαμβάνουν έγγραφα που έφεραν την υπογραφή της ή δήλωναν σε κάθε περίπτωση τη διάθεσή τους να της φανούν χρήσιμοι⁷⁵.

Η περίπτωση της Χάιδως Βασιλείου, χήρας του εμπόρου Ιωάννη Χριστοδούλου και αδελφής του Μιχαήλ Βασιλείου, είναι συναφής με αυτή της Sarah Sowton Sarell: και οι δύο γυναίκες είχαν αναλάβει δράση στον χώρο του εμπορίου και των επιχειρήσεων με σκοπό την υποστήριξη της οικογένειάς τους. Η μετοικεσία όλων σχεδόν των αρρένων μελών της οικογένειας της Χάιδως όπως και της Sarah –συζύγου, αδελφών, γαμπρών, ανιψιών– την είχε οδηγήσει στο να εμπλακεί σε οικονομικές συναλλαγές με εμπορικούς αντιπροσώπους, εμπόρους, μεσάζοντες και πιστωτές και να εισέλθει σε επιχειρηματικούς και πιστωτικούς κύκλους συγγενών και φίλων. Η Χάιδω είχε μια άβεστη επιθυμία να προσφέρει υποστήριξη στα πιο αδύναμα μέλη της οικογένειάς της, ενώ, όπως φαίνεται, οι οικονομικές και πιστωτικές συναλλαγές κινούσαν το ενδιαφέρον της. Συνδυάζοντας τις οικονομικές επιχειρήσεις με τον οικιακό της ρόλο, και έχοντας συνεχή φροντίδα για την ψυχική και ηθική υποστήριξη των μελών της οικογένειας που είχαν μετοικήσει στο εξωτερικό, είχε καταφέρει να αναδειχθεί σε προσωπικότητα-κλειδί εντός της οικογένειας, της κοινότητας και του επιχειρηματικού περιβάλλοντός της οικογένειάς της⁷⁶.

Τέλος, η Σμαράγδα Σεβαστοπούλου Βασιλείου προερχόταν από την κοινωνικά διακεκριμένη και εύπορη εμπορική οικογένεια των Σεβαστόπουλων και καταγόταν από τη Χίο. Η ίδια ήταν παντρεμένη με τον έμπορο Μιχαήλ Βασιλείου, ενώ διαμέσου των γάμων των θυγατέρων της και άλλων μελών της οικογένειάς της συνδεόταν με τις εξέχουσες εμπορικές οικογένειες των Μαύρου, Πανά, Σταύρου και Σκαναβή⁷⁷. Εγκατεστημένη στην Οδησό μαζί με την οικογένειά της, και ενώ ο συζυγός της βρισκόταν στην Τεργέστη και τη Βιέννη, από όπου προωθούσε τις εμπορικές επιχειρήσεις του, η Σμαράγδα Σεβαστοπούλου υποστήριζε την οικογενει-

75. Vlami, «Women on the Move», ό.π., σ. 86. Επιστολή Αλεξάνδρας Δ. Βελλά και Αναστάσιου Ευσταθίου προς Μιχαήλ Βασιλείου (Αρχείο Βασιλείου, αρ. 196, σ. 48, 17/29 Ιανουαρίου 1822).

76. Vlami, «The female environment», ό.π.

77. Vlami, «Women on the Move», ό.π., σ. 87-88.

ακή επιχείρηση με την προσωπική περιουσία της, ενώ παράλληλα, από κοινού με τις κόρες της, διοχέτευε πληροφορίες στον Βασιλείου που αφορούσαν τη διερεύνηση της αγοράς της Οδησού. Επίσης προωθούσε στον κύκλο των κοινωνικών γνωριμιών της πολύτιμα εμπορεύματα και αντικείμενα που της έστελνε ο σύζυγός της από το εξωτερικό· η ιστορία της θυμίζει σε αρκετά σημεία την ιστορία της Σάρας Αναρταρή Abbott⁷⁸.

Είναι φανερό από τα παραπάνω ότι περαιτέρω έρευνα θα απέφερε εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πληροφορίες και θα οδηγούσε σε συγκεκριμένα συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο που η ανάπτυξη των εμπορικών συναλλαγών και η διεθνοποίησή τους επηρέασε με παρόμοιο τρόπο τη ζωή των γυναικών της εμπορικής αστικής τάξης σε διαφορετικά γεωγραφικά σημεία –στη Δύση και στην Ανατολή– μεταξύ του 18ου και του 19ου αιώνα. Ο συσχετισμός των συγκεκριμένων ιστοριών που παρουσιάζονται στην παραπάνω εργασία με τα όσα γνωρίζουμε για τα φυλετικά πρότυπα και τη σχέση μεταξύ γυναικών και επιχειρήσεων κατά την εποχή αυτή, μας επιτρέπει να διατυπώσουμε κάποιες γενικές παρατηρήσεις. Περισσότερο από στιγμιαίες φωτογραφικές απεικονίσεις γυναικείων εμπειριών που συνδέονταν με το βρετανικό εμπόριο στην Ανατολή, οι ιστορίες αυτές ενσωματώνουν τις γυναίκες στην ιστορία της Levant Company. Επίσης, αναδεικνύουν ενδιαφέρουσες συμπεριφορές σε θέματα γάμου, οικογενειακών-συγγενικών σχέσεων και οργάνωσης της οικογένειας, συμπεριφορές που ωστόσο παρεκκλίνουν από τις βασικές αξίες του μεσοαστικού και μεγαλοαστικού βρετανικού κοινωνικού γίνεσθαι της εποχής που προέκρινε τη σύναψη γάμου εντός κοινού πλαισίου αξιών, θρησκευτικής ταυτότητας και κοινωνικο-οικονομικής θέσης. Σε ένα άλλο αναλυτικό επίπεδο οι ιστορίες γυναικών που μελετήθηκαν επιβεβαιώνουν τον κεντρικό ρόλο της οικογενειακής επιχείρησης και τους αμέτρητους εμφανείς και αφανείς τρόπους με τους οποίους οι γυναίκες μπορούσαν να συμβάλλουν στη δημιουργία και ανάπτυξη της: συνεισφέροντας κεφάλαιο, προσωπική εργασία και γνωριμίες. Η διαχείριση της κοινωνικής ζωής της οικογένειας και η προώθηση μιας συγκεκριμένης δημόσια εικόνας των μελών της ήταν ένας ακόμη τρόπος με τον οποίο μια οικοδέσποινα μπορούσε να συμβάλει στη σύναψη κοινωνικών και επαγγελματικών συμμαχιών. Είναι φανερό ότι ορισμένες από τις περιπτώσεις γυναικών που εξετάστηκαν

παραπάνω αντικρούουν παραδοσιακές απόψεις του 18ου αιώνα σχετικά με το ανδρικό και θηλυκό πρότυπο. Οι περιπτώσεις αυτές αποδεικνύουν ότι, αντίθετα από ότι έχει υποστηριχθεί γενικά για τη συγκεκριμένη περίοδο, οι γυναίκες ήταν δυνατόν να μετακινηθούν γεωγραφικά και να αναρριχηθούν κοινωνικά βασιζόμενες στις δικές τους δυνάμεις. Και παρά το γεγονός ότι η σταδιοδρομία στις επιχειρήσεις ήταν κυρίως απότοκο της χηρείας, φαίνεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, η ανεξάρτητη οικονομική προσωπικότητα μιας γυναίκας μπορούσε να διαρρήξει τη «γυάλινη σκεπή» που είχαν διαμορφώσει επιταγές της κοινωνικής ιεραρχίας και περιορισμοί της φυλετικής ταυτότητας και να αναδειχθεί με επιτυχία.

Σε ό,τι αφορά την οργάνωση της Levant Company, οι περιπτώσεις που παρουσιάζονται αποκαλύπτουν τη φύση και τη λειτουργία ενός κοινωνικού ιστού που αναπτύχθηκε γύρω από τα μέλη της Εταιρείας και τους πράκτορες που ήταν εγκατεστημένοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αυτός ο ιστός συχνά τους ένωσε με την τοπική κοινωνία μέσω γαμήλιων σχέσεων με γυναίκες που προέρχονταν από τη βρετανική, ευρωπαϊκή και τοπική εμπορική κοινότητα. Θα ήταν ενδιαφέρον να ερευνηθεί κανείς τον γάμο και τη χηρεία σε σχέση με την επιχειρηματική στρατηγική, την κοινωνική διαδίκτυωση, το οικονομικό όφελος και το κόστος, τόσο σε ό,τι αφορά περιπτώσεις μελών της Εταιρείας όσο και σε σχέση με την οργάνωση, την απόδοση και την ταυτότητά της. Όπως αποδεικνύεται στην παρούσα φάση της έρευνας, ο γάμος και η γέννηση παιδιών διασφάλιζε στην Εταιρεία μία παρακαταθήκη δεύτερης και τρίτης γενιάς βρετανών υπηκόων και προστατευομένων, που εισέρχονταν στην υπηρεσία της ως μαθητευόμενοι και στη συνέχεια διορίζονταν σε διάφορες θέσεις. Καθώς ο αριθμός των ατόμων που συνδέονταν μέσω συγγένειας ή άλλης σχέσης με μέλη, αξιωματούχους και υπαλλήλους αυξανόταν, αυξανόταν με τον ίδιο ρυθμό και ο αριθμός των ατόμων που συναλλάσσονταν με την Εταιρεία προκειμένου να αποκομίσουν οφέλη: εργασία, ετήσια επιδόματα και συντάξεις.

78. Στο ίδιο, Επιστολή του Μιχαήλ Βασιλείου προς τη Σμαράγδα Σεβαστοπούλου (Αρχείο Βασιλείου, αρ. 72β, σ. 220, 27 Ιουνίου 1822).

ΙΚΑΡΟΣ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ

«ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΜΟΝΟΝ
ΜΕΣΟΝ ΤΗΣ ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΚΑΙ ΜΑΘΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ
ΕΙΣ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ»
ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΒΛΑΧΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ MISKOLC
(ΤΕΛΗ 18ου - ΑΡΧΕΣ 19ου αι.)

Από τις ελληνικές παροικίες στην Ουγγαρία τον 18ο αιώνα¹, η παροικία του Miskolc κατέχει σημαντική θέση στην ιεραρχία των ελληνικών νησίδων στα κεντροευρωπαϊκά εδάφη της Αψβουργικής Μοναρχίας. Η γεωγραφική τοποθεσία της πόλης βορειοανατολικά της Ουγγαρίας, ο διοικητικός της ρόλος ως πρωτεύουσας της κομητείας Borsod και η λειτουργία της ως κέντρου διαμετακομιστικού εμπορίου στη νοτιοανατολική, κεντρική και βόρεια Ευρώπη καθόρισαν προφανώς τις οικονομικές προοπτικές των *Görögök* (Έλληνες)² στη νέα τους πατρίδα.

Η παρουσία τους στην περιοχή χρονολογείται ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα, όπως μαρτυρεί και η σφραγίδα της εμπορικής τους κομπανίας³, με τη χρονολογική ένδειξη 1687 και την επιγραφή «ελληνική κομπανία».

1. Για τις ελληνικές παροικίες στην Ουγγαρία βλ. ενδεικτικά Ödön Füves, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1965.

2. Με τη λέξη *Görögök* δεν νοούνται μόνον όσοι ανήκαν στην εθνοτική ομάδα των Ελλήνων, αλλά χαρακτηρίζονται επίσης όλοι οι βαλκάνιοι λαοί που ήταν μέλη της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και χρησιμοποιούσαν τα ελληνικά ως κύριο γλωσσικό όργανο επικοινωνίας. Ενίοτε δε, δηλώνονταν κάθε πιστός του ορθόδοξου δόγματος, ενώ σε μερικές περιοχές σήμαινε και έμπορος, βλ. στο ίδιο, σ. 7-8.

3. Με τον όρο «εμπορική κομπανία» αναφερόμαστε όχι στις εμπορικές εταιρείες αλλά στα επαγγελματικά σωματεία ορθόδοξων βαλκάνιων εμπόρων στην Ουγγαρία τον 17ο και 18ο αιώνα. Για την ελληνική κομπανία στην Ουγγαρία βλ. Marta Bur, «The Greek Company in Hungary in the 17th-18th centuries», *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times* (Montreal, 17-22.iv.1988; Athens, 26-30.iv.1988), επιμ. John M. Fossey, Άμστερνταμ 1991, τ. 2, σ. 155-

νία στο Miskolc», γραμμένη στην ουγγρική γλώσσα. Ωστόσο, για μια μεγάλη περίοδο, η ελληνική αδελφότητα⁴ δεν είχε καταφέρει να συνάψει συμφωνία με τις διοικητικές αρχές της πόλης, που θα της εξασφάλιζε ένα προνομιακό καθεστώς αυτόνομης λειτουργίας και δράσης, αφού τα δικαιώματα, οι υποχρεώσεις και οι όροι παραμονής των εκεί ξένων καθορίζονταν όχι σε μόνιμη και σταθερή βάση, αλλά περιοδικά⁵. Στα τέλη της δεκαετίας του 1730 η σύνταξη ενός γενικού κανονισμού εσωτερικής τάξης της κομπανίας καταδεικνύει αφενός μια πρώτη προσπάθεια στοιχειώδους διοικητικής οργάνωσης και αφετέρου επίσημη αναγνώριση της συσσωμάτωσης εκ μέρους των τοπικών αρχών⁶.

Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, τα μέλη της κομπανίας προχώρησαν σε κανονιστικές συμπληρώσεις, που απεικονίζουν τις νέες δικονομικές θέσεις και αποφάσεις της γενικής συνέλευσης ή των επιτρόπων της⁷. Στα 1785 ψηφίσθηκε νέος γενικός κανονισμός⁸ και συγκροτήθηκε κομπανία-κοινότητα, από την οποία αποκλείονταν όσοι έφεραν την οθωμανική υπηκοότητα. Στην εξέλιξη αυτή έπαιξε καθοριστικό ρόλο το διάταγμα της Μαρίας Θηρεσίας, το 1774, που έθεσε νέους όρους στην οικονομική δραστηριότητα των παροίκων και τις δυνατότητες της πολιτικής τους ενσωμάτωσης⁹. Με τη θέσπιση του καταστατικού της συσσωμάτωσης¹⁰, το

166. Για τη διοικητική οργάνωση της κομπανίας στην Τρανσυλβανία βλ. Olga Cicanci, «La compagnie de Braşov», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XVII (1979), σ. 241-255 και Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη, *Η ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848. Οργάνωση και Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1994.

4. Ο όρος «αδελφότης» χρησιμοποιείται πολύ συχνά στα έγγραφα της κοινότητας του Miskolc αντί των όρων «κοινότης» και «κομπανία» και οι τρεις ταυτίζονται εννοιολογικά μεταξύ τους. Για τη χρήση των όρων «αδελφότητα», «κοινότητα» και «κομπανία» βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Αδελφότητα, Κομπανία, Κοινότητα. Για μια τυπολογία των ελληνικών κοινοτήτων της κεντρικής Ευρώπης, με αφορμή το άγνωστο καταστατικό του Miskolc (1801)», *Εώα και Εσπέρια*, 7 (2007), σ. 247-310.

5. Marta Bur, «Handelsgesellschaften und Organisationen der Kaufleute der Balkanländer in Ungarn im 17. 18. Jh.», *Balkan Studies*, 25 (1984), σ. 278.

6. István Dobrossy, «Görögkeleti (ortodox) egyház», *Miskolc története*, III/2. 1702-1847, επιμ. István Dobrossy, Miskolc 2000, σ. 437.

7. Nadya Danova – Varban Todorov, «Ελληνικά έγγραφα από το αρχείο της πόλης Μίσκολτς (Ουγγαρία)», *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora*, ό.π., σ. 168.

8. Ο εσωτερικός κανονισμός του 1785 δημοσιεύεται στο ίδιο, σ. 180-188.

9. Σύμφωνα με το διάταγμα της Μαρίας Θηρεσίας υποχρεώνονταν όλοι όσοι ήταν οθωμανοί υπήκοοι και επιθυμούσαν να εμπορεύονται, χωρίς περιορισμούς, και ουγγρικά προϊόντα, αφενός να εγκαταστήσουν την οικογένειά τους στην Ουγγαρία και

1801, αποκρυσταλλώθηκε ο αστικός κοινοτικός χαρακτήρας της, παρά τα όποια στοιχεία εμπορικής κομπανίας που ενυπήρχαν στη δομή της¹¹.

Οι νέοι επήλυδες, που στην πλειοψηφία τους ήταν έμποροι και ως επί το πλείστον βλαχικής (αρωμουνικής)¹² καταγωγής, προέρχονταν κυρίως από τον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας. Καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, σταθερή πηγή τροφοδότησης της παροικίας του Miskolc αποτέλεσε η Μοσχόπολη. Η αριθμητική αύξηση των Μοσχοπολιτών στην ουγγρική πόλη, που κορυφώθηκε μετά τις δύο δηώσεις του αστικού οικισμού της Μακεδονίας (1769, 1788)¹³, προσέδωσε στην κομπανία έντονο τοπικό και εθνοπολιτισμικό χαρακτήρα. Τα απογραφικά στοιχεία που αφορούν στην παρουσία των ελλήνων εμπόρων στην κομητεία του Borsod, το 1770, είναι, άλλωστε, αποκαλυπτικά ως προς τον τόπο καταγωγής των παροίκων¹⁴.

Στο πεδίο της επαγγελματικής τους απασχόλησης, οι πάροικοι εξειδικεύθηκαν στο εμπόριο κρασιού. Σε μια περιοχή με έντονη αμπελοκαλλιέργεια και οινοπαραγωγή, όπως ήταν η περιοχή του Miskolc, εύλογο ήταν τα μέλη της κομπανίας να στραφούν σχεδόν αποκλειστικά στις εξαγωγές κρασιού, αναζητώντας ασφαλείς όρους επένδυσης του συσσωρευμένου κεφαλαίου τους και διεκδικώντας μερίδιο στην πολωνική αγορά¹⁵.

αφετέρου να καταθέσουν όρκο πίστωσης, χάνοντας έτσι το προνόμιο της τελωνειακής ατέλειας του οθωμανού υπηκόου, που τους εξασφάλιζε έως τότε η συνθήκη του Passarowitz (1718). Για τα κυριότερα διατάγματα που αφορούσαν στη δραστηριότητα των ελλήνων εμπόρων στο βασίλειο της Ουγγαρίας βλ. Füves, ό.π., σ. 26-29.

10. Βλ. τη μελέτη της Κατσιαρδή-Hering, «Αδελφότητα, Κομπανία, Κοινότητα», ό.π., σ. 277-309, όπου δημοσιεύεται το καταστατικό της κοινότητας του 1801.

11. Στο ίδιο, σ. 272.

12. Στην ορθόδοξη κοινότητα του Miskolc, εκτός από τους Βλάχους, συμμετείχαν εκπρόσωποι και άλλων εθνοπολιτισμικών ομάδων που κατοικούσαν στην περιοχή της Μακεδονίας, όπως Έλληνες, Βούλγαροι και Αρναούτες. Βλ. N. Danova – V. Todorov, ό.π., σ. 170.

13. Ιωάννης Μαρτινιανός, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 163-198 και M.D. Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Βιέννη-Κολωνία 1989, σ. 41-46. Βλ. επίσης Αστέριος Κουκουδής, *Μελέτες για τους Βλάχους*, τ. Β' : *Οι Μητροπόλεις και η Διασπορά των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 338-370.

14. Στην απογραφή του 1770, εκτός από τη Μοσχόπολη αναφέρονται ως τόποι προέλευσης των παροίκων στο Miskolc και οι πόλεις Καστοριά, Σίπιστα, Γκράμμποβο, Γράμμοστα, Sibiu και Οχρίδα. Για την απογραφή του 1770 βλ. Horváth Rita, «A Borsod vármegyeyi görög kereskedők összeírása», *Levéltári évkönyv*, IX, Miskolc 1997, σ. 134-164.

15. Bur, «Handelsgesellschaften», ό.π., σ. 279.

Με τη διακίνηση υφασμάτων, δερμάτων και άλλων προϊόντων και με τη διεύρυνση των εμπορικών τους δικτύων στις γύρω επαρχίες της Ουγγαρίας, την Τρανσυλβανία, την Πολωνία και την Ουκρανία ενίσχυσαν την ανταγωνιστική τους θέση στις κεντροευρωπαϊκές αγορές, επεκτείνοντας τη δραστηριότητά τους και σε πεδία που δεν συνδέονταν άμεσα με το εμπόριο, όπως ήταν η αγορά ακινήτων. Η απόκτηση κατοικιών, αποθηκών, κελαιριών και μαγαζιών στο κέντρο της πόλης αποτελεί αναντίρροπα υλική μαρτυρία της μεγάλης οικονομικής και κοινωνικής τους επιφάνειας¹⁶.

Ωστόσο, η προσήλωσή τους στην επιχειρηματική τους δραστηριότητα συνοδεύθηκε από έντονο ενδιαφέρον για την προώθηση συλλογικών στοχεύσεων και τη θεσμική κάλυψη των εσωτερικών αναγκών της παροικίας. Η κοινοτική εμβληματική τους επένδυση στον χώρο αποκρυσταλλώθηκε με την ανέγερση της εκκλησίας (1806)¹⁷ και τη διαμόρφωση της λεγόμενης «ελληνικής αυλής» γύρω από τον ναό, όπου κτίστηκε το σχολικό κτήριο, στις αρχές του 19ου αιώνα. Για την ελληνική ελίτ του Miskolc, αλλά και εν γένει για τα ηγετικά στρώματα της διασποράς, η οικοδόμηση ενός εκπαιδευτικού συστήματος, που θα εξέφραζε και θα εξυπηρετούσε τα ιδεολογικά τους προτάγματα και που, παράλληλα, θα διαμόρφωνε ανθρωπίνες συνειδήσεις, αποτέλεσε έναν από τους βασικούς τους άξονες.

Στην παρούσα μελέτη η προσοχή εστιάζεται σε θέματα εκπαίδευσης των Ελλήνων του Miskolc. Με την αξιοποίηση του αρχαιολογικού υλικού της κομπανίας¹⁸ επιχειρείται να εξεταστούν αφενός το θεσμικό πλαίσιο, η

16. István Dobrossy, «Kereskedő csoportok, családok és dinastiák Miskolc társadalmában a 18. század elejétől a 19. század elejéig», *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 27 (1991), σ. 156.

17. Για τον Ναό της Αγίας Τριάδος της κοινότητας του Miskolc βλ. ενδεικτικά István Dobrossy, «A miskolci templom építéstörténete. A templom, mint a hitélet központja», *A miskolci orthodox templom es sirkertje*, επιμ. István Dobrossy, Miskolc 2002, σ. 11-54.

18. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000, μεγάλο μέρος του αρχείου της κοινότητας φυλασσόταν στο Ottó Hermann Museum στο Miskolc. Σήμερα αποκείται ολόκληρο στο Αρχείο των κομητιών Borsod-Abaúj-Zemplen στο Miskolc (B-A-Z. m.Lt. A. Miskolci Görögkeleti Egyházközség iratai. Vegyes iratok 1721-1944). Ένα σημαντικό μέρος του έχει φωτογραφηθεί με ψηφιακή μηχανή από τη Βάσω Σειρηνίδου και τον Ίκαρο Μαντούβαλο, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Πυθαγόρας II», καταλογημένο σε ηλεκτρονική βάση στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Για το εν λόγω αρχείο βλ. N. Danova – V. Todorov, *ό.π.*, σ. 167-189. Ίκαρος Μαντούβαλος, «Miskolc – Sátoraljaújhely – Βουδαπέστη: αναζητώντας τα ίχνη της ελληνικής εμπορικής διασποράς στην Ουγγαρία», *Ενώ και Εσπέρια*, 7 (2007), σ. 351-360.

δομή και η εσωτερική οργάνωση του σχολείου, και αφετέρου το σχολείο ως χώρος εποπτείας, ελέγχου και ηθικής διάπλασης των μαθητών. Η προσοχή επικεντρώνεται στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και τη σημασία της στην εκπαιδευτική διαδικασία, άρρηκτα συνυφασμένη με την πολιτισμική ταυτότητα, τους ηθικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς των παροίκων. Βασική πρόθεση δεν είναι να αναλυθούν εξαντλητικά οι ποικίλες συνιστώσες του σχολικού θεσμού, αλλά να αναδειχθούν όψεις του και να διατυπωθούν ερωτήματα που πιθανόν θα αποτελέσουν ερεθίσματα για περαιτέρω έρευνα.

Το ενδιαφέρον για ζητήματα παιδείας των παροίκων της Μοναρχίας άρχισε να δυναμώνει μετά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, με την έκδοση νομοθετικών διαταγμάτων που ρύθμιζαν σημαντικές πτυχές της βασικής εκπαίδευσης των αψβούργων υπηκόων. Η προσπάθεια αναδιοργάνωσης του εκπαιδευτικού συστήματος, που συντελέστηκε υπό την επίδραση των αρχών του Διαφωτισμού, αποτυπώνεται εναργώς στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα που προώθησαν η Μαρία Θηρεσία και ο Ιωσήφ Β', με απώτερο στόχο τη μείωση του αναλφαβητισμού και την αναμόρφωση της διοίκησης του κράτους¹⁹. Ας υπογραμμιστεί ότι η ισχύς των νέων εκπαιδευτικών μέτρων που ελήφθησαν δεν περιορίστηκε μόνον στον γερμανικό καθολικό πληθυσμό της αυτοκρατορίας, αλλά επεκτάθηκε και στους αλλοεθνείς, αλλόδοξους ή μη, κατοίκους της.

Στην Ουγγαρία, μετά την επίσημη κρατική αναγνώριση και θέσπιση της Ορθόδοξης Εκκλησίας²⁰, άρχισαν να ιδρύονται σχολεία ορθόδοξων εκκλησιαστικών κοινοτήτων. Την περίοδο 1770-71, όπου κατεγράφησαν τα σχολεία της ουγγρικής περιφέρειας, λειτουργούσαν ήδη 89 ορθόδοξες

19. Peter Stachel, «Das Österreichische Bildungssystem zwischen 1749 und 1918», *Geschichte der österreichischen Humanwissenschaften*, τ. 1: *Historischer Kontext, wissenschaftssoziologische Befunde und methodologische Voraussetzungen*, επιμ. Karl Acham, Βιέννη 1999, σ. 115.

20. Με τη μαζική μετανάστευση των Σέρβων, στα τέλη του 17ου αιώνα, από τα εδάφη της νότιας Σερβίας προς τη Μοναρχία δημιουργήθηκε ένα ισχυρό κέντρο εκκλησιαστικής οργάνωσης, γύρω από το οποίο συσπειρώθηκε το ορθόδοξο σερβικό στοιχείο, απολαμβάνοντας φορολογικές ελαφρύνσεις και διοικητική αυτονομία. Βλ. Willibald M. Plöchl, «Die orthodoxe Kirche in der Habsburgischen Donaumonarchie (1526-1918)», *Balkan Studies*, 13 (1972), σ. 22-23. Για την ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουγγαρία βλ. Feriz Berki, *Η εν Ουγγαρία Ορθόδοξος Εκκλησία*, Θεσσαλονίκη 1964.

εκκλησίες, από τις οποίες 63 ήταν σερβικές και 21 ρουμάνικες. Από αυτές, μόνον στο Győr, το Miskolc και το Tokaj υπήρχε καθαρά ελληνό-γλωσσο σχολείο, ενώ στις πόλεις Eger και Komárom, το σχολείο ήταν δίγλωσσο, και τα παιδιά που το παρακολουθούσαν διδάσκονταν τα μαθήματα στη σερβική και την ελληνική γλώσσα²¹. Στα τέλη του αιώνα, με την αύξηση του αριθμού των σχολείων και τη λειτουργία τους σε δεκαεπτά πόλεις της Ουγγαρίας, η κατάσταση στα εκπαιδευτικά πράγματα βελτιώθηκε αισθητά²².

Η εκπαίδευση στην ελληνική κοινότητα του Miskolc οργανώθηκε πολύ πριν από την ανέγερση σχολικού κτηρίου, το 1805. Ήδη από τη δεκαετία του 1770, τα μέλη της είχαν φροντίσει να μισθώσουν χώρο για την κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών. Ωστόσο, το πρόβλημα της στέγασης φαίνεται να λαμβάνει διαφορετική μορφή από τα τέλη του αιώνα, εξαιτίας της αύξησης του αριθμού των μαθητών, γεγονός που ανάγκασε τη διοίκηση να αναζητήσει μια μόνιμη και οριστική λύση. Στα 1792 η κοινότητα υπέβαλε στις δημοτικές αρχές αίτηση για ίδρυση ελληνόφωνου κοινοτικού σχολείου. Αν και η προσπάθεια αυτή δεν ευοδώθηκε, ωστόσο το ενδιαφέρον των παροίκων για τον σχεδιασμό ενός ολοκληρωμένου προγράμματος που θα περιλάμβανε, μεταξύ άλλων, την απόκτηση δικού τους σχολικού κτηρίου, δεν έπαυσε να παραμένει ζωντανό²³. Στο καταστατικό της κοινότητας («Κόπια τής εὐταξίας») που συντάχθηκε το 1801, προβλεπόταν ίδρυση σχολείων ευρύχωρων «διὰ τοὺς μαθητάς, καὶ διὰ τοὺς Διδασκάλους. διὰ τὶ μέσα εἰς αὐτὰ διδάσκειται ἡ ἀρετὴ, καὶ κοσμιότης τῶν ἡθῶν, καὶ ἀπὸ αὐτὰ κρέμαται ἡ εὐτυχία τῶν τέκνων μας καὶ ἡ στερέωσις τῆς κοινότητός μας»²⁴.

Η ανάγκη ένταξης στη νέα πραγματικότητα και διασφάλισης των όρων για μελλοντική κοινωνική αναγνώριση ωθούσε τα ευπορότερα μέλη των κοινοτήτων της διασποράς να στέλνουν τα παιδιά τους στα αλλογενή, καθολικά ως επί το πλείστον, σχολεία της πόλης. Η έλλειψη σχολικού κτηρίου νομιμοποιούσε, άλλωστε, μια τέτοια πρακτική στη συλλογική συνεί-

δηση των παροίκων, ενώ ταυτόχρονα επιτάχυνε τη διαδικασία εξεύρεσης οριστικής λύσης στο εν λόγω πρόβλημα. Η ίδρυση εκπαιδευτηρίου θα αποτελούσε μια συνολική διέξοδο από τα προβλήματα που έως τότε δημιουργούσε η έλλειψή του. Η ύπαρξη μόνιμης και σταθερής στέγης για τους μαθητές θα ελάφρυνε οικονομικά τους γονείς τους από τα υψηλά δίδακτρα για σπουδές στα ξένα σχολεία, ενώ ταυτόχρονα θα συντελούσε στη διασφάλιση της πολιτισμικής φυσιογνωμίας της αδελφότητας του Miskolc.

Η εμμονή στην πολιτισμική αλληλεγγύη των μελών εξέφραζε μια τάση διαχωρισμού από την κυρίαρχη κουλτούρα, που αποτυπωνόταν με σαφήνεια στην επιθυμία για απόκτηση δικού τους σχολείου, όπου θα φοιτούσαν κυρίως ελληνόφωνοι μαθητές και θα δίδασκαν ομόγλωσσοι καθηγητές. Στα 1805, μετά από άδεια των τοπικών αρχών, η κοινότητα προχώρησε στην υλοποίηση σχεδίου ανέγερσης του σχολείου²⁵. Στις αυξημένες εκπαιδευτικές ανάγκες οφειλόταν η δημιουργία ενός μεγάλου κτηριακού συγκροτήματος, που συνίστατο σε τέσσερις αίθουσες διδασκαλίας, τη σχολική βιβλιοθήκη, τους χώρους για τη φύλαξη του εκπαιδευτικού εξοπλισμού και τα διαμερίσματα των δασκάλων²⁶.

Το σχολικό κτήριο που χωροθετήθηκε στο «κοινοτικό έδαφος», μιας που οικοδομήθηκε στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας, ήταν σε θέση να στεγάζει όχι μόνον τον αυξανόμενο αριθμό παιδιών της κοινότητας αλλά και «ξένους» μαθητές²⁷, που ανήκαν σε άλλες ομόδοξες ή και ετερόδοξες κοινότητες της Ουγγαρίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι την περίοδο 1792-1794, ο αριθμός των παιδιών, που φοιτούσε στο σχολείο των «κοινοτών γραμμάτων» σημείωσε ανοδική πορεία. Το 1792, τα παιδιά που επισκέπτονταν το σχολείο ανέρχονταν στα 28, ενώ δύο χρόνια αργότερα αυξήθηκαν στα 38. Το 1798 παρακολουθούσαν τα μαθήματα του κοινού σχολείου μόλις 25 μαθητές²⁸.

Στόχος της κοινότητας, όπως άλλωστε και της αυστριακής εκπαιδευ-

25. Την ίδια περίπου περίοδο ιδρύθηκε και το σχολείο της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης, που διαμορφώθηκε και επεκτάθηκε κατά δύο ορόφους, διαρρυθμισμένους σε αίθουσες διδασκαλίας και σε δωμάτια κατοικίας των δασκάλων, βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, 1750-1830*, Αθήνα 1986, σ. 257.

26. Στη δεκαετία του 1820 το κοινοτικό κτήριο δεν στέγαζε μόνον τους μαθητές της κοινότητας αλλά και την πρώτη τάξη του καθολικού γυμνασίου της πόλης, βλ. Papp, *ό.π.*, σ. 778, 779.

27. B-A-Z. m.l.t. A. Miskolci Görögkeleti Egyházközség iratai. Vegyes iratok 1721-1944. Doboz 2: *Το Βιβλίο των Πρακτικών της Κοινότητας (1737-1796)*, σ. 135, 136.

28. Στο ίδιο, doboz 5: *Κατάστιχο των επιτρόπων του σχολείου 1792-1801*, σ. 1-7.

21. Ödön Füves, «A pesti görögök iskolai», *Különlenyomat az antik tanulmányok*, XIX /1., Βουδαπέστη 1973, σ. 98.

22. Ανδρέας Horváth, *Η ζωή και τα έργα του Γεωργίου Ζαβίρα / Závira György élete és munkái*, Βουδαπέστη 1937, σ. 5-6.

23. Klára Papp, «Műveltség és művelődés Miskolcon», *Miskolc Története III/2. 1702-1847-ig*, επιμ. Tamás Fárágó, Miskolc 2000, σ. 778.

24. Κατσιαρδή-Hering, «Αδελφότητα, Κομπανία, Κοινότητα», *ό.π.*, σ. 303.

τικής πολιτικής, ήταν να λαμβάνουν βασική μόρφωση όλα τα παιδιά και των δύο φύλων. Τα στοιχεία δείχνουν μεγαλύτερη συμμετοχή των αγοριών σε σχέση με τα κορίτσια, που κορυφώθηκε ποσοστιαία το 1797, όταν από τα 18 παιδιά, τα 13 ήταν αγόρια και τα 5 κορίτσια²⁹. Η διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς το ποσοστό συμμετοχής τους στη σχολική εκπαίδευση μπορεί να εξηγηθεί αν ληφθεί υπόψη ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίον οι γονείς αντιμετώπιζαν τη μόρφωση των αγοριών και των κοριτσιών.

Αν και το σχολείο περιήλθε σε μακρά περίοδο παρακμής (1810-1820)³⁰, εν τούτοις, στα 1823 αριθμούσε 47 μαθητές και μαθήτριες³¹. Ένα χρόνο πριν, το 1822, ο αριθμός των παιδιών που παρακολουθούσαν μαθήματα στο ελληνικό και το μακεδονοβλαχικό σχολείο της Πέστης³² δεν υπερέβαινε τους δεκαεννέα³³. Η προοδευτική αριθμητική αποδυνάμωση του μαθητικού δυναμικού, παρά τις διακυμάνσεις της, οφειλόταν μάλλον στις θεσμικές δυσλειτουργίες που ανέκυψαν από τις εσωτερικές έριδες στην ελληνοβλαχική κοινότητα της ουγγρικής μητρόπολης και στη συνακόλουθη αδυναμία της σχολικής εκπαίδευσης να ανταποκριθεί στον αρχικό της ρόλο, να λειτουργήσει δηλαδή ως φορέας εξαστισμού των μελών της.

Από τη μέχρι τώρα έρευνα δεν προκύπτουν στοιχεία για το συνολικό ποσοστό φοίτησης των παιδιών και για την ηλικιακή σύνθεση του μαθητικού πληθυσμού της κοινότητας του Miskolc. Επίσης, είναι αδύνατον να δοθεί απάντηση, με βεβαιότητα, σε μια σειρά από ερωτήματα που σχετίζονται με το σχολείο και το φύλο. Για παράδειγμα, είναι δύσκολο να διερευνήσουμε αν τα αγόρια κατείχαν το μεγαλύτερο ποσοστό, απ' ό,τι τα κορίτσια, στην κοινωνική κατηγορία των παιδιών σχολικής ηλικίας και σε ποιο βαθμό η μόρφωση των θηλέων μελών της οικογένειας συνυφαινόταν με την κοινωνική τους τάξη. Από το διαθέσιμο υλικό συνάγεται ότι οι γονείς ενδιαφέρονταν περισσότερο για την εκπαίδευση των αρρένων

29. Στο ίδιο, σ. 6.

30. Papp, «M űveltség és művelődés Miskolcon», ό.π., σ. 779.

31. Εκκλησιαστική Αλήθεια, 40 (1916), σ. 126.

32. Στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, η σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων και Μακεδονοβλάχων στην Πέστη αποτυπώνεται στην απόφαση των τελευταίων να προχωρήσουν στη σύσταση δικού τους σχολείου. Το 1808 ιδρύθηκε το *Scuola Romănesca normale in libera și kraiasca cetate Pest*, όπως ήταν ο επίσημος τίτλος του βλάχικου σχολείου, που άρχισε να λειτουργεί παράλληλα με το ελληνικό σχολείο. Βλ. Füves, «A pesti görögök iskolai», ό.π., σ. 101.

33. Στο ίδιο, σ. 103.

παιδιών και λιγότερο για την εκπαίδευση των θηλέων, αφού μάλιστα για τα αγόρια η απόκτηση των στοιχειωδών γνώσεων (π.χ. ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, καλλιγραφία) θεωρούνταν περισσότερο αναγκαία στην επαγγελματική τους ζωή. Επιπλέον, οι θυγατέρες των ισχυρότερων οικογενειών της κοινότητας φαίνεται να είχαν τον πρώτο λόγο στη φοίτηση στο σχολείο, αν κρίνει κανείς από το επώνυμό τους.

Όπως και για τα άλλα σχολεία των ορθόδοξων εκκλησιαστικών κοινοτήτων της Ουγγαρίας, έτσι και για την περίπτωση του ελληνοβλαχικού σχολείου του Miskolc, την υψηλή εποπτεία ασκούσε η επιτροπή εκπαίδευσης, η οποία υπαγόταν στο ουγγρικό Τοποτηρητήριο. Στην ουσία ήταν το ανώτερο εκπαιδευτικό όργανο της Ουγγαρίας, σύμφωνα με το *Ratio educationis* (1777) της Μαρίας Θηρεσίας³⁴. Στη δεκαετία του 1790 έγινε προσπάθεια να θεσπιστεί θέση ομογενούς επιθεωρητή, ούτως ώστε τα ελληνικά σχολεία να μην υπάγονται στις αρμοδιότητες του ούγγρου επιθεωρητή. Μετά από πρόταση του Δημήτριου Χρυσανθόπουλου, δασκάλου στην ουγγρική πόλη Szentes, το Τοποτηρητήριο ανέθεσε στον επίσκοπο της Βούδας Διονύσιο Παπαγιαννούση-Πόποβιτς να διερευνήσει κατά πόσο οι δεκαοκτώ ελληνικές εκκλησιαστικές κοινότητες³⁵ που συντηρούσαν έως τότε σχολεία, ανάμεσά τους της Πέστης και του Miskolc, ήταν πρόθυμες να υποστηρίξουν οικονομικά το εγχείρημα αυτό. Για την ετήσια συντήρηση του επιθεωρητή υπολογίσθηκε το ποσό των 1.100 φιορινίων, από τα οποία τα 600 φιορίνια θα αποτελούσαν τον ενιαύσιο μισθό του. Ο Πόποβιτς απέστειλε τη σχετική διοικητική απόφαση στις κοινότητες, προτείνοντας για το αξίωμα αυτό ένα από τα παρακάτω ονόματα: του Δημήτριου Δάρβαρη, του Ιωάννη Αποστόλοβιτς, δασκάλου του σχολείου του Miskolc³⁶, και του Δημήτριου Χρυσανθόπουλου. Ωστόσο, ο διορισμός έλληνα επιθεωρητή παρέμεινε ένα απλό σχέδιο, τουλάχιστον έως τις αρχές του 18ου αιώνα, εξαιτίας της απροθυμίας κυρίως της «ελληνικής και μακεδονοβλαχικής κοινότητας της Πέστης» και δευτερευόντως των υπολοίπων να στηρίξουν την προσπάθεια αυτή³⁷.

34. George Barany, «The Age of Royal Absolutism, 1790-1848», *A History of Hungary*, επιμ. Peter Sugar, Péter Hanák, Tibor Frank, Bloomington 1994, σ. 155.

35. Horváth, ό.π., σ. 6.

36. Ο Ιωάννης Αποστόλοβιτς δίδαξε αρχικά στην ουγγρική πόλη Eger και κατόπιν στο Miskolc. Για την παρουσία του στα εκπαιδευτικά πράγματα της κοινότητας του Miskolc βλ. εδώ, σ. 113-114, 116-117, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

37. Füves, «A pesti görögök iskolai», ό.π., σ. 104.

Τον Αύγουστο του 1804, ο Μιχαήλ Πίλτας, προεστώς της κομπανίας του Miskolc, σε επιστολή του προς τη διοίκηση της κοινότητας της Πέστης, επανήλθε στο θέμα του διορισμού έλληνα «Διρεκτόρου», αφήνοντας να εννοηθεί ότι υπήρχαν περιθώρια για την επίτευξη του στόχου. «Ἐν αὐτῷ ἡ βασιλικὴ εὐσπλαγγνία εἶναι φανερὰ ὅτι ἡ ἀγία μεγαλειότης ἐπιθυμεί τὴν τοῦ γένους ἡμῶν ἐπίδοσιν, καὶ διὰ τοῦτο προσετέθη εἰς τὸν ὄρισμόν καὶ τοῦ, ἕως τότε νὰ εἶναι τὰ σχολεῖα τῶν γραικῶν ὑπὸ τὸν λατῖνον διοικητὴν ἕως ὅπου τὸ γένος νὰ ἐκλέξῃ ἄξιον ὑποκείμενον ἀπὸ τὰς ἀγκάλας τοῦ εἰς τοῦτο τὸ ἐπάγγελμα». Κατὰ τον Πίλτα, ο διορισμός έλληνα επιθεωρητή για την εποπτεία των ελληνικών σχολείων της Ουγγαρίας ήταν στις προθέσεις της κυβέρνησης της Βιέννης, αρκεί να γινόταν η κατάλληλη επιλογή ατόμου με τα αναγκαία για τη θέση αυτή προσόντα. Συνεπώς, την ευθύνη για την επίλυση του προβλήματος έφεραν οι ίδιες οι κοινότητες, οι οποίες, όπως φαίνεται, κωλυσιεργούσαν και δεν είχαν καταλήξει σε από κοινού συμφωνία για το πρόσωπο. «Ἀκολουθῶς τῶρα ἀκόμι ἔχομεν καιρὸν διὰ νὰ φροντίσομεν κοινῶς διὰ τὸν μέλλοντα διοικητὴν τῶν σχολείων μας, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου τὴν ἀρετὴν καὶ ἀξιότητα ἤρρηται ἀναγκαίως καὶ ἡ τῶν τέκνων μας εὐτυχία, καὶ εἷς τε καλὰ καὶ τίμια ἐπίδοσις» (βλ. ἐδῶ, Παράρτημα, σ. 127).

Εκτός από την ανώτερη εποπτεία που ασκούσαν από τις αρμόδιες για την εκπαίδευση αρχές στην Ουγγαρία, ο έλεγχος του σχολείου υλοποιούνταν κατ' αρχάς από τους επιτρόπους που μεριμνούσαν κυρίως για την οικονομική διαχείριση, αναλαμβάνοντας να συγκεντρώνουν τις εισφορές για το σχολικό ταμείο που προέρχονταν από εισφορές και δωρεές. Τα πρόσωπα αυτά διορίζονταν από την κοινότητα και σε αυτήν λογοδοτούσαν. Ο θεσμός επίσης του επιστάτη ήταν ιδιαίτερα σημαντικός στην ποιτική αξιολόγηση της διδασκαλίας. Σύμφωνα με το καταστατικό του 1801, οι επιστάτες «χρεωστοῦν νὰ ἀγρυπνοῦν ἐπάνω εἰς τοὺς Διδασκάλους, καὶ ἂν τελειῶνουν τὸ ἔργον τους, κατὰ τὸ ἀπαραίτητον χρέος των, πρὸς ἐπίδοσιν τῶν μαθητῶν τους, νὰ δίδουν τὴν εἴδησιν πρὸς τοὺς κυρίους διοικητὰς μας, διὰ νὰ ἐπαινῶνται, καὶ ἀνταμειβῶνται: καὶ ἂν τὸ ἀμελοῦν, νὰ ὀνειδίζωνται, καὶ διορθῶνωνται»³⁸.

Για την εύρυθμη όμως λειτουργία ενός σχολείου δεν αρκούσε μόνον η θέσπιση εσωτερικών κανόνων που διείπαν τη δομή και την οργάνωση της

38. Κατσιαρδῆ-Hering, «Ἀδελφότητα, Κομπανία, Κοινότητα», ὁ.π., σ. 303.

εκπαίδευσης³⁹. Η επίλυση πρακτικών προβλημάτων, όπως ήταν η εξεύρεση κεφαλαίων για την αντιμετώπιση πάγιων λειτουργικών αναγκών της σχολικής εκπαίδευσης, αποτελούσε πρώτη προτεραιότητα της κοινότητας, που συνέδεε τη μελλοντική της «επιβίωση» με τη μόρφωση των μελών της. Κύριο μέλημά της ήταν η κανονική μισθοδοσία των δασκάλων, που καλυπτόταν εν μέρει από το ταμείο της Εκκλησίας⁴⁰. Η δαπάνη αυτή πρέπει να απορροφούσε σημαντικό μέρος των συνολικών εξόδων της κοινότητας, όπως συνάγεται από τα πρακτικά των «γενικών συνάξεων». Επίσης γνώριζε ότι η επιτυχία της εφαρμογής του αναλυτικού προγράμματος και γενικότερα η λειτουργία του σχολείου εξαρτιόνταν σε μεγάλο βαθμό από την προσωπικότητα των ίδιων των δασκάλων. Για τον λόγο αυτό, η πρόσληψη ικανού διδακτικού προσωπικού συνιστούσε μια από τις κύριες μέριμνες της διοίκησης της κομπανίας.

Πριν από την ανάληψη των καθηκόντων τους, οι δάσκαλοι όφειλαν να υπογράψουν συμφωνητικό, όπου καθορίζονταν το ύψος των αποδοχών τους και η διάρκεια της θητείας τους. Στη συμβατική υποχρέωση της κοινότητας περιλαμβανόταν και η παραχώρηση δωρεάν κατοικίας με θέρμανση⁴¹. Με βάση τις ικανότητες, τα προσόντα και τη φήμη του δασκάλου διαμορφωνόταν ο ετήσιος μισθός του⁴². Στα 1807 η κοινότητα εξέλεξε για δασκάλους του σχολείου τους Ιωάννη Αποστόλοβιτς, Ναούμ Γκίκα και Κωνσταντίνο Σπυρίδωνος με ετήσιους μισθούς 900, 700 και 500 φιορίνια αντίστοιχα.

Το ύψος του μισθού συνιστά και έναν άμεσο τρόπο για να εκτιμήσει κανείς τη θέση που έδινε η κοινωνία της εποχής στον εκπαιδευτικό⁴³. Ο

39. Από τη μέχρι τώρα έρευνα προκύπτει ότι η κομπανία-κοινότητα δεν είχε συντάξει καταστατικό για την οργάνωση του ελληνικού σχολείου. Περιορίστηκε μόνον στη θέσπιση κανόνων και τη λήψη αποφάσεων με τις οποίες ρυθμιζόνταν, σε γενικές γραμμές, θέματα εσωτερικής λειτουργίας, όπως καθήκοντα και υποχρεώσεις δασκάλων και μαθητών.

40. B-A-Z. m.Lt. Nr Fond: IX-3. Πρωτόκολον της κοινότητος Μησκολτζίου Πραγματευτῶν ἀπὸ 1798. Ιανουαρίου 9, σ. 76.

41. Στην πραγματικότητα, η θέρμανση καλυπτόταν από τους μαθητές, που υποχρεώνονταν να δίνουν καυσόξυλα στον δάσκαλο για τις ανάγκες του χειμῶνα, βλ. N. Danova – V. Todorov, ὁ.π., σ. 179.

42. Στην κοινότητα της Τεργέστης, ο μισθός του δασκάλου κυμαινόταν μεταξύ 250 και 2.300 φιορινίων ως το 1811 και από 110 έως 1.200 φιορίνια Αυγούστου μετά το 1811, ανάλογα με τα προσόντα και τη θέση του στο κοινοτικό σχολείο, βλ. Κατσιαρδῆ-Hering, *Η ελληνική παροικία*, ὁ.π., σ. 269.

43. Άλκης Αγγέλου, *Των Φάτων Β'. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1999, σ. 429.

Αποστόλοβιτς (1746-1811)⁴⁴, με καταγωγή από το Μεσολόγγι και σπουδές στη Σμύρνη, δίδαξε τα τελευταία τριάντα χρόνια της ζωής του στο σχολείο του Miskolc (1782-1811). Στις 29 Δεκεμβρίου 1808, η κοινότητα, αναγνωρίζοντας τη μακρόχρονη προσφορά του στα εκπαιδευτικά πράγματα και εκφράζοντας την εμπιστοσύνη και την εκτίμησή της προς το πρόσωπό του⁴⁵, τον προβίβασε σε «πρωτεύοντα διδάσκαλο» και του κατέβαλε 1.000 φιορίνια ως ενιαύσιο μισθό⁴⁶. Λίγα χρόνια αργότερα, οι ίδιες αποδοχές ορίστηκαν για θέση δασκάλου στο σχολείο, βάσει σχετικής προκήρυξης που δημοσιεύθηκε το 1812 στον *Λόγιο Ερμή*⁴⁷.

Για την κοινότητα, η εξασφάλιση πόρων για τους μισθούς των δασκάλων αποτελούσε σταθερή υποχρέωση, καθώς συνδεόταν με την απρόσκοπτη μόρφωση των μελών της. Απέναντι μάλιστα στο ενδεχόμενο διακοπής της λειτουργίας του σχολείου, λόγω οικονομικών προβλημάτων, η διοίκηση προχωρούσε ενίοτε στη λήψη πρόσθετων μέτρων για την κάλυψη των μισθολογικών της δαπανών. Τον Νοέμβριο του 1785 συνεκλήθησαν τα μέλη της αδελφότητας με σκοπό τη συγκέντρωση του αναγκαίου κεφαλαίου για την πληρωμή του δασκάλου. Η μη κανονική καταβολή των αποδοχών του ενείχε τον κίνδυνο να τον οδηγήσει σε παραίτηση και να «μείνουν τα τέκνα τῆς κομπανίας ἀπαιδευτα». Η καταστρατήγηση, από μερικούς γονείς, προγενέστερης ομόφωνης απόφασης των μελών για αυτοπροαίρετη καταβολή ετήσιας εισφοράς ύψους 4 φιορινίων, προκειμένου να πληρώνεται κανονικά ο δάσκαλος, ανάγκασε τη δωδεκάδα της κομπανίας να επιβάλει υψηλότερα δίδακτρα στους παραβάτες γονείς, τα οποία ανέρχονταν στα 6 φιορίνια⁴⁸.

Η πληρωμή των διδασκτρων ή η εξαίρεση από την εν λόγω υποχρέωση, καθώς και το ύψος αυτών εξαρτιόνταν από την οικονομική κατάσταση

44. Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, τ. Α', 1801-1818, Αθήνα 1997, αριθμός 1811.43.

45. Λίγο μετά τον θάνατο του Αποστόλοβιτς, ο Ferenc Nagy, καθηγητής της φιλοσοφίας στο Sárospatak, συνέθεσε μια ελεγεία για την απώλεια του δασκάλου του εξυμνώντας τις ηθικές και πνευματικές του αρετές αλλά και την προσφορά του στην εκπαίδευση των παροίκων του Miskolc, βλ. Ödön Füves, «Todesgedicht über Ioannes Aitolos», *Μακεδονικά*, 8 (1968), σ. 405-407.

46. B-A-Z. m.Lt. Nr Fond: IX-3, *Πρωτόκολον της κοινότητος Μησκολτζίου Πραγματευτών από 1798. Ιανουαρίου 9*, σ. 108.

47. *Ερμής ο Λόγιος*, τ. Β' (1812), Αθήνα 1989, σ. 159.

48. B-A-Z. m.Lt. A. Miskolci Görögkeleti Egyházközsék iratai. Vegyes iratok 1721-1944. Doboz 2: *Το Βιβλίο των Πρακτικών της Κοινότητος (1737-1796)*, σ. 196.

των μελών και το φύλο των μαθητών. Χωρίς δίδακτρα γίνονταν δεκτοί οι φτωχοί μαθητές. Για τα υπόλοιπα παιδιά, «έντόπια» και «ξένα»⁴⁹, οι γονείς όφειλαν να πληρώνουν τη δεκαετία του 1790 για τα μεν αγόρια 6 φιορίνια, για τα δε κορίτσια 4 φιορίνια. Στην περίπτωση μάλιστα που οι γονείς των «ξένων» μαθητών και μαθητριών αμελούσαν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις απέναντι στην κοινότητα, τότε επιβαρύνονταν ετησίως με 10 και 8 φιορίνια αντίστοιχα⁵⁰.

Πέραν των τακτικών ή μη εισφορών των μελών, σημαντική πηγή εσόδων για το σχολείο αποτελούσαν οι δωρεές και τα κληροδοτήματα. Μέλη της κοινότητας καθώς και ομογενείς από τη Βιέννη και από πόλεις της Ουγγαρίας (Πέστη, Szent-Peter) και της Πολωνίας (Κρακοβία, Πόζναν, Kempen/Kepno), συνέδραμαν στην υπόθεση της παιδείας, διαθέτοντας χρηματικά κεφάλαια σε μετρητά (νάχτι) ή ομολογίες που απέφεραν ετήσιους τόκους. Η πρώτη σημαντική δωρεά προς το σχολείο της κοινότητας ήταν του Κωνσταντίνου Δημήσκι, το 1786, και ανερχόταν στα 2.000 φιορίνια. Τον επόμενο χρόνο, δεκαπέντε «τίμιοι Πραγματευταί ἀπὸ τὴν λεχίαν» προσέφεραν ως «φουντάτζιον» του σχολείου το συνολικό ποσό των 322 φιορινίων και 10 Kreuzer⁵¹. Στα 1796 ο Αθανάσιος Τούππου από τη Βαρσοβία κληροδότησε 10.000 φιορίνια, ποσό καθόλου ευκαταφρόνητο, αν αναλογιστεί κανείς ότι η οικοδόμηση της Αγίας Τριάδος κόστισε στην κοινότητα 23.500 φιορίνια⁵².

Η χειρονομία της δωρεάς μέρους της ατομικής περιουσίας διευρύνεται γεωγραφικά, αποκτώντας μια υπερτοπική σημειολογική διάσταση. Ως συμβολική επισφράγιση και επαναβεβαίωση των εμπορικών τους σχέσεων με τους Έλληνες του Miskolc, οι πάροικοι της Πολωνίας εξέφρασαν έμπρακτα τη φιλαλληλία τους. Τα εμπορικά τους συμφέροντα, που, σημειωτέον, επεκτείνονταν σε επαρχίες του ουγγρικού βασιλείου και ενισχύονταν μέσα από τις γαμήλιες στρατηγικές⁵³, επέβαλλαν τη συμμετοχή

49. Στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης γίνονταν, χωρίς δίδακτρα, δεκτοί καθολικοί μαθητές, που επιθυμούσαν να διδαχθούν την ελληνική γλώσσα. Βλ. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία*, ό.π., σ. 258.

50. B-A-Z. m.Lt. A. Miskolci Görögkeleti Egyházközsék iratai. Vegyes iratok 1721-1944. Doboz 2: *Το Βιβλίο των Πρακτικών της Κοινότητος*, σ. 196.

51. Στο ίδιο, Φυλλάδα με ονόματα συνδρομητών του σχολείου 1786-1840.

52. Dobrossy, «A miskolci templom», ό.π., σ. 22.

53. István Dobrossy, «Family and Economic Relations among the Greek Merchants of Miskolc in the Carpathian-Basin», *Ethnographica et Folkloristica Carpathica*, 5-6 (1988), σ. 207-211.

τους στο προνοιακό δίκτυο της κοινότητας του Miskolc. Συνεπώς, η ενδυνάμωση της συνοχής και των δεσμών αλληλεγγύης μεταξύ των παροικιακών πυρήνων, εντός και εκτός της Μοναρχίας, δεν ήταν σίγουρα ανεξάρτητη από τη λειτουργία του εμπορικού κυκλώματος της ελληνοβλαχικής διασποράς, που εξακτινωνόταν στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη.

Η χρηματική δωρεά προοριζόταν και για τη χρηματοδότηση χορήγησης υποτροφιών σε παιδιά των ομοεθνών της παροικίας. Στα 1807 η Αικατερίνη, σύζυγος του Αναστασίου Μάχα από την Πέστη, κληροδότησε στην κοινότητα 6.000 φιορίνια, με την προϋπόθεση να επενδυθούν σε ομολογίες και να διατεθούν οι τόκοι για τα δίδακτρα, την ενδυμασία και τη διατροφή δύο παιδιών βλάχικης καταγωγής⁵⁴.

Οι εισφορές και οι αγαθοεργίες μελών της κοινότητας καθώς και ομογενών αποτέλεσαν τη βάση για την υλοποίηση της παιδαγωγικής πολιτικής της κοινότητας στο πλαίσιο του σχολικού μηχανισμού. Η κατάρτιση ενός σχεδίου οργάνωσης της σχολικής εκπαίδευσης, στα 1785, αν και περιορίσθηκε στη διατύπωση γενικών οδηγιών και κατευθύνσεων αναφορικά με τα καθήκοντα του δασκάλου, συνιστούσε ωστόσο προϊόν συνολικής διαδικασίας ιδεολογικής εγχάραξης και προσπάθεια οργάνωσης θεσμοθετημένης παιδείας.

Τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, το σχολείο δεν πρέπει να είχε οργανωμένη μορφή. Στην αρχή τα παιδιά των παροίκων παρακολουθούσαν τα μαθήματα χωρισμένα σε τάξεις, ενώ ένας μόνον δάσκαλος παρέδιδε συγχρόνως μαθήματα διαφορετικού γνωστικού αντικείμενου. Την πρακτική αδυναμία του να παραδίδει και γραμματικά και κοινά μαθήματα επικαλέσθηκε ο δάσκαλος του ελληνοβλαχικού σχολείου στο Miskolc, Ιωάννης Αποστόλοβιτς, προκειμένου να δικαιολογήσει τη μειωμένη του απόδοση στην άσκηση των καθηκόντων του. Στις 21 Φεβρουαρίου 1788 συνεκλήθη η αδελφότητα, αφενός για να εξετάσει τις κατηγορίες που του εξακόντιζαν γονείς μαθητών και αφετέρου για να λάβει τα απαραίτητα μέτρα για την αντιμετώπιση του δυσμενούς κλίματος που είχε δημιουργηθεί. Σύμφωνα με τους επικριτές του, ο Αποστόλοβιτς δεν είχε επιδείξει συνεπή στάση στα καθήκοντά του, δηλαδή στην κατήχηση των μαθητών και την τήρηση της ευταξίας. Ως αποτέλεσμα αυτού, τα παιδιά δεν σημείωναν πρόοδο, γεγονός που υπονόμει το μέλλον της κοινότητας.

54. B-A-Z. m.Lt. A. Miskolci Görögkeleti Egyházközség iratai. Vegyes iratok 1721-1944. Doboz 6: Καθημερινόν, 1795-1817, No 10.

Απέναντι στις μομφές αυτές, ο «κατηγορούμενος» αντέταξε τις πραγματικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε λόγω του εκπαιδευτικού βάρους που είχε επωμιστεί. Το επιχείρημα αυτό επηρέασε την τελική απόφαση των κοινοτικών αρχών, οι οποίες όχι μόνον δεν τον απομάκρυναν από τη θέση του αλλά ανανέωσαν τη συνεργασία τους μαζί του, εκφράζοντας παράλληλα την πρόθεση να προσλάβουν έναν δεύτερο δάσκαλο, που θα αναλάμβανε τη διδασκαλία των κοινών γραμμάτων⁵⁵. Από τότε έμελλε να παρέλθουν δεκατρία περίπου χρόνια, έως ότου η αδελφότητα ρυθμίσει κανονιστικά το εν λόγω ζήτημα, προχωρώντας στην καταστατική κατοχύρωση του αριθμού των διδασκόντων. Σύμφωνα με το καταστατικό του 1801, στο σχολείο έπρεπε να απασχολούνται δύο εκπαιδευτικοί: ο ένας να παραδίδει μαθήματα του κοινού σχολείου και ο άλλος του ελληνικού⁵⁶.

Στο πρόγραμμα του «κοινού» σχολείου, που αποτελούσε την κατώτερη βαθμίδα σπουδών των παιδιών, περιλαμβανόταν η διδασκαλία των κοινών γραμμάτων, που άρχιζε με τα πινακίδια και συνέχιζε με τον συλλαβισμό, την ανάγνωση και την κατήχηση. Στην πορεία, οι μικροί μαθητές μάθαιναν καλλιγραφία και αριθμητική, που συνιστούσαν αναγκαία εφόδια για το επάγγελμα του εμπόρου και του γραμματικού στους εμπορικούς οίκους⁵⁷.

Από τα ελληνικά βιβλία και τα χειρόγραφα που φυλάσσονται σήμερα στο Nyiregyhaza της Ουγγαρίας, ένα μεγάλο μέρος προέρχεται από το Miskolc και ανήκε κάποτε στη βιβλιοθήκη της κομπανίας ή ισχυρών εκπροσώπων της. Περίπου τα μισά είναι ψαλτήρια, μηναία και διάφορα εκκλησιαστικού περιεχομένου βιβλία⁵⁸, που χρησιμοποιούνταν στην εκκλησιαστική λειτουργία και πιθανόν και στη διδασκαλία στο κοινό σχολείο⁵⁹.

Στο «έλληνικόν» σχολείο γινόταν παράδοση ενός ευρύτερου κύκλου μαθημάτων που περιλάμβανε τα «γραμματικά», με έμφαση στην αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία, ενώ πολύ γρήγορα εντάχθηκαν στο πρόγραμμα διδασκαλίας η γερμανική, η λατινική και ουγγρική γλώσσα, καθώς και εγκύκλια μαθήματα, όπως φυσική, μαθηματικά, φιλοσοφία, ιστορία και η γεωγραφία. Τα μαθήματα παραδίδονταν σε πνεύμα διαπο-

55. Στο ίδιο, doboz 2: Το Βιβλίο των Πρακτικών της Κοινότητας (1737-1796), σ. 149.

56. Κατσιαρδή-Hering, «Αδελφότητα, Κομπανία, Κοινότητα», ό.π., σ. 302-303.

57. B-A-Z. m.Lt. A. Miskolci Görögkeleti Egyházközség iratai. Vegyes iratok 1721-1944. Doboz 2: Το Βιβλίο των Πρακτικών της Κοινότητας, σ. 194-195.

58. Κατσιαρδή-Hering, ό.π., σ. 263.

59. Το Βιβλίο των Πρακτικών της Κοινότητας (1737-1796), ό.π., σ. 195.

τισμένο από τις ιδέες του γερμανικού διαφωτισμού, αν κρίνει κανείς από τα χειρόγραφα εγχειρίδια και τα βιβλία που χρησιμοποιούνταν για την κάλυψη των διδακτικών αναγκών⁶⁰.

Η εισαγωγή επιστημονικών και γενικών μαθημάτων αλλά και ξένων γλωσσών είναι χαρακτηριστικό των νεωτερικών σχολείων. Η διδασκαλία μάλιστα γλωσσών του κοινωνικού περιγυρου στα ελληνικά σχολεία της διασποράς ήταν σχεδόν επιβεβλημένη⁶¹. Στις αρχές του 19ου αιώνα, στο πρόγραμμα του κοινοτικού σχολείου του Miskolc περιλαμβανόταν η διδασκαλία της γερμανικής, της ουγγρικής και της λατινικής γλώσσας. Πριν από την απόκτηση σχολικού κτηρίου (1805), εύπορα μέλη της κοινότητας αναγκάζονταν να στέλνουν τα παιδιά τους σε καθολικά σχολεία, όπου διδάσκονταν τη γερμανική γλώσσα, απαραίτητη για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία και την κοινωνική τους κινητικότητα⁶². Εκτός από τα ουγγρικά που εδραιώθηκαν ως καθομιλουμένη γλώσσα σε εκτεταμένες περιοχές του ουγγρικού βασιλείου, στο πρόγραμμα διδασκαλίας εισήχθησαν και τα λατινικά, που επιλέχθηκαν ως γλώσσα της ουγγρικής γραφειοκρατίας και του υψηλού κύρους. Ήδη από το 1777, με το μεταρρυθμι-

60. N. Danova – V. Todorov, *ό.π.*, σ. 173.

61. Η ιταλική και η γερμανική γλώσσα διδάσκονταν στο κοινοτικό σχολείο της Τεργέστης, ενώ τη γερμανική μάθαιναν οι μαθητές στα ελληνικά σχολεία της Βιέννης και της Πέστης. Επίσης, στο πρόγραμμα σπουδών του σχολείου του Βραζον προβλεπόταν η διδασκαλία της γερμανικής, της ρουμανικής, της ουγγρικής και της γαλλικής γλώσσας. Βλ. Füves, «A pesti görögök iskolai», *ό.π.*, σ. 104. C. Papacostea-Danielopolu, «Η οργάνωση και η πνευματική ζωή της ελληνικής κομπανίας του Μπρασόβ (τέλη του 18ου και πρώτο μισό του 19ου αι.)», μετάφρ. Κ. Κ. Χατζόπουλου – Απ. Πατελάκη, *Βαλκανική Βιβλιογραφία*, VII (1978), σ. 241-285. Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία*, *ό.π.*, σ. 295.

62. Παρόμοια εικόνα παρατηρεί κανείς και στο ορθόδοξο σχολείο του Σεμλίνου, όπου η γερμανική γλώσσα δεν συμπεριλήφθηκε στο πρόγραμμα διδασκαλίας των μαθημάτων. Για τον λόγο αυτό, ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, παιδιά ορθόδοξων οικογενειών παρακολουθούσαν μαθήματα στο σχολείο των καθολικών, όπου διδάσκονταν μεταξύ άλλων τα γερμανικά. Βλ. Ιωάννης Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.). Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 128. Η κατάσταση αυτή δεν φαίνεται να άλλαξε ιδιαίτερα μετά την ίδρυση του ελληνικού σχολείου της πόλης, όπως προκύπτει από την έκκληση του δασκάλου του, Ευφρόνιου Ραφαήλ Πόποβιτς, προς τους γονείς να μην στέλνουν τα παιδιά τους σε γερμανικά σχολεία. Τους καλούσε μάλιστα να τα επαναφέρουν στο Ελληνομουσείο, όπως λεγόταν το ελληνικό σχολείο, με την υπόσχεση ότι θα διδασκόταν σε αυτό και η γερμανική γλώσσα. Βλ. Ιωάννης Παπαδριανός, *Ένας μεγάλος Κοζάνιτης απόδημος: Ευφρόνιος Ραφαήλ Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 29-30.

στικό πρόγραμμα στην εκπαίδευση (*Ratio educationis*), η θέση τους είχε ενισχυθεί γενικά στην εκπαίδευση της Ουγγαρίας⁶³. Στα 1809, η κομπανία προσέλαβε τον Εμμανουήλ Σαιτίνσκι, ο οποίος δίδασκε γερμανικά και λατινικά από το 1810 έως το 1813. Τον Σαιτίνσκι διαδέχθηκε ο καθολικός Νικολάι Όπαλιτς, που εξαιτίας του θρησκευμάτος του προκάλεσε δυσρέσκεια στο εσωτερικό της κοινότητας⁶⁴.

Στο επίκεντρο του εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος της κοινότητας τέθηκε εξ αρχής η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και στα δύο σχολεία της, στο «κοινόν» και το «έλληνικόν». Η ελληνική γλώσσα, που στα Βαλκάνια κυριαρχούσε ως γλώσσα της εμπορικής επικοινωνίας, της ανώτερης παιδείας και της Εκκλησίας⁶⁵, αν και δεν αποτελούσε την κοινωνικά ανώτερη γλώσσα στο πολύγλωσσο κεντροευρωπαϊκό περιβάλλον της Μοναρχίας, εν τούτοις εθεωρείτο κυρίαρχη στην εκπαίδευση της διασποράς κατά τον 18ο αιώνα. Τη σημασία της ως παράγοντα διατήρησης και ενίσχυσης της γλωσσικής και πολιτισμικής ταυτότητας των παροίκων στο Miskolc υπογράμμισε ο Ιωάννης Ιακουμής, ισχυρό μέλος της κοινότητας, σε επιστολή του προς αυτήν, τον Φεβρουάριο του 1805⁶⁶. Συγκεκριμένα, πίστευε ότι με τη συστηματική καλλιέργεια της απλοελληνικής⁶⁷ αλλά και την παράλληλη εκμάθηση των κοινωνικών γλωσσών, το σχολείο θα επιτελούσε τη βασική αποστολή του: να προστατεύσει τους νέους από τον κίνδυνο της πολιτισμικής τους αφομοίωσης από το καθολικό περιβάλλον και παράλληλα να τους εφοδιάσει με τις απαραίτητες γλωσσικές γνώσεις για επαγγελματική καταξίωση και κοινωνική άνοδο στο πολυεθνοτικό περιβάλλον της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας.

Το φαινόμενο της πολυγλωσσίας στη διασπορά αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όταν κανείς το εξετάζει σε συνάρτηση με τον γλωσσικό προ-

63. R. J. W. Evans, «Language and State Building: The Case of the Habsburg Monarchy», *Austrian History Yearbook*, 35 (2004), σ. 8-9.

64. Papp, *ό.π.*, σ. 779.

65. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχολίτη*, Ιωάννινα 1988, σ. 48.

66. B-A-Z. m.Lt. A. Miskolci Görögkeleti Egyházközség iratai. Vegyes iratok 1721-1944. 23 II 1805, HTD 6, 2 Fach, Fasc. 1805.

67. Για την ανάγκη συστηματικής διδασκαλίας της απλοελληνικής γλώσσας στα σχολεία της ελληνικής διασποράς βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλητάς. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων*, 12 (1989), σ. 9-42. η ίδια, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς "θεραπεία" της πολυγλωσσίας», στο: *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού, Αθήνα 1995, σ. 153-177.

σανατολισμό των Βλάχων της νότιας Βαλκανικής, που μετακινήθηκαν και εγκαταστάθηκαν σε πόλεις της κεντρικής Ευρώπης. Η επαφή τους με πληθυσμούς που μιλούσαν γλώσσα συγγενή με τη δική τους, όπως ήταν η ρουμανική, επηρέασε τη στάση τους απέναντι στην επίσημη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας⁶⁸. Ο κίνδυνος της ανάπτυξη μιας βλαχορουμανικής συνειδησης στους κόλπους των Μακεδονοβλάχων στις ελληνικές παροικίες της Ουγγαρίας ήταν ιδιαίτερα ορατός, αφού η σχέση τους με Ρουμάνους της Βλαχίας και της Τρανσυλβανίας καθιστούσε ολοένα και πιο αισθητή τη γλωσσική τους συγγένεια. Με δεδομένη μάλιστα την προσπάθεια εκπροσώπων της βλαχικής διανόησης, στα τέλη του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου αιώνα, να σχηματίσουν γραπτό αλφάβητο και γραμματική στην ομιλούμενη, έως τότε, γλώσσα τους⁶⁹, στα εδάφη της Μοναρχίας, το βλάχικο στοιχείο κλήθηκε πολύ νωρίς να επιλέξει «ανάμεσα στην ελληνογράμματη παράδοσή του και στο κατά κύριο λόγο λατινογράμματο εθνικό κίνημα των Ρουμάνων της Τρανσυλβανίας»⁷⁰.

Σε αντίθεση με τη μερίδα των Βλάχων της ελληνικής και μακεδονοβλαχικής κοινότητας της Πέστης, που κινητοποιήθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα εναντίον της ελληνικής γλώσσας ως μοναδικής γλώσσας διδασκαλίας στο *Schola Graeco-Valachica* και τάχθηκε υπέρ της παράλληλης χρήσης της ρουμανικής γλώσσας στην κοινοτική εκπαίδευση⁷¹, οι περισσότεροι ομοεθνείς τους στο Miskolc⁷² δεν έπαυσαν να θεωρούν την ελληνική επί-

68. Gunnar Hering, «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde», *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag*, επιμ. Gunnar Hering, Φραγκφούρτη κ.ά., 1993, σ. 154-155.

69. Για τις προσπάθειες κωδικοποίησης της αρωμουλικής γλώσσας βλ. Agathoklis Azelis, «Versuche zur Verschriftlichung des Aromunischen um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts*, 10 (1995), σ. 73-83. Βλ. επίσης Κατσιαρδή, «Εκπαίδευση στη Διασπορά», ό.π., σ. 173.

70. Μαρία Στασινοπούλου, «Βαλκανική πολυγλωσσία στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων τον 18ο και 19ο αιώνα. Ένα γοητευτικό φαινόμενο και οι δυσκολίες των εθνικών ιστοριογραφιών», *Τετράδια Εργασίας ΙΝΕ/ΕΙΕ*, 28 (2005), σ. 23-24. Για τη γλωσσική και εθνοτική διαφοροποίηση μεταξύ Βλάχων και Ελλήνων στα εδάφη της Μοναρχίας βλ. επίσης Βάσω Σειρηνίδου, «Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18ος-μέσα 19ου αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερμηνευτικές αμηχανίες», στο ίδιο, σ. 53-82.

71. Füves, «A pesti görögök iskolai», ό.π., σ. 101.

72. Ο εντοπισμός ονομάτων μωσχοπολιτών εμπόρων από το Miskolc, όπως του Γ. Κοσμίνσκι και μελών της οικογένειας Πεσχάρου, στον κατάλογο των συνδρομητών στο

σημη και κυρίαρχη γλώσσα στη σχολική τους εκπαίδευση. Πολύ γρήγορα έγινε κατανοητό ότι μόνον ή κυρίως με τη διδασκαλία των απλών ελληνικών θα μπορούσαν να προχωρήσουν στα σωστά στάδια της ελληνικής γλωσσικής μόρφωσης. Ο προσανατολισμός άλλωστε των περισσότερων μελών της κοινότητας προς το επάγγελμα του εμπόρου καθόρισε εν πολλοίς τη γλωσσική παιδεία που θα λάμβαναν οι μαθητές όχι μόνον στο Miskolc αλλά και στις άλλες εστίες του παροικιακού ελληνισμού⁷³.

Στο πλαίσιο της διαδικασίας που οδηγούσε στην επεξεργασία, τη νομιμοποίηση και την επιβολή μιας επίσημης γλώσσας, η κοινότητα αποφάσισε, τον Ιούνιο του 1785, να εμποδώσει τη θέση της απλής ελληνικής στη διδασκαλία. Αναγνωρίζοντας τη χαμηλή πρόοδο που είχαν σημειώσει οι μαθητές στην εκμάθηση της γλώσσας, απαγόρευσε τη χρήση της βλάχικης στα μαθήματα. Ως υπεύθυνο για την υλοποίηση της απόφασής της όρισε τον δάσκαλο του σχολείου, ο οποίος δεν θα επέτρεπε στους μαθητές να ομιλούν άλλη γλώσσα πέραν της ελληνικής⁷⁴. Λίγα χρόνια αργότερα, η κοινότητα επανήλθε στο θέμα αυτό, προκειμένου να αντιμετωπίσει τυχόν αδυναμίες και προβλήματα από την εφαρμογή του μέτρου. Τον Φεβρουάριο του 1792, αποφασίστηκε ότι «μέσα εις τὸ σχολεῖον ἄλλη γλῶσσα νὰ μὴν ὀμιληθῆ παρὰ ἡ ῥωμαϊκὴ ἀπλή, ἡ δὲ βλαχικὴ, μόνον διὰ ἐξήγησιν τῶν λέξεων καὶ λόγων διὰ νὰ συνηθίζουσι νὰ ὀμιλήσουσι σπαστρικὰ ῥωμαϊκὰ, καὶ ἂφ' οὗ ἔλθουσι εἰς ἡλικίαν νὰ τοὺς δώσῃ [ὁ δάσκαλος] καὶ λέξεις ῥωμαϊκὰς νὰ τὰς ἐκτιθήσουσι»⁷⁵.

Η βλάχικη, την οποίαν ομιλούσαν τα μέλη της κοινότητας στο οικογενειακό τους περιβάλλον, είχε καθιερωθεί, μαζί με την ελληνική, ως γλώσσα της Θείας Λειτουργίας, για να γίνονται κατανοητά τα λειτουργικά κείμενα στο γυναικείο εκκλησίασμα, το οποίο γνώριζε μόνον την αρωμουλική⁷⁶. Ωστόσο, η μητρική γλώσσα των παροίκων, αν και εξοβελίστηκε από τον σχολικό θεσμό, κρίθηκε απαραίτητη για τη μετάφραση ελληνικών

βιβλίου του Γ. Ρόζια «Εξετάσεις περί των Ρωμαίων» υποδηλώνει χωρίς αμφιβολία διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της κοινότητας αναφορικά με ζητήματα εθνοτικής ταυτότητας και γλώσσας των Βλάχων. Η άποψη του Ρόζια περί ρωμαϊκής καταγωγής των Βλάχων και εγγραμματισμού της βλαχικής με βάση το λατινικό αλφάβητο βρήκε προφανώς ευήκοα ώτα στους κόλπους των Αρωμούνων του Miskolc. Βλ. Κωνσταντακοπούλου, ό.π., σ. 42.

73. Κατσιαρδή, «Εκπαίδευση στη Διασπορά», ό.π., σ. 169.

74. N. Danova – V. Todorov, ό.π., σ. 178.

75. Το Βιβλίο των Πρακτικών της Κοινότητας (1737-1796), ό.π., σ. 195.

76. Κατσιαρδή-Hering, «Αδελφότητα, Κομπανία, Κοινότητα», ό.π., σ. 299-300.

λέξεων και εννοιών, τις οποίες δυσκολεύονταν οι μικροί μαθητές να κατανοήσουν, έως ότου τουλάχιστον τα παιδιά κατακτήσουν πλήρως την πληροφοροιακή λειτουργία της ελληνικής γλώσσας.

Η αναγνώριση της ελληνικής ως επικρατούσας γλώσσας στο πλαίσιο της διαπαιδαγώγησης των νέων δεν συντελέσθηκε χωρίς αντιδράσεις και προσκόμματα. Η πρακτική των κοινοτικών αρχών να υπενθυμίζουν στα μέλη της κομπανίας του Miskolc τη σημασία της απλής ελληνικής στη διδασκαλία μαρτυρεί τις βαθύτερες προθέσεις της ηγετικής ομάδας: να μυήσει τη μεγάλη μερίδα των βλαχόφωνων στη γραπτή ελληνική και τον ελληνικό πολιτισμό και ταυτόχρονα να θέσει τέλος στην επιρροή που ασκούσαν ρουμανίζοντες Βλάχοι στους ομόγλωσσούς τους στην ουγγρική ενδοχώρα, με σημείο αναφοράς την εθνική τους ιδιαιτερότητα.

Εκτός όμως από το πρόγραμμα σπουδών, η κοινότητα φρόντισε να θεσπίσει και ένα πλέγμα αυστηρών ρυθμίσεων και ηθικών αρχών που διαπερνούσαν την καθημερινή ζωή των παιδιών στο σχολείο. Η χωροχρονική διάταξη του εμπειρικού κόσμου των μικρών μαθητών υπέκειτο σε μια κανονικότητα που περιόριζε ασφυκτικά τα περιθώρια κινήσεών τους. Η κοινότητα, διαμέσου του δασκάλου, έθετε όρια στις διαφορετικές δράσεις των μαθητών, ελέγχοντας απόλυτα το ημερήσιο πρόγραμμά τους, εντός και εκτός του σχολικού χώρου.

Τα μαθήματα, που διεξάγονταν μέσα σε ένα πνεύμα πειθαρχίας, διαρκούσαν τον χειμώνα από τις επτά η ώρα το πρωί –το καλοκαίρι από τις οκτώ– έως τις έντεκα και από τη μία το μεσημέρι έως τις πέντε, την ώρα δηλαδή του εσπερινού. Η ηθική όμως διαπαιδαγώγηση δεν εξαντλούνταν στο περιβάλλον του σχολείου· ο υποχρεωτικός καθημερινός εκκλησιασμός –υπό το άγρυπνο μάτι του δασκάλου, μέσα σε συνθήκες ευταξίας– και η συμμετοχή των μεγαλύτερων μαθητών στην εκκλησιαστική λειτουργία επιμήκυναν τον χρόνο της «σχολικής» ζωής, αφού η θρησκευτική πρακτική ήταν μάλλον υπόθεση του σχολείου παρά της οικογένειας.

Χώρος ελέγχου και ηθικής διάπλασης, το σχολείο ταυτιζόταν ουσιαστικά με τον δάσκαλο, αφού το παιδαγωγικό σύστημα της εποχής αναγνώριζε σε αυτόν κυρίαρχη θέση στον εκπαιδευτικό χώρο και όχι μόνον. Η ευθύνη του δηλαδή επεκτεινόταν και έξω από το σχολείο, στα διάφορα πεδία κοινωνικών εκδηλώσεων και επαφών των μαθητών. Ο ρόλος του ήταν ιδιαίτερα σημαντικός στη διαφύλαξη της εσωτερικής ειρήνης και στη χάραξη νοητών εξωτερικών συνόρων. Ο φόβος για ενδεχόμενες κοινωνικές συγκρούσεις και ένταση των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη της κοινό-

τητας και της κυρίαρχης εθνικής ομάδας επέβαλλε στον δάσκαλο να έχει μια «πανοπτική» στάση, με σκοπό την εξασφάλιση της αρμονικής συνύπαρξης των παιδιών με τους ούγγρους συνομήλικούς τους. Στις αρχές του 19ου αιώνα, η κοινότητα όριζε να είναι ο δάσκαλος «εϋτακτος και όλους τους μαθητάς να τους κρατήσει εις ευταξίαν, όπου ούτε εις την εκκλησίαν μέσα, ούτε έξω εις τὸ σοκάκι να μὴ κάμνουν ἀταξίας, ἀλλὰ τὸ πολίτευμά των να εἶναι τυπικὸν φρόνιμον, μετὰ τὰ ούγγρικὰ παιδία να μὴ παίζου...»⁷⁷.

Η επιβαλλόμενη υπακοή ήταν απαραίτητη για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και επιτυγχάνοταν μέσα από την ηθική εξάσκηση και τη μάθηση του παιδιού, το οποίο αντιμετωπιζόταν ως δυνάμει φορέας αταξίας. Βιβλία, όπως η «Παιδαγωγία» του Καλλονά, η «Χειραγωγία εις την Καλοκαγαθίαν» του Δημήτριου Δάρβαρη⁷⁸ ή η «Χρηστοθήθεια» του Αντώνιου Βυζάντιου, πιθανόν να χρησιμοποιήθηκαν από το διδακτικό προσωπικό του σχολείου ως εγχειρίδια για την επίτευξη των παιδαγωγικών στόχων⁷⁹. Διάφορα είδη πρακτικών εκδόσεων που περιείχαν κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς και οδηγίες για την ηθική διάπλαση των νέων προέβαλλαν τις αρετές –με κορυφαία την ευταξία– με τη μορφή καθηκόντων και χρεών⁸⁰. Αναφερόμενος στην «ευλαβητική υποταγή» του παιδιού, ο Γαβριήλ Καλλονάς συμβουλεύει στην «Παιδαγωγία» του ότι «πρέπει με μίαν ὥραν προτύτερα, κι ὅσον τὸ δυνατὸν ὀγληγορώτερα να τὴν μανθάνη, ὅπου ταν ἀρχίζη να ἔχη (διὰ να εἶπω ἔτσι) κάποιον κνέφας γνώσεως, κι ἀμυδρὰν αὐγὴν διακρίσεως, κι ἐκεῖνοι ὅπου ἔχουσι τὴν φροντίδα κι ἐπιστάσιαν τοῦ Παιδιοῦ πρέπει να ἐπιμελοῦνται ὅσον δύνανται διὰ να τὸ στερεώσωσιν εἰς

77. Το Βιβλίο των Πρακτικῶν της Κοινότητος (1737-1796), ὁ.π., σ. 194.

78. Για τις παιδαγωγικές και ηθικές αντιλήψεις του Δ. Δάρβαρη βλ. Γ. Καραφύλλης, «Οι παιδαγωγικές αντιλήψεις του Δ. Δάρβαρη», *Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1992, σ. 281-292· Α. Ταμπάκη, «Δημήτριος Δάρβαρης: Οι περί “ηθικής” απόψεις του», *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σ. 107-120.

79. Τα βιβλία αυτά περιλαμβάνονται στον κατάλογο των ελληνικών εντύπων και χειρογράφων που προέρχονται από το Miskolc και φυλάσσονται σήμερα στο Nyiregyhaza. Βλ. Varban Todorov, «Catalogue of Greek manuscripts and printed books (17th-19th century). The collection in Nyiregyhaza, Hungary. Contribution to the History of the Greek Diaspora», *Τετράδια Εργασίας ΙΝΕ/ΕΙΕ*, 22 (1999), σ. 121, 126, 174.

80. Έμη Βαΐκούση, «Χρηστοθήθειες και διαμόρφωση της συμπεριφοράς των νέων στην ελληνική κοινωνία (18ος-19ος αι.)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορική-τα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητος*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 293.

την τοιαύτην διάθεσιν»⁸¹. Με λίγα λόγια, η ευπείθεια –συνέπεια της ηθικής και σωματικής εκγύμνασης του μαθητή– αποτελούσε ζητούμενο γύρω από το οποίο περιστράφηκε η κοινοτική εκπαίδευση.

Στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης, ο ρόλος της πειθαρχικής τιμωρίας αποκτούσε ιδιαίτερη βαρύτητα. Στα 1792, η διοίκηση καθόρισε την πειθαρχική τιμωρία, ισόμορφη, κατά ένα μεγάλο μέρος, προς την ίδια την υποχρέωση. Μετά το πέρας των μαθημάτων στο σχολείο, οι μαθητές έπρεπε να «μὴν χασωμερήσουν εἰς τὸ σπήτι καὶ ὁποῖος μαθητὴς καὶ μαθήτρια δὲν ἤθελε μάθη τὸ μάθημά του εἰς τὸ σπήτι καὶ δὲν ἤθελε νὰ ἤξεύρη νὰ τὸ εἴπη, νὰ παιδευθοῦν ὄχι ἄπονα, ἀλλὰ καθὼς τυχαίνη εἰς παιδιά με ὀλίγον δαρμὸν, γωνάτισμα, καταφρονητικὰ παιδευτήρια κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν Εὐρωπαίων»⁸². Στο Ελληνομουσεῖο του Σεμλίνου, οι αμελείς και απείθαρχοι μαθητές τιμωρούνταν με διάφορες ποινές, που άρχιζαν από την απλή επίπληξη και έφθαναν έως τα κτυπήματα με τη βέργα, ενώ απαγορευόταν οι δάσκαλοι να χειροδικούν και να κακομεταχειρίζονται τους μαθητές⁸³.

Η εποπτεία όμως ασκούσαν και σε αυτούς που την ασκούσαν. Με γνώμονα την εξυπηρέτηση των εκπαιδευτικών στόχων, η πειθαρχική γενίκευση στον κόσμο των ενηλίκων κωδικοποιούνταν στον χώρο του σχολείου στο επίπεδο των κοινοτικών οδηγιών προς τους δασκάλους. Μαζί με την «άπαρσάλευτον παράδοσιν τῶν μαθημάτων κατὰ τὴν Νόρμαν τὴν βασιλικήν», ο δάσκαλος όφειλε «με τὴν πολιτείαν του νὰ μὴν φέρη σκάνδαλα, ἀλλὰ νὰ γίνη ἐκτύπωμα τῆς ἀρετῆς τόσον εἰς τοὺς μεγαλυτέρους, ὅσον καὶ εἰς τοὺς μαθητάς, ἀλλέως ἢ κοινότης νὰ ἔχη ἐξουσίαν κατὰ τὸ εὐλογοφανές νὰ τὸν παιδεύῃ ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι τὸ ἐπάγγελμά του»⁸⁴.

Ρυθμιστικός υπήρξε ο ρόλος της κοινότητας και στο πεδίο των ενδυματολογικών προτιμήσεων του δασκάλου. Σε μια εποχή που η ενδυμασία συνιστούσε διακριτικό στοιχείο του ατόμου τόσο στην οθωμανοκρατούμενη ελληνική κοινωνία όσο και στη φεουδαλική Ευρώπη, η εγκατάλειψη της τουρκομερίτικης φορεσιάς αποτελούσε για τους έλληνες παροίκους στα κεντροευρωπαϊκά εδάφη της Μοναρχίας ένδειξη ενσωμάτωσης στην

81. Γαβριήλ Καλλονάς, *Παιδαγωγία περιέχουσα πάνν ωφελίμους νουθεσίας τε και οίον δη κανόνας περί του πως δει ανατρέφεισθαι τα Παιδιά*, Βιέννη 1800, σ. 61.

82. *Το Βιβλίον των Πρακτικῶν της Κοινότητος (1737-1796)*, ό.π., σ. 194.

83. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι*, ό.π., σ. 146.

84. *Το Βιβλίον των Πρακτικῶν της Κοινότητος (1737-1796)*, ό.π., σ. 178.

κυρίαρχη κουλτούρα της χώρας υποδοχής⁸⁵. Η λειτουργία του ενδύματος υπήρξε καθοριστική στις διαδικασίες ένταξής τους στο υφιστάμενο πολιτισμικό και κοινωνικό σύστημα⁸⁶. Αυτός, άλλωστε, ήταν και ο λόγος για τον οποίον η κοινότητα αντέδρασε το 1792 στην επιλογή του Κωνσταντίνου Σπυριδώνος, δασκάλου του σχολείου, να ντύνεται με τον παραδοσιακό οθωμανικό τρόπο. Στο πλαίσιο των γενικών κανόνων που εξέδωσε αναφορικά με τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις του δασκάλου, η δωδεκάδα αποφάσισε μεταξύ άλλων ο «Διδάσκαλος να πολιτευθῆ εὐσχυμόνως καὶ οὐγκρικά τζάβαλα, ὄχι τούρκικα, διὰ νὰ μὴν εἶναι ὀκάγδαλον τῆς τωρινῆς πατρίδος μας οὐγκαρίας καὶ ἄφ οὐ λάβη τὴν ἐπιστασίαν τοῦ σχολείου, εὐθὺς νὰ φθιάσῃ ἐντόπια τζάβελα καὶ τοῦτα τὰ πρώτα τζάβαλα τοῦ τὰ καμὲι χάριν ἢ κοινότης»⁸⁷.

Η επιμονή των αρχών της κοινότητας να αντικαταστήσει ο Κωνσταντίνος Σπυριδώνος την τουρκική ενδυμασία με την ουγγρική δεν ήταν σίγουρα τυχαία· συνδέεται με την ιδιότητά του ως παιδαγωγού, που όφειλε πάνω απ' όλα να αποτελεί πρότυπο και παράδειγμα προς μίμηση και να μην αποκλίνει από το ισχύον κανονιστικό πλαίσιο. Μόνον έτσι θα μπορούσε να παρακινήσει τα παιδιά να πειθαρχούν στις δομές εξουσίας, να υπακούουν σε νόρμες κοινωνικής συμπεριφοράς στη χώρα υποδοχής και να σέβονται έναν συλλογικά νομιμοποιημένο τρόπο διαβίωσης. Με καταστατική διάταξη η κοινότητα επεχείρησε να ρυθμίσει οριστικά και αμετάκλητα το θέμα «τῆς φορεσίας τῶν ἀνδρῶν, γυναικῶν καὶ τέκνων τῆς κοινότητος». Με βάση το άρθρο 31 της «κόπιας τῆς εὐταξίας», τα μέλη υποχρεώνονταν να ντύνονται «με σεμνὴν καὶ ταπεινὴν φορεσίαν, ἢ ὁποία ἀρμόζει εἰς ἕναν τίμιον πραγματευτὴν» και απαγορεύονταν «τὰ πολυτελῆ καὶ σκανδαλώδη φορέματα»⁸⁸.

85. Παναγιώτης Μουλλάς, «Ένας Μακεδόνας απόδημος στην κεντρική Ευρώπη. Η αυτοβιογραφία του Παναγιώτη Π. Ναούμ», *Εποχές*, 15 (1964), σ. 94· Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, *Ελληνικές επιχειρήσεις στην κεντρική Ευρώπη το β' μισό του 18ου αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002*, σ. 258· Βάσω Σειρηνίδου, *Οι Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2002, σ. 244.

86. Κωνσταντίνα Μπάδα, «Παιδικοί-νεανικοί ενδυματολογικοί κώδικες και το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο στην Ήπειρο», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητος*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 179.

87. *Το Βιβλίον των Πρακτικῶν της Κοινότητος (1737-1796)*, ό.π., σ. 195.

88. Κατσιαροδῆ, «Αδελφότητα, Κομπανία, Κοινότητα», ό.π., σ. 299.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι οι κατάλληλες συνθήκες –πολιτικές, διοικητικές και οικονομικές– στην Αψβουργική Αυτοκρατορία επέτρεψαν στην εμπορική κομπανία του Miskolc να καλύψει, κατά τρόπο συστηματικό και οργανωμένο, τις μορφωτικές της ανάγκες στα τέλη του 18ου αιώνα. Με φανατική την προσήλωση στη διδασκαλία της απλής ελληνικής γλώσσας, το σχολείο εξόπλισε τους μικρούς μαθητές με τις στοιχειώδεις γνώσεις και στη συνέχεια τους εισήγαγε στον κόσμο της ελληνοπαιδείας. Το τι διδασκόταν και συνεπώς το τι θεωρούνταν χρήσιμο για τους μαθητές καθορίστηκε από την ηγετική ομάδα της κοινότητας και σε αναφορά πάντα με τους θεσμούς, τις παιδαγωγικές αξίες και τις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής. Παράλληλα, το αδιάλειπτο ενδιαφέρον για διορισμό ικανών δασκάλων αντανάκλουσε την αναγνώριση του κομβικού τους ρόλου στην υπόθεση της παιδείας των παροίκων. Το σχολείο, που αποτέλεσε κεντρικό μοχλό στην οργάνωση της εκπαιδευτικής ζωής της κοινότητας, αναδείχθηκε επίσης σε χώρο ηθικής διαπαιδαγώγησης και πειθαρχίας. Μέσα από ένα πλέγμα αυστηρών κανόνων και αρχών, καθόρισε τις υποχρεώσεις μαθητών και δασκάλων, κωδικοποιώντας τη μεταξύ τους σχέση και παγιώνοντας ένα σύστημα εποπτείας και ελέγχου της σχολικής καθημερινότητας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πηγή: B-A-Z. m.Lt. A. Miskolci Görögkeleti Egyházközség iratai. Vegyes iratok 1721-1944. HTD 6,2 / Fach 8VIII 1804.

Ἴσον τῆς γραφῆς πρὸς τοὺς πεστιανοὺς περὶ τοῦ Διρεκτόρου
Τὴν τιμιωτάτην καὶ ἀξιοπρεπεστάτην ὑμῶν ἀδελφικῆ ἀγάπῃ κατασπαζόμενοι προσαγορευόμενοι.

Αἱ κοιναὶ ὑποθέσεις ἀδελφοί, καὶ μάλιστα εἰς τὴν κοινὴν τοῦ γένους εὐτυχίαν ἀποβλέπουσαι, χρειάζονται κοινὴν καὶ τὴν σκέψην καὶ εὐβουλίαν. ἐπειδὴ ἐκ τούτων κρέμεται ἡ εὐδοξία ἢ ἀδοξία τοῦ γένους, τὸ περὶ τῶν ἡμετέρων σχολείων καισαροβασιλικὸν ἐντίτεγμα εἶναι γνωστὸν καὶ τῇ ὑμετέρᾳ αὐτοῦ ἀδελφότητι, καθὼς καὶ τῇ ὑμετέρᾳ ἐνταῦθα, δι' οὗ δηλαδὴ τὰ ἡμέτερα σχολεῖα ὑποπίπτουσι τῇ τῶν λατίνων μεθόδῳ καὶ τῶ τῶν λατίνων διοικητῇ. ἐν αὐτῷ ἡ βασιλικὴ εὐσπλαγχνία εἶναι φανερὰ ὅτι ἡ ἀγία μεγαλειότης ἐπιθυμεῖ τὴν τοῦ γένους ἡμῶν ἐπίδοσιν, καὶ διὰ τοῦτο προσετέθη εἰς τὸν ὄρισμόν καὶ τοῦ, ἕως τότε νὰ εἶναι τὰ σχολεῖα τῶν γραικῶν ὑπὸ τὸν λατίνον διοικητὴν ἕως ὅπου τὸ γένος νὰ ἐκλέξῃ ἄξιον ὑποκείμενον ἀπὸ τὰς ἀγκάλας του εἰς τοῦτο τὸ ἐπάγγελμα. ἔπεται λοιπὸν φανερὰ ἀπὸ τοῦτο, ὅτι ἐὰν ὁ τοιοῦτος σήμερον ἤθελεν εὐρεθῆ, ὁ ἀγιώτατος ἡμῶν Ἄναξ θέλει τὸν ἐπικυρώσει ἡμεῖς τοῦτο οὕτω τὸ ἐννοοῦμεν καὶ οὕτω πρέπει νὰ ἐννοηθῆ. ἀκολούθως τώρα ἀκόμι ἔχομεν καιρὸν διὰ νὰ φροντίσομεν κοινῶς διὰ τὸν μέλλοντα διοικητὴν τῶν σχολείων μας, ἀπὸ τοῦ ὁποῖου τὴν ἀρετὴν καὶ ἀξιότητα ἤρεται ἀναγκαίως καὶ ἡ τῶν τέκνων μας εὐτυχία, καὶ εἰς τε καλὰ καὶ τίμια ἐπίδοσις. ἀδελφοί! αἱ ἡμέτεραι κοινότητες εἶναι τοιαῦται εἰς ὅλην τὴν οὐγγαρίαν τὴν σήμερον, ὅπου ὅλαι αἱ ἐπίλοιποι ὁμογενῶν κοινότητες βλέπουν εἰς αὐτές, ὡς εἰς κέντρον, ὡς εἰς καθρέπτην. καὶ ἐπειδὴ οὕτως εἶναι, χρεωστούσιν αἱ ἡμέτεραι κοινότητες ἠνωμέναις δυνάμει, νὰ δεῖξωσιν ἐμπράκτως, πῶς καθὼς διαφέρουσι κατὰ τὸ μεγαλεῖον οὕτω καὶ κατὰ τὸ ζῆλον εἰς τὰ καλὰ, καὶ μάλιστα εἰς τοῦτο τὸ ἀναγκαῖον καὶ λίαν ὠφέλιμον ἔργον, πρέπει καὶ προσευχῆ συντονωτέρᾳ καὶ συμβουλῇ συνευτέρᾳ νὰ ἐρευνήσωμεν, καὶ νὰ εὐρωμεν τοιοῦτον ὑποκείμενον τὸ ὅποιον θέλει εἶσθαι εἰς τιμὴν τοῦ γένους μας καὶ τῆς ἡμετέρας νεότητος προκοπῆν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν κρέμεται ἡ εὐτυχία τῶν πατέρων. καὶ βέβαια τὸ ἐδικόν μας

παράδειγμα ὄχι μόνον αἱ ἐπίλοιποι κοινότητες τῶν ἡμετέρων ὁμογενῶν μὲ ὄλην τὴν προθυμίαν θέλουσιν γίνῃ τοιούτου λαμπροῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον συμπαραμενεῖ τῷ γένει ἡμῶν. καὶ ὄσην τιμὴν φέρει πᾶσιν ἡμῖν εἶναι φανερόν, καὶ ἂν ἡμεῖς τὸ σιωπῶμεν ἀξιοσάτω λοιπὸν ἡμεῖς ἢ ὑμετέρα ἀδελφότητες μὲ πρώτην πόσταν ἐφεξῆς ἡμῖν ἀποκρίσεώς του πληροφορούσα ἡμᾶς ὅτι φρονεῖ καθὼς καὶ ἡμεῖς, καὶ κρίνει τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ ὁμογενοῦς διοικητοῦ, οὕτως ἀφεύκτως ἀναγκαῖον, εἰς τὴν μέλλουσαν στερέωσιν τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως καὶ τῶν σχολείων μας, καθὼς καὶ ἡμεῖς. καὶ ἡμεῖς ἀφιερώνοντες ἑαυτοὺς, τῇ ὑμετέρᾳ ἀδελφικῇ ἀγάπῃ μένομεν. τῇ 8ῃ αὐγούστου τοῦ 1804

τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν ἀδελφότητος

ἀδελφοὶ ἀγαπητοὶ

Ὁ προεστὼς Μιχαὴλ πῖλτα

σὺν πᾶσι τοῖς λοιποῖς

τῇ τιμιωτάτῃ καὶ ἀξιοπρεπεστάτῃ τῶν ἐν πέστη μὴ ἠνωμένων ὀρθοδόξων ἀνατολικῶν ἀδελφότητῃ, λίαν ἡμῖν ἀγαπητοῖς συναδελφοῖς πανευδαιμόνως.

Εἰς τὴν πέστην.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Π. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ

BENIAMIN ΛΕΣΒΙΟΣ
Ο ΜΑΡΤΥΡΙΚΟΣ ΕΘΝΟΔΙΑΦΩΤΙΣΤΗΣ
ΝΕΑ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ*

Κατὰ τὴν πολυετὴ ἐνασχόλησή μου με τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Βενιαμίν Λεσβίου ἐντόπισα κάποια ζητήματα τῆς νεανικῆς ηλικίας του, στα οποία ἐβρισκα ὅτι υπῆρχαν ἀμφιβολίες καὶ περιθώρια ἐρευνας. Θα ἐπιχειρήσουμε νὰ προβάσουμε τοὺς προβληματισμοὺς μας γιὰ κάποια ἀπὸ αὐτὰ καὶ νὰ προτείνουμε ικανοποιητικότερες λύσεις.

Ο Βενιαμίν Καρρέ (†1824), ποὺ συνήθιζε νὰ υπογράφει Βενιαμίν Λέσβιος, γέννημα μεγάλης ἐποχῆς καὶ μεγαλοουργοῦ κοινωνίας, φυσικομαθηματικὸς καὶ φιλόσοφος, ἀνήκει σήμερα στὴν ἀθάνατη χορεία τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς ἐθνικῆς παλιγγενεσίας, ποὺ οραματίστηκαν, ἐπιδίωξαν καὶ εἶδαν πραγματοποιημένο τὸ ἀπίστευτο καὶ πολυονειρευμένο κατόρθωμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης¹. Λόγιος με πνευματικὴ δράση γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ Ἀγῶνα καὶ, μετὰ τὴν κήρυξή του, με τὴ συμμετοχή του σ' αὐτόν στὸν οργανωτικὸ τομέα.

Ἐεκίνησε περὶ τὸ 1800 τὴ διδακτικὴ δράση του στο Αἶβαλί (Κυδωνίες), ὕστερα ἀπὸ εικοσαετῆς σπουδές, ἀπὸ τις ὁποῖες τα μισὰ περίπου χρόνια μετὰ τὸ 1790 στὴν Πίζα καὶ στὴ Γαλλία, ὅπου πιθανολογεῖται ὅτι ἀκροάσθηκε μαθήματα στὴν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ τοῦ Παρισίου (ἴδρυση 1794) τὴν κοσμοϊστορικὴ ἐποχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἀπὸ τὴν ὁποία

* Ανακοίνωση στο πανελλήνιο συνέδριο ποὺ ὁργάνωσαν στο Πλωμάρι τῆς Λέσβου, γενέτειρα τοῦ Βενιαμίν, ὁ τομέας Φιλοσοφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων καὶ ἡ Λέσχη Πλωμαρίου «Βενιαμίν ὁ Λέσβιος» στις 19-21 Ἰουν. 2009.

1. Βιβλιογραφία καὶ λεπτομερὴ βιογραφία βλ. στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Ρωξάνης Ἀργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος καὶ ἡ ἐυρωπαϊκὴ σκέψη τοῦ 18ου αἰ.*, Ἀθήνα 2003. Γιὰ τοὺς πρώτους βιογράφους τοῦ Βενιαμίν βλ. Κώστας Λάμπας, «Προφορικὲς παραδόσεις γιὰ τὸν Βενιαμίν Λέσβιο καὶ ἡ χρῆση τους στις βιογραφίες του», *Μνήμων*, 24 (2002), σ. 85-105.

διδάχτηκε πολλά. Οπλισμένος με δυνατό στοχασμό και παιδεία, θεώρησε το θέμα της απελευθέρωσης ζήτημα εθνικής εκπαίδευσης, έφερε νέες ιδέες και τρόπο σκέψης εμπλουτίζοντας τα πνευματικά ενδιαφέροντα της διψασμένης για μάθηση και φωτισμό νεολαίας με τη στροφή προς τις θετικές επιστήμες σε μια κοινωνία που η ηγεσία της την καθοδηγούσε μονόπλευρα προς τη γραμματική και εκκλησιαστική μόρφωση. Με τις εκπαιδευτικές αυτές απόψεις του διαφοροποιήθηκε από τη νοοτροπία του στενού και στεγνού καλογηρισμού και ήλθε σε σύγκρουση με το ομότεχνο και κοινωνικό περιβάλλον του. Παρά την αναγνώρισή του ως σοφού δασκάλου μετά την επιστροφή του στο Αϊβαλί, κυνηγήθηκε για τις ιδέες του, συνέπεια της κατεύθυνσής του στις θετικές επιστήμες, για το πρωτότυπο περιεχόμενο της διδασκαλίας του ως προς το ηλιοκεντρικό σύστημα και την πιθανότητα κατοίκησης άλλων πλανητών, που τον κατέστησαν ύποπτο αθεΐας, για την εισαγωγή του πειράματος στη φυσική, τις μετριοπαθείς γλωσσικές προτιμήσεις του προς την απλή γλώσσα του λαού, τις πολιτικές ιδέες του, με τις οποίες προέτρεπε σε εθνική εξέγερση κατά του τουρκικού ζυγού². Όλα αυτά, συνδυασμένα με τον ορμητικό χαρακτήρα του, δημιούργησαν κατάσταση διωγμού του στο Αϊβαλί ήδη από το 1803, αργότερα στη Μυτιλήνη, Μολδοβλαχία³, όπου εργάστηκε λίγο πριν κατέβει στην επαναστατημένη Ελλάδα για να προσφέρει τις πολύτιμες υπηρεσίες του στη συγκρότηση του νέου ελληνικού κράτους, που προσπαθούσε να αντιμετωπίσει τα τεράστια πολιτικά και οικονομικά προβλήματα της νέας ύπαρξής του. Στις ηγεμονικές αυλές της Μολδοβλαχίας (1817-1820) είχε αποκτήσει πολιτική εμπειρία και τη γνωριμία του ισχυρού κατόπιν πολιτικού της Επανάστασης Αλ. Μαυροκορδάτου, στου οποίου την κομματική μερίδα ανήκε.

Εκείνη την εποχή εκτύπωσε στη Βιέννη, όπως είναι γνωστό, τα τρία έργα του από την πολύ ευρύτερη νωρίτερη πνευματική παραγωγή του, την Αριθμητική (1818), Γεωμετρία και Μεταφυσική (1820), στο εξώφυλλο των οποίων απεικόνισε σχηματικά και συμβολικά την εθνοδιαφωτιστική ιδεολογία του, που μεταμόρφωσε πολύ γρήγορα και σε πολιτικό εγχείρη-

2. Άλκης Αγγέλου, «Προς την ακμή του νεοελληνικού διαφωτισμού», *Μικρασιατικά Χρονικά*, 7 (1956), σ. 1-81. Ανατύπωση από τον ίδιο, *Των Φάτων*, Αθήνα 1988, (εκδ. Ερμής), σ. 263 κ.ε. Ι. Μουτζούρης, *Βενιαμίν ο Λέσβιος. Οι κατήγοροι των ιδεών του και η Μεγάλη Εκκλησία*, Αθήνα 1982, σ. 145-149.

3. Γ. Βαλέτας, *Βενιαμικά*, Μυτιλήνη 1982 (Εταιρεία Αιολικών Μελετών), σ. 313-323. Ρωξάνη Αργυροπούλου, *ό.π.*, σ. 92-96.

μα⁴. Στο συγγραφικό και εκδοτικό αυτό σήμα του απεικονίζεται μεγάλο πουλί, μυθικός οιωνός καλών ειδήσεων, που πετώντας ανάμεσα από σύννεφα προς τα ανατολικά μεταφέρει στη ράχη του το μουσικό όργανο της λύρας, σύμβολο των γραμμμάτων και των τεχνών. Η σκηνή φωτίζεται από την ανατολή του ήλιου. Έτσι ο Βενιαμίν απεικόνισε το προεόρτιο της Επανάστασης έτος τον εθνικό φωτισμό, στον οποίο πρωταγωνιστούσε.

Στο Ιάσι, την πρώτη εστία της Ελληνικής Επανάστασης, την ίδια εκείνη εποχή εντάσσεται στη Φιλική Εταιρεία (1819). Καθώς η διδακτική και συγγραφική δράση του πλησιάζουν στο τέλος τους, νέες επαγγελματικές καταδιώξεις και περιπέτειες τον φέρνουν για λίγο στη Σμύρνη, όπου τον βρίσκει ο εθνικός ξεσηκωμός. Ξεκινά για ενεργό πολιτική δράση. Από το φλεγόμενο Αϊβαλί, πρώτος προάγγελος της μεγάλης προσφυγιάς έναν αιώνα αργότερα, θα καταφύγει μέσω Ψαρών στην επαναστατημένη Ελλάδα τον Ιούνιο του 1821. Η φήμη του είχε προηγηθεί.

Η εθνική δράση του τα τελευταία τρία χρόνια της ζωής του είναι γνωστή, χάρις και στην πλούσια βιβλιογραφία που έχει αναπτυχθεί, ιδιαίτερα μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και τη μεταπολίτευση. Αγώνισθη να στηρίξει την Επανάσταση, στην οποία πίστευε ακράδαντα, γνωρίζοντας κάθε είδους ταλαιπωρίες και κινδύνους, και πλήρωσε με τη ζωή του την πρόγευση της εθνικής ελευθερίας στο ταλαιπωρούμενο από τον εμφύλιο και τις επιδημίες Ναύπλιο, στις 27 Αυγ. / 8 Σεπτ. 1824, χτυπημένος από τύφο και πάμπτωχος, κατά τον κανόνα των περισσότερων αγωνιστών και της μοναστικής ακτημοσύνης. Κατέληξε σχεδόν μαρτυρικά, χωρίς να προλάβει να δει ολοκληρωμένο το αποτέλεσμα των μόχθων του, αλλά αφήνοντας εξαιρετική μνήμη ανθρώπου που συνδύαζε ήθος, σοφία και φλογερή φιλοπατρία. Το παράδειγμά του έμεινε παρακαταθήκη στους συμπατριώτες του Πλωμαρίτες, που το 1912 έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην απελευθέρωση του νησιού.

Αν υπάρχουν πληροφορίες σχετικά με το τέλος του, έστω και ανεπαρκείς, χάρις σε δυό εφημερίδες του Αγώνα που τον νεκρολόγησαν περιληπτικά, τον *Φίλο του Νόμου* και την *Εφημερίδα των Αθηνών*, δεν είναι το ίδιο γνωστά και τα πρώτα χρόνια της ζωής του, παρά σε γενικές γραμμές και με αβέβαιες πληροφορίες. Ούτε από τους βιογράφους του, αρκετούς σε αριθμό, αλλά που άργησαν να εμφανισθούν, ούτε από την ικανοποιητική βιβλιογραφία γνωρίζουμε με βεβαιότητα το έτος της γέννησής του. Στην

4. Για τις προμετωπίδες των εκδόσεών του βλ. Βαλέτας, *ό.π.*, σ. 82, 93, 113.

είδηση για τον θάνατό του των δύο εφημερίδων που προαναφέραμε αναγράφεται ότι όταν πέθανε, ήταν 65 ετών ή περίπου⁵, δηλαδή η γέννησή του τοποθετήθηκε τότε περίπου στα 1759. Το στοιχείο αυτό άργησε να γίνει γενικά αποδεκτό. Ας παρατηρηθεί ότι λόγω της σύντομης διαμονής του Βενιαμίν στην επαναστατημένη χώρα δεν θα ήταν δυνατό να γίνουν γνωστά με ακρίβεια τα βιογραφικά του και ότι λόγω των ταλαιπωριών του πρέπει να έδειχνε ηλικία μεγαλύτερη από την πραγματική.

Στο χρησιμότερο για το θέμα που εξετάζουμε βιβλίο του Γ. Βαλέτα Βενιαμικά (Μυτιλήνη 1982) βρίσκουμε ότι ο πρώτος βιογράφος του Βενιαμίν από τον Πολιχνίτο της Λέσβου Ευστ. Γεωργιάδης έγραψε το 1844, παίρνοντας την πληροφορία από άγνωστη σε μας πηγή, ίσως από λανθασμένη ντόπια προφορική παράδοση, ότι ο Βενιαμίν είχε γεννηθεί το 1762⁶. Η άποψη αυτή επεκράτησε ως τα νεότερα χρόνια. Ο Άλκης Αγγέλου όμως επανέλαβε σε ένα αδρό βιογραφικό διάγραμμα το 1956 ότι πιθανότερη χρονολογία γέννησης είναι το 1759⁷, βάσει των τότε γνώσεων και για λόγους βιογραφικής οικονομίας, και προς την άποψη αυτή έκλιναν ή συμφώνησαν όσοι ασχολήθηκαν μετά με τον Βενιαμίν.

Ο ίδιος ο Αγγέλου είχε βρει στα γαλλικά κρατικά αρχεία (σε έγγραφο που δεν έχουμε δει λόγω δυσκολίας εντοπισμού του) ότι ο Βενιαμίν είχε δηλώσει στη Γαλλική Αστυνομία ότι είχε γεννηθεί το 1766, δεν το υιοθέτησε όμως με τα στοιχεία που διέθετε, θεωρώντας τη χρονολογία αργοπορημένη και παραβλέποντας το γεγονός ότι η πληροφορία προερχόταν προφανώς από τον ίδιο τον Βενιαμίν προς επίσημη αρχή. Χρειάστηκε να περάσουν τέσσερις σχεδόν δεκαετίες, ώσπου η συστηματική ερευνητρια του βίου και του έργου του Βενιαμίν κυρία Ρωξάνη Αργυροπούλου, που ασχολήθηκε με τον ίδιο στη διδακτορική διατριβή της και σε άλλα βιβλία της, υπέδειξε σημαντική πληροφορία που είχε βρει σε άλλο έγγραφο του Γαλλικού Υπουργείου Εξωτερικών ο ιστορικός Ν. Σβορώνος⁸. Στο έγγραφο αυτό, που είναι του 1798 και προέρχεται από τη Μασσαλία (άρα ο Βενιαμίν είχε μείνει κάποιο διάστημα εκεί), ο Βενιαμίν φέρεται να αναφέρει ότι τότε ήταν 33 ετών και έμενε στο Παρίσι (οδός Cordiers 506, συνοικία Saint Jacques). Σύμφωνα λοιπόν με το τελευταίο αυτό έγγραφο

5. Πβ. στο ίδιο, σ. 60.

6. Στο ίδιο, σ. 41.

7. Αγγέλου, ό.π., σ. 287 (υποσ. 14).

8. Ρωξάνη Αργυροπούλου, Βενιαμίν Λέσβιος, Στοιχεία Ηθικής, Αθήνα 1994, σ. 33.

έτος γέννησης ήταν το 1765 ή και αρχές του 1766, οπότε έχουμε απόλυτη σύμπτωση των δύο εγγράφων.

Και πάλι όμως η πληροφορία δεν υιοθετήθηκε από λανθασμένη εκτίμηση, κατά τη γνώμη μας, γιατί στένευαν τα περιθώρια για τα άλλα στάδια της ζωής του ιδίως για το χρόνο παραμονής του στο Άγιον Όρος. Πήγε όμως πράγματι εκεί ο Βενιαμίν και πόσο παρέμεινε; Και ακόμη, σχετικά με το έτος γέννησής του, ήταν δυνατό ο Βενιαμίν, με τον ευθύ χαρακτήρα του, να δηλώσει ψέματα ή λανθασμένα στις γαλλικές αρχές;

Οι παλαιότεροι του Γ. Αριστείδη (1880) βιογράφοι του Βενιαμίν Πολιχνιάτης Ευστ. Γεωργιάδης (1844), Σοφ. Οικονόμου (π. 1869) και Ελευθέριος Θωμά (1876) δεν αναφέρουν μετάβασή του στο Άγιον Όρος⁹. Το ζήτημα είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τον Σοφ. Οικονόμο, ίσως και τον Μ. Γεδεών, που καθυστερημένα, το 1937, έστειλε τη βιογραφία Οικονόμου για δημοσίευση στον Μηθύμνης Διονύσιο¹⁰. Προφανώς η προσπάθεια δεν κατέληξε σε αποτέλεσμα. Το γεγονός αυτό και το ότι ο Βενιαμίν ήταν ανήλικος, ακόμη και με έτος γέννησης το 1759, δεν επιτρέπουν την υιοθέτηση της άποψης της μετάβασής του στο Άγιον Όρος. Ούτε άλλη αυθεντική μαρτυρία της εκεί παρουσίας του γνωρίζουμε, παρόλον ότι ο Βαλέτας αφήνει να εννοηθεί ότι έκανε τέτοια έρευνα¹¹, για την οποία δεν φαίνεται να υπάρχουν άλλα περιθώρια.

Πρώτος τον ανέφερε Αγιορείτη ο Σταυράκης Αναγνώστης¹², εικοσιπτά χρόνια μετά τον θάνατο του Βενιαμίν, οπότε ίσως και να είχε ατονήσει η μνήμη και να δικαιολογείται το λάθος. Οι δύο βιογράφοι Οικονόμου και Θωμά αναφέρουν μόνο ότι ακολούθησε κάποιον Αγιορείτη μοναχό (ίσως θείο του) από τη Μονή Παντοκράτορος, μαζί με τον οποίο μετέβη στο Αϊβαλί, όπου διέμεινε στο μετόχι Αγίου Νικολάου της μονής. Αν είναι έτσι, εξηγείται πώς κλήθηκε Παντοκράτορινός, χωρίς αυτό να σημαίνει και ότι πράγματι μετέβη στο Άγιον Όρος. Το ζήτημα αυτό έχει μεγάλη σημασία για την κατανόηση της προσωπικότητας και της πνευματικής συγκρότησης του Βενιαμίν, βάσει της οποίας διαμορφώθηκαν κατόπιν οι κοσμοθεωρητικές και επιστημονικές απόψεις του, που τόσο θόρυβο δημιούργησαν. Η διαμονή του λοιπόν στο Άγιον Όρος φαίνεται απίθανη, ενώ

9. Βαλέτας, ό.π., σ. 41, 44 και 51 αντίστοιχα.

10. Λάμπας, ό.π., σ. 89, 102.

11. Βαλέτας, ό.π., σ. 11, 12.

12. Η Λεσβιάς Ωδή ή ιστορικών εγκώμιον της νήσου Λέσβου..., Σμύρνη 1851, σ. 59.

για την Πίζα και τη Γαλλία οι πληροφορίες είναι λιγοστές, ιδιαίτερα για την πρώτη, για την οποία ίσως κάτι μπορούσε να προσφέρει μια έρευνα στα πανεπιστημιακά αρχεία, εφόσον βέβαια παρακολούθησε τακτικές σπουδές και δεν ήταν ακροατής. Θα άξιζε ο κόπος για τον Βενιαμίν. Για την École Polytechnique του Παρισιού πάντως δεν υπάρχουν στοιχεία¹³.

Τα κατοπινά χρόνια είναι περίπου γνωστά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποκλείεται να έλθει στο φως κάτι καινούργιο. Ίσως τότε αποκομίσουμε περισσότερη γνώση και για τον ρόλο του στην τοπική και εθνική ιστορία, και ο Βενιαμίν αποκτήσει καλύτερη θέση στη διαπραγματεύσή τους στο μέλλον.

13. E. Nicolaidis, «Les élèves grecs de l'École Polytechnique (1820-1921)», στο Gilles Grivaud (επιμ.), *La Diaspora hellénique en France*, (Πρακτικά σεμιναρίου με τον ίδιο τίτλο, Αθήνα 18 Οκτ.-1η Νοεμ. 1995), École Française d'Athènes, σειρά Champs helléniques modernes et contemporains, no 1, Αθήνα 2000, σ. 56.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ
ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ
Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΙΑ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

I

Τò òτι ò Εὐγένιος Βούλγαρης εἶχε μιὰ πυκνὴ ἀλληλογραφία στὴ διάρ-
κεια τῆς μακρᾶς ζωῆς του ἦταν γνωστὸ· μιὰ πληροφορία ποὺ μόλις πρό-
σφατα ἀξιοποιήθηκε εἶναι òτι φρόντισε ὅσο ζοῦσε νὰ συγκροτήσῃ ò
ἴδιος ἓνα δίτομο Ἐπιστολᾶριο στὸ ὁποῖο περιέλαβε, ὕστερα ἀπὸ νεότε-
ρη ἐπεξεργασία, ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ εἶχε κατὰ
καιροὺς στείλει· ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἔργο μόνο ò πρῶτος τόμος ἔχει ὡς σήμε-
ρα ἐντοπιστεῖ¹.

Ὁ Βούλγαρης δὲν φρόντισε ὅσο ζοῦσε νὰ δημοσιεύσῃ τὸ Ἐπιστολᾶριο
ποὺ συγκρότησε, ἀπὸ τὸ χειρόγραφό του ὅμως ἄρχισαν νὰ γίνονται μερικά
ἢ πληρέστερα ἀντίγραφα προκαλώντας στοὺς ὡς χθὲς μελετητὲς τῆς ἐπι-
στολογραφίας του σύγχυση, ἀφοῦ διαπίστωναν πὼς κάποια ἀπὸ τὰ ἐπι-
στολικά κείμενα τοῦ Εὐγένιου εἶχαν διπλὴ χειρόγραφη παράδοση χωρὶς νὰ
μποροῦν νὰ δικαιολογήσουν τὸ φαινόμενο.

Ἡ πρόσφατη διερεύνηση τοῦ φιλολογικοῦ αὐτοῦ γεγονότος, τῆς
συγκρότησης δηλαδὴ τοῦ Ἐπιστολαρίου ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐπιστολογράφο,
μᾶς ἐπέτρεψε, παράλληλα, νὰ διακρίνουμε πὼς ἓνα χειρόγραφο ποὺ βρί-
σκεται στὴν Ἀθήνα, στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη μὲ τὸν ἀριθμὸ 2952, ὄχι μόνο

1. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ ὅλα τὰ παραπάνω στὴ μελέτη μου «Εὐγένιος
Βούλγαρης, "Collectio Epistolica". Τὸ ἀθησαύριστο "Ἐπιστολᾶριό" του καὶ τὸ ζήτημα
τῆς διπλῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς ἐπιστολογραφίας του», Ὁ Ἐραμιστής, 27 (2009),
σ. 5-25· πρώτη ἀναφορὰ στὸ θέμα στὴν ἀνακοίνωσή μου «Ἡ ἑλληνικὴ ἀλληλογραφία
τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη. Ἐνα ἐκδοτικὸ σχέδιο», Κρατικὸ Πανεπιστήμιο Ἁγίας Πετροῦ-
πολης. Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο. Τμῆμα Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν. Ἑλλάδα
καὶ Ἁγία Πετρούπολη. Παρελθὸν καὶ παρόν. Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου 26-29 Ὀκτωβρί-
ου 2006, Ἁγία Πετρούπολη 2008, σ. 121-125.

παραδίδει τὸν πρῶτο τόμο τοῦ Ἐπιστολαρίου ἀλλὰ ἀποτελεῖ καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ συγγραφέα².

Τὸ θέμα μας ἐδῶ εἶναι νὰ παρακολουθήσουμε τοὺς δρόμους ἀπὸ τοὺς ὁποίους πέρασε αὐτὸ τὸ πολύτιμο χειρόγραφο ὡς νὰ φθάσει στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη.

II

Ὁ Εὐγένιος πέθανε στὴν Ἁγία Πετρούπολη τὸ 1806. Σύμφωνα μὲ τὴ βούλησή του ποὺ τὴν κατέγραψε στὴν ιδιόγραφη διαθήκη του, ποὺ τὴν συνέταξε τὸν προηγούμενο χρόνο τοῦ θανάτου του, τὸ 1805, «ὄσα... χειρόγραφα ἢ φιλοπνηήματα ἐμά, ἢ μεταφράσματα ἢ σημειώματα [εὐρεθοῦν κατὰ τὸν χρόνο τοῦ θανάτου μου] θέλω νὰ παραδοθῶσιν εἰς τὸν ἐν Μόσχα διατρίβοντα Ζῶν Ζωσιμᾶν, διδοῦς αὐτῶ ἐξουσίαν σὺν τοῖς αὐταδέλφοις αὐτοῦ, νὰ μεταχειρισθῶσιν [αὐτὰ] ὡς θέλουσιν»³.

Ἡ τελευταία του βούληση ἔγινε σεβαστὴ καὶ τὰ κατάλοιπά του παραδόθηκαν στὸν Ζῶη Ζωσιμά. Ἀπὸ τὰ κατάλοιπα αὐτὰ οἱ Ζωσιμάδες θὰ ἀρχίσουν νὰ δημοσιεύουν μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Εὐγένιου ἔργα του, πρωτότυπα ἢ μεταφράσεις ποὺ εἶχε ἐκπονήσει καὶ δὲν εἶχε φροντίσει, γιὰ διάφορους λόγους, νὰ δημοσιεύσει ὅσο ζοῦσε.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων χειρογράφων τοῦ Βούλγαρη ποὺ ἔφτασαν στοὺς Ζωσιμάδες ἦταν καὶ τὸ Ἐπιστολάριό του, ἔργο ποὺ δὲν εἶχε δημοσιευτεῖ, ὅπως εἴπαμε, ὡς τὸ θάνατό του.

Οἱ παραπάνω πληροφορίες ἐξάγονται ἔμμεσα ἀπὸ ὄσα στέλνει ὁ Ζῶης Ζωσιμᾶς τὸ 1823, δεκαεπτὰ χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βούλγαρη, στὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο. Συγκεκριμένα στὸ αἶτημα τοῦ Οἰκονόμου νὰ τοῦ στείλει πονήματα τοῦ Βούλγαρη ποὺ δὲν εἶχαν τυπωθεῖ, ὁ Ζωσιμᾶς ἱκανοποιεῖ τὴν ἐπιθυμία του καὶ τοῦ στέλνει μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Παππαδόπουλο ἀπὸ τὴ Μόσχα στὴν Ἁγία Πετρούπολη, ὅπου διέμενε ὁ Οἰκονόμος, ἔργα τοῦ Βούλγαρη ποὺ σώζονταν ἀκόμα σὲ χειρόγραφη μορφή.

Τὸ γράμμα τοῦ Ζῶη Ζωσιμᾶ βρίσκεται στὸ Ἀρχεῖο Οἰκονόμων ποὺ φυλάσσεται στὸ Κέντρο Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν⁴ καὶ θὰ δημοσιευθεῖ στὸν τρίτο τόμο τῆς Ἀλληλογραφίας τοῦ

2. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Εὐγένιος Βούλγαρης...», ὁ.π., σ. 13-25.

3. Βλ. τὸ κείμενο στὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ αἰοδίου Εὐγένιου τοῦ Βουλγάρου καὶ τινων ἄλλων μεταπτυπωθέντων*, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Γεωργίου Αἰνιάνου, Ἀθήνα 1838, σ. λη'.

4. Φάκ. III, ἀρ. 206.

Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου ποὺ ἐπιμελοῦνται ὁ Κώστας Λάμπας καὶ ἡ Ρόδη Σταμούλη. Μοῦ ἐπέτρεψαν ὥστόσο νὰ τὸ συμβουλευτῶ, καὶ δημοσιεύω ἐδῶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο συνημμένα στὴν ἐπιστολὴ σημειώματα τοῦ Ζωσιμᾶ ποὺ ἀφορᾶ ἄμεσα τὸ θέμα μου. Τοὺς εὐχαριστῶ ἐγκάρδια γιὰ τὴ συναδελφικὴ τους χειρονομία, ὅπως καὶ γιὰ τὰ ποικίλα ἄλλα στοιχεῖα ποὺ ἔθεσαν στὴ διάθεσή μου.

Ὁ Ζωσιμᾶς λοιπὸν ἐπισυνάπτει στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο τὸ ἀκόλουθο σημείωμα⁵:

Σημείωσις τῶν μὴ τύποις ἐκδοθέντων χειρογράφων βιβλίων τοῦ αἰοδίου Ἀρχ(ιεπισκόπου) Εὐγένιου τοῦ Βουλγάρου, ἀπεσταλμένων ἐκ Νίζνης.

Α'. Ἐπιστολάριον Ἰδιόγραφόν του, ὁμοῦ καὶ ἀντίγραφον τοῦ αὐτοῦ ἀτελές. —

Β'. Ὑποτύπωσις, ἢ ὑπόμνημα φιλοσοφικὸν τοῦ κατὰ ἄνθρωπον νοῦ. — Ἐκ τοῦ Ἁγγλου Δωκίου. —

Γ'. Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις, ἐν ἣ δέικνται τὸ αὐτόπιστον τῆς ἀθθεντίας τῶν θείων Εὐαγγελίων, καὶ τὸ βέβαιον τῆς μαρτυρίας τῶν Ἱερῶν εὐαγγελιστῶν.

Δ'. Σχεδιάσμα περὶ τῆς ἀνεξίτησκειας, ἢτοι περὶ τῆς εὐλόγου ἀνοχῆς τῶν ἑτεροθρήσκων.

Ε'. Ἐπιτομὴ τῆς περὶ τῆς Γυμναστικῆς τέχνης Ἱερωνύμου τοῦ Ἑρμείου Πραγματείας.

Μόσχα — τῆ 28ῃ Ἰουλλίου 1823

Προφανῶς τὸ πρῶτο στὸν κατάλογο εἶναι τὸ χειρόγραφο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, τὸ «Ἐπιστολάριον Ἰδιόγραφόν του». Γιὰ αὐτὸ θὰ μιλήσουμε ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀπὸ τὴν τύχη καὶ τῶν ἄλλων χειρογράφων φωτίζεται ἡ πορεία τὴν ὁποία ἀκολούθησε καὶ τὸ χειρόγραφο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, θὰ μιλήσουμε τελικὰ γιὰ τὴν τύχη ὅλων ἐκείνων ποὺ ἔφτασαν στὰ χέρια τοῦ Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου τὸ 1823 στὴν Πετρούπολη.

III

Εἶναι γνωστὸ πῶς ὁ Οἰκονόμος ἐγκατέλειψε τὴν Κωνσταντινούπολη τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1821, μετὰ τὰ βίαια ἐπεισόδια ποὺ ξέσπασαν ἐκεῖ· κατέφυγε στὴν Ὁδησσὸ καὶ ἀπὸ τὴν Ὁδησσὸ ἀναχώρησε γιὰ τὴν Πετρούπολη τὸν Αὐγούστο τοῦ 1822. Τὸ ταξίδι ποὺ θὰ τὸν ὀδηγήσει στὴν Ἑλλάδα, ὅπου θὰ ἐγκατασταθεῖ μόνιμα, θὰ ἀρχίσει τὸν Μάιο τοῦ 1834.

Ἐφτασε στὸ Ναύπλιο τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1834⁶ ἔχοντας προφανῶς ἀνά-

5. Πανομοιότυπό του βλ. πιδ κάτω σὴ σ. 146.

6. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὶς μετακινήσεις τοῦ Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου στὴν

μεσα στις άποσκευές του και τὰ χειρόγραφα μὲ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Βούλγαρη πού, ὅπως εἶδαμε, τοῦ εἶχε ἐμπιστευτεῖ ὁ Ζώης Ζωσιμάς τὸ 1823.

Τὴν ἐκτίμηση αὐτὴ μᾶς τὴν ἐπιτρέπει τὸ γεγονὸς πὼς ὁ γιός του, ὁ λόγιος Σοφοκλῆς Οἰκονόμος, σὲ μελέτες του ἀναφέρεται ἀπὸ διάφορες ἀφορμὲς σὲ κάποια τουλάχιστον ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ Βούλγαρη πού εἶχαν μείνει στὴν οἰκογένειά του. Γιὰ παράδειγμα, σὲ σημείωση πού ὑπάρχει σὲ μελέτη του ἡ ὁποία δημοσιεύτηκε τὸ 1864 ἀναφέρει πὼς ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης μετέφρασε τὸ ἔργο τοῦ Ἰερωνύμου «περὶ τῆς γυμναστικῆς τέχνης» καὶ δηλώνει πὼς τὸ αὐτόγραφο χειρόγραφο τῆς μετάφρασῆς του «κατακοσμεῖ τὴν ἡμετέραν βιβλιοθήκην»⁷. Πρόκειται γιὰ τὸ τελευταῖο χειρόγραφο πού ἀναφέρεται στὸ σημείωμα πού ἐπισυνάπτεται στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ζώης Ζωσιμά.

Στὴ βιβλιοθήκη του ὅμως βρισκόταν καὶ τὸ χειρόγραφο πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα. Δημοσιεύοντας μιὰν ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγένιου στὸ περιοδικὸ *Χρυσάλλης* τὸ 1866 ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος ἀναφέρει σὲ κάποια σημείωση: «Ἀπόκειται κατ' εὐκληρίαν... τῆ ἡμετέρα βιβλιοθήκη... καὶ μέρος τῆς τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀοιδίου [Εὐγενίου] συλλογῆς ἐν χειρογράφῳ, πολυτιμότητῳ μὲν ἄλλως τε καὶ ἄτε φέροντι πλὴν ἄλλων ἰδιοχείρων παρασημειώσεων καὶ πίνακα ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πατρὸς γεγραμμένον... Ἐκ τινος δ' ἐν σελίδι 290 παρασημειώματος αὐτοῦ δῆλον γίνεται ὅτι καὶ δεῦτερον εἶχε τόμον ἄλλας περιέχοντα ἐπιστολάς αὐτοῦ»⁸. Πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο πού καταγράφεται πρῶτο στὸ σημείωμα πού εἶχε ἐπισυνάψει στὴν ἐπιστολὴ του ὁ Ζώης Ζωσιμάς. Ὅλα τὰ παραπάνω χαρακτηριστικὰ τὰ συναντοῦμε στὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Εὐγένιου πού, ὅπως εἶπαμε, σώζεται σήμερα στὴν Ἀθήνα, στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 2952: περιέχει αὐτόγραφες «παρασημειώσεις» τοῦ Βούλγαρη, ὁ πίνακας τῶν περιεχομένων εἶναι «ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πατρὸς γεγραμμένος», στὴ σελίδα 290 ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη αὐτόγραφη σημείωσή του ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξάγουμε πράγματι τὸ συμπέρασμα πὼς ὑπῆρχε καὶ δεῦτερος τόμος τοῦ Ἐπιστολαρίου: «Μετεγράφη αὕτη [ἡ ἐπιστολὴ] καὶ ἀλλαχοῦ, ἐν τῷ Β' Τόμῳ», δηλώνει ὁ ἴδιος ὁ Βούλγαρης⁹.

Εἰσαγωγὴ τοῦ Κώστα Λάππα στὴν ἔκδοση τῆς ἀλληλογραφίας του: *Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων*, Ἀλληλογραφία, τ. Α', 1802-1817, ἐπιμέλεια Κώστας Λάππας - Ρόδη Σταμούλη, Ἀθήνα 1989, σ. λθ'-μγ'.

7. *Δωροκλείδας, ὁ Θηραῖος ἀθλητῆς ἦτοι Θηραϊκῆς ἀνεκδότου ἐπιγραφῆς διαφώτισις*, Ἀθήνα 1864, σ. 12-13 σημ. (δ).

8. «Εὐγενίου Βουλγάρως, Ἐπιστολὴ πρὸς Ἰωάν. Τζανέτην», *Χρυσάλλης* 4 (φυλλάδιον 77 / 15 Μαρτίου 1866), σ. 97 σημ. (α).

9. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ ὅλα αὐτὰ στὸ Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Εὐγένιος Βούλγαρης...», ὁ.π., σ. 17.

Ἄν τὰ παραπάνω πείθουν πὼς τὰ χειρόγραφα τοῦ Βούλγαρη ἔμειναν, ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1860 τουλάχιστον, στὴν οἰκογένεια Οἰκονόμου, τὰ στοιχεῖα πού θὰ προσκομίσουμε στὴ συνέχεια θὰ πείσουν, νομίζω, πὼς οἱ τύχες τους χωρίζουν στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα: τὸ Ἐπιστολάριο ὁδηγεῖται πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὰ ἄλλα θὰ παραμείνουν στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ἀγοραστοῦν ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Συγγρὸ καὶ νὰ ὁδηγηθοῦν περὶ τὸ 1891 στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη.

IV

Ὁ Μανουὴλ Γεδεών τὸ 1882 ἀρχίζει νὰ δημοσιεύει στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Βούλγαρη¹⁰. Τὰ κείμενα πού ἐκδίδει ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Εὐγένιου. Ἀποδείξη γιὰ τὴν ταυτότητα τῆς πηγῆς πού χρησιμοποίησε ὁ Γεδεών ἀποτελεῖ ἡ ἀντίδραση πού δημιούργησε ἡ δημοσίευση τοῦ δευτέρου ἐπιστολικὸ κειμένου καὶ ἡ ἀπάντησή τὴν ὁποία ἔδωσε ὁ Γεδεών.

Τὸ δεῦτερο λοιπὸν ἐπιστολικὸ κείμενο πού εἶχε ὡς ἀποδέκτη τὸν πατριάρχη Σεραφεῖμ Β' δημοσιεύτηκε στὸ τέταρτο τεῦχος τῆς 27ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1882 τοῦ τρίτου τόμου τοῦ περιοδικοῦ¹¹. Στὸ δέκατο τέταρτο ὅμως τεῦχος τοῦ ἴδιου τόμου τοῦ περιοδικοῦ ὁ ἀρχιμανδρίτης Ε. Βουλισμάς, ὁ ὁποῖος εἶχε στὰ χέρια του ἀντίγραφο τοῦ ἐπιστολικὸ κειμένου, ἀντίγραφο πού εἶχε προέλθει ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τῆς ἐπιστολῆς πού εἶχε στείλει στὸν Σεραφεῖμ Β' καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ κείμενο ὅπως τὸ εἶχε συμπεριλά-

10. Πρῶτο, ἓνα ἐπιστολικὸ κείμενο πρὸς τὸν πατριάρχη Σαμουὴλ Χαντζερὴ πού δημοσιεύτηκε στὸ τχ. 46 (1η Σεπτεμβρίου 1882): Μ. Γεδεών, «Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρως, Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πατριάρχη Σαμουὴλ Χαντζερὴν», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 2 (1881-1882), σ. 747-749. Σὲ μονόφυλλο μὲ ἡμερομηνία 1η Ὀκτωβρίου 1875 ὁ Γεδεών ἀνήγγελλε πὼς σὲ ὑπὸ ἔκδοση ἔργο του πού θὰ εἶχε τὸν τίτλο «Μεσαιωνικὴ Ἀνθολογία» θὰ δημοσίευε μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐπιστολὴ «Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρως». Τὸ ἔντυπο ὅμως αὐτὸ δὲν κυκλοφόρησε («ἐξεδόθησαν 32 σελίδες, καεῖσαι εἰς τὸ σπῆτι τοῦ Ἐλευθερίου [Θωμᾶ]», σύμφωνα μὲ σημείωση πού σώζεται στὸ τέλος ἀντιτύπου τοῦ μονόφυλλου πού ὑπάρχει στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη στὴν Ἀθήνα). Κατὰ συνέπεια δὲν γνωρίζουμε ποιὰ ἀπὸ τίς ἐπιστολὲς τοῦ Βούλγαρη καὶ κυρίως ἀπὸ ποιὰ πηγὴ θὰ τὴν ἀντλοῦσε. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀναγγελία βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Δημοσιεύματα Μανουὴλ Γεδεών. Ἀναλυτικὴ ἀναγραφὴ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, 19-20 (1969-1970), ἀρ. 20α, σ. 13-14. Στὸ σχέδιό του ἐπανέρχεται ἐν μέρει ἐξαγγέλλοντας μία «Ἀνθολογίαν Βυζαντινῆν» ἀπὸ τῶν στηλῶν τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας*, 2 (1881-1882), σ. 766-769.

11. Μ. Γεδεών, «Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρως, Ἀνέκδοτος ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πατριάρχη Σεραφεῖμ Β'», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 3 (1882-1883), σ. 54-62.

βει ὁ Βούλγαρης στὸ Ἐπιστολάριό του, σημειώνει τὶς διαφορετικὲς γραφῆς ποὺ ὑπάρχουν ἀλλὰ καὶ ἑλλείποντα στοιχεῖα: ἡ προσφώνηση, ἡ χρονολογία καὶ ἡ ὑπογραφή τοῦ ἐπιστολογράφου¹². Ὁ Γεδεὼν ἀπολογούμενος γιὰ τὴν πιστότητα τῆς πηγῆς ποὺ χρησιμοποίησε δηλώνει σὲ μιὰν «Ἐπισημείωσιν» τὴν ὁποία δημοσιεύει στὸ τέλος τῶν παρατηρήσεων τοῦ Βουλισμᾶ: «Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βουλγάρους πρὸς τὸν Σεραφεὶμ Β΄ εὕρηται ἐν κώδικι, ὅστις, καθ' ἃ παρέδωκαν ἡμῖν, ἐστὶν ἰδιόγραφος τοῦ Βουλγάρους»¹³. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὸ ἀνέκδοτο «Ἐπιστολάριον Ἰδιόγραφόν του» ποὺ εἶχε στείλει ὁ Ζώης Ζωσιμάς στὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο τὸ 1823 καὶ τὸ ὁποῖο χρησιμοποίησε ὁ Γεδεὼν.

Ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ ὁ Γεδεὼν συνέχισε νὰ δημοσιεύει ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Βούλγαρη καὶ τὰ ἐπόμενα χρόνια.

Τὸ 1883 στὴ μελέτη του γιὰ τὴν Ἀθωνιάδα δημοσιεύει ἕνα ἀκόμα ἐπιστολικὸ κείμενο τοῦ Βούλγαρη ποὺ ἀπευθυνόταν πρὸς τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλο Ε΄ ἀντλώντας τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ¹⁴. Σὲ ἐπόμενο τεῦχος τοῦ ἴδιου τόμου τοῦ περιοδικοῦ δημοσιεύει μελέτη μὲ τὸν τίτλο «Γεράσιμος Κυζίκου ὁ Χρυσοσκουλαῖος», στὴν ὁποία ἐκδίδει ἕνα ἀκόμα ἐπιστολικὸ κείμενο ποὺ ὁ Βούλγαρης εἶχε ἀπευθύνει στὸ μητροπολίτη Κυζίκου Γεράσιμο¹⁵.

Τὸ 1884 στὴ μελέτη του «Λόγιοι καὶ βιβλιοθῆκαι τῆς ἐν Ἄθω Μονῆς Ἰβήρων» δημοσιεύει δέκα ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Βούλγαρη πρὸς τοὺς Ἰβηροῖτες Ἰωακείμ, Μελέτιο, Θεόκλητο, Ραφαήλ καὶ Νεόφυτο¹⁶.

Τὸ 1888 στὴ μελέτη του «Ὁρθοδόξων μητροπολιτῶν οἱ ἐκδιδόμενοι κατάλογοι συμπληρούμενοι» δημοσιεύει ἕνα ἐπιστολικὸ κείμενο ποὺ ὁ Βούλγαρης εἶχε ἀπευθύνει στὸ μητροπολίτη Σμύρνης Νεόφυτο¹⁷.

12. Δημοσιεύτηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή «Ἐπιστολιμαία σημειώσεις περὶ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρους», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 3 (1882-1883), 205-206.

13. Στὸ ἴδιο, σ. 206. Προκαλεῖ ἐντύπωση τὸ πῶς ἀκόμα καὶ ὁ ὀξυδερκῆς Γεδεὼν δὲν μπόρεσε νὰ ἐντοπίσει τὴν αἰτία ποὺ τὰ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ εἶχαν προέλθει ἀπὸ τὸ Ἐπιστολάριό του διέφεραν ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν προέλθει ἀπὸ τὸ πρωτότυπο μιᾶς ἐπιστολῆς.

14. «Δύο ἀνέκδοτα γράμματα περὶ τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 3 (1882-1883), σ. 686 κ.έ. Τὸ ἐπιστολικὸ κείμενο δημοσιεύτηκε στὸ τεῦχος ΜΕ΄ τῆς 16ης Αὐγούστου τοῦ 1883, στίς σελίδες 699-700.

15. Ἡ μελέτη δημοσιεύτηκε στὸ τεῦχος ΝΑ΄ τῆς 27ης Σεπτεμβρίου τοῦ 1883, σ. 793-795· τὸ ἐπιστολικὸ κείμενο στὴ σ. 795.

16. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 4 (1883-1884), σ. 478 κ.έ. Δημοσιεύτηκε στὸ τεῦχος ΛΓ΄ τῆς 25ης Μαΐου τοῦ 1884· τὰ ἐπιστολικά κείμενα στίς σελίδες 509-512 καὶ 523-524.

17. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 8 (1888), σ. 398 κ.έ.: τὸ ἐπιστολικὸ κείμενο στὴ σελίδα 402.

Τέλος τὸ 1890 δημοσιεύει στὸ ἴδιο περιοδικὸ «Εὐγενίου Βουλγάρους ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἱατρὸν Ἰωάννην Ρίζον Μανέ»¹⁸.

Συνολικὰ ὁ Γεδεὼν δημοσίευσε ἀπὸ τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Βούλγαρη δεκαεξὶ ἐπιστολικά κείμενα, ἐκεῖνα ποὺ, κατὰ τὴ σειρὰ ποὺ δημοσιεύτηκαν, ἔχουν τοὺς ἀκόλουθους ἀριθμοὺς στὸν Πίνακα ποὺ ἔγραψε μὲ τὸ χέρι του ὁ Βούλγαρης στὸ τέλος τοῦ πρώτου τόμου τοῦ Ἐπιστολαρίου του¹⁹: πη, οβ, μδ, μβ, κα, λθ, μ, ν, να, νε, νς, νζ, νη, νθ, μθ, ξη.

Τὸ γεγονὸς πῶς ὁ Γεδεὼν δημοσιεύει ἀπὸ τὸ 1882 ὡς τὸ 1890 κείμενα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ Ἐπιστολάριο θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὴ διατύπωση τῆς ὑπόθεσης ὅτι ὡς τὸ 1890 αὐτὸς ἦταν ὁ νέος κτήτορας τοῦ χειρογράφου τοῦ Βούλγαρη. Ὑπόθεση εὐλογη ἀλλὰ τελικὰ ἐσφαλμένη, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Γεδεὼν ἐκδίδοντας τὸ 1883 σὲ δύο διαφορετικὲς μελέτες τοῦ ἐπιστολικὰ κείμενα τοῦ Βούλγαρη γράφει στὴν πρώτη ἀπὸ αὐτές: «Ἡ τοῦ Εὐγενίου ἐπιστολὴ ἐστὶ μία τῶν δύο ἢ τριῶν, ἃς οὗτος πέμπει πρὸς τὸν πατριάρχη Κύριλλον Ε΄, αὐταὶ δὲ μετὰ τινος ἱκετηρίας τῶν μαθητῶν τῆς σχολῆς κείνται ἐν ἰδίῳ χειρογράφῳ, ἀποτεθησαυρισμένῳ παρὰ τῷ πατρώζοντι πρίγκιπι Γ. Α. Μαυροκορδάτῳ»²⁰. Ἡ «ἱκετηρία ὡς ἐκ τῶν Μαθητῶν τῆς Σχολῆς» εἶναι ἕνα κείμενο ποὺ μὲ αὐτὴ τὴν ἐπιγραφή περιέχεται μόνο στὸ ἰδιόγραφο Ἐπιστολάριο τοῦ Βούλγαρη²¹· κατὰ συνέπεια, σὲ αὐτὸ τὸ χειρόγραφο ἀναφέρεται. Στὴ δεύτερη μελέτη του εἶναι περισσότερο ἀποκαλυπτικός: «ἐν κώδικι ἀνεκδότων ἐπιστολῶν τοῦ κλεινοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρους ἀποτεθησαυρισμένῳ ἐν τῇ πλουσίᾳ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἐν Βιέννῃ πρίγκιπος Γεωργίου Ἀλ. Μαυροκορδάτου κείται μεταξὺ ἄλλων καὶ ἡ δημοσιευομένη...». Μᾶς δίνει δηλαδὴ ὁ ἴδιος ὁ Γεδεὼν τὴν πληροφορία πῶς ἀπὸ τὸ 1883 τουλάχιστον τὸ χειρόγραφο βρισκόταν στὸ ἐξωτερικὸ, στὴ Βιέννη στὰ χέρια τοῦ συλλέκτη Γεωργίου Μαυροκορδάτου.

Μένει νὰ προσδιορίσουμε τὸ χρονικὸ ὄριο μετὰ τὸ ὁποῖο τὸ χειρόγραφο ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Σοφοκλῆ Οἰκονόμου καί, ζητούμενο παράλληλο, ποῖος ἦταν ὁ ρόλος ποὺ διαδραμάτισε ὁ Γεδεὼν.

18. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 10 (1890), σ. 162-164. Ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Γεδεὼν λείπουν οἱ δύο τελευταῖες φράσεις τοῦ ἐπιστολικοῦ κειμένου.

19. Ὁ πίνακας δημοσιεύεται στὴ μελέτη μου «Εὐγένιος Βούλγαρης...», ὁ.π., σ. 19-25.

20. Μ. Γεδεὼν, «Δύο ἀνέκδοτα γράμματα περὶ τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 3 (1882-1883), σ. 686. Δημοσιεύτηκε στὸ τχ. 44 (9 Αὐγούστου 1883).

21. Στὸν αὐτόγραφο πίνακα τοῦ Βούλγαρη ἔχει τὸν ἀριθμὸ μ.ε.

V

Ο Σοφοκλής Οικονόμος σχεδίαζε να δημοσιεύσει τρίτομη «Συλλογήν ανέκδοτων ἑλληνικῶν ἐπιστολῶν», σύμφωνα με ὅσα εἶχε ἀναγγεῖλει τὸ 1867· καὶ ἀνάμεσα στὶς ἐπιστολὲς ποὺ θὰ ἐξέδιδε θὰ ἦταν καὶ τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη²². Καθὼς τὸ σχέδιό του δὲν μπόρεσε νὰ τὸ πραγματοποιήσει ὡς τὸ θάνατό του (1877), μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε πολὺ πιθανὸ πὼς ὡς τότε, τὸ 1877, τὸ πολῦτιμο αὐτὸ χειρόγραφο ἔμεινε στὰ χέρια του· κατὰ συνέπεια γιὰ τὴν τύχη τοῦ χειρογράφου τὸ ἐπίμαχο διάστημα θὰ πρέπει νὰ περιοριστεῖ ἀνάμεσα στὸ 1877 καὶ τὸ 1883.

Ὁ Γεδεὼν εἶχε γνωρίσει τὸν Οἰκονόμο τὸ θέρος τοῦ 1869, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος²³, καὶ διατήρησαν ἔκτοτε στενὴ ἐπαφή. Τὸ 1870 γιὰ παράδειγμα ὁ Σοφοκλής Οἰκονόμος προωθεῖ γιὰ δημοσίευση στὸ περιοδικὸ *Πανδώρα* τὸ κείμενο μιᾶς ἐπιστολῆς τοῦ Νικολάου Λογάδου σχετικὴ μετὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ λεξικοῦ «Κιβωτὸς» ποὺ τοῦ εἶχε στείλει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη «ὁ χρηστὸς καὶ φιλόκαλος νέος κ. Μανουὴλ Γεδεῶν, ὁ μετὰ ζήλου πολλοῦ ἐγκύπτων εἰς τὰς τῆς ἡμετέρας φιλολογίας ἐρεύνας»²⁴. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1877 ὁ Γεδεὼν βρίσκεται στὴν Ἀθήνα²⁵, καὶ μποροῦμε νὰ υποθέσουμε πὼς θὰ συναντήθηκε μετὰ τὸν Οἰκονόμο καὶ θὰ ἔγινε οἰκεῖος καὶ μετὰ τὴν οἰκογένειά του. Δυόμιση μῆνες ἀργότερα ὁ Σοφοκλής Οἰκονόμος θὰ πεθάνει καὶ ὁ νεαρὸς Γεδεὼν θὰ ἐκφωνήσει τὸν ἐπικήδειο· αὐτὸς τὸν ἐπικήδειο, στὸ μητροπολιτικὸ ναό, καὶ ὁ Τιμολέων Φιλίμων τὸν ἐπιτάφιο στὸ νεκροταφεῖο²⁶.

22. Ἀντίτυπο τῆς Ἀγγελίας του, μετὰ ἡμερομηνία 1η Μαΐου 1867, σώζεται στὸ «Ἀρχεῖο Οἰκονόμων» τοῦ ΕΛΙΑ. Τὴν πληροφορία ἀντλῶ ἀπὸ ὅσα ἀναφέρει ὁ Κώστας Λάππας στὴν Εἰσαγωγὴ τῆς Ἀλληλογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου (βλ. ἐδῶ, σ. 137-138 σημ. 6), τ. Α', σ. ιθ' σημ. 8.

23. Ἀποσημειώματα Χρονογράφων 1780-1800-1869-1913, Ἀθήνα 1932, σ. 316.

24. *Πανδώρα*, 20 (1870), σ. 411-412· τὸ χωρίο στὴ σ. 412.

25. «Ζητηθεὶς... τῆ 31 Μαΐου φιλικῶς, δῆθεν, ὑπὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς ἀστυνομίας, ἀνεχώρησα [ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη] τῆ 1 Ἰουνίου κρυφίως εἰς Ἀθήνας», Ἀποσημειώματα..., σ. 13.

26. Βλ. «Λόγος ἐπικήδειος εἰς Σοφοκλέα Κ. Οἰκονόμου τὸν ἐξ Οἰκονόμων, ἐκφωνηθεὶς τῆ 3 Σεπτεμβρίου 1877 ἐν τῷ ἱερῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν», Λόγοι ἐκφωνηθέντες ἐν τῇ κηδείᾳ Σοφοκλέους Κ. Οἰκονόμου τὸν ἐξ Οἰκονόμων ὑπὸ Μανουὴλ Ἰ. Γεδεῶν ἐν τῷ ναῷ καὶ Τιμολέοντος Ἰ. Φιλίμωνος ἐν τῷ νεκροταφεῖῳ, Ἀθήνα 1877, σ. 1-10. Στὸ κείμενο τοῦ λόγου ὑπάρχουν ἀναφορὲς ποὺ ἀναδεικνύουν τὴν σχέση, εἴτε ἀμεση εἴτε ἐπιστολική, ποὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, τοῦ νεαροῦ τότε Μανουὴλ Γεδεῶν μετὰ τὸν πρεσβύτερο Σοφοκλή Οἰκονόμο: «ἀφῆκεν ἡμᾶς στερουμένους τῶν διὰ φωνῆς ζώσης συμβουλῶν τοῦ πολυμαθοῦς φιλοσόφου καὶ ἱατροῦ» ἢ «ἔγραφέ μοι ὁ ἀοίδιμος φίλος πρὸ ὀκταετίας».

Δὲν γνωρίζουμε πόσο καιρὸ ἀκόμα ὁ Γεδεὼν ἔμεινε στὴν Ἀθήνα –στὴν Κωνσταντινούπολη πάντως τὸν ἐντοπίζουμε τὸν Ἰούνιο τοῦ ἐπόμενου χρόνου²⁷–, μποροῦμε ὡστόσο νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ οἰκεῖος πλέον στὴν οἰκογένεια Οἰκονόμου θὰ ζήτησε, ὅσο χρόνο διέμεινε στὴν Ἀθήνα, νὰ συμβουλευτεῖ κάποια ἀπὸ τὰ βιβλία, χειρόγραφα καὶ ἔντυπα, ποὺ βρίσκονταν στὴ βιβλιοθήκη τῆς οἰκογένειας. Ἐκεῖ ἴσως εἶδε γιὰ πρώτη φορά τὸ Ἐπιστολάριο τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ ἀντιγράψει κάποια τουλάχιστον ἀπὸ τὰ ἐπιστολικά κείμενα ποὺ περιεῖχε καὶ τὰ ὁποῖα κίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον του.

Τὸ ὅτι ὁ Γεδεὼν εἶχε κρατήσει ἀντίγραφα ἀπὸ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ Ἐπιστολαρίου διαφαίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ εἰσάγει τὴ δημοσίευση τῆς πρώτης ἐπιστολῆς τοῦ Βούλγαρη: «Ἐκ τῶν παρ' ἐμοὶ τεθησαυρισμένων ποικίλων χαρτίων ἀποσπῶν...» καὶ μετὰ τρόπο περισσότερο ἐμφανῆ ὅταν δημοσιεύει ἕνα ἐπιστολικὸ κείμενο πρὸς τὸν μητροπολίτη Σμύρνης τὸ 1888, ἐποχὴ ποὺ κατὰ τὴ δῆλωσή του τὸ χειρόγραφο βρισκόταν στὰ χέρια τοῦ Μαυροκορδάτου: «πρὸς τὸν Νεόφυτον [μητροπολίτη Σμύρνης] εὑρηται παρ' ἐμοὶ ἡ ἐξῆς ἐπιστολὴ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως». «Παρ' αὐτῷ» βεβαίως βρισκόταν ἀντίγραφο τοῦ ἐπιστολικοῦ κειμένου, διότι τὸ χειρόγραφο ποὺ τὸ παρέδιδε βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1883 τουλάχιστον στὴν ἰδιοκτησία τοῦ συλλέκτη Γεωργίου Μαυροκορδάτου.

Ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ ἕνα σημείωμα, γραμμένο μετὰ τὸ 1877 ἀπὸ μία ἀπὸ τὶς θυγατέρες τοῦ Σοφοκλή Οἰκονόμου, ἡ λογιόσυνη δὲν μεταδόθηκε καὶ δὲν κληροδοτήθηκε στὰ μέλη τῆς οἰκογένειάς του. Ἡ σύζυγος τοῦ Σοφοκλή πούλησε λίγα χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του ἕνα σημαντικὸ ἀριθμὸ χειρογράφων ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη του καὶ μετὰ τὸ ποσὸ ποὺ εἰσέπραξε ἀγόρασε μετοχές²⁸. Ἡ νοοτροπία αὐτὴ ἐπιτρέπει νομίζω νὰ υποθέσουμε πὼς ὁ οἰκεῖος πλέον τῆς οἰκογένειας Μανουὴλ Γεδεῶν, ὁ ὁποῖος παρέμεινε στὴν Ἀθήνα καὶ μετὰ τὴν ἐκδημία τοῦ Σοφοκλή, νὰ ἔγινε κοινωνὸς τῶν προθέσεων τῆς νὰ πουλήσει μέρος τουλάχιστον τῶν πολυτίμων χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης Οἰκονόμου καὶ ἴσως νὰ ἀνέλαβε νὰ τοὺς διευκολύνει μεσολαμβάνοντας στὸν Μαυροκορδάτο, γνωστὸ καὶ πλούσιο συλλέκτη, γιὰ νὰ ἀγοράσει τὸ πολυτιμότερο ἴσως χειρόγραφο τῆς βιβλιοθήκης, ἐκεῖνο ποὺ ὁ

27. Πολυχρόνης Ἐνεπεκίδης, *Χρηστομάνος – Βικέλας – Παπαδιαμάντης, Ἐπιστολαὶ Μαξίμου Μαργουινίου, Ἐπισκόπου Κυθήρων...*, Ἀθήνα 1970, σ. 116.

28. Τὸ σημείωμα σώζεται στὸ πρῶτο φύλλο τετραδίου στὸ ὁποῖο περιέχεται «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ Σ. Κ. Οἰκονόμου»· τώρα τὸ τετράδιο στὸ «Ἀρχεῖο Οἰκονόμων» τοῦ ΕΛΙΑ.

Ίδιος ὁ Γεδεών θὰ χαρακτηρίσει ἀργότερα ὡς «κώδι[κα]... ἰδιόγραφο[ν] τοῦ Βουλγάρεως».

Θυμίζω παράλληλα πὼς οἱ σχέσεις τοῦ Γεδεών με τὸν Μαυροκορδάτο ἦταν στενές, καθὼς ὁ δεύτερος χρησιμοποίησε τὶς γνώσεις καὶ τὶς γνωριμίες τοῦ Γεδεών προκειμένου νὰ ἐμπλουτίσει τὴ συλλογὴ του με νέα χειρόγραφα. Ὁ Γεδεών μάλιστα τοῦ στέλνει ὡς δῶρο κάποια χειρόγραφα, ἀπολαμβάνοντας ὡς ἀνταπόδοση τὶς χορηγίες τοῦ Μαυροκορδάτου γιὰ τὴν ἔκδοση βιβλίων του. Γιὰ παράδειγμα, τὸ 1882 στὴ μελέτη του «Μανουῆλ τοῦ Φιλῆ ἱστορικὰ ποιήματα» ὁ Γεδεών ἀναφέρει πὼς τὸ ποίημα τοῦ Φιλῆ ποὺ δημοσιεύει «ἀπόκειται... ἐν κώδηκι, ὃν μετὰ πολλῶν κόπων κτησάμενος ἀπέστειλα τῷ πατρῷζοντι πρίγκηπι Γεωργίῳ Ἀλ. Μαυροκορδάτῳ, κρίνων ὅτι ἀσφαλῶς ἐλλιμενίζονται ἐν τῇ βασιλικῇ ὄντως βιβλιοθήκῃ τοῦ μεγατίμου φίλου καὶ λαμπροῦ προστάτου τῶν ἐπὶ τῆς μεσήλικος ἐθνικῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας ἐρευνητῶν τὰ πολύτιμα διανοητικὰ προϊόντα τῆς παρελθούσης ἐκείνης μεγαλοφυῶς ἐποχῆς»²⁹. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ περιέρχεται στὴν κατοχὴ τοῦ Γεδεών ἓνα χειρόγραφο «περιέχον αὐτογράφους ἐλλήνων λογίων ἐπιστολὰς συνεδραμένας»· τὸ μελέτησε καὶ «τὸ ἐπεμψ[ε] δῶρον εἰς τὸν... φίλον... Γεώργιον Μαυροκορδάτον»³⁰. Στὸ ἴδιο αὐτὸ χρονικὸ διάστημα, ὁμολογεῖ ὁ Γεδεών τὸ 1934: «εἰς αὐτὸν [τὸν Μαυροκορδάτο] ὀφείλω καὶ ἐγὼ τὴν ἔκδοσιν τῶν “Χρονικῶν τῆς πατριαρχικῆς ἀκαδημίας” (1883), καὶ τῶν “Χρονικῶν τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ ναοῦ” (1884), ἐν τινι δὲ μέτρῳ καὶ τοῦ “Ἀθωνός” μου (1885)»³¹.

Συμπέρασμα· μολοντί δὲν γνωρίζουμε με ἀπόλυτη σαφήνεια τὸν τρόπο (πώληση ἢ δωρεὰ) καὶ τὴν ἀκριβῆ χρονολογία (τὸ 1883 ἢ λίγο ἐνωρίτερα) ποὺ τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἐπιστολαρίου πέρασε στὸν Μαυροκορδάτο, εἶναι βέβαιο πὼς ὁ πλούσιος συλλέκτης θὰ ἐπιφυλάξει στὸ πολύτιμο αὐτὸ χειρόγραφο φροντίδα ἀνάλογη με ἐκείνη ποὺ ἔδειχνε καὶ γιὰ τὰ ἄλλα βιβλία, ἔντυπα καὶ χειρόγραφα, τῆς συλλογῆς του: θὰ τὸ σταχῶσει ξανὰ με πολυτελῆ βιβλιοδεσία, ἀναθέτοντάς την στὸ πιὸ διάσημο ἐργαστήριό τῆς Γαλλίας.

29. Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 3 (1882-1883), σ. 215· δημοσιεύτηκε στὸ τεῦχος ΙΕ' τῆς 12ης Ἰανουαρίου τοῦ 1883. Τὸ χειρόγραφο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται προερχόταν ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ λόγιου Φαναριώτη τοῦ 18ου αἰῶνα Νικολάου Καρατζᾶ· βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν περίφημη βιβλιοθήκη του, ὅπως καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, στὴ μελέτη τῆς Μάχης Παϊζῆ-Ἀποστολοπούλου, «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ καὶ οἱ περιπέτειες τοῦ χειρογράφου Paris. Suppl. Gr. 1375», Ἑλληνικά, 49 (1999), σ. 61-72.

30. Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ 1800 - 1863 - 1913, Ἀθήνα 1934, σ. 270.

31. Στὸ ἴδιο, σ. 443.

Ὁ γάλλος βιβλιοδέτης προστάτευσε τὸ χειρόγραφο θέτοντας στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος ἔγχρωμα μαρμαρογραφημένα φύλλα στάχωσης καὶ μερικὰ λευκά, τέσσερα στὴν ἀρχὴ καὶ ἕξι στὸ τέλος. Οἱ ἀκμὲς τῶν φύλλων τοῦ χειρογράφου εἶναι χρωματισμένες. Στὸ verso τοῦ πρώτου λευκοῦ χαρτιοῦ ποὺ συναντοῦμε στὴν ἀρχὴ τοῦ χειρογράφου, ἐκείνου ποὺ τὸ recto του εἶναι ἐπικολημένο στὸ ἔγχρωμο, ὑπάρχει στὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμήμα του μιὰ μικρὴ σφραγίδα με τὴ λέξη GRUEL –εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ γνωστοῦ βιβλιοδέτη τοῦ Παρισιοῦ³²–, ἐνῶ στὸν μεταξωτὸ κινητὸ σελιδοδείκτη ποὺ ἐνσωμάτωσε ὁ βιβλιοδέτης διαβάζουμε, «• GRUEL • & • ENGELMANN • RELIEURS • A • PARIS •», τὴν ἐπωνυμία δηλαδὴ τοῦ διάσημου ἐργαστηρίου.

Σήμερα μποροῦμε νὰ ἀξιοποιήσουμε τὰ περιεχόμενα τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Βούλγαρη καὶ νὰ θαυμάσουμε τὴν πολυτελῆ δερμάτινη στάχωση ποὺ τοῦ ἐπεφύλαξε ὁ Γεώργιος Μαυροκορδάτος στὴν Ἀθήνα, στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, καθὼς τὸ χειρόγραφο, ὅπως γνωρίζουμε, πέρασε στὴν οἰκογένεια Μπαλτατζῆ-Μαυροκορδάτου καὶ τὸ 1930 ἀγοράστηκε ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη παίρνοντας τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ 2952³³.

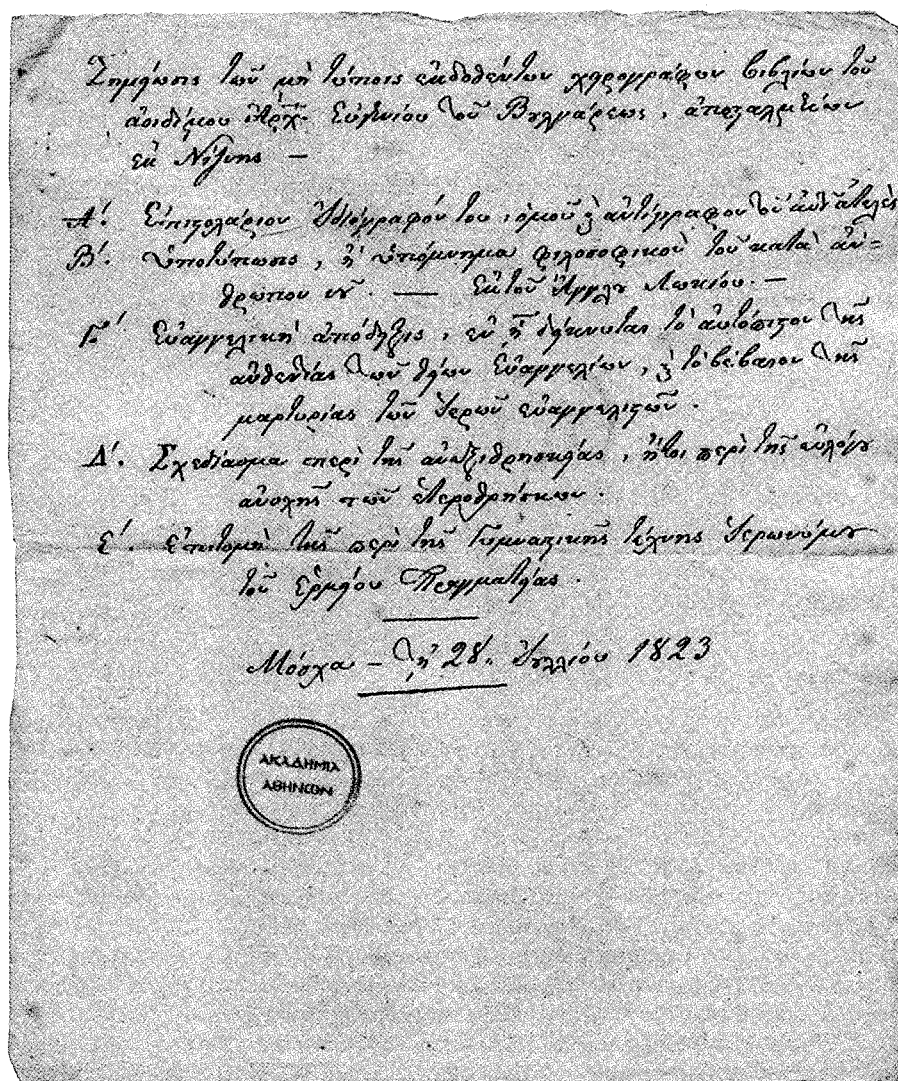
VI

Κλείνοντας τὴ σύντομη αὐτὴ περιήγηση, ποὺ στόχο εἶχε νὰ ἐντοπίσει τοὺς κυριότερους σταθμοὺς ποὺ ἀκολούθησε τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Βούλγαρη ἀπὸ τὴν Ἁγία Πετρούπολη ὡς τὴν Ἀθήνα, νὰ θυμίσουμε καὶ τὴν τύχη ποὺ εἶχαν καὶ τὰ ὑπόλοιπα χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα περιεῖχαν κατὰ τὴ δήλωση τοῦ Ζώη Ζωσιμᾶ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Βούλγαρη, χειρόγραφα ποὺ πέρασαν τὸ 1823 στὴν κατοχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου.

32. Τὴν ἴδια αὐτὴ σφραγίδα τὴ συναντοῦμε καὶ σὲ δύο ἄλλα πολυτελῶς βιβλιοδετημένα βιβλία ποὺ βρίσκονται σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου Μπενάκη. Τὸ πρῶτο εἶναι ἓνα χειρόγραφο βιβλίο ποὺ παραδίδει τὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ Ἐπιστολαρίου τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων (στὴν ὁποία εἶχαν ἐνσωματωθεῖ καὶ ἐπιστολικά κείμενα τοῦ γιοῦ του, τοῦ Νικολάου) καὶ τὸ δεύτερο ἢ ἔντυπη ἔκδοση τῆς Τεργέστης τοῦ 1879 σὲ ἐπιμέλεια τοῦ Θ. Λιβαδᾶ με ἐπιστολὲς καὶ πάλι τοῦ ἐξ ἀπορρήτων. Εἶναι προφανές πὼς ἡ σφραγίδα δηλώνει τὸ βιβλιοδέτη. Τὸ βιβλιοδετημένο χειρόγραφο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης προέρχεται, ὅπως εἴπαμε, ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη Μαυροκορδάτου-Μπαλτατζῆ, τὰ δύο ἄλλα βιβλιοδετημένα βιβλία ποὺ βρίσκονται στὸ Μουσείο Μπενάκη προέρχονται ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Δαμιανοῦ Κυριαζῆ· καὶ σύμφωνα με κάθε πιθανότητα εἶναι βιβλία ποὺ προέρχονται ὅλα ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Γεωργίου Μαυροκορδάτου.

33. Ὁ Λίνος Πολίτης ἔχει δώσει μιὰ σύντομη περιγραφή του στὸν πρόχειρο κατάλογο τοῦ Τμήματος Χειρογράφων τῆς ΕΒΕ· ἐκεῖ σημειώνει καὶ τὸν προτελευταῖο κτήτορά του: «Βιβλιοθήκη Μαυροκορδάτου-Μπαλτατζῆ (Δφ. Ε.Β. 120/1930)». Μιὰ πληρέστερη περιγραφή ἔδωσα στὴ μελέτη μου «Εὐγένιος Βούλγαρης...», ὁ.π., σ. 11 καὶ 13-14.

Όταν τὸ 1892 δημοσιεύεται ὁ κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, ποὺ εἶχε ἐκπονήσει ὁ Ἰωάννης καὶ συμπλήρωσε ὁ Ἀλκιβιάδης Σακκελίων, τὰ ἄλλα χειρόγραφα ποὺ ἀναγράφονταν στὴ «Σημείωσιν» τοῦ Ζώη Ζωσιμᾶ τοῦ 1823 ἔχουν ἤδη ἐνταχθεῖ καὶ ἔχουν πάρει ταξινομικούς ἀριθμούς. Ἀναφέρω τοὺς ἀριθμούς καὶ δηλώνω τὴν ἀντιστοιχία μετὰ τὴν ἀρίθμηση ποὺ εἶχαν στὸ πιὸ πάνω σημείωμα.

Ἀρχεῖο Οἰκονόμων, ΚΕΜΝΕ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, φάκ. III, ἀρ. 206.

Τὸ χειρόγραφο ποὺ στὸ στοιχεῖο Α' τοῦ Σημειώματος χαρακτηρίζεται ἀντίγραφον τοῦ αὐτοῦ [τοῦ Ἐπιστολαρίου] ἀτέλεις πῆρε τὸν ἀρ. 1334.

Ἡ Ἐπιτομὴ τοῦ Ἰδιόγραφου τοῦ ἀρχιεπίσκοπου τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος - Ἐκ τοῦ Ἄγγλου Λωκίου, δηλαδή τὸ χειρόγραφο ὑπὸ στοιχεῖο Β' στὸ Σημείωμα, πῆρε τὸν ἀρ. 1333.

Τὸ τρίτο στὴ σειρὰ χειρόγραφο, τὸ ἐπιγραφόμενο *Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις, ἐν ἣ δαίκνεται τὸ αὐτόπιστον τῆς αὐθεντίας τῶν θείων Εὐαγγελίων, καὶ τὸ βέβαιον τῆς μαρτυρίας τῶν Ἱερῶν εὐαγγελιστῶν*, πῆρε τὸν ἀρ. 1330.

Τὸ Σχεδίασμα περὶ τῆς ἀνεξιδρησκείας, ἢτοι περὶ τῆς εὐλόγου ἀνοχῆς τῶν ἑτεροθρήσκων, τὸ τέταρτο, πῆρε τὸν ἀρ. 1332³⁴.

Τέλος τὸ πέμπτο χειρόγραφο ποὺ ἐπιγράφεται *Ἐπιτομὴ τῆς περὶ τῆς Γυμναστικῆς τέχνης Ἱερωνύμου τοῦ Ἐρμείου Πραγματείας* ἔχει πάρει τὸν ἀριθμὸ 1337³⁵.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπο ποὺ πέρασαν στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, θυμίζω πὼς τὰ ἀγόρασε ὁ Ἀνδρέας Συγγρός, καὶ μαζί μετὰ πολλὰ ἄλλα τὰ προσέφερε τὸ 1891 στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη³⁶.

Ἵστερα ἀπὸ τριάντα ἐννέα χρόνια θὰ ἐνταχθεῖ στὴν ἴδια βιβλιοθήκη καὶ τὸ Ἐπιστολάριον Ἰδιόγραφόν του ποὺ γνώρισε, ὅπως διαπιστώσαμε, κάποιες ἐπιπλέον διαδρομὲς ἀπὸ τὰ ἄλλα ὡς νὰ φτάσει ἀπὸ τὴν Ἁγία Πετρούπολη - μέσω Νίζνας, Μόσχας, Ἁγίας Πετρούπολης, Ναυπλίου, Ἀθήνας, Βιέννης - στὴν Ἀθήνα.

34. Γιὰ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ ποὺ ἔχει παρόμοια ἀλλὰ ὄχι ταυτόσημη ἐπιγραφή μετὰ τὸ δοκίμιο τοῦ Βουλγαρίου τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε στὴ Λιψία τὸ 1768 (Émile Legrand, *Bibliographie hellénique... dix-huitième siècle*, τ. 2, Παρίσι 1928, ἀρ. 691, σ. 86-89) βλ. καταρχὰς τὴν «πρόδρομὴ ἀνακοίνωσις» τῆς Μαρίας Α. Χριστοπούλου, «Τὸ χειρόγραφο "Περὶ ἀνεξιδρησκείας" τοῦ Εὐγένιου Βουλγαρίου (Πρόδρομὴ ἀνακοίνωσις)», *Νεοελληνικὴ παιδεία καὶ κοινωνία. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα, ΟΜΕΔ, 1995, σ. 51-58· τὸ θέμα ἔκτοτε δὲν ἔτυχε, ὅσο γνωρίζω, περαιτέρω ἐπεξεργασίας.

35. Ἰωάννης καὶ Ἀλκιβιάδης Σακκελίων, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, σ. 241-242.

36. Βλ. ὅσα ἀναφέρει στὸν Πρόλογο τοῦ προηγούμενου δημοσιεύματος ὁ Ἐφορος τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Γ. Κωνσταντινίδης, σ. γ'-ε': «261 [χειρόγραφα] ἔδωρήσατο ὁ κ. Ἀνδρέας Συγγρός»· περισσότερα στοιχεῖα δίνει, χωρὶς νὰ κατονομάζει ρητὰ τὴν οἰκογένεια Οἰκονόμου, στὴν *Ἐκθεσιν τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1890-1891 πεπραγμένων...*, Ἀθήνα 1891, σ. 37-38.

ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ

ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΙΜΑΙΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ
ΤΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ
ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ, ΕΚΔΟΣΗ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ
ΤΡΙΩΝ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ

Στή μνήμη τῆς μητέρας μου

Ἡ εὐρυμάθεια καὶ ἡ πολυμάθεια, ἡ φιλοσοφική, θεολογική καὶ ἐπιστημονική σκέψη τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη θαυμαζόμενη ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του καὶ ἀναγνωριζόμενη ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους μελετητὲς τοῦ ἔργου του ἐμφαίνονται ὄχι μόνον στὰ μεγαλύτερα ἢ μικρότερα ἔργα του, ἀλλὰ καὶ σὲ ἓνα ὄχι εὐκαταφρόνητο ἀριθμὸ ἐπιστολιμαίων διατριβῶν του.

Αὐτὲς διακρίνονται ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ἄλλες ἐπιστολὲς ποὺ ἔγραψε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐπικεντρώνονται στὴν πραγμάτευση ἢ τὴ διευκρίνιση συγκεκριμένου θέματος, τὸ ὁποῖο ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καλύπτει μία ποικιλία ἐπιστημονικῶν πεδίων, ὅπως θὰ δοῦμε πρὸ κάτω διεξοδικότερα. Βεβαίως, θεωρητικὰ θέματα συζητοῦνται καὶ σὲ ἄλλα γράμματα τοῦ Βούλγαρη, ἀλλὰ δὲν ἀποτελοῦν τὸν κύριο πυρήνα τους, καὶ ἡ πραγμάτευσή τους γίνεται μᾶλλον παρεμπιπτόντως καὶ μὲ συντομία. Ἀντιθέτως, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐπιστολιμαίες διατριβὲς τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, δημοσιευμένες καὶ ἀδημοσίευτες, εἶναι ἀρκετὰ μακροσκελεῖς. Ὑπάρχουν, ὡστόσο, καὶ κάποιες ἄλλες ποὺ εἶναι κατὰ πολὺ συντομότερες καὶ δὲν ξεπερνοῦν τὶς τρεῖς ἢ τέσσερις σελίδες.

Ἀπὸ ὅσο μπορέσαμε νὰ διαπιστώσουμε τουλάχιστον ἕνδεκα ἢ δώδεκα, ἂν συνυπολογίσουμε σὲ αὐτὲς καὶ τὴν «Πραγματεία περὶ Μουσικῆς», εἶναι δημοσιευμένες ἀπὸ τὶς μέχρι πρόσφατα γνωστὲς ἐπιστολιμαίες διατριβές. Πρόκειται γιὰ τὶς ἀκόλουθες: 1. «Περὶ παλιῶν», ἡ ὁποία ἀπευθύνεται στὸν παλαιὸ του μαθητὴ Θεόφιλο Καμπανιάς¹. 2. «Διασάφης περὶ τοῦ ποῦ Παράδεισος, καὶ ποῦ Κόλασις, καὶ τί ἐστὶ ταῦτα»² πρὸς ἀνώνυμο ἀπο-

1. Γεώργιος Αἰνιάν, *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ ἀοιδίμου Εὐγένιου τοῦ Βουλγάρου καὶ τινῶν ἄλλων μεταπτυωθέντων*, Ἀθήνα 1848, τ. Α', σ. 14-40.

2. *Στὸ ἴδιο*, σ. 1-5.

δέκτη. 3. Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν σύγγελλο τῆς μητροπόλεως Ἰωαννίνων καὶ διδάσκαλο Τρύφωνα, στὴν ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὴ λύση τοῦ Δηλίου προβλήματος³. 4. Ἡ πολὺ γνωστὴ θεολογικοῦ περιεχομένου ἀπάντηση στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Πέτρου Κληρίου, ὑποδιακόνου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ροθομαγηνσίας⁴. 5. Ἡ «περὶ φιλίας» ἐπιστολιμαία διατριβὴ πρὸς τὸν Robert Stevenson⁵. 6. Ἡ διευκρίνιση στὸ προφορικὸ ἐρώτημα ποῦ εἶχε θέσει ὁ ἱεροδιάκονος καὶ διδάσκαλος Ἰωάσαφ περὶ τοῦ «κατὰ τὰς παραδόσεις ἀγράφου λόγου τὸ βέβαιον», μὲ ἀφορμὴ κείμενα τοῦ ἁγίου Ἰερωνύμου⁶. 7. Ὁ σχολιασμὸς τῶν ἀπόψεων τοῦ Ὀκέλλου (ἢ Ὠκέλλου), πυθαγορείου φιλοσόφου, σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἰωάννη Τζανέτη, συγγραφέα τοῦ ἔργου *Κατὰ Ὠκέλλου περὶ τῆς τοῦ παντὸς φύσεως*, Βιέννη 1787, ὁ ὁποῖος τοῦ ἀπέστειλε τὸ ἔργο του τὸ 1791⁷. 8. Ἡ ἐπιστολὴ περὶ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἐπιγραφομένη «Εἰ ἐπελογίσθη τῷ γένει παντὶ τὸ ἀρχέγονον ἁμαρτήμα, καὶ ὅπως ἐνὸς ἁμαρτήσαντος κοινωνεῖται τοῖς μήπω ὕφεστῶσι τὸ τῆς παραβάσεως μίασμα, καὶ ἐπιβάλλεται τὸ κρίμα τοῖς ὀλεθρίοις ποιναῖς ἐνεχομένοις, ὡς ἐν ἐπιστολῇ εἶδει πρὸς τὸν περὶ τούτου ζητήσαντα»⁸. Αὐ-

3. Ἀντιπελάργησις ἢ Συλλογὴ τῶν σωζομένων ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων Ἑλλήνων τῶν ἐκπεπονηκότων διαφόρων περὶ τοῦ Δηλίου προβλήματος εἰς εὑρεσιν δὺν μέσων ἀναλόγων γραμμῶν ἐν συνεχεί γεωμετρικῇ ἀναλογίᾳ καὶ ἐκ τῶν Νεωτέρων ὑπὸ τοῦ μακαρίου τῆ λήξει γενομένου κυρίου Μπαλάνου Βασιλοπούλου τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καὶ Διδασκάλου τῶν Ἐπιστημῶν, ἐν τῷ ἐν Ἰωαννίνοις Ἀρχιγυμνασίῳ, εὐφυῶς γεωμετρηθέντων, εἰς τὴν τούτων εὑρεσιν, διὰ μόνου τοῦ Κανόνος καὶ Διαβήτου γεωμετρικῶς. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωάν. Βαρθολομαίου Ζβεκίου, Βιέννη 1816, σ. 54-74.

4. Ἐπιστολὴ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου πρὸς Πέτρον Κλαίρικιον περὶ τῶν μετὰ τὸ σχίσμα ἁγίων τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν γενομένων ἐν αὐτῇ θαυμάτων. Ἐκδιδομένη νῦν τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἀνδρέου Κορομηλά, κατὰ τὴν ὁδὸν Ἑρμοῦ, ἀριθ. 215, Ἀθήνα 1844.

5. Ἐπιστολὴ περὶ φιλίας νῦν τὸ πρῶτον ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἡ. Τανταλίδου, ἐν τῷ Πατριαρχικῷ Τυπογραφείῳ, Κωνσταντινουπόλη 1850.

6. Γερμανὸς Ἱεροκῆρουξ, *Εὐαγγελικὴ Σάλπιγξ*, περ. Γ', τ. Α' (1838), σ. 161-168.

7. Ἡ πρώτη ἐκδοσις περιλαμβάνεται στὸν δεῦτερο τόμο τοῦ ἔργου τοῦ Βουλγάρου, Ἀδολεσχία φιλόθεος, ἦτοι, Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἱερᾶς Μωσαϊκῆς Πεντατεύχου Βίβλου ἐπιστάσεις ψυμφεῖς τε καὶ σωτηριώδεις, Ἐκ τῆς Ἀρχιεπισκόπου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου. Ἐκδοθεῖσα φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῆς ἀγαθελφότητος τῶν κυρίων Ζωσιμάδων. Ἐπιστάσις τοῦ ἀρχιμανδρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ, Ἐν φ' αἰ ἐπιστάσεις περιέχονται αἱ ἐκ τῆς Ἀναγνώσεως τῶν Δύο τῆς ἱερᾶς Πεντατεύχου Ἀριθμῶν Δευτερονομίου πρὸς δε καὶ Ἀδολεσχίμα φιλοσοφικόν. Κατὰ τοῦ τῶν Ὠκελλιτῶν Συστήματος, ἄ.τ. [Βιέννη:] 1801. Ἡ δεῦτερη ἐκδοσις ἔγινε ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ Οἰκονόμο τὸν ἐξ Οἰκονόμων, «Εὐγενίου Βουλγάρου ἐπιστολὴ πρὸς Ἰωάν. Τζανέτην», *Χρυσάλλις*, ἔτος Δ' (1866), φύλ. 77, σ. 99-106.

8. Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου Θεολογικόν, νῦν τὸ πρῶτον ἐκιδόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Ἀγαθαγγέλου Δοντοπούλου ἐφημερίου τῆς ἐν Βιέννῃ τῶν ὀρθοδόξων ὁμογενῶν Κοινότητος, Βενετία 1872, σ. 395-435. Τὸ κείμενό της γινώριζε καὶ τὸ ἀναφέρει στὰ ἔργα τοῦ

τὸς ποὺ ἔθεσε τὸ ἐρώτημα στὸν Βούλγαρη ἦταν ὁ Νεόφυτος Κουσοκαλυβίτης. Ἡ συγγραφή τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της χρονολογεῖται στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ Βούλγαρης δίδασκε στὴν Κοζάνη (1748-1749)⁹. 9. Ὁ ἴδιος ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης θεωροῦσε ὡς ἐπιστολιμαία διατριβὴ μιὰ ἐπιστολὴ παραινενική πρὸς τοὺς Σέρβους, ὅπως ἀναφέρει σὲ ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν μητροπολίτη πρῶην Τορνόβου Ἰωσήφ¹⁰. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἐκδόθηκε ἀρχικὰ τὸ 1756 καὶ ἀκολούθησε μιὰ σειρὰ ἐκδόσεων μὲ ἐλαφρῶς παραλλαγμένους τίτλους κυρίως κατὰ τὸν 19ο αἰώνα¹¹. Μολονότι, ὅπως προαναφέρθηκε, ὁ Βούλγαρης περιλαμβάνει τὸ ἔργο στὶς ἐπιστολιμαῖες διατριβές, στὸν πλήρη τίτλο του στὴν ἀρχικὴ ἐκδοσις τὸ *Βιβλιάριον κατὰ Λατίνων* δηλώνεται ὡς ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ. Στὴν πραγματικότητα τὸ κείμενο δὲν διαθέτει τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ διακρίνουν τὶς ἄλλες ἐπιστολιμαῖες διατριβές τοῦ λογίου στὶς ὁποῖες πραγματεύεται ἐπιστημονικὰ θέματα μὲ διαφορετικὸ τρόπο. 10. Ἡ ἐπιστολιμαία διατριβὴ ποὺ ἔγραψε πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Νικηφόρο Θεοτόκη ἐπιγραφομένη: «Περὶ τοῦ ἐν τῷ Τρισαγίῳ ὕμνῳ προεπιφωνήματος πολλὰκις Δύναμις»¹².

Βούλγαρη ὁ Κωνσταντίνος Κούμας, *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας*, Βιέννη 1832, τ. 12, σ. 560-561.

9. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν βλ. Χαρίτων Καρανάσιος, «Οἱ σχέσεις τοῦ Νεοφύτου Κουσοκαλυβίτου μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη βάσει τῆς ἀλληλογραφίας τους», ὑπὸ ἐκδοσὴ στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου Πνευματικὸς βίος καὶ Παιδεία στὸν 18ο αἰ.:* Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Νεόφυτος Κουσοκαλυβίτης καὶ τὸ ἔργο του, Σχολὴ Ἀνθρωπιστικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν καὶ Κέντρο Φιλοσοφίας καὶ Παιδείας τοῦ Δήμου Πύργου Ἡλείας, Πύργος Ἡλείας, 24-25 Μαΐου 2008.

10. Βλ. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἐπιστολὴς τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρου σὲ ἀθηναϊκοὺς κώδικες», *Εὐγένιος Βουλγάρης, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ἴνστιτο Πανεπιστήμιο - Ἐκδόσεις Κανάκη, Ἀθήνα 2009, σ. 228.

11. *Βιβλιάριον κατὰ Λατίνων*, ἔχον ὄνομα ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ γραφεῖσα παρὰ τοῦ σοφωτάτου κυρίου Εὐγενίου, διδασκάλου τῆς ἡδὴ συγκροτηθείσης ἐν τῷ ἀγιωνύμῳ ὄρει σχολῆς, συντόμως ἀπαριθμοῦσα τὰς Λατίνων μίαν πρὸς μίαν καινοτομίας ἐκπομπεῖ. Ἐπι δὲ περιέχει τὸ Πάτερ ἡμῶν, ἐπιτηδείας ὅλον ἀρμωσθῆν ὑπὸ σοφοῦ τινος ἱερέως εἰς τὸν πάππαν ὡς Λατίνων ὄντα θεόν. Ἡδὴ δὲ τύποις ἐκδοθεῖσα ἐπὶ τοῦ παναγιωτάτου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κυρίου κυρίου Κυρίλλου, πρὸς ὄν καὶ προσφωνεῖται..., Κωνσταντινουπόλη 1756. Ἀκολούθησε νέα ἐκδοσις στὴ Λιψία τὸ 1757, καὶ πολυάριθμες ἔκδοτες ἐκδόσεις, ἐνίοτε μὲ παραλλαγμένους τίτλους, ὅπως ἡ ἐπ'ἀνέκδοση μὲ τίτλο «Κατὰ Λατίνων στηλιτευτικὴ ἐπιστολὴ, συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ αὐοιδίμου κυρίου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου, καὶ συντόμως ἀπαριθμοῦσα τὰς Λατίνων μίαν πρὸς μίαν καινοτομίας» στὸ Ἡλίας Τανταλίδης, *Παπιστῶν ἔλεγχος*, Κωνσταντινουπόλη 1850, τ. Β', σ. 267-291. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου βλ. Stephen Batalden, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia 1771-1806*, Νέα Ὑόρκη 1982, σ. 109.

12. Ἰωάννης Σακκελιῶν, «Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου ἀνέκδοτα», *Παρνασσός*, 12 (1888), σ. 456-460.

11. «Ἡ διατριβὴ περὶ εὐθανασίας»¹³. Αὐτὴ μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ ἐπίσης, ἐφόσον συνάγεται ὅτι εἶχε, ἀρχικὰ τουλάχιστον, συνταχθεῖ σὲ κάποια μορφή ὡς ἐπιστολιμαία διατριβὴ σὲ ἀπάντηση ἐρωτήματος ποὺ εἶχε θέσει στὸν Βούλγαρη ὁ ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας Στέφανος Μιχαὴλ Ρακοβίτσας. Ὁ Βούλγαρης εἶχε προσθέσει τὴ σχετικὴ πληροφορία στὴν αὐτόγραφη ἐργογραφία του, ὡστόσο, τὸ ὄνομα τοῦ αἰτοῦντος ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου¹⁴. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Βούλγαρη μὲ τὸν Μιχαὴλ Ρακοβίτσα πιστοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἄλλων σωζόμενων ἀλλὰ ἀδημοσίεωτων μέχρι σήμερα ἐπιστολῶν του¹⁵. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ ἀρχικὸ κείμενο πρέπει νὰ εἶχε τύχει ἐπεξεργασίας καὶ κυρίως νὰ εἶχε ἀυξηθεῖ. Οἱ 163 σελίδες στὶς ὁποῖες ἐκτείνεται τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου πολὺ δύσκολα θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελοῦν τὴν ἀρχικὴ ἀπάντηση τοῦ Εὐγένιου, ἀκόμη καὶ ἂν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ μᾶλλον συχνὴ χρῆση κειμένου μὲ κεφαλαῖα στοιχεῖα καὶ κυρίως τὸ μικρὸ σχῆμα τῆς ἔκδοσης (20 ἐκ.)¹⁶. 12. Τέλος, στὴν κατηγορία αὐτὴ θὰ ἦταν ἴσως δυνατὸν νὰ περιληφθεῖ καὶ Ἡ Πραγματεία περὶ Μουσικῆς¹⁷, μολοντί ἀποτελεῖ μιὰ κάπως διαφορετικὴ περίπτωση.

Ἄν καὶ στὸ κείμενο τῆς πραγματείας δὲν ἀναφέρονται λεπτομέρειες, κάποια στοιχεῖα γι' αὐτὴ μᾶς παρέχει καὶ πάλι ἡ σχετικὴ σημείωση στὴν αὐτόγραφη ἐργογραφία τοῦ Βούλγαρη ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει ὅτι τὸ ἔργο εἶχε συγγραφῆ μετὰ ἀπὸ αἴτηση ἐνὸς σημαίνοντος Γερουσιαστῆ, τοῦ Symeon Kyrillovich Naryschin, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρόλογος σὲ ἕνα βιβλίο γιὰ τὴ μουσικὴ, ὑπῆρχε μάλιστα καὶ ἀνέκδοτη ρωσικὴ μετά-

13. Ὁ πλήρης τίτλος εἶναι ὁ ἀκόλουθος: Διατριβὴ περὶ εὐθανασίας πρὸς τὸν ἐρωτήσαντα: «Πῶς ἂν τις ἔχει γενναίως τε καὶ εὐψύχως, ἢ εὐατῶ ἐπιόντα ἐκδέχεσθαι, ἢ ἐπελθόντα ἐτέροις, αὐτῶ οἰκείοις καὶ φίλοις, φέρειν τὸν θάνατον;» Ἀπάντησις ὑπὸ μὲν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου μισοσολοικῶ φράσει Συγγραφεῖσα· ὑπὸ δὲ τῶν πανεντίμων Ζωσιμάδων τετραταδέλφων, Ἀναστασίου, καὶ Νικολάου, καὶ Ζώης, καὶ Μιχαήλ, φιλοτίμῳ δαπάνῃ ἐκδοθεῖσα, Πετρούπολη 1804.

14. Stephen Batalden, ὁ.π., σ. 151. Ὁ ἴδιος, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' (sic) autograph list of his own works», Ὁ Ἑραριστής, 13 (1976), σ. 10-11.

15. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἐπιστολὲς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη σὲ ἀθηναίκοις κώδικες», ὁ.π., σ. 192-193, ὑποσημ. 57.

16. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου βλ. Γρηγόριος Καραφύλλης, «Οἱ φιλοσοφικὲς περὶ εὐθανασίας ἀντιλήψεις τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη», Εὐγένιος Βούλγαρης, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006, Ἰόνιο Πανεπιστήμιο - Ἐκδόσεις Κανάκη, Ἀθήνα 2009, σ. 461-476.

17. Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου, Πραγματεία περὶ Μουσικῆς, ἐκδίδεται ἐκ χειρογράφου τῆς ἐν Κιέβῳ Βιβλιοθήκης, ὑπὸ Ἀνδρονίκου Κ. Δημητρακοπούλου ἀρχιμανδρίτου. Τύποις τοῦ Αἰστριακοῦ Λοῦδ, Τεργέστη 1828.

φραση¹⁸: «De virtute, praestantia et utilitate Musicae, schediasma in forma Praeliminaris Praefationis ad antea editum librum de Arte Musica scriptum; expostulante Illustrissimo Magno Senatore Symeone Kyrilloviz Naryschini. Lib. Ms script(um) circa an(no) 1775; Extat etiam versio Russica sed nondum edita».

Δὲν θεωρήσαμε ὅτι στὴν κατηγορία τῶν ἐπιστολιμαίων διατριβῶν μπορεῖ νὰ συμπεριληφθεῖ τὸ ἔργο τοῦ Βούλγαρη¹⁹ ποὺ γράφτηκε ὡς ἀπάντηση στὸ ἔργο τοῦ Ἀθανάσιου Ψαλίδα Καλοκινήματα²⁰, στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἔκανε ἔντονη κριτικὴ στὸν γηραιὸ ἱεράρχη. Τὸ κείμενο τοῦ Βούλγαρη ἔχει μὲν τὴ μορφή ἐπιστολῆς, ὑποτίθεται μάλιστα ὅτι ὁ λόγιος ἀγνοοῦσε τὸ βιβλίο καὶ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα τοῦ ἔργου στὸ ὁποῖο ἀπαντοῦσε βασιζόμενος σὲ πληροφορίες ποὺ τοῦ εἶχαν δοθεῖ γι' αὐτό. Ὡστόσο, πιθανότατα ἡ μορφή καὶ τὰ ἀναγραφόμενα ἀπὸ τὸν Βούλγαρη ἀποτελοῦν ἀπλῶς μιὰ σύμβαση, ἕναν ὄχι ἀσυνήθιστο τρόπο παρουσίας κειμένων τὴν περίοδο ἐκείνη. Ἡ μορφή τοῦ κειμένου δὲν σημαίνει ἀπαραιτήτως ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πραγματικὴ ἐπιστολὴ πρὸς συγκεκριμένο ἄτομο. Ἡ ἔκδοση τοῦ ἀνταπαντητικοῦ κειμένου τοῦ Βούλγαρη σχετικὰ σύντομα, γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, μετὰ τὴν κυκλοφορία τῶν Καλοκινήματων, ὑποδηλώνει πῶς ὁ λόγιος ἤθελε νὰ δοθεῖ δημοσιότητα ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε στὴν καταδίκη τοῦ Ψαλίδα ἀπὸ τὸ εὐρύτερο κοινό. Ἐν πάσῃ περιπτώσει πρόκειται γιὰ ἕνα ἐπιθετικὸ κείμενο μὲ προσωπικὲς κατηγορίες καὶ προσπάθεια ἀναίρεσης τῆς κριτικῆς τοῦ Ψαλίδα καὶ ὄχι γιὰ μιὰ ἐπιστημονικὴ διερεύνηση ἐνὸς θέματος, ὅπως συμβαίνει σὲ ἄλλες περιπτώσεις.

Ἐκτὸς ἀπὸ ὅσες δημοσιευμένες ἐπιστολιμαῖες διατριβὲς προαναφέρθηκαν, ὑπάρχουν ἀκόμη ἀρκετὲς ἀδημοσίεωτες ποὺ ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ ἀθηναίκοις κυρίως κώδικες καὶ κάποιες ἄλλες ποὺ λανθάνουν. Στὴ χορεία τοῦ

18. Stephen Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», ὁ.π., 13 (1976), σ. 9. Ὁ ἴδιος, Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia, σ. 156. Ἀναγράφεται ἐπίσης στὴ σ. 28 τῆς ἔκδοσης τῆς Πραγματείας περὶ Μουσικῆς ὡς ὑποσημείωση τοῦ ἐκδότη ἢ ἴδια πληροφορία.

19. Ἐπιστολὴ τοῦ σοφωτάτου κυρίου Εὐγενίου ἀρχιεπισκόπου πρώην Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος, Τεργέστη 1797. Γιὰ τὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις τῆς ἐπιστολῆς βλ. Stephen Batalden, Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia, σ. 153.

20. Καλοκινήματα ἦτοι ἐχειρίδιον κατὰ φθόνου καὶ κατὰ Δογικῆς Εὐγενίου Βουλγάρου, Συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ Δ... καὶ ἰδίοις ἀναλώμασι διὰ τύπων ἐκδοθὲν χάριν τῶν φιλαληθεστάτων Ἑλλήνων, Βιέννη 1795. Γιὰ σχολιασμὸ τόσο στὸ ἔργο τοῦ Ψαλίδα ὅσο καὶ στὴν ἀπάντηση τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς. Οἱ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδέες, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1996, σ. 192-197, 555.

τύπου αὐτῶν τῶν ἐπιστολῶν μποροῦμε νὰ περιλάβουμε τὶς ἀκόλουθες γνωστὲς σ' ἐμᾶς ποὺ εἶναι δεκατρεῖς συνολικά: Τρεῖς ἐπιστολιμαῖες διατριβὲς ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Πέτρο Κλέρκιο (Pierre Leclerc). Στὴν πρώτη ὁ Βούλγαρος ζητεῖ διευκρινίσεις ἐπὶ διαφορῶν σημείων στὰ ὁποῖα οἱ προηγουμένως διατυπωθεῖσες θρησκευτικὲς ἀπόψεις τοῦ Κλερκίου τοῦ φαίνονταν ὑποπτες, καὶ παράλληλα ἐκθέτει τὶς θέσεις τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἐπ' αὐτῶν²¹. Στὴ δεύτερη ἀσχολεῖται κυρίως μὲ τὴν κριτικὴ ποὺ εἶχε ἀσκηθεῖ στὸ Βατικανὸ τόσο ἀπὸ ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς γραμματείας, ὅσο καὶ ἀπὸ ὀρθόδοξους Ἑλληνας συγγραφεῖς τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα²². Στὴν τρίτη προβαίνει στὴ δική του κριτικὴ σχετικὰ μὲ τὴ δράση τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ στὶς προσηλυτιστικὲς δραστηριότητες ποὺ ἐκείνη ἀσκοῦσε στὶς διαφορὲς ὀρθόδοξες ἐθνότητές της²³.

Μία ἄλλη ἐπιστολιμαία διατριβή, ἡ «περὶ μνήμης», εἶχε ἀποσταλεῖ πρὸς τὸν Robert Stevenson, στὸν ὁποῖο ὁ Εὐγένιος Βούλγαρος εἶχε ἀπευθύνει καὶ τὴν προαναφερθεῖσα δημοσιευμένη «περὶ φιλίας»²⁴. Ἀκολουθεῖ μία ἀκόμη, ἡ «Περὶ κοχλίου τῆς ξηρᾶς», ἡ ὁποία στάλθηκε πρὸς τὸν Νεόφυτο τὸν ἡσυχαστή²⁵. Μία ἄλλη, θεολογικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ (ὄντολογικοῦ) περιεχομένου, ἀπευθύνεται στὸν πρῶν μητροπολίτη Τορνόβου Ἰωσήφ²⁶. Ἡ «περὶ Γῶγ καὶ Μαγῶγ» ἐπιστολιμαία διατριβὴ εἶχε ἀποδέκτη τὸν Σωτήριο οἰκονόμο τῆς μητροπόλεως Κοζάνης²⁷. Ἄλλη ἐπιστολὴ πρὸς κάποιον Θεόδωρο ἀσχολεῖται μὲ τὸν καθορισμὸ τοῦ χρονικοῦ διαστήματος ποὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὴ Μεταμόρφωση τοῦ Ἰησοῦ στὸ ὄρος Θαβὼρ μέχρι τὰ Πάθη του²⁸. Μία μᾶλλον σύντομη ἀπάντηση σὲ θεολογικοῦ περιεχομένου ἐρωτήματα ἀπευθύνεται πρὸς κάποιον Ἡσαΐα στὰ Γιάννενα²⁹. Σύντομες εἶναι ἐπίσης οἱ ἀκόλουθες:

21. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἐπιστολὲς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρος πρὸς ἀθηναίους κώδικες», *δ.π.*, σ. 188, 207.

22. *Στὸ ἴδιο*, σ. 208.

23. *Στὸ ἴδιο*, σ. 209. Οἱ τρεῖς αὐτὲς ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Κλέρκιο ποὺ συμπληρώνουν τὴν παλαιότερα προεκδοθεῖσα πρόκειται νὰ ἐκδοθοῦν ἀπὸ τὴ συγγραφέα, ὥστε νὰ γίνῃ ἐφικτὴ ἡ συνολικὴ συνεκτίμησή τους.

24. *Στὸ ἴδιο*, σ. 187-188, 200.

25. *Στὸ ἴδιο*, σ. 188, 198.

26. *Στὸ ἴδιο*, σ. 188, 196.

27. *Στὸ ἴδιο*, σ. 188. Γιὰ τὴ σχέση τοῦ Βούλγαρος μὲ τὸν Σωτήριο οἰκονόμο Κοζάνης βλ. Χαρίτων Καρανάσιος, «Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρος καὶ ἡ Κοζάνη», *Ἐπιμειακά*, 27 (2006), τεύχ. 60-61, σ. 52, 54.

28. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *δ.π.*, σ. 188, 198.

29. *Στὸ ἴδιο*, σ. 188, 224.

Μία ποὺ ἀπευθύνεται στὸν ἱεροδιάκονο καὶ διδάσκαλο Ἰωάσαφ, ὁ ὁποῖος εἶχε ζητήσει νὰ τοῦ διασαφηνίσει ὁ Βούλγαρος ἓνα «μεταφυσικὸ θεωρημάτιο». Μία ἄλλη ἀσχολεῖται μὲ τὴν «περὶ μοιχευθείσης γυναικὸς περικοπῆ» καὶ γράφτηκε σὲ ἀπάντηση ἐρωτήματος τοῦ πρῶν μεγάλου ἀρχιδιακόνου Κωνσταντίνου³⁰. Ὑπάρχει, ἐπίσης, ἡ σταλεῖσα στὸν ἱεροκλήρυκα Ἀγαθάγγελο σχετικὴ μὲ τὸν ἄγγελο Οὐριήλ³¹. Τέλος, πρὸς ἀνώνυμο ἀποδέκτη στάλθηκε μιὰ φιλοσοφικοῦ περιεχομένου ἐπιστολιμαία διατριβὴ ποὺ ἐπιγράφεται: «Πρὸς τόν, περὶ τῆς ἐναντιώσεως, ἧς τὰ πρὸς τι λέγεται ἐπιδεικτικὰ εἶναι παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει, ζητήσαντα, τοῦ ἀριστοτελικοῦ χωρίου ἐκθεσις»³².

Ἰδιαίτερη περίπτωση ἀποτελεῖ μία πρὸς ἀνώνυμο ἀποδέκτη (τῷ Δεῖνι) ἀπευθυνόμενη σύντομη ἐπιστολὴ ποὺ ἐκτείνεται σὲ μία μόνο σελίδα³³. Σὲ αὐτὴ δίνονται ἄφθονες βιβλιογραφικὲς πληροφορίες στὸν ἀνώνυμο ποὺ εἶχε ρωτήσῃ τὸν λόγιο γιὰ μνεῖες ἀρχαίων συγγραφέων σχετικὲς μὲ τὴν ἀρμονία τῶν Πυθαγορείων καὶ τὸ μονόχορδο. Ὡστόσο, στὴ σύντομη ἀπάντηση τοῦ Βούλγαρος δὲν γίνεται κάποια περαιτέρω ἀνάπτυξη τοῦ θέματος, ὥστε δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ συγκαταλεχθεῖ μαζί μὲ τὶς ὑπόλοιπες προαναφερθεῖσες ἐπιστολιμαῖες διατριβὲς, στὶς ὁποῖες ὑπάρχει θεωρητικὴ συζήτηση καὶ ἀνάπτυξη³⁴.

Τέλος, ὑπάρχει καὶ μία ἀκόμη κατηγορία ἐπιστολιμαίων διατριβῶν ποὺ μνημονεύονται μὲν στὴν αὐτόγραφη ἐργογραφία τοῦ Βούλγαρος, ἀλλὰ εἴτε δὲν ἔχουν σωθεῖ, εἴτε λανθάνουν. Βεβαίως, ἐφόσον δὲν διαθέτουμε τὰ σχε-

30. *Στὸ ἴδιο*, σ. 208.

31. *Στὸ ἴδιο*, σ. 208.

32. *Στὸ ἴδιο*, σ. 188, 199.

33. *Στὸ ἴδιο*, σ. 210.

34. Στὸ ἀριστερὸ περιθώριο τῆς πρώτης σελίδας τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς, κώδικας ΕΒΕ 2952, σ. 290-291, ὑπάρχει μιὰ ἀρκετὰ ἐξίτηλη σημείωση, ἴσως μὲ τὸ χεῖρ τοῦ Βούλγαρος «NB μετεγράφη αὐτὴ καὶ ἀλλαχθῶ ἐν τῷ Β: Τόμῳ». Πρόκειται ἐπομένως γιὰ κώδικα τοῦ προσωπικοῦ ἀρχείου τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρος στὸν ὁποῖο καὶ σὲ κάποιον ἐπόμνο λαμβάνοντα ἀντιγράφονταν οἱ ἐπιστολὲς ποὺ εἶχε γράψῃ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψή του καὶ τὴν ἐκ νέου θεώρησή τους, καθὼς φαίνεται νὰ ὑποδηλώνουν οἱ προσθήκες καὶ διορθώσεις ποὺ ἔχει κάνει σὲ κάποιες ἀπὸ αὐτές. Ἡ ὑπαρξὴ Ἐπιστολαρίου σὲ δύο τόμους τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρος, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν κώδικα ΕΒΕ 2952, ὅπως σωστὰ ἔχει ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τὸν Δ. Ἀποστολόπουλο, μνημονεύεται καὶ στὸν αὐτόγραφο κατάλογο τῶν ἔργων του. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», *δ.π.*, σ. 14. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἐπιστολὲς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρος πρὸς ἀθηναίους κώδικες», *δ.π.*, σ. 180. Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, «Εὐγένιος Βούλγαρος "Collectio Epistolica"». Τὸ ἀθησαύριστο "Ἐπιστολάριό" του καὶ τὸ ζήτημα τῆς διπλῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς ἐπιστολογραφίας του», *Ὁ Ἐρανιστής*, 27 (2009), σ. 9-18.

τικά κείμενα είναι ίσως παρακεκινδυνευμένο να καταταγοῦν τὰ συγκεκριμένα ἔργα στὴν κατηγορία τῶν ἐπιστολιμαίων διατριβῶν. Ὡστόσο, ἡ θεματική τους καὶ ἡ σαφὴς δῆλωση ἀπὸ τὸν Βούλγαρη ὅτι αὐτὲς συντάχθηκαν σὲ ἀπάντηση συγκεκριμένων θεωρητικῶν ἐρωτημάτων ποὺ τοῦ εἶχαν τεθεῖ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε πῶς τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνηγοροῦν στὴ συγκεκριμένη κατηγοριοποίηση. Ἄς προστεθεῖ πῶς ἀπὸ τὸν χειρόγραφο κατάλογο τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη ἀπουσιάζουν οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσες ἀνέκδοτες ἐπιστολιμαῖες διατριβές.

Τὰ ἔργα ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐπιστολιμαῖες διατριβές μὲ τὴ σειρά ποὺ παρατίθενται στὸν κατάλογο τοῦ Βούλγαρη εἶναι τὰ ἀκόλουθα: 1. «D(omi)no Johani Lind, iudicium expostulanti in epistolam Thomae Smith Presbyteri Anglicani, de hodierno statu Ecclesiae Graecae, breves adnotatiunculae, numero 68. Scriptum an(no) 1762, non editum»³⁵.

Ὁ ἀναφερόμενος στὴ σημείωση γιὰ τὴν πραγματεία Ἄγγλος συγγραφέας καὶ τὸ ἔργο του ταυτίζονται εὐκόλα. Ὁ Thomas Smith (1638-1710) ἦταν γνωστὸς λόγιος, θεολόγος, καὶ ἔντονα ἀντιπαπιστής. Ἦταν μέλος τοῦ Κολλεγίου Magdalen τῆς Ὁξφόρδης καὶ εἶχε συνοδεύσει τὸν Βρετανὸ πρεσβευτὴ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ὡς ἐφημέριός του³⁶. Ἀπόρροια τῆς διαμονῆς του καὶ τῆς γνωριμίας του μὲ τὴν Ὀρθόδοξη ἦταν μετὰ ἀλλων σχετικῶν ἔργων του³⁷ καὶ αὐτὸ ποὺ εἶχε κληθεῖ νὰ σχολιάσει ὁ Βούλγαρης³⁸.

35. Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», δ.π., σ. 11. Ὁ ἴδιος, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia*, σ. 150.

36. John Pearson, *A Biographical Sketch of the Chaplains of the Levant Company*, Καίμπριτζ 1883, σ. 15-16. Στὴν παλαιότερη καὶ σύγχρονη βιβλιογραφία ποὺ σχετίζεται μὲ τὰ ταξίδια στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, τὴ Levant Company, καὶ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς περιόδου ἐκείνης ὑπάρχουν πλῆθος ἀναφορὲς στὸν Thomas Smith.

37. Ἀπὸ τὰ ἔργα του ἀναφέρουμε μόνον ὅσα σχετίζονται μὲ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία: Thomas Smith, *Epistolae duae: quarum altera de Moribus et Institutis Turcarum agit, altera septem Asiae Ecclesiarum notitiam continet*, Ὁξφόρδη 1672. Δύο ἀκόμη ἐπιστολὲς τυπώθηκαν στὴν Ὁξφόρδη μὲ ἀναθεωρημένο τίτλο τὸ 1674: ἀργότερα ὅλες μεταφράστηκαν ἀπὸ τὸν συγγραφέα καὶ ἐκδόθηκαν μὲ τὸν τίτλο *Remarks upon the Manners, Religion, and Government of the Turks, together with a Survey of the Seven Churches of Asia as they now lye in their Ruins, and a brief description of Constantinople*, Λονδίνο 1678. *Collectanea de Cyrillo Lucario, patriarcha Constantinopolitano: quorum syllabum aversa pagina exhibet. Quibus accessere De Veteris Graecae Ecclesiae Hymnis commentationes duae, et Theologica de causis remediisque Dissidiorum, quae Orbem Christianum hodie affligunt, Exercitatio*, Λονδίνο 1717. Τμήματα τῶν ἔργων αὐτῶν ἐνσωματώθηκαν σὲ ἄλλα γνωστὰ σύγχρονα ἔργα τῆς περιόδου.

38. *De Ecclesiae Graecae Statu Hodierno Epistola*, Ὁξφόρδη 1676, (ἀκολούθησαν καὶ πολλὲς ἐπανεκδόσεις). Τὸ ἔργο τὸ μετέφρασε κατόπιν ὁ συγγραφέας στὰ ἀγγλικά μὲ

Πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Smith ποὺ ἀναφέρθηκαν καὶ διάφορα ἄλλα ποὺ εἶχαν γραφεῖ ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 17ου μέχρι τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰώνα ἀσχολοῦνταν μὲ συστηματικὸ τρόπο μὲ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Κατὰ τὴν περίοδο ἐκείνη γιὰ διαφόρους λόγους, ἡ ἔκθεση τῶν ὁποίων θὰ μᾶς ἀπομάκρυνε πολὺ ἀπὸ τὸ θέμα μας, εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἓνα ἔντονο ἐνδιαφέρον τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ τοῦ εὐρύτερου κοινοῦ τῆς Βρετανίας γιὰ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἔτσι, ὑπῆρξε μιὰ ὄχι εὐκαταφρόνητη παραγωγὴ ἔργων μὲ σχετικὸ περιεχόμενο κυρίως ἀπὸ Βρετανοὺς κληρικοὺς ἢ διπλωμάτες ποὺ εἶχαν ζήσει γιὰ ἓνα διάστημα στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, ὅπως συνέβη καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Thomas Smith. Βεβαίως, κατόπιν τὸ ἀγγλικανικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ξεθύμανε καὶ ἡ ἐνασχόληση τῶν Βρετανῶν ταξιδιωτῶν καὶ λογίων μὲ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία περιορίστηκε σημαντικά, ἐνῶ οἱ σχετικὲς μνεῖες τοὺς ἀπόκτησαν μιὰ πολὺ ἐμφανῆ ἀρνητικὴ χροιά³⁹. Ἐπομένως, τὸ ἐρώτημα ποὺ ἔθεσε στὸν Βούλγαρη ὁ John Lind δείχνει ἓνα μᾶλλον ἀσύνηθες ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ εὐλογοῦν προβληματίζει ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τοῦ προσώπου ποὺ τὸ ἐκδήλωσε.

Σὲ ἀντίθεση, ὁμως, μὲ τὴν εὐκόλη ταύτιση τοῦ Thomas Smith, εἶναι δύσκολο νὰ ταυτιστεῖ ὁ ἐπιστολογράφος τοῦ Βούλγαρη μὲ κάποια γνωστὴ προσωπικότητα λόγω ἐλλείψεως ἄλλων πρὸς συγκεκριμένων στοιχείων. Ὡστόσο, θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ ὡς ὑπόθεση μιὰ ἐνδεχόμενη ταύτιση τοῦ προσώπου αὐτοῦ μὲ τὸν John Lind (1737-1781), ἀπόφοιτο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης, νομικὸ καὶ γνωστὸ πολιτικὸ συγγραφέα τῆς ἐποχῆς του. Τὸ 1773 ὁ John Lind πῆγε στὴ Βαρσοβία, ὅπου χρημάτισε διδάσκαλος

τίτλο: *An Account of the Greek Church as to its Doctrine and Rites of Worship with several historical remarks interspersed, related thereunto: to which is added, an account of the state of the Greek Church, under Cyrillus Lucaris, patriarch of Constantinople, with a relation of his sufferings and death / by Tho. Smith, B.D. and Fellow of S. Mary Magdalen College Oxon. MDCLXXX, [Ὁξφόρδη 1680]. Ἀργότερα τυπώθηκε μᾶζι μὲ ἄλλα προαναφερθέντα ἔργα του μὲ τίτλο *Opuscula ex itinere ipsius Turcico praecipue enata: sive septem Asiae Ecclesiarum et Constantinopoleos notitia: item epistula de statu hodierno ecclesiae Graecae: nec non inscriptiones Graecae Palmyrenorum cum ipsius et Edwardi Bernardi scholiis et annotationibus junctim edita*, Ρότερνταμ 1716. Ἀκολούθησαν καὶ πολλὲς ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ ἴδιου ἔργου.*

39. Terence Spencer, *Fair Greece Sad Relic. Literary Philhellenism from Shakespeare to Byron*, Καίμπριτζ 1954, σ. 95-110. Steven Runciman, *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Καίμπριτζ 1972, σ. 289-319. Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The Eve of the Greek Revival. British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth-Century Greece*, Λονδίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1990, σ. 82-85.

τοῦ πρίγκιπα Stanislaus Poniatowski καὶ κατόπιν διευθυντῆς στρατιωτικῆς σχολῆς⁴⁰. Τὸ 1762, ὅταν ὁ Βούλγαρος συνέταξε τὴν ἀπάντησή του στὸ ἐρώτημα, ὁ John Lind θὰ ἦταν ἀκόμη ἓνας νέος ἄνθρωπος ποὺ ἴσως εἶχε ἤδη κάποιον ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Πολωνία στὴν ὁποία εἶχε δρᾶσει ὁ Κύριλλος Λούκαρης, μὲ τὸν βίο καὶ τὴν πατριαρχία τοῦ ὁποίου εἶχε ἀσχοληθεῖ ὁ Thomas Smith σὲ κάποια ἀπὸ τὰ ἔργα του ποὺ προαναφέρθηκαν. Ἡ σύνδεση ὄλων τῶν στοιχείων δὲν εἶναι ἰδιαίτερα πειστική, ἀλλὰ δὲν βρέθηκε κάποιος ἄλλος John Lind ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸν Βούλγαρο ἢ κάποια ἐρμηνεία γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία.

2. «Antistits Rostovriensis D(omino) Samueli iudicium expetitum ab ipso ad binas Philosophicas Quaestiones ex operibus Philosophicis Doctissimi Theophanis Procopovitz. Ined(itum) scriptum an(no) 1776»⁴¹. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ ἐρώτημα στὸ ὁποῖο κλήθηκε νὰ ἀπαντήσει ὁ Εὐγένιος προερχόταν ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Ροστόφ Σαμουήλ Mislavskii καὶ ἔθετε δύο ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ συμβούλου τοῦ Μεγάλου Πέτρου Θεοφάνη Prokopovich (1681-1736)⁴². Ὁ Βούλγαρος εἶχε δύο χρόνια νωρίτερα μεταφράσει ἀπὸ τὰ λατινικὰ τὸ ἔργο τοῦ Prokopovich *Ἱστορία τῆς διαφορᾶς περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, προφανῶς λοιπὸν ἐθεωρεῖτο ὡς εἰδικὸς στὸ ἔργο του. Σύμφωνα μὲ μία πληροφορία, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Σαμουήλ σκόπευε νὰ προχωρήσει σὲ ἔκδοση ἐνὸς φιλοσοφικοῦ ἔργου σχετικοῦ μὲ τὴν φιλοσοφία τοῦ Θεοφάνη Prokopovich⁴³.

40. Βλ. καὶ τὸ ἔργο του ποὺ δημοσιεύτηκε ἀνώνυμα *Letters concerning the Present State of Poland, together with the manifesto of the courts of Vienna, Petersburg, and Berlin. And the letters patent of the King of Prussia*, Λονδίνο 1773. Μεταξὺ τῶν ἄλλων πολιτικῆς φύσεως δημοσιευμάτων του εἶναι καὶ ἐκεῖνο γιὰ τὸν πόλεμο τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀνεξαρτησίας, *An answer to the Declaration of the American Congress*, Λονδίνο 1776, ποὺ γνώρισε πολλὰς ἐπανεκδόσεις.

41. Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», *δ.π.*, σ. 11. Ὁ ἴδιος, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia*, σ. 45-46, 165.

42. V.V. Zenkovsky, *A History of Russian Philosophy*, Translator George Louis Kline, Λονδίνο 2003, τ. 1, σ. 80. *A History of Russian Thought*, Edited by William Leatherbarrow and Derek Offord, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2010, σ. 28, 30, 49, 76-78, 85, 92, 178, 397. A.N. Mouravieff, *A History of the Church of Russia*, translated by R. W. Blackmore, Ὁξφόρδη 1842, σ. 268, 404.

43. Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», *δ.π.*, σ. 11. Ὁ ἴδιος, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia*, σ. 45-46, 152.

3. «Excell(entissimo) Doctori Medico D(omi)no Demetrio Coidan, in solutionem or[...]. Jam quam dederat cujusdam Leidensis prepositi Problematis censura. Ined(itum). Problema vero Leydense exigebat demonstrandum: "Non esse contra Dei naturam perfectissimam effecisse mundum in quo mala sunt". Schediasma hoc scriptam erat an(no) 1782»⁴⁴.

Σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιστολιμαία διατριβὴ ὁ γιατρός Δημήτριος Χοϊδᾶς ζήτησε ἀπὸ τὸν Βούλγαρο νὰ συζητήσει τὴ λύση τοῦ προβλήματος ποὺ εἶχε τεθεῖ ἀπὸ κάποιον ἀπὸ τὸ Leyden τῆς Ὁλλανδίας, κατὰ πόσο δηλαδὴ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν τελειότητα φύση τοῦ Θεοῦ ἢ δημιουργία ἐνὸς κόσμου στὸν ὁποῖο ὑπάρχει τὸ κακό.

Τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ παρέχει τὸ σημείωμα μᾶς ὀδηγοῦν στὴν ἀναζήτηση τῆς ταύτισης ἀφενὸς τοῦ γιατροῦ ποὺ ζήτησε τὴν ἀποψη τοῦ Βούλγαρο καὶ ἀφετέρου τοῦ προσώπου ἀπὸ τὸ Leyden ποὺ ἔθεσε ἀρχικὰ τὸ πρόβλημα καὶ πρότεινε τὴν λύση του.

Ἡ ταύτιση τοῦ γιατροῦ μπορεῖ νὰ γίνε μὲ ἀπόλυτη ἀσφάλεια. Πρόκειται γιὰ τὸν Κεφαλονίτη γιατρὸ Δημήτριο Χοϊδᾶ τοῦ Εὐσταθίου. Γνωρίζουμε ὅτι ἔλαβε τὸ πτυχίο τῆς Ἰατροφιλοσοφικῆς ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας τὸ 1734 καὶ ἀκολούθως τὰ ἔτη 1736 καὶ 1738 ἦταν ἐγγεγραμμένος στὴ Νομικὴ Σχολή⁴⁵. Ἀπὸ τὸ 1741 ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ 1744 νυμφεύθηκε τὴ θυγατέρα τοῦ «δραγουμάνου τῆς Ὁλλανδίας», σύμφωνα μὲ πληροφορία τοῦ ἴδιου. Στὴ Θεσσαλονίκη ὁ Χοϊδᾶς ἀνέπτυξε σημαντικὴ δραστηριότητα. Τὸ 1742, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ προηγούμενου προξένου ἀνέλαβε τὸ προξενεῖο τῆς Βενετίας, ὡς Βενετὸς ὑπήκοος καὶ ὁ ἴδιος. Παρέμεινε στὴ θέση αὐτὴ μέχρι τὸ 1752, ὅποτε καὶ ἀντικαταστάθηκε γιὰ μερικὰ χρόνια, ἀλλὰ ἐπαναδιορίστηκε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1756. Οἱ πληροφορίες στὴ συνέχεια ὡς πρὸς τὴ διατήρηση τῆς προξενικῆς του ιδιότητος εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφεῖς· σύμφωνα μὲ τὰ γραφόμενα τοῦ ἴδιου τὴ διατήρησε μέχρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1762, κατ' ἄλλες πληροφορίες, ὅμως, παρέμεινε πρόξενος μέχρι τὸ 1781. Τὸ 1789 πάντως ἦταν πρόξενος τῆς Πρωσίας καὶ τῆς Ὁλλανδίας.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Χοϊδᾶς κατεῖχε τὴ θέση τοῦ προξένου ἔχουν διασωθεῖ 142 ἐπιστολὲς ποὺ εἶχε ἀποστείλει στὸν Βενετὸ Βάιλο στὴν Κων-

44. Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», *δ.π.*, σ. 11-12. Ὁ ἴδιος, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia*, σ. 156.

45. Γεράσιμος Πεντόγαλος, *Γιατροὶ καὶ Ἰατρικὴ Κεφαλονίας στὰ χρόνια τῶν ξένων κυριαρχιῶν (1500-1864)*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 153.

σταντινούπολη, από όπου άντλούνται και στοιχεία για τη ζωή του⁴⁶. Άν κρίνουμε από την απάντηση του Βούλγαρη, μεταξύ τών έτων 1781 και 1782, ο Χοϊδᾶς ήταν άνθρωπος με έντονα έπιστημονικά ενδιαφέροντα.

Ό Ήλιος Τσιτσέλης⁴⁷ μᾶς παρέχει τήν πολὺ ενδιαφέρουσα πληροφορία ὅτι εἶχε διαβάσει τήν έπιστολιμαία διατριβή στην ὁποία ἀναφερόμαστε, ἢ ὁποία βρισκόταν τότε στὰ χέρια τοῦ δισηγγοῦ τοῦ Δημητρίου Χοϊδᾶ Πausανία. Γνώριζε, ἐπομένως, τή φιλική σχέση τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη με τὸν Χοϊδᾶ και κάποιες ἄλλες ὄχι ἀπολύτως σαφεῖς πληροφορίες για τὸ πρόσωπο τοῦ γιατροῦ αὐτοῦ. Εἶχε πληροφορηθεῖ ἀπὸ τὸν Πausανία ὅτι ὁ προπάππος του εἶχε χρηματίσει πρόξενος τῆς Βενετίας και μετὰ τήν κατάλυση τῆς Γαληνοτάτης πρόξενος τῆς Σουηδίας, Ὁλλανδίας, Βελγίου και Πρωσίας, καθὼς ἐπίσης ὅτι στή Θεσσαλονίκη εἶχε συνάψει συγγενικούς δεσμούς με ἀρκετὲς σημαντικὲς οἰκογένειες τῆς πόλης. Ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Χοϊδᾶς χρημάτισε πρόξενος τῶν προαναφερθεισῶν χωρῶν μετὰ τήν κατάλυση τῆς Βενετίας (1797), ἂν ἀληθεύει και δὲν ἀποτελεῖ λανθασμένη ἀνάμνηση τοῦ χρόνου ποὺ ἔπαψε νὰ εἶναι πρόξενός της, δηλαδή τὸ 1781, ἀποτελεῖ κάποια, ὄχι ὁμως ἀσφαλῆ, ἔνδειξη ὅτι ὁ Δημήτριος Χοϊδᾶς ἦταν ἀκόμη ζωντανὸς περὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα. Τέλος, ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας⁴⁸ μᾶς δίνει τήν πληροφορία ὅτι ὁ Χοϊδᾶς εἶχε συγγράψει μελέτη «περὶ ἀνατομίας», ἐσφαλμένα ὁμως τὸν θεωροῦσε Κερκυραῖο.

Κατὰ τὰ ἄλλα ἢ παρουσία τοῦ Χοϊδᾶ στή Θεσσαλονίκη τήν ἐποχὴ ποὺ και ὁ Βούλγαρης, ὅπως θὰ δοῦμε, διατηροῦσε δεσμούς και με ἄλλους πρόξενους τῆς πόλης, δηλαδή τήν περίοδο ποὺ διηύθυνε τήν Ἀθωνιάδα, ἐξηγεῖ τή γνωριμία τους. Τοὺς δύο ἄνδρες συνέδεε ὁμως κάτι περισσότερο ἀπὸ μιὰ περιστασιακὴ γνωριμία. Ὁ Χοϊδᾶς ἦταν τὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο ὁ Κερ-

46. Κωνσταντῖνος Μέρτζιος, «Συμπλήρωμα εἰς τὰ “Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας”», *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, σ. 54 κ.έξ., ἰδίως σ. 67. Ὁ ἴδιος, «Τὸ Ἀρχεῖον τοῦ ἐν Θεσσαλονίκη Ἑνετικοῦ Προξενείου», *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 7, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 281, 309, 310, 311, 314, 322, 336, 344, 359, 365, 380, 387, 390, 429-430, 447.

47. *Κεφαλληνικά Σύμμικτα*, Ἀθήνα 1904, τ. Α', σ. 817.

48. *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἀθήνα 1868, σ. 615. Στὴ νεότερη βιβλιογραφία στὸν Δημήτριο Χοϊδᾶ ἀναφέρεται ὁ Γεράσιμος Μ. Πεντόγαλος, *Γιατροὶ Θεσσαλονίκης 1800-1912*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 44-45, 204, βασιζόμενος κυρίως στὸν Ἁλία Τσιτσέλη και σὲ ἐπιστολὴ συγγενοῦς του ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ στὴ δυσεύρετη ἐφημερίδα *Φήμη*, φύλλο 12-13 τῆς 29ης Ἀπριλίου 1837.

κυραῖος Βούλγαρης εἶχε καταφύγει τὴ δύσκολη περίοδο τῆς φυγῆς του ἀπὸ τὴ Σχολὴ ἐν μέσῳ τῶν θλιβερῶν περιστάτικῶν ποὺ τὴ συνόδευαν και τὰ ὁποία περιγράφει ὁ ἴδιος στὴ γνωστὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν πατριάρχη Κύριλλο Ε', τὸν παλαιὸ προστάτη του⁴⁹. Ὁ Χοϊδᾶς με τήν ιδιότητα τοῦ προξένου τῆς Βενετίας, ὑπήκοος τῆς ὁποίας ἦταν ὁ Κερκυραῖος Βούλγαρης, εἶχε ἀνταλλάξει ἐπιστολὲς για τὸ θέμα αὐτὸ με τὸν Francesco Foscarì, ἔκτακτο πρεσβευτὴ τῆς Βενετίας στήν Κωνσταντινούπολη⁵⁰. Ἐπομένως, ἢ σχέση τοῦ Βούλγαρη με τὸν Χοϊδᾶ πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ στενὴ. Θὰ μπορούσε εὐκόλα νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ἢ ἐπιστολιμαία διατριβὴ δὲν ἦταν και τὸ μόνο γράμμα ποὺ εἶχε γράψει ὁ Εὐγένιος στὸν Χοϊδᾶ, ἂν και ἐγὼ τουλάχιστον δὲν γνωρίζω τήν ὑπαρξὴ ἄλλων.

Ἡ ἔρευνα για τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ προσώπου ἀπὸ τὸ Leyden τὸ ὁποῖο πρότεινε τὴ λύση τοῦ προβλήματος ποὺ προκάλεσε τὸ ἐρώτημα τοῦ Χοϊδᾶ μᾶς ἀποκάλυψε ὅτι στήν πόλη αὐτὴ τῆς Ὁλλανδίας εἶχε ἐκδοθεῖ τὸ 1784 ἀπὸ τὸν Josephus Pap de Fagaras, μαθηματικὸ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Οὐτρέχτης (1774)⁵¹, τὸ ἔργο *Disputatio, qua demonstratur, non esse contra naturam Dei perfectissimam, effecisse mundum, in quo mala insunt: Que D. 14 Oct. 1783 praemium Legati Stoliani reportavit*. Μία ἄλλη σύγχρονη ἔκδοση φανερώνει ὅτι τὸ ἴδιο θέμα εἶχε ἀπασχολήσει και ἄλλους τήν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ⁵². Πολλὲς ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου τοῦ Josephus Pap de Fagaras και στὰ ὀλλανδικὰ κυκλοφόρησαν τήν ἴδια περίοδο καθὼς και ἄλλα ἔργα τοῦ ἴδιου. Εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι κάποια ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς προκάλεσε τὸν προβληματισμὸ τοῦ Χοϊδᾶ.

Τὸ ἔτος ποὺ συνέθεσε ὁ Βούλγαρης ὁμως τήν απάντηση στὸ ἐρώτημα τοῦ Χοϊδᾶ εἶναι παλαιότερο τῶν ἐκδόσεων τοῦ 1784 ποὺ προαναφέρθηκαν, ἄλλὰ ἴσως ὑπῆρχε και κάποια λίγο παλαιότερη για τὸ ἴδιο θέμα τήν ὁποία

49. Για τήν πιὸ πρόσφατη και ἐνδελεχὴ παρουσίαση τοῦ θέματος ὅπου και παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Ἡ φυγὴ τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη ἀπὸ τήν Ἀθωνιάδα. Μία μαρτυρία τοῦ Ἀθ. Παρίου στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., τὸ ἱστορικὸ της πλαίσιο και ἢ ἐρμηνεία της», *Ἦστωρ*, 9 (1996), σ. 87-108 και 10 (1997), σ. 139-183.

50. Βλ. Κωνσταντῖνος Δ. Μέρτζιος, «Περὶ Εὐγένιου τοῦ Βουλγάρου διατὶ ἐγκατέλειψε τὸ 1759 τήν Ἀθωνιάδα Σχολήν», *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*, 5 (Μάιος 1956), σ. 418-420.

51. Ἡ διατριβὴ του εἶχε τίτλο: *De Natura aeternitatis successionis experte et duratione rerum successiva initium necessario habente*.

52. *Disputatio, qua demonstratur, non esse contra naturam Dei perfectissimam, effecisse mundum, in quo mala insunt; acc. de eodem argumento dissertationes quatuor, prima latine J. Chr. Schwab, secunda latine H.R. van Lier, tertia belgice Theodorus Spaak, quarta latine W.L. Brown*, Λέιντεν 1784.

δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω καὶ τὴν ὁποία ὁ Χοϊδᾶς εἶχε δεῖ ἢ εἶχε πληροφορηθεῖ γι' αὐτήν. Ἡ ἔμμεση σύνδεση τοῦ Χοϊδᾶ μετὰ τὴν Ὀλλανδία, λόγῳ τοῦ γάμου του μετὰ τὴν θυγατέρα τοῦ «δραγουμάνου» τῆς χώρας αὐτῆς ἀλλὰ καὶ τῆς μεταγενέστερης ἀνάληψης καθηκόντων ὡς προξένου τῆς στῆ Θεσσαλονίκη, καθιστᾶ πάντως ὄχι ἀπίθανη τὴν πρόσβασή του καὶ σὲ κείμενα προερχόμενα ἀπὸ ἐκεῖ. Διαφορετικὰ θὰ ἦταν περίεργη σύμπτωση ἂν τὸ ἐρώτημα τοῦ Χοϊδᾶ καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου μετὰ τὸν ἴδιο τίτλο ἀπὸ τὸ Leyden δὲν σχετίζονταν μεταξύ τους. Εἶναι ἀτυχὲς πὼς ἡ ἐπιστολιμαία διατριβὴ πρὸς τὸν Χοϊδᾶ δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἱστορικοὺς τῆς Κεφαλονιάς· θὰ θέλαμε νὰ πιστεύουμε πὼς μπορεῖ εἴτε ἡ ἴδια εἴτε ἕνα ἀντίγραφο τῆς νὰ λαμβάνει σὲ κάποιο ἰδιωτικὸ ἀρχεῖο, ἴσως ὅμως δὲν ὑπάρχει πλέον ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα ἱστορικὰ τεκμήρια ποὺ καταστράφηκαν στοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953.

4. «Ad Latinorum Archiepiscopum Mohiloviensem D(omino) Stanislaum Sistrzencewiz sciscitantem, quaeram fuerit Lingua antiquorum Sauromatarum sive Slavonum. Responsiam per Epistolam Italica scriptam, an(no) 1785»⁵³. Πρόκειται γιὰ ἀπάντηση τοῦ Βούλγαρη γραμμένη στὰ ἰταλικά πρὸς τὸ ἐρώτημα τοῦ καθολικοῦ ἀρχιεπισκόπου Mohiloviensis Στανισλάου γιὰ τὸ ποια γλώσσα ἦταν ἡ ἀρχαία σαρματική δηλαδὴ ἡ σλαβονική.

5. «Utrum jurare cum oporteret, etiam vera loquentem, illicitum est, vel in iudicio, seu Tribunalis controversia, scripta ad eum qui contendit contrarium. Ad eundem vero aliquot postea garrientem responsa. Ms ineditum»⁵⁴.

Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀνέκδοτο χειρόγραφο ποὺ ἐξετάζει τὸ πολυσυζητημένο ἐρώτημα τῆς Πατερικῆς Φιλολογίας σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, τὸ ὁποῖο ἐπανερχόταν κατὰ περιόδους σὲ θεολογικὰ καὶ νομικὰ κείμενα. Τί ἀπὸ τὰ δύο, εἶναι ἀθέμιτο ἢ ὄχι νὰ ὀρκίζεται κανεὶς ἀκόμη καὶ ἂν λέει τὴν ἀλήθεια, ἢ κατὰ τὴν κρίση, δηλαδὴ σὲ δικαστικὴ διαμάχη, γραπτὰ πρὸς ἐκεῖνον ποὺ ὑποστήριξε τὸ ἀντίθετο. Ἀπάντηση πρὸς ἐκεῖνον ποὺ κατόπιν διαδίδει ψευδῶς ὡς ἀληθὲς κάτι τέτοιο.

Ὁ Βούλγαρης παραλείπει τὸ ὄνομα τοῦ προσώπου ποὺ ἔθεσε τὸ ἐρώτημα καθὼς καὶ τὸν χρόνον σύνταξής τῆς ἀπάντησής του, προσθέτει ὅμως ὅτι τὸ χειρόγραφο εἶναι ἀνέκδοτο.

53. Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», δ.π., σ. 14. Ὁ ἴδιος, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia*, σ. 155.

54. Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», δ.π., σ. 12.

6. Τέλος, ὑπάρχει μιὰ βιβλιογραφικὴ πληροφορία⁵⁵, ὅτι ὁ Βούλγαρης εἶχε γράψει τὸ 1783 μιὰ ἀπάντηση στὰ λατινικά πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Tverskomu Μεθόδιο σχετικὰ μετὰ τὸ ἔργο τοῦ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Μελετίου Μήτρου *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*. Προφανῶς, τὸ ἐρώτημα προκλήθηκε ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν τριῶν πρώτων τόμων τοῦ ἔργου αὐτοῦ τὸν ἴδιο χρόνο, πολλὰς δεκαετίες μετὰ τὴν συγγραφή του⁵⁶. Εἶναι εὐλόγο νὰ φανταστοῦμε πὼς ἡ ἔκδοση θὰ εἶχε προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ρώσων θεολόγων καὶ θὰ ἤθελαν τὴν ἔγκυρη γνώμη τοῦ Βούλγαρη γι' αὐτήν.

Ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, στὸν αὐτόγραφο κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Βούλγαρη δὲν περιλαμβάνονται οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσες ἐκδεδομένες καὶ ἀνέκδοτες ἐπιστολιμαῖες διατριβές. Καθὼς ὁ κατάλογος εἶχε συγγραφῆ μεταξὺ τοῦ 1801 καὶ τοῦ 1804⁵⁷, θὰ μπορούσε νὰ ὑποθεθεῖ ὅτι ὁ ὑπεργήρος πλέον Βούλγαρης δὲν θυμόταν κάποια ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἔργα του. Ὡστόσο, μιὰ τέτοια ὑπόθεση δὲν εὐσταθεῖ, διότι ὁ Βούλγαρης εἶχε στὴ διάθεσή του τὴ δίτομη συλλογὴ ἀντιγράφων τῶν ἐπιστολῶν του, στὴν ὁποία καταγράφονται οἱ περισσότερες⁵⁸, ὅποτε εὐκολὰ θὰ μπορούσε νὰ συμπεριλάβει στὸν κατάλόγο του καὶ ὅσες ἄλλες ἐπιστολιμαῖες διατριβές του ἐμπεριέχονται ἐκεῖ. Ἐπίσης, εἶναι ἀπίθανο νὰ θεωροῦσε τὶς ἐπιστολιμαῖες διατριβές του ὡς ἀσήμαντες καὶ ἀνάξιες νὰ συμπεριληφθοῦν στὴν ἐργογραφία του, ἀφοῦ οὕτως ἢ ἄλλως εἶχε ἐντάξει κάποιες σὲ αὐτήν. Θὰ ἦταν ἐπομένως δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ ὅτι δὲν πρόφτασε νὰ ὀλοκληρώσει τὴν ἐργογραφία του, ἢ ὅτι εἶχε διακόψει τὴ σύνταξή της γιὰ ἄγνωστο λόγο, ἀφοῦ ἀπὸ τὸν ὑπάρχοντα κατάλογο ἀπουσιάζουν ἐπίσης καὶ τὰ μετὰ τὸ 1804 ἔργα του.

Ἀπὸ τὴ σύντομη παρουσίαση τῶν ἐπιστολῶν ποὺ μπορούν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐπιστολιμαῖες, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὸ περιεχόμενό τους, ἢ καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο ἄλλων ἐπιστολῶν ποὺ συνδέονται μετὰ αὐτές, διαπιστώνεται ὅτι σχεδὸν στὸ σύνολό τους εἶχαν γραφεῖ σὲ ἀπάντηση συγκεκριμένων

55. Stephen K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate. Eugenios Voulgaris in Russia*, σ. 155.

56. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Μελετίου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, μετενεχθεῖσα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ἡμετέραν ἀπλοελληνικὴν φράσιν, εἰς τόμους τρεῖς διαιρεθεῖσα καὶ πλουτισθεῖσα μετὰ πολλὰς χρησίμους, καὶ ἀναγκαίας ὑποσημειώσεις, καὶ ἀκριβεῖς πίνακας παρὰ Γεωργίου Βενδότη ἐκ Ζακύνθου, καὶ παρ' αὐτοῦ διορθωθεῖσα, νῦν πρώτον τύποις ἐκδοθεῖσα δι' ἐπιστάσις, καὶ ἀκριβοῦς ἐπιμελείας Πολυζώη Λαμπαντιζιώτη τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων ...*, τ. Α'-Γ', Βιέννη 1783· τὸ 1795 ἐκδόθηκε ὁ Δ' τόμος.

57. Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», δ.π., σ. 4.

58. Βλ. πρὸς πάνω ὑποσημείωση 34.

έρωτημάτων ή σχετικών αιτήσεων που είχαν απευθύνει στον Εὐγένιο Βούλγαρη γνωστά ή και άγνωστα άλλως σ' έμάς πρόσωπα.

Στήν περίπτωση τής πραγματείας «περί τών παλιρροιών» μάλιστα, από σχετική σημείωση στην πρώτη σελίδα του αυτόγραφου χειρογράφου κώδικα ΕΒΕ 1171 πληροφορούμαστε ότι, εκτός από την άρχική αίτηση του Θεοφίλου επισκόπου Καμπανίας που προκάλεσε τή συγγραφή τής πραγματείας, άργότερα ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γαβριήλ ζήτησε να σταλεί και σε αυτόν αντίγραφο της, κάτι που ο Εὐγένιος Βούλγαρης έκανε εύχαρίστως. Από τον Γαβριήλ κατόπιν φαίνεται ότι απέκτησε τὸ αντίγραφο ο πρώην μαθητής του, πιθανότατα ο Γεώργιος εκ Τρίκκης⁵⁹. Ίσως λοιπόν υπήρχαν και άλλες παρόμοιες περιπτώσεις και οί επιστολιμαίες διατριβές κυκλοφορούσαν σχεδόν άμέσως είτε από τὸ πρόσωπο στο όποιο είχαν σταλεί ως απάντηση, είτε και από τον ίδιο τον Βούλγαρη, αφού τὸ περιεχόμενό τους δέν είχε προσωπικό αλλά έπιστημονικό χαρακτήρα. Αυτό ένδεχομένως έξηγει και τήν ύπαρξη άρκετῶν αντιγράφων έπιστολῶν, ιδίως τής περιόδου πριν από τή μετάβαση του Βούλγαρη στη Ρωσία. Είναι ίσως ένδεικτικό ότι, από όσο γνωρίζω, δέν έχουν έντοπιστεί αντίγραφα ή και τὰ πρωτότυπα τῶν επιστολιμαίων διατριβῶν που συνέθεσε ο λόγιος κυρίως κατά τήν παραμονή του εκεί.

Η ποικιλία τῶν έρωτημάτων και κατά συνέπεια τῶν άπαντήσεων του Βούλγαρη είναι μεγάλη, άν και οί θεολογικού περιεχομένου έπιστολές ύπερτερούν. Τὸ θεολογικό στοιχείο, όμως, συχνά έμφιλοχωρεί έμμέσως και σε άρκετὲς από τὶς υπόλοιπες που δέν διερευνούν εκ προοιμίου έρωτήσεις ή άπορίες θεολογικού ή εκκλησιαστικού χαρακτήρα. Σε σημαντικό βαθμό αυτό συμβαίνει και με τή φιλοσοφική διάσταση τήν όποία ο Βούλγαρης συχνά εισάγει στη διερεύνηση όχι μόνο θεολογικῶν αλλά και άλλων ζητημάτων.

59. Τὸ κτητορικό σημείωμα στην 1η σελίδα του κώδικα ΕΒΕ 1171 έχει ως έξης: 'Εκ τῶν του Γεωργίου και τότε εκ Τρίκκης. Η σημείωση που ακολουθεῖ με άλλη μελάνη, ίσως όμως από τὸ ίδιο χέρι, είναι ή έξης: *τοῦτὶ τὸ σχεδίασμα έπέμψθη μὲν τῷ ζήτησαντι επισκόπῳ Καμπανίας. αἰτηθὲν δ' έπειτα παρὰ του Παναγιω(τάτου) άγιου Θεσσαλονίκης κυρίου Γαβριήλ έστάλη τῇ αὐτοῦ Παναγιότῃ. ὑφ' ἧς αἰτήσαντι μοι έδωρήθη τῷ γνησίῳ μαθητῇ, του οικείου διδασκάλου σοφὸν και τερπνὸν ιδιόχειρον.* Συνεπώς, προκύπτει από τή σημείωση ότι ο κώδικας αυτός είναι εκείνος τὸν όποιο έστειλε ο Εὐγένιος Βούλγαρης στον Γαβριήλ και όχι στον Θεόφιλο Καμπανίας. Ἐς προστεθεῖ πὺς σώζεται έπιστολή του Βούλγαρη πρὸς τὸν Γαβριήλ, βλ. κώδικα ΕΒΕ 3053, σ. 544-545. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἐπιστολές του Εὐγενίου Βούλγαρη σε άθηνάϊκους κώδικες», δ.π., σ. 185, 224.

Ἔτσι, παρατηρεῖται ότι οί απόψεις άρχαίων κυρίως φιλοσόφων συνήθως υπεισέρχονται σε αναλύσεις κάθε είδους θεμάτων καθιστώντας ένιοτε δύσκολη, ή ίσως και αυθαίρετη, τήν κατηγοριοποίηση όρισμένων έπιστολῶν ως άναφερομένων άποκλειστικά σε φιλοσοφικά θέματα. Π.χ. στην κατά Ὀκέλλου φιλοσοφική πραγματεία του Βούλγαρη ή φιλοσοφική θεωρηση έμπνέεται από μιὰ χριστιανική θεολογική διάσταση, ή όποία τελικά δηλώνεται καθαρά⁶⁰. Παρόμοιο φαινόμενο θα παρατηρήσουμε και στην πιὸ κάτω εκδιδόμενη έπιστολιμαία διατριβή πρὸς τὸν πρώην Τορνόβου Ἰωσήφ, στην όποία τὸ θεολογικό και φιλοσοφικό περιεχόμενο είναι ιδιαίτερα στενά συνδεδεμένα. Μολοντί λοιπόν τὸ έρώτημα που έτέθη στον Εὐγένιο Βούλγαρη από τὸν Ἰωσήφ είχε θεολογική άφετηρία, ή πραγματεύση τής απάντησης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τή φιλοσοφική, όντολογική προσέγγιση του θέματος. Ἀπολύτως φιλοσοφικού χαρακτήρα είναι ή έπιστολιμαία διατριβή «περι έναντιώσεως κατά τὸν Ἄριστοτέλη» χωρίς να υπεισέρχονται σε αὐτὴ θεολογικές αναφορές ή προβληματισμοί.

Ἄν εξετάσουμε τή θεματολογία τῶν υπολοίπων, παρατηροῦμε ότι σε αὐτὲς υπάρχουν έπιστολιμαίες διατριβές μαθηματικού περιεχομένου, όπως είναι ή πρόταση λύσης του Δηλίου προβλήματος, φυσικῆς, με τήν έπιστημονική παρουσίαση του φαινομένου τῶν παλιρροιών, φυσιολογίας τῶν ζῶν, όπως στην «περι κοχλίου τής ξηρᾶς», μουσικῆς κλπ. Πρέπει να σημειωθεί, έπίσης, ότι στο περιεχόμενο όλων τῶν άνωτέρω άρκετὲς φορές συζητῶνται με τήν ίδια λογισύνη θέματα που άπτονται και άλλων έπιστημῶν, όπως είναι ή άστρονομία, ή φιλολογία, και, με τὰ σημερινά κριτήρια, θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε και τήν ψυχολογία, όπως συμβαίνει στην «περι μνήμης» πραγματεία του. Ἐς σημειωθεί όμως ότι στην έποχή του Βούλγαρη ή ψυχολογία δέν ἦταν θεμελιωμένη ως έπιστήμη όπως τήν έννοοῦμε σήμερα και ο ίδιος ο λόγιος χρησιμοποιοῦσε τή λέξη με τελείως διαφορετική έννοια⁶¹. Σε κάθε περίπτωση όλες οί μικρὲς αὐτὲς πρα-

60. Σοφοκλῆς Οικονόμος ο έξ Οικονόμων, δ.π., Χρυσάλλης, έτος Δ' (1866), φύλ. 77, σ. 103.

61. Ο Βούλγαρης χρησιμοποιεῖ τή λέξη στην έργογραφία του δηλώνοντας μέρος του περιεχομένου τής τότε άνέκδοτης Μεταφυσικῆς του: «*Metaphysica proprio labore expositae Ontologia, et Cosmologia; et Psychologia, usque ad § 857 perducta. Opus imperfectum.* Ms», βλ. Stephen K. Batalden, «Notes from a Leningrad manuscript: Eugenios Voulgaris' autograph list of his own works», δ.π., σ. 9. Τὸ έργο εκδόθηκε άργότερα ένὼ ζούσε ακόμη ο Βούλγαρης, *Στοιχεία τής Μεταφυσικῆς υπό Εὐγενίου του Βουλγάρους Διακόνου έτι όντος, και ένιαχοῦ σχολαρχοῦντος τοῖς αὐτοῦ Ἀκροαμένοις πρώην άναπτυσσόμενα. Νῦν δὲ παρὰ τῶν Ζωσιμαδῶν Ἀταδέλφων Ἀναστασίου, Νικολάου, Ζώη και Μιχαήλ Τοῖς Ὁμογενέσι Φιλολόγοις φιλοτίμῳ δαπάνῃ επί τῷ διανεμηθῆναι δωρεάν τύπος*

γματείες τεκμηριώνονται με πολυάριθμες αναφορές σε μία μεγάλη ποικιλία συγγραφέων της κλασικής και ύστερης αρχαιότητας, πατέρων της Έκκλησίας, της Αγίας Γραφής και, σε κάπως μικρότερο βαθμό, βυζαντινών συγγραφέων. Νεότεροι και σύγχρονοι του Βούλγαρη λόγιοι και τα έργα τους εμφανίζονται σποραδικά, αλλά δεν απαντούν στον βαθμό που ίσως θα ανέμενε κανείς, αν εξαιρέσουμε την πραγματεία «περί παλιρροιών», πιθανόν διότι τα ερωτήματα στα όποια απαντούσε δεν προσφέρονταν.

Σε λίγες περιπτώσεις ο Ευγένιος Βούλγαρης δράττεται της ευκαιρίας που προκύπτει από κάποιο συγκεκριμένο γεγονός για να ασχοληθεί σε έκταση με ένα θέμα που τον ενδιέφερε προσωπικά. Αυτό φαίνεται να συμβαίνει με την κατά Όκέλλου επιστολιμαία διατριβή για την όποια έλαβε άφορμή από την αποστολή του έργου από τον συγγραφέα του Ιωάννη Τζανέτη. Στην επιστολή δεν δηλώνεται, όπως συμβαίνει συνήθως, ότι του ζητήθηκε να εκθέσει τις απόψεις του επί του έργου. Το θέμα, ωστόσο, ή τουλάχιστον κάποιες πτυχές του, τον ενδιέφεραν και γι' αυτό επεκτείνεται στην επιστολή του. Αυτό αποδεικνύεται και από τη μνεία του πώς είχε κι ο ίδιος ασχοληθεί με όρισμένους σχολιασμούς και κριτική θεμάτων που ανέκυπταν από τους ισχυρισμούς του Όκέλλου στην τότε ακόμη ανέκδοτη Κοσμολογία του, όταν δίδασκε στην Αθωνιάδα⁶².

Εξχωριστή, για διαφορετικούς όμως λόγους, είναι η περίπτωση των επιστολών προς τον Κλέρκιο. Όπως προαναφέρθηκε, ή πρώτη και μόνη δημοσιευμένη επιστολιμαία διατριβή του αποτελούσε απάντηση σε ερώτημα του ύποδιακόνου. Η δεύτερη, αλλά ανέκδοτη, γράφτηκε προφανώς με πρωτοβουλία του Βούλγαρη, ενώ οι άλλες δύο ανέκδοτες, που φαίνονται να σχετίζονται μεταξύ τους θεματικά, πιθανόν απαντούσαν σε γράμματα του Κλέρκιου. Συνολικά οι τέσσερις αυτές επιστολές, μιὰ μικρή σειρά πραγματειών, αποτελούν μιὰ ιδιαίτερη κατηγορία γύρω από ένα σημαντικό θέμα για την Έκκλησία. Η μόνη δημοσιευμένη από τις επιστολές

έκδοθέντα. *Επιστολία Σπυρίδωνος Βλαντή...*, Βενετία 1805, τ. Α'-Β', και πάλι όμως ήμιτελές όπως παρατηρεί πιθανότατα και ο ίδιος ο Βούλγαρης, βλ. και Ιωάννης Γ. Δελλής, «Η σύλληψη της "Μεταφυσικής" στον Ευγένιο Βούλγαρη, και τα αρχαιοελληνικά και ευρωπαϊκά πρότυπά της», *Ευγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Έπιστημονικού Συνεδρίου*, σ. 473-492. Στο έργο ο Βούλγαρης χρησιμοποιεί τον όρο ψυχολογία όπως και ο Genovesi, δηλαδή πραγματεύεται «περί ψυχής» και «των άλλων πνευμάτων» (των άγγέλων), στο ίδιο, σ. 487.

62. Σοφοκλής Οικονόμος ο έξ Οικονόμων, δ.π., *Χρυσάλλης*, έτος Δ' (1866), φύλ. 77, σ. 102, 104. Ο Σοφοκλής Οικονόμος μάλιστα είχε έντοπίσει κάποιο από τα σχετικά σημεία (στη σελίδα 21 της Κοσμολογίας) και το μνημονεύει σε παραπομπή.

αυτές είχε συγκεντρώσει και το ευρύτερο ενδιαφέρον των ανθρώπων της προεπαναστατικής περιόδου πολύ πριν από την έντυπη έκδοσή της, αν κρίνουμε από την παρουσία της σε έξι, γνωστούς σ' έμάς τουλάχιστον, κώδικες⁶³.

Η χρονολογική κατάταξη των επιστολιμαίων διατριβών δεν είναι έφικτη με ασφάλεια, έπειδή στις περισσότερες από αυτές άπουσιάζει το έτος της συγγραφής τους. Από όσο μπορούμε να συναγάγουμε από έσωτερικούς λόγους, πολλές συντάχθηκαν όσο ο Ευγένιος ήταν ιεροδιάκονος. Οι χρονολογημένες, όπως αυτή προς τον Ιωάννη Τζανέτη (1791), ή ή *Διασάφησις περί του ποῦ Παράδεισος, και ποῦ Κόλασις, και τί έστι ταῦτα* (1790) είναι λίγες, για να μὴ αναφερθούμε σ' εκείνες για τις όποιες ο ίδιος δίνει τις χρονολογικές πληροφορίες στον αυτόγραφο κατάλογό του, όπως προαναφέρθηκε.

Σε όρισμένες από τις λοιπές επιστολές ή χρονολόγηση είναι έφικτη κατά προσέγγιση. Από έσωτερικά στοιχεία συμπεραίνεται ότι ή επιστολιμαία διατριβή για το προπατορικό άμάρτημα που έγραψε ο Βούλγαρης στον Νεόφυτο Καυσοκαλυβίτη χρονολογείται στην περίοδο που δίδασκε στη σχολή της Κοζάνης (1748-1749). Η «περί φιλίας» επιστολιμαία διατριβή, λόγω της σύνδεσής της με την περί μνήμης, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, τοποθετείται στα χρόνια που ήταν διευθυντής της Αθωνιάδας ή στους άμέσως επόμενους μήνες⁶⁴, ενώ ή δημοσιευμένη προς Κλέρκιο επιστολή χρονολογείται περί τα τέλη του 1760 ή στις αρχές του 1761. Αυτό συνάγεται από τη δήλωση του Βούλγαρη στην αρχή της ότι γράφτηκε τον επόμενο χρόνο μετά την έγκατάστασή του στην Κωνσταντινούπολη, στην όποια είχε μεταβεί τον Νοέμβριο του 1759. Πιθανότατα, οι άλλες τρεις που άπευθύνονται και πάλι στον Κλέρκιο γράφτηκαν λίγο άργότερα.

Άλλοτε, ή χρονολόγηση των επιστολών μπορεί να τοποθετηθεί μόνο μέσα σε πολύ ευρύτερα περιθώρια. Π.χ. ή άπευθυνόμενη στον Νικηφόρο Θεοτόκη επιστολιμαία διατριβή έχει ως terminus post quem την ανάρρηση του Θεοτόκη στον αρχιεπισκοπικό θρόνο, αλλά δεν υπάρχει δυνατότητα στενότερης χρονολόγησης⁶⁵. Το ίδιο παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις.

63. Έλένη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Επιστολές του Ευγενίου Βούλγαρη σε αθηναϊκούς κώδικες», δ.π., σ. 207.

64. Στο ίδιο, σ. 234.

65. Η επιστολή προέρχεται από τον αυτόγραφο κώδικα του Βούλγαρη ΕΒΕ 1160, και περιέχει και άλλα χρονολογημένα κείμενα από την έποχή της διαμονής του στη Ρωσία.

Τρείς από τις προαναφερθείσες ανέκδοτες ἐπιστολιμαῖες διατριβές θὰ παρουσιαστοῦν καὶ θὰ ἐκδοθοῦν στὴν παρούσα ἐργασία. Ἡ ποικιλία τῆς θεματικῆς καὶ τῶν τριῶν ἀποκαλύπτει γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὰ γενικὰ καὶ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς σκέψης, τὴν ἔκταση καὶ τὸ βάθος τῆς φιλοσοφικῆς, θεολογικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς προσέγγισης τοῦ πατέρα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Οἱ τρεῖς ἐκδιδόμενες ἐπιστολιμαῖες διατριβές εἶναι οἱ ἀκόλουθες: Ἡ θεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ πραγματεία περὶ τοῦ «μὴ ὄντος» σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ «ὄντως ὄν» ἢ ἀσχολούμενη μὲ τὸν «κοχλία τῆς Ξηρᾶς», τὸν ὁποῖο ἐξετάζει ἀπὸ ἄποψη φυσιολογίας, καὶ ἡ τρίτη, ἢ «περὶ μνήμης», ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸ φαινόμενο τῆς μνήμης καὶ τῆς λήθης καὶ τὸν τρόπο ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν ἀνθρώπινη διανόηση καὶ κατ' ἐπέκταση ὅλο τὸν ἀνθρώπινο βίο.

Στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς πραγματείες ὁ Βούλγαρης ἀπαντᾷ σὲ ἐρώτημα ἢ ἐρωτήματα ποὺ τοῦ ἔθεσε ὁ πρῶν Τορνόβου Ἰωσήφ, ὅπως προαναφέρθηκε, ἀλλὰ ἡ ἀρχικὴ διατύπωσή τους δὲν διακρίνεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὴν ἀπάντηση.

Ὁ Ἰωσήφ ἦταν μιὰ σημαντικὴ προσωπικότητα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰώνα. Γεννήθηκε περὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. στὰ Γιάννενα. Τὸ 1709 διορίστηκε ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Καφατιανῆς στὸν Γαλατᾶ καὶ πατριαρχικὸς ἱεροκέρυκας σὲ ὅλες τὶς ἐνορίες τῆς Πόλης. Τὸ 1714 ἐξελέγη μητροπολίτης Τορνόβου καὶ ἔξαρχος πάσης Βουλγαρίας παρὰ τὴν ἀπροθυμία του. Παρατήρηθηκε ἀπὸ τὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τὸ 1722 καὶ γιὰ μιὰ διετία παρέμεινε στὴν αὐλὴ τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου στὸ Βουκουρέστι, κατόπιν ἀποσύρθηκε στὸ Ἅγιον Ὅρος, ἀρχικὰ στὴ σκήτη τῆς Ἁγίας Ἄννης καὶ ἀργότερα στὴ Μεγίστη Λαύρα μέχρι τὸν θάνατό του τὸ 1754 ἢ 1755. Κατὰ τὸν Καισάριο Δαπόντε ὁ Ἰωσήφ ἦταν ὀνομαστὸς γιὰ «τὴν ἀρετὴν καὶ προκοπὴν». Ἄφησε ἀρκετὸ συγγραφικὸ ἔργο ποὺ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτο καὶ ἐπιστολὲς πρὸς διαφόρους⁶⁶.

66. Κωνσταντῖνος Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Καισάριοι Δαπόντες – Σέργιος Μακραιὸς – Ἀναστάσιος Γόρδιος – Δημήτριος Προκοπίου – Ἀλέξανδρος Τυρναβίτης – Κατάλογος ἐπιστολῶν ἀνεκδότων – Πατριαρχικὰ ἔγγραφα – Κατάλογος μαρτύρων*, τ. Γ', Βενετία 1872, σ. 103-104. Μ. Ι. Γεδεών, *Ἄθως. Ἀναμνήσεις, ἔγγραφα, σημειώματα*, Κωνσταντινούπολη 1885, σ. 219. Ἀλέξανδρος Λαυριώτης, «Ἰωσήφ Τορνόβου», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, περίοδος Β', τ. Β' (1886) σ. 207-215. Σπυρίδων Λαυριώτης καὶ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει, συντα-*

Πέραν τοῦ ἔτους τοῦ θανάτου τοῦ Ἰωσήφ ποὺ ἀποτελεῖ *terminus ante quem* δὲν ὑπάρχει κάποιο ἐσωτερικὸ στοιχεῖο τὸ ὁποῖο νὰ ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιστολιμαίας αὐτῆς διατριβῆς σὲ στενότερα χρονικὰ ὅρια.

Παρουσιάζοντας ἐν συντομία τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολιμαίας διατριβῆς παρατηροῦμε τὴ σχέση τῆς ἀπάντησης τοῦ Βούλγαρη μὲ τὸ κεφάλαιο τοῦ ἔργου τοῦ *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς*⁶⁷ ποὺ ἐπιγράφεται «Περὶ ὄντος καὶ μὴ ὄντος, δυνατοῦ καὶ ἀδυνατοῦ, ὑπάρχοντος καὶ μέλλοντος, ἀναγκαίου καὶ ἐνδεχομένου»⁶⁸. Ὡστόσο, ὑπάρχουν καὶ σαφέστατες διαφορές, ἀφοῦ στὴν ἐπιστολὴ καλεῖται νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ἐρωτήματα βασιζόμενα σὲ κείμενα τοῦ Ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη⁶⁹, συγκεκριμένα στὸ *Περὶ θεῶν ὀνομάτων*.

Ὁ Βούλγαρης, ὅπως καὶ ὁ ἐπιστολογράφος τοῦ ὁ Ἰωσήφ, ἀποδίδει τὸ κείμενο στὸν ἅγιο Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, μολονότι φαίνεται νὰ γνωρίζει τὸν σκεπτικισμό ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα τῶν κειμένων ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ὄνομά του, ὅπως δείχνει αὐτόγραφη σημειώσή του στὴν ἐπιστολιμαία διατριβή⁷⁰. Στὸ κείμενό του ὁ Βούλγαρης διερευνᾷ τὴν ἔννοια τοῦ ὄντος καὶ μὴ ὄντος στὸν Ψευδο-Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη, συσχετίζει δὲ τὸ κείμενο *Περὶ θεῶν ὀνομάτων*, μὲ τὰ κείμενα τοῦ Πλάτωνα, στὸν ὁποῖο ἀνάγει τὴν ἀρχὴ τοῦ προβληματισμοῦ τοῦ συγγραφέα τοῦ ψευ-

χθεῖς ὑπὸ Σπυρίδωνος μοναχοῦ Λαυριώτου ... ἐπεξεργασθεῖς δὲ καὶ διασκευασθεῖς ὑπὸ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *Μητροπολίτου Λεοντοπόλεως*, Παρίσι 1925, σ. 189, 221, 299-301, 389-390. Εὐθύμιος Διονυσιάτης, «Συμπληρωματικὸς κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων Μονῆς Διονυσίου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ΚΖ' (1957), σ. 254. Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης, *Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κυριακοῦ τῆς κατὰ τὸ Ἁγιάννιον Ὅρος τοῦ Ἁθῶ Ἱερᾶς καὶ Μεγαλωνύμου Σκήτης τῆς Ἁγίας Θεομήτορος Ἄννης, μετὰ πινάκων συνταχθέντων ὑπὸ Κωνσταντίνου Ἀ. Μανάφη*, Ἀθήνα 1961, σ. 44-45.

67. Βλ. *Βιβλίον Α' ὅπερ ἐστὶν ἡ ὄντολογία*, Κεφάλαιον Δ', σ. 80-92.

68. Ὁ Βούλγαρης ἀκολουθεῖ σὲ αὐτὸ τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Α. Genovesi στὸ Α' Κεφάλαιο τοῦ ἔργου τοῦ *Disciplinarum Metaphysicarum elementa, mathematicum in morem adornata. Editio novissima, ab ipso auctore ... omnino reformata perpetuis additionibus locupletata, et nunc primo in quinque tomos divisa*, Βενετία 1764. Βλ. Ἰωάννης Γ. Δελλῆς, «Ἡ σύλληψη τῆς "Μεταφυσικῆς" στὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, καὶ τὰ ἀρχαιοελληνικὰ καὶ εὐρωπαϊκὰ πρότυπά της», *δ.π.*, σ. 486-488.

69. Τοῦ ἐν ἁγίοις ἡμῶν πατρὸς Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου τὰ σωζόμενα πάντα, «Περὶ θεῶν ὀνομάτων, (De divinis nominibus)», J.-P. Migne, *Patrologia Graeca cursus completus ...*, Πτὶ Μονροῦζ 1857, τ. 3, στήλες 586-996. Μετὰ ἀπὸ κάθε κεφάλαιο τοῦ ἔργου παρεμβάλλεται τὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο τῆς *Παραφράσεως* τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη.

70. Βλ. πιδὸ κάτω σ. 179, ὑποσημείωση 1.

δεπίγραφου κειμένου που συνεχίστηκε κατόπιν μέσα από άλλους μυστικούς δρόμους. Εντύπωση προκαλεί ο συσχετισμός της αποκάλυψης του όντως όντος, του Θεού, στον Μωυσή με τη μεταγενέστερη σύλληψη της ιδέας από τον Πλάτωνα, και κατ' επέκταση της αντίστοιχης κατηγοριοποίησης του μη όντος που περιλαμβάνει όλα τα άλλα έφόσον δεν μετέχουν του θείου. Μάλιστα, χρησιμοποιώντας γλαφυρά σχήματα λόγου ο Βούλγαρης εκφράζει την άποψη ότι κατά κάποιο τρόπο ή ιδέα αυτή μεταφυτεύτηκε, ή φιλοξενήθηκε, από την Άραβία στην Άττική: *Ἐγὼ γὰρ εἰμί, φησὶν ὁ ὢν, τῷ Μωσῆ ἔμφανίζων ἑαυτὸν ἐπὶ τοῦ ὄρους θεός· κἀντεῦθεν ἡμῖν, παρὰ τὸν Ἑβραῖον, Μωσῆς ἕτερος ἀττικίζων, ὁ μωσαϊζὼν Ἀθηναῖος. Καὶ ἐκ μὲν Ἀραβίας ἀρμημένη τὸ πρῶτον τῇ δὲ Ἀκαδημία ἐπιξενουμένη ὕστερον ἢ ἀπόρροτος ῥῆσις, μόνῳ τὴν ὄντωννυμίαν ἀφοσιοῦσα τῷ κρείττονι, τὰ δ' ἐξ ἐκείνου πάντα, καὶ μετ' ἐκείνο, μὴ ὄντα ἐπονομάζουσα.*

Ο Εὐγένιος Βούλγαρης αναφέρεται στον Πλάτωνα ἔδῳ με ιδιαίτερο σεβασμό, σὲ αντίθεση με ἄλλα κείμενά του που δημιούργησαν τὴν ἐντύπωση ὅτι στεκόταν σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ φιλοσόφου μὴ ἐκφράζοντας ἔγκριση ἢ ἀποδοκιμασία γιὰ τὸ ἔργο του⁷¹. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Βούλγαρης γνώριζε ἐπίσης καλὰ τὸν Πρόκλο καὶ ἄλλους νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους⁷².

Ἡ πραγμάτευση τοῦ θέματος ἐξετάζει τὴν ἀποφυγὴ ἀπόδοσης χαρακτηριστικῶν ὀνομάτων στὸν Θεὸ στὸ κείμενο τοῦ Ψευδο-Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη. Ὁ συγγραφέας καταλήγει στὸ συμπέρασμα πὼς στὸ ὄντως ὄν δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ὁποιοδήποτε χαρακτηριστικὸ ὄνομα, ἀφοῦ αὐτὸ θὰ ἦταν ἀποτελεσμά τῆς ἀτελοῦς δυνατότητας σύλληψης τῆς ἀπειρης οὐσίας τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, τὰ κτιστὰ ὄντα. Ἡ ἐπιχειρηματολογία ἐμπλουτίζεται με παραθέματα ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ στὸ ἔργο αὐτό. Ὁ Βούλγαρης χρησιμοποιεῖ ἐκτεταμένα παραθέματα καὶ ἀπὸ τὰ δύο κείμενα, συχνὰ σὲ μιὰ μορφή ἐλαφρῶς παράφρασης, σημειώνοντας ἐνίοτε καὶ ὁ ἴδιος τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὰ δὲν ἀναγράφονται αὐτολεξεί. Ἐξ αὐτοῦ συνάγεται πὼς μᾶλλον δὲν συμβουλευόταν κάποιο χειρόγραφο τους, ἀλλὰ ὅτι εἶτε διέθετε προσωπικὲς σημειώσεις τοῦ περιεχομένου τῶν κειμένων, εἶτε γνώριζε ἀπὸ στήθους τὰ χωρία αὐτὰ καὶ ἀντιλαμ-

71. Ἄλκης Ἀγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι*, Ἐρμῆς, Ἀθήνα [1985], σ. 86.

72. Ἡ σχέση τοῦ κειμένου τοῦ Ψευδο-Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη με τὴ νεοπλατωνικὴ παράδοση ἐξετάζεται στὸ σχετικὰ πρόσφατο ἔργο τῶν Sara Klitenic Wear and John Dillon, *Dionysius the Areopagite and the Neoplatonic Tradition. Despoiling the Hellenes*, Ashgate [2007], ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

βανόταν πὼς ἢ ἀπολύτως αὐτολεξεί ἀπόδοσή τους δὲν ἦταν πάντοτε δεδομένη. Γνώριζε ἐπίσης τὴν *Παράφραση* τοῦ κειμένου «Περὶ θείων ὀνομάτων» που εἶχε συγγράψει ὁ Γεώργιος Παχυμέρης, τῆς ὁποίας ἐπίσης κάνει χρῆση. Ὁ Βούλγαρης ἀναπτύσσει ἐρμηνεύοντας με διαδοχικὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα τὰ πατερικὰ κείμενα, κινούμενος κυρίως μεταξὺ τοῦ Ψευδο-Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ σχολίων τοῦ Μαξίμου καὶ με περιορισμένη ἀναφορὰ στὴν *Παράφραση* τοῦ Παχυμέρη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ἐμμέσως παραπέμπει στὸν Πρόκλο, τὸ ἔργο τοῦ ὁποίου *Eis tὴν Πλάτωνος Θεολογίαν* (*Theologia Platonica*) εἶχε ἐπηρεάσει τὸν Ψευδο-Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη.

Ἡ ἐπιστολιμαία διατριβὴ «περὶ τοῦ κοχλίου τῆς ξηρᾶς» που ἀπευθύνεται στὸν Νεόφυτο τὸν ἡσυχαστὴ σχετίζεται με ἄλλες δύο ἐπιστολὲς τοῦ Νεοφύτου που λανθάνουν, ἀλλὰ ἀπὸ τις δύο ἀπαντήσεις τοῦ Εὐγένιου πρὸς αὐτὸν συνάγουμε ἐν μέρει τουλάχιστον τὸ περιεχόμενό τους. Κατ' ἀρχὴν, ἀπὸ τὴν ἐπιστολιμαία διατριβὴ βλέπουμε πὼς προϋπήρχε μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Νεοφύτου πρὸς τὸν Βούλγαρη στὴν ὁποία ὁ πρῶτος ἔθετε τὸ θέμα τῶν κοχλιῶν ὑπὸ τύπον γρίφου. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς πραγματείας τοῦ Βούλγαρη γιὰ τὸν κοχλία τῆς ξηρᾶς εἶναι «μανθάνω σου τὸν γρίφον». Ἡ διατύπωση τοῦ ἐρωτήματος / γρίφου πρέπει νὰ σχετιζόταν με τὴν ἐρμαφρόδιτη φύση καὶ τὴν ὀχρεία τῶν ὄντων αὐτῶν. Ἐφόσον ὁ Νεόφυτος ὁ Καυσοκαλυβίτης ταυτίζεται με τὸ πρόσωπο τοῦ Νεοφύτου τοῦ ἡσυχαστῆ, ὅπως εἶναι καὶ ἡ πιθανότερη ἐκδοχὴ, ἡ ἐπιστολιμαία αὐτὴ διατριβὴ ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ διαφοροποίηση στὴ συνήθη ἀλληλογραφία τῶν δύο ἀνδρῶν, ἢ ὁποία εἶχε περάσει ἀπὸ διαδοχικὲς φάσεις φιλίας καὶ ψυχρότητας. Ἡ θεματολογία καὶ ἡ μᾶλλον παιγνιώδης διάθεση που σὲ κάποιο βαθμὸ τὴ χαρακτηρίζει δὲν ἔχει κάποιο ἀντίστοιχο στὴ λοιπὴ γνωστὴ ἀλληλογραφία τους, ἐνῶ τὸ θέμα εἶναι περιεργὸ καὶ ἄσχετο με τὴ θεολογικὴ, συγγραφικὴ ἢ διδακτικὴ ἐνασχόληση καὶ τῶν δύο λογίων. Ἡ σύνταξη τῆς πραγματείας κατὰ πάσα πιθανότητα πρέπει νὰ ἀνάγεται στὴν πρώτη περίοδο τῶν σχέσεών τους, ὅταν ἦταν νεότεροι καὶ οἱ δύο καὶ πρὶν περάσουν στὰ χρόνια τῆς ἔντονης μεταξὺ τους ψυχρότητας.

Μετὰ τὴν ἀπάντηση τοῦ Βούλγαρη, δηλαδὴ τὴν ἐπιστολιμαία διατριβὴ, ὁ Νεόφυτος με τὴ σειρά του ἔγραψε καὶ πάλι στὸν Εὐγένιο. Σὲ αὐτὸ τὸ τελευταῖο λανθάνον γράμμα ἀπάντησε με συντομία πλέον ὁ Βούλγαρης δίνοντας μετὰ ἀπὸ βραχὺ σχολιασμὸ τέλος στὴ συζήτηση γιὰ τὸν κοχλία, κρίνοντας πὼς τὸ θέμα εἶχε ἐξαντληθεῖ. Αὐτὴ ἡ σύντομη ἐπιστολὴ τοῦ Βούλγαρη, ἢ τελευταία σχετικὴ με τὸν κοχλία στὸν μὲν κώδικα ΕΒΕ 2952

προηγείται τῆς ἐπιστολιμαίας διατριβῆς, ἐνῶ στὸν κώδικα Κυριαζῆ 3 τῆς Γενναδείου Βιβλιοθήκης ἔπεται. Στὸν κώδικα EBE 1334 καὶ στὸν ἑλληνικὸ κώδικα 639 [290] τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ὅπου ἐπίσης ὑπάρχει ἡ ἐπιστολιμαία διατριβή, ἡ ἐν λόγῳ σύντομη ἐπιστολὴ τοῦ Βούλγαρη γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ δὲν συμπεριλαμβάνεται.⁷³ Ἡ πρόταξη τῆς σύντομης ἐπιστολῆς στὸν κώδικα EBE 2952 θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ προηγείτο καὶ χρονικὰ τῆς πραγματείας. Αὐτὸ πάντως φαίνεται ἀπίθανο, ἀφοῦ ὁπωσδήποτε θὰ ἔπρεπε νὰ θέτει ἕνα γρίφο, σύμφωνα μὲ τὴν εἰσαγωγικὴ φράση τοῦ Βούλγαρη στὴν ἐπιστολιμαία διατριβή. Ἄλλωστε, τὸ περιεχόμενό της ἔρχεται σαφῶς νὰ ὀλοκληρώσει τὰ πραγματευόμενα σὲ ἐκείνη.

Ἡ ἐπιστολιμαία διατριβὴ γιὰ τὸν «κοχλία τῆς ξηρᾶς» εἶναι ἡ πλέον ἀσυνήθιστη ἀπὸ τὶς μέχρι σήμερα γνωστὲς του. Πραγματεύεται ἕνα θέμα ποὺ ἀπαιτεῖ ἀπολύτως εἰδικὲς γνώσεις, προσωπικὴ παρατήρηση καὶ ἐνασχόληση. Ὁ Βούλγαρης γράφει ὅτι τὶς πληροφορίες ποὺ δίνει στὸ κείμενό του τὶς συνέλεξε ἀπὸ βιβλία, προσωπικὴ παρατήρηση, ἀκόμη καὶ ζωοτομία! Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἡ ἐνασχόληση τοῦ Νεοφύτου μὲ τοὺς κοχλίες δὲν τοῦ προξένησε καμία δυσἀρέσκεια. Ἀντιθέτως, ὅπως δηλώνει, πίστευε ὅτι ἡ παρατήρηση τῆς φύσης καὶ ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ αὐτὴν ἀποτελοῦσε ἕνα ἄλλο εἶδος προσευχῆς πρὸς τὸν Δημιουργὸ «τέρπει τινὶ θεοφιλεῖ, καὶ παιδιᾷ σπουδαίᾳ ἀνάμικτον», ὅπως γράφει, ἐκφράζοντας ἔτσι καὶ τὴν προσωπικὴ του ἀποψη καὶ στάση ζωῆς.

Δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐξακριβώσω ποια συγκεκριμένα βιβλία θὰ μπορούσε νὰ ἔχει συμβουλευτεῖ ὁ Εὐγένιος γιὰ τὸ θέμα τοῦ κοχλία. Πρέπει νὰ ἀναφέρεται σὲ χειρόγραφα ἢ καὶ ἔντυπα φυσιολογίας, φυσικῆς ἱστορίας, ποὺ περιλάμβαναν καὶ ζωολογία, ἀλλὰ καὶ γεωπονικὰ ἔργα, ἐπειδὴ τὰ σαλιγκάρια προκαλοῦν καταστροφὲς στὶς καλλιέργειες.

Ἄν καὶ εὐκόλα θὰ ὑπέθετε κάποιος ὅτι ἡ πραγματεία περὶ τοῦ κοχλία τῆς ξηρᾶς θὰ ἦταν ἕνα κείμενο ἀνιαρό, στριφνὸ καὶ ἀδιάφορο στοὺς περισσότερους ἀναγνώστες, ποὺ δὲν προσφέρεται γιὰ εὐχάριστη ἀνάγνωση σὲ ὅσους δὲν ἔχουν πολὺ εἰδικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα, εἶναι ὥστόσο γραμμμένη μὲ γλαφυρὸ καὶ γοητευτικὸ τρόπο. Ὁ λόγος τοῦ Βούλγαρη περίτεχνος, ὅπως συνήθως, εἶναι εὐχάριστος, σὲ ὀρισμένα σημεῖα μάλιστα ἀκόμη καὶ παιγνιώδης. Χρησιμοποιεῖ παραθέματα ἀπὸ ἀρχαῖα κείμενα, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο,

73. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἐπιστολὲς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη σὲ ἀθηναϊκοὺς κώδικες», δ.π., σ. 197.

τὸν Ἀθήναιο, τὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία, τὴν Ἁγία Γραφή, ἐνῶ ἄφθονες παρομοιώσεις καὶ μεταφορὲς κυρίως ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα διανθίζουν τὸ θέμα.

Ἡ γλαφυρότητα τοῦ λόγου δὲν στερεῖ τὸ κείμενο ἀπὸ ἐπιστημονικὴ σοβαρότητα. Οἱ παρατηρήσεις του, ἀπὸ ὅσο μού ἦταν ἐφικτὸ νὰ διασταυρώσω ἀπὸ σύγχρονα ἐγχειρίδια, εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἔγκυρες, μὲ προφανῆ ἐξαίρεση τὴν ἀποψή του γιὰ τὴ διάρκεια ζωῆς τῶν σαλιγκαριῶν. Κατ' ἐκείνον ὁ κύκλος τοῦ βίου τους εἶναι βραχύς, διατείνεται πὼς ζοῦν μόνο μισὸ ἔτος, αὐτὸ ὅμως εἶναι ἐσφαλμένο διότι τὰ σαλιγκάρια ζοῦν 15 χρόνια καὶ μερικὰ εἶδη τους ἀκόμη καὶ 25. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ συστήματος ὄρασης τῶν κοχλιῶν, τὸ ὁποῖο παρομοιάζεται μὲ τηλεσκόπιο. Δηλώνει μάλιστα πὼς ὁ Γαλιλαῖος καὶ ὁποῖος ἄλλος ὑπερηφανεύεται γιὰ τὶς ἐφευρέσεις του θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνατρέξει στὴ φυσιολογία τῶν ζώων. Ἡ ἐρμαφρόδιτη φύση τῶν σαλιγκαριῶν ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴν ἀυξημένη ἀνάγκη διαιώνισης τοῦ εἴδους.

Ἡ ἐπιστολὴ κλείνει μὲ μιὰ ὁμορφὴ φράση ποὺ ὑπενθυμίζει ὅτι κάθε ὄν στὴ φύση, ἀπὸ τὸ μικρότερο καὶ τὸ πιὸ ἀσήμαντο μέχρι τὸ μεγαλύτερο, προκαλεῖ τὸν θαυμασμὸ γιὰ τὸ «πανσθενὲς τε καὶ ἀπειρόσοφον» τοῦ Δημιουργοῦ, ὁ ὁποῖος «οὐδὲν ἤττον μεγαλύνει αὐτὸν καὶ εὐλογῆσας, κοχλίαν ἢ ἐλέφαντα ἡμῖν ὑποστήσοντα».

Στὴν περίπτωση τῆς «περὶ μνήμης» πραγματείας ἀπευθυνόμενης πρὸς τὸν Robert Stevenson συνάγουμε περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὶς συνθήκες τῆς συγγραφῆς της ἀπὸ δύο ἄλλες σύντομες ἐπιστολὲς τοῦ Βούλγαρη πρὸς τὸν ἴδιο Βρετανό⁷⁴. Αὐτὲς μᾶς ἐξηγοῦν ὄχι μόνο πὼς καὶ γιατί γράφτηκε ἡ συγκεκριμένη ἐπιστολή, ἀλλὰ μᾶς ὀδηγοῦν ἐπίσης στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ ἐκδεδομένη «περὶ φιλίας» πραγματεία εἶχε γραφτεῖ γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους.

Ὁ Robert Stevenson ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο Βρετανοὺς ἐμπόρους μὲ τὸ ὄνομα Stevenson, οἱ ὁποῖοι ἐντοπίζονται στὴ Θεσσαλονικὴ τὸν 18ο αἰώνα. Ἡ πρόσφατη βιβλιογραφία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προσεγγίσουμε τὴν ταυτότητά τους λίγο καλύτερα ἀπὸ ὅσο μπορέσαμε νὰ κάνουμε σὲ προγενέστερη ἐργασία μας⁷⁵. Ὁ παλαιότερος χρονικὰ γνωστὸς εἶναι ὁ G. Stevenson, τοῦ

74. Βλ. πιὸ κάτω, σ. 196-7, 206-7.

75. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἐπιστολὲς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη σὲ ἀθηναϊκοὺς κώδικες», δ.π., σ. 186. Ὁ Ἡλίας Τανταλίδης, *Εὐγενίου Βουλγάρεως ἐπιστολὴ περὶ φιλίας*, σ. 3, ἀποδίδει ἐσφαλμένα στὰ ἀγγλικά τὸ ὄνομα τοῦ Βρετανοῦ φίλου τοῦ Βούλγαρη καὶ παράλληλα προτείνει μιὰ τελείως ἐσφαλμένη ταύτισή του μὲ κάποιον λόγιο ποὺ εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν ὑπομνηματισμὸ τῶν ἔργων τοῦ Shakespeare.

ὁποίου ἡ παρουσία στὴν πόλη αὐτὴ μνημονεύεται τὰ ἔτη 1733, 1737 καὶ 1743⁷⁶. Ὁ ἄλλος, μὲ τὸν ὁποῖο ἀλληλογραφοῦσε ὁ Βούλγαρης, ὁ Robert Stevenson, ἀναφέρεται ὅτι βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1755 καὶ κατόπιν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1763 καὶ 1789. Σὲ αὐτὸν εἶχε παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὴ Levant Company ἄδεια ἄσκησης ἐμπορίου στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία. Ὁ ἴδιος καὶ ὁ συνώνυμος G. Stevenson, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἦταν πατέρας του, ἀσκοῦσαν παράλληλα μὲ τὶς ἐμπορικὲς τοὺς δραστηριότητες χρῆ προξένων τῆς Βρετανίας στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπως συνέβαινε κατὰ περιόδους καὶ μὲ ἄλλα γνωστότερα μέλη τῆς Levant Company⁷⁷. Ἐπομένως, ἡ γνωριμία καὶ ἡ οἰκειότητα τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη τόσο μὲ τὸν Robert ὅσο καὶ μὲ τὸν πατέρα του ποὺ μαρτυροῦνται στὴν ἐπιστολὴ ἀνάγονται στὴν περίοδο ποὺ ὁ Βούλγαρης διηύθυνε τὴν Ἀθωνιάδα, ἢ καὶ λίγο ἀργότερα, τοὺς μῆνες ποὺ πέρασε στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1759 ὕστερα ἀπὸ τὴ φυγὴ του ἀπὸ τὴ Σχολή.

Ἡ περίπτωση τῆς ἀλληλογραφίας μὲ τὸν Robert Stevenson εἶναι ἰδιαίτερη. Ἀπὸ τὰ γράμματα τοῦ Βούλγαρη προκύπτει ὅτι πέραν τοῦ ὅτι οἱ δύο ἄνδρες συνδέονταν φιλικὰ καὶ οἰκογενειακὰ (ὁ Εὐγένιος εἶχε φιλοξενηθεῖ ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ Robert στὸ σπίτι τους στὴ Θεσσαλονίκη καὶ εἶχε λάβει προσωπικὰ δῶρα ἀπὸ αὐτόν, ὕφασμα, ταμπάκο καὶ ματογυῶλια), ἢ «περὶ μνήμης» ἐπιστολιμαία διατριβή, ὅπως προφανῶς καὶ ἡ «περὶ φιλίας», εἶχαν συντεθεῖ στὸ πλαίσιο μιᾶς μεταξὺ τους συμφωνίας. Ἀπὸ τὶς δημοσιευόμενες πιὸ κάτω τρεῖς σχετικὲς ἐπιστολὲς προκύπτει σαφέστατα ὅτι ὁ Βούλγαρης καὶ ὁ Stevenson εἶχαν συμφωνήσει νὰ θέτουν ἀπὸ κοινοῦ θέματα πρὸς ἐπιστημονικὴ διερεύνηση, τὰ ὁποῖα κατόπιν νὰ τὰ ἐξετάζουν διεξοδικὰ στὶς ἐπιστολὲς ποὺ ἀντάλλαζαν. Ἡ ἀμοιβαία αὐτὴ ὑποχρέωση ποὺ εἶχαν ἀναλάβει, κάτι μεταξὺ πνευματικῆς ἄσκησης καὶ παιδιᾶς, συνεχιζόταν καὶ ὅταν ὁ Βρετανὸς ἔμπορος ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, πιθανὸν σὲ ταξίδι του στὴ Βρετανία, ὅπως δείχνει ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Εὐγένιου πρὸς τὸν Stevenson ποὺ ἐκδίδεται πιὸ κάτω. Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ γίνεται σαφὲς πὼς ὁ Βούλγαρης πρότεινε νὰ ἀρχίσουν τὴ σχετικὴ ἀλληλογραφία ἀσχολούμενοι

76. Στὸ ἴδιο. Βλ. καὶ David Wilson, List of British Consular Officials in the Ottoman Empire and its former territories, from the sixteenth century to about 1856. (March 2011) http://www.levantineheritage.com/pdf/List_of_British_Consular_Officials_Turkey%281581-1856%29-D_Wilson.pdf. Βλ. ἐπίσης, Despoina Vlami, «Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartolomew Edward Abbott, the “Father of the Levant Company” in Thessaloniki (Eighteenth-Nineteenth Centuries)», *The Historical Review*, 6 (2009), σ. 136.

77. Βλ. ὑποσημείωση 24.

μὲ τὸ θέμα τῆς μνήμης. Σὲ αὐτὴ τὴν ἐπιστολή, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν πραγματεία, ὁ Stevenson ἀπέστειλε κατόπιν τὴ συνεισφορά του περὶ μνήμης. Ἡ ἀνταπάντηση τοῦ Βούλγαρη εἶναι ἡ ἐκδιδόμενη ἐπιστολιμαία διατριβή. Μὲ τὴν τρίτη σύντομη ἐπιστολή του ὁ λόγιος κλείνει τὴν ἀλληλογραφία ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ πλέον ζητεῖ ἀπὸ τὸν Stevenson νὰ προτείνει ἐκεῖνος ἕνα νέο θέμα πρὸς διερεύνηση. Κατόπιν, σὲ ἀπάντηση πιθανότατα τῆς τελευταίας τῶν τριῶν αὐτῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βούλγαρη, προτάθηκε ἀπὸ τὸν Stevenson ἡ συνέχιση τῆς συμφωνίας τους μὲ τὴ συγγραφή πραγματείας γιὰ τὴ φιλία⁷⁸.

Ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Βούλγαρη προκύπτει ὅτι ὁ Stevenson γνώριζε ἐξαιρετικὰ ἑλληνικὰ τόσο ἀρχαῖα ὅσο καὶ νεότερα. Οἱ πιὸ κάτω ἐκδιδόμενες τρεῖς ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Βρετανὸ εἶναι γραμμένες στὴ συνήθη γλώσσα ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Βούλγαρης, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ «περὶ φιλίας» ἔχει γραφῆ σὲ πολὺ δημωδέστερη. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ συνάγεται ὅτι ὁ Βρετανὸς ἔμπορος ἦταν γενικότερα ἄνθρωπος μὲ εὐρεία κλασικὴ παιδεία μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Εὐγένιος μποροῦσε νὰ διατηρήσει ὄχι μόνον μιὰ ἀνθρώπινη φιλικὴ σχέση ἀλλὰ καὶ ἀνάλογη πνευματικὴ ἐπαφή.

Στὴν τρίτη ἐπιστολιμαία διατριβὴ ὁ Βούλγαρης ἀναπτύσσει διεξοδικὰ τὰ ἀγαθὰ τῆς μνήμης καὶ τὰ δεινὰ ποὺ προκύπτουν στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀπώλειά της. Τὸ θέμα τὸν εἶχε ἀπασχολήσει μὲ συντομία καὶ στὴ Λογικὴ του⁷⁹, καὶ ὁ πυρήνας τῆς ἐπιστολῆς καθὼς καὶ ἕνα μέρος τῶν ἀναφορῶν του σὲ ἀρχαῖα παραδείγματα, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως πιὸ κάτω, εἶναι τὰ ἴδια. Ὡστόσο, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος στὴν πραγματεία εἶναι πολὺ πληρέστερη καὶ κατὰ συνέπεια ἐκτενέστερη. Δίνει ἰδιαίτερη ἔμφαση σὲ παραδείγματα μνημόνων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος⁸⁰, ἀλλὰ καὶ στὴ στάση τῶν ἀρχαίων ἀπέναντι σὲ σεβαστὰ ἢ καὶ διάσημα πρόσωπα τὰ ὁποῖα ἀπὸ ἀσθένεια ἢ γηρατεῖα ἀπώλεσαν τὴ μνήμη τους. Ὅπως προαναφέρθηκε, χρονολογικὰ ἡ ἐπιστολιμαία διατριβὴ πρέπει νὰ εἶναι αἰσθητὰ παλαιότερη

78. Ἡλίας Τανταλίδης, *δ.π.*, σ. 3.

79. Εὐγένιος Βούλγαρης, *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συναρισθεῖσα ὑπὸ Εὐγενίου διακόνου τοῦ Βουλγάρου*. Ἡς προτέτακται ἀφήγησις προεισοδιώδης περὶ Ἀρχῆς τε καὶ Προόδου τῆς κατὰ τὴν Φιλοσοφίαν Ἐνστάσεως καὶ Προδιατριβαὶ τέτταρες εἰς ἅπασαν ἐν γένει τὴν Φιλοσοφίαν Προτελεστικά. Ἐκδοθεῖσα σπουδῆ τε καὶ φιλοτίμῳ δαπάνῃ τοῦ Ἑλλογμωτάτου καὶ Ἐξοχωτάτου ἐν Φιλοσόφοις Κυρίου Θωμᾶ Μανδακᾶσου ἐκ Καστορίας, Λιψία 1766, σ. 83-85.

80. Τὸ θέμα ἔχει ἀπασχολήσει καὶ τοὺς σύγχρονους κλασικοὺς φιλολόγους, βλ. Herwig Blum, *Die antike Mnemotechnic*, Spudasmata: Studien zur Klassischen Philologie und ihren Grenzgebieten - Bd.15, Ὀλμς Ἴν Χιλντεροσχάιμ 1969.

τῆς ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τῆς Λογικῆς, ἀλλὰ τὸ θέμα προφανῶς ἀπασχολοῦσε τὸν Βούλγαρη καὶ εἴτε εἶχε ἤδη συγκεντρώσει ὑλικὸ ἀπὸ τὰ διαβάσματα του, εἴτε μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐπιστολῆς ἀπασχολήθηκε μὲ αὐτό. Ἡ πρώτη περίπτωση φαίνεται πιθανότερη, διότι παρουσιάζεται νὰ γνωρίζει τὴν ὑπαρξὴ πλὴν τῶν ἀρχαίων καὶ πολὺ μεταγενέστερων μνημόνων ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο.

Ἡ δυνατότητα ἀντλήσης παραδειγμάτων τοῦ Βούλγαρη ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραμματεία ἦταν μεγάλη, ἐφόσον τὸ θέμα τῆς μνήμης, ἡ φύση τῆς, οἱ δυνατότητες καὶ ἡ ἀναγκαιότητά της εἶχαν ἀπασχολήσει τοὺς ἀρχαίους φιλοσόφους καὶ συγγραφεῖς γενικότερα, καθὼς ἦταν προφανὲς σὲ ὅλους πῶς χωρὶς αὐτὴν ἦταν ἀδύνατη οἰαδῆποτε γνώση καὶ κάθε ἐπιστήμη.

Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ὁ Βούλγαρης ἀντλεῖ κυρίως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν Φιλόστρατο (τὰ σχετικὰ μὲ τὸν βίον τοῦ Ἀπολλωνίου Τυανέως), τοὺς Στωϊκοὺς, τὸν Πλούταρχο, τὸν Ξενοφῶντα, τὸν Ἀριστοφάνη, τὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Σιμωνίδη τὸν Κεῖο, τὸν Ἰούλιο Πολυδεύκη, τὸν Πλωτῖνο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀρκετοὺς Λατίνους, τὸν Πλίνιο τὸν Πρεσβύτερο, τὸν Σενέκα, τὰ Βουκολικά τοῦ Βεργιλίου. Περιέργως, στὴν ἐπιστολιμαία διατριβὴ δὲν κάνει κάποια ἀναφορὰ στὸν Πλάτωνα καὶ στὴ θεωρία του περὶ ἀναμνήσεων, ἴσως διότι εἶχε γράψει σχετικὰ ὁ Stevenson στὴ δική του ἐπιστολὴ καὶ ὁ Βούλγαρης θεωροῦσε πῶς περίττευε ὁ ἐπιπλέον σχολιασμός. Μνημονεύει, ὡστόσο, τὰ σωζόμενα στὴν ἐβραϊκὴ παράδοση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης περὶ Ἔσδρα καὶ τῆς ἐξαίρετικῆς μνήμης του. Ἄς προστεθεῖ πῶς καὶ στὴν «περὶ φιλίας» ἐπιστολιμαία διατριβὴ ὁ Βούλγαρης κάνει ἐπίσης εὐρεία χρῆση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, κυρίως τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Πλουτάρχου, ἀλλὰ καὶ τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Εὐριπίδη καὶ τοῦ Ἡρακλείτου.

Ἦδη ἐπισημάνθηκε ὅτι ὁ Εὐγένιος ἀναφέρεται, ἐπίσης, καὶ σὲ νεότερους, ἴσως καὶ σύγχρονους του, ἀλλοδαποὺς μνήμονες, τοὺς ὁποίους ὁμως δὲν μπορέσαμε νὰ ταυτίσουμε. Παραθέτει π.χ. ἓνα ἰταλικὸ ἀπόσπασμα –αὐτὸ περιλαμβάνεται μόνον στοὺς δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς κώδικες ἀπὸ τοὺς ὁποίους γίνεται ἡ ἔκδοση– προερχόμενο ἀπὸ ἄγνωστη σὲ μᾶς πηγὴ, ποὺ ἀναφέρεται σὲ κάποιο νέο Κορσικανὸ μνήμονα καὶ τὴν ἐντυπωσιακὴ ἰκανότητά του νὰ θυμᾶται ὀνόματα. Ἐπιβεβαιώνεται ἔτσι ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ θέμα τῆς μνήμης τὸν ἀπασχολοῦσε καὶ συνέλεγε σχετικὸ ὑλικὸ ἀσχέτως μὲ τὴν περιστασιακὴ ἀπόφαση νὰ ἀλληλογραφήσει μὲ τὸν Robert Stevenson περὶ αὐτοῦ.

Στὴν ἐπιστολή του, ἡ μνήμη ἐξετάζεται ὡς προαπαιτούμενο στοιχεῖο στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀπαραίτητο ὄχι μόνον στὴν καθημερινή του διαβίωση, ἀλλὰ καὶ ἀπολύτως ἀναγκαῖο σὲ οἰαδῆποτε διδασκαλία, μάθηση καὶ

ἐπιστημονικὴ ἐνασχόληση. Ἡ ἀπώλεια τῆς μνήμης εἴτε λόγω ἡλικίας, εἴτε λόγω ἀσθενείας ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ μεγάλο κακὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίζεται μὲ κατανόηση, οἶκτο καὶ συμπάθεια ἀπὸ ὅλους, ἐφόσον ἡ ἔλλειψή της ἀποδομεῖ τὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα καὶ καθιστᾷ προβληματικὲς τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις ἀκόμη καὶ μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων, διδασκάλων καὶ μαθητῶν, ἐνῶ ἀχρηστεύει ἐπιστημονικὰ καὶ ἐπαγγελματικὰ τὸν πάσχοντα. Ὁ Βούλγαρης γράφει ἐπικριτικὰ γιὰ τὴν περιφρονητικὴ στάση τοῦ Ἀριστοτέλη πρὸς τὸν γέροντα πλέον καὶ βαθμιαῖα χάνοντα τὴ μνήμη τοῦ Πλάτωνα, καὶ κατὰ ἄλλων ἀρχαίων προσωπικοτήτων ποὺ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ μέγεθος τῆς συμφορᾶς ποὺ πλήττει τὸν ἄνθρωπο ἐξ αἰτίας τῆς ἀπώλειας τῆς μνήμης καὶ φέρονται σκωπτικὰ καὶ ἐπικριτικὰ πρὸς αὐτόν. Ἡ ἀπώλεια τῆς μνήμης ὀδηγεῖ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἓνα εἶδος κολαστηρίου ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει διαφυγὴ.

Ὅπως πάντα ἐντυπωσιάζει ὄχι μόνον ἡ σκέψη τοῦ Βούλγαρη ἀλλὰ καὶ ἡ ἀστεῖρευτὴ εὐρυμάθεια καὶ πολυμάθειά του ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ καὶ γιὰ πολὺ νεότερα ἢ καὶ σύγχρονά του πρόσωπα καὶ πράγματα. Ἰδιαίτερα ὁμως συγκινεῖ ἡ ἀνθρώπινη προσέγγιση, βαθιὰ χριστιανικὴ ἄλλωστε, ἡ συμπόνια ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ τὸ κείμενό του γιὰ τὸν συνάνθρωπο τοῦ ὁποῖου ἡ βαθύτερη ὑπόσταση καταστρέφεται ἀπὸ τὴν ἀπώλεια τῆς μνήμης του.

Ἡ ἔκδοση βασίζεται καὶ ἀκολουθεῖ κατὰ κανόνα τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὸν κώδικα EBE 2952, ὁ ὁποῖος ἐκλαμβάνεται ὡς αὐτόγραφος, ἀφοῦ, ὅπως προαναφέρθηκε, αὐτὸς ἀνήκε στὸν Εὐγένιο Βούλγαρη καὶ εἶχε θεωρηθεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο, δηλαδὴ φέρει διορθώσεις καὶ προσθήκες ἀπὸ τὸ χέρι του. Ὡστόσο, ἔγινε παράλληλα λεπτομερῆς παραβολὴ τῶν τριῶν ἐπιστολιμαίων διατριβῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν συνδεόμενων μὲ αὐτὲς μὲ τὰ ἄλλα δύο ἀθηναϊκὰ χειρόγραφα στὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν ἐπίσης, δηλαδὴ τοὺς κώδικες EBE 1334 καὶ Κυριαζῆ 3 τῆς Γενναδεῖου Βιβλιοθήκης, καὶ σημειώθηκαν σὲ ὑπόμνημα οἱ διαφορές. Αὐτὸ ἔγινε κυρίως γιὰ νὰ παρακολουθηθεῖ, ἔστω καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πολὺ μικρὸ δείγμα, ἡ χειρόγραφη παράδοση τῶν ἐπιστολῶν, ἀφοῦ μέχρι στιγμῆς δὲν διαθέτουμε κάποια γενικότερη σχετικὴ ἐργασία.

Ἡ παραβολὴ ἔδειξε ἐντυπωσιακὴ ὁμοιότητα τῶν γραφῶν, ἀκόμη καὶ κάποιων προσθηκῶν, μεταξὺ τῶν δύο κωδίκων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης, μολονότι ἡ σειρὰ τὴν ὁποῖα ἀκολουθοῦν οἱ ἐπιστολὲς στὰ δύο χειρόγραφα

είναι τελείως διαφορετική, και, επιπροσθέτως, στον κώδικα EBE 1334 περιλαμβάνονται 92 επιστολές, δηλαδή δύο επιπλέον από όσες περιέχει ο EBE 2952⁸¹. Από την ύπαρξη αντιγράφου της αυτόγραφης υποσημείωσης του Βούλγαρη (κώδικας EBE 2952, σ. 7) και στον κώδικα EBE 1334 συνάγεται ότι αυτός πρέπει να είναι μεταγενέστερος του πρώτου, αν και όχι άπευθείας αντίγραφο του.

Αντιθέτως, το αντίγραφο του κώδικα Κυριαζή 3 προέρχεται από άλλη παράδοση. Παρουσιάζει πλήθος διαφορετικών γραφών, κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, όρθογραφικών λαθών. Επίσης, δέν περιλαμβάνει τις προσθήκες και διορθώσεις του κώδικα EBE 2952, ούτε το ιταλικό κείμενο για τον Κορσικανό μνήμονα. Παρά ταύτα, ο κώδικας Κυριαζή 3 της Γενναδείου Βιβλιοθήκης στην επιστολιμαία διατριβή περί του κοχλίου της Ξηράς περιέχει δύο σύντομα στοιχεία της αρχικής επιστολής που απουσιάζουν από τους δύο κώδικες της Έθνικης. Στον κώδικα αναγράφεται ή προσφώνηση (φ. 83r): *Εὐγένιος Νεοφύτω. Μετά πόθου και πάλιν σε ἀδελφὲ κατασπάζομαι. Καὶ ἐν κατακλείδι (φ. 87v) ὁ εἰλικρινὴς ἐν Χριστῷ ἀδελφός σου Εὐγένιος. Λάβε ἐν καλαθίσκον ἰσχάδων*⁸², ἀντλώντας προφανῶς ἀπὸ ἄλλο χειρόγραφο που διατηροῦσε τὰ στοιχεία αὐτά.

Στὴν ἔκδοση ἔγινε προσπάθεια νὰ ταυτιστοῦν κατὰ τὸ δυνατὸν τὰ πολυάριθμα παραθέματα ἢ μνείες κειμένων και προσώπων που ἀπαντοῦν στὶς επιστολὲς τοῦ Βούλγαρη. Οἱ ἐπεμβάσεις στὴν ἔκδοση ὑπῆρξαν πολὺ περιορισμένες, π.χ. οἱ ἐλάχιστες και συνήθεις βραχυγραφίες ἀναλύθηκαν σιωπηρὰ και κεφαλαιογραφήθηκαν ὀρισμένες λέξεις. Ἡ στίξη διατηρήθηκε μὲ λίγες ἀναγκαῖες ἐξαιρέσεις. Τέλος, ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὸν ὑπομνηματισμὸ τῶν γραφῶν τῶν τριῶν κωδίκων αὐτοὶ ἀποδίδονται συντομογραφικὰ ὡς κατωτέρω.

Κώδικας EBE 2952 = E

Κώδικας EBE 1334 = Δ

Κώδικας Γενναδείου, Κυριαζή 3 = K

81. Βλ. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Ἐπιστολὲς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη σὲ ἀθηναϊκοὺς κώδικες», δ.π., σ. 195-211. Κ. Δουβουνιώτης, «Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως ἐπιστολαί», ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, Ἀθήνα 1940, σ. 3-10.

82. Βλ. πὺρ κάτω ἐπιστολὴ ὑπ' ἀρ. 2, σ. 190, ὑποσημ. 102 και σ. 195 ὑποσημ. 147.

KEIMENA

EBE, Κώδικας 2952

Ἰωσήφ μητροπολίτη πρώην Τορνόβου

[σ.7] Τοῦ μεγάλου Διονυσίου¹, ὡς δὴ και τὸ μὴ ὄν ἀναπτερόσαντος αὐτὸ ταῖς περὶ τὸ ἀγαθὸν ἀναστάσεις, παρὰ τὸν λόγον ὄλως, και μὴ συμβαίνοντα λέγειν δόξαντος, ὁ τὸν πενόμενον οὐχ ὅπως πλούσιον ἀποκαλεῖν χαίρων, ἀλλὰ και ἐτέρους πλουτίζειν, και τούτους πλούτω διαφέροντας ἀξιών, ὁ τὸν μηδένα ὄντα τὴν ἐν λόγοις δύναμιν, πρὸς οὕτως ὑψηλοῦς τοὺς λόγους ὑπαλείφων, ὁ τὸν μόλις τί, και τοῦτο χαμαιπετὲς και χαμαίζηλον πτερυγίζοντα, μεταρσιούσθαι, και αἰθέριον τινα πτήσιν ἵπτασθαι παρορμῶν, πῶς ἂν ἔπειτα εἰκότα αἰτεῖν και ἀνυστὰ δόξειεν; Ἦτοι γὰρ ἐκεῖνο μηδαμῶς ἐνδεχόμενον, και αὐτοὶ ἐξ ἴσου τὸ μη[σ. 8]δὲν ὄντες, τοῖς ὑπὲρ δύναμιν ἐγχειρεῖν, παρὰ τῆς σῆς τελειότητος κελευόμεθα· ἢ πάντως, ἐπεὶ τὸ καθ' ἡμᾶς μηδὲν, ἀνύσειν τί εἰς ἔκθεσιν τοῦ προκειμένου ἐλπίζεται, οὐδ' ἂν, καίτοι μὴ ὄν, οὐδ' ἐκεῖνο ἀνηνύτως ἀναταθεῖν περὶ τὰγαθὸν οὐ ἐφίεται. Ἄλλ' ἔοικεν ἄρα οὐκ ἄνευ τινὸς προνοίας ἡμῖν προβεβληθῆναι τ' ἀπόρημα, ἐπιταχθῆναι δὲ τῷ μηδὲν² ὄντι περὶ τοῦ μὴ ὄντος εἰπεῖν, ὅπως αὐτόθεν και ἐκ τοῦ ἐπιλυσομένου τὸ πιστὸν κομίσσεται ἢ ἐπιλυσις.

Εἰ μὲν οὖν (ἵνα ποτὲ τοῦ δυσχεροῦς τε και ὑψηλοῦ λόγου ἀρξώμεθα τῶν προομιῶν παυσάμενοι³) Πλατωνικὸς ἀνὴρ περὶ τοῦ εἰρημένου τῷ θεοσπεσίῳ πατρί (και αὐτῷ εἰπερ τινι και ἄλλῳ, και λέξιν και διάνοιαν, ὅση μὴ ἐκπίπτει τῶν ὀργίων τῆς εὐσεβείας, θαυμαστῶς πλατωνίζοντι) τὸ δοκοῦν λέγειν ἐμελλεν, αὐτίκα ἂν πραγμάτων ἀπήλλακτο, μὴ ὄν ἐννοεῖν ἐκεῖνον εἰπὼν παρὰ τὸ αὐτοῦ⁴, ἄπαν ὄν. Τῶν γὰρ ἀπὸ τῆς τοῦ Πλάτωνος ἐστίας μίαν εἶναι φωνὴν ἀπαξαπάν-

1. Σημείωση στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη: Ἰποτίθεται δὲ τοῦ Ἀρεοπαγίτου εἶναι τὸ σύγγραμμα ὡς και τοῦ τὴν ἀπορίαν προτεινάντος, ἀμεταπίεστως οὕτω πρεσβεύοντος, και τῆς ῥήσεως ἄλλως, ἔπερ ἂν και προσαναγραφεῖν τὸ πόνημα, ἀπορίας πρόφασιν παρεχομένης οὐκ ἄμυσσον. Ἡ ἴδια ἀκριβῶς ὑποσημείωση ἀπαντὰ και στὸν κώδικα Δ, φ. 1r.

2. μηδὲν : K φ. 109r μὴ.

3. παυσάμενοι : K φ. 109r παυσόμενοι.

4. αὐτοῦν : K φ. 109r αὐτὸ ὄν.

των⁵ κοινήν, τὰ ἐν χρόνῳ γινόμενά τε καὶ φθειρόμενα μὴ ὄντα χρῆναι κυρίως ἀποκαλεῖν ἀξιούσαν, / [σ. 9] ἤδη τεθρύλληται· μᾶλλον δὲ οὐδὲ τοῦ φιλοσόφου γόνος τὸ δόγμα γνήσιος, ἀλλ' ἐξ ὠδίνων ἄλλων μυστικωτέρων εἰς φῶς ἐλθόν, καὶ αὐτῷ εἰσπεποιημένον.

Ἐγὼ γὰρ εἰμί, φησὶν ὁ ὦν⁶, τῷ Μωσῆ ἔμφανίζων ἑαυτὸν ἐπὶ τοῦ ὄρους Θεός· κἄντεῦθεν ἡμῖν, παρὰ τὸν Ἑβραῖον, Μωσῆς ἕτερος ἀττικίζων, ὁ μωσαϊζῶν Ἀθηναῖος. Καὶ ἐκ μὲν Ἀραβίας ὠρμημένη⁷ τὸ πρῶτον, τῇ δὲ Ἀκαδημία ἐπιξενουμένη ὕστερον ἢ ἀπόρρητος ῥῆσις, μόνῳ τὴν ὄντωνυμίαν⁸ ἀφοσιούσα τῷ κρείττονι, τὰ δ'⁹ ἐξ ἐκείνου πάντα, καὶ μετ' ἐκείνο, μὴ ὄντα ἐπονομάζουσα· ἐπεὶ τοῖνυν πάντα τὰ ὄντα, κέντρον οἰονεῖ ἑαυτῶν κέκτηται¹⁰ τὸ αὐτάγαθον, καὶ περὶ αὐτὸ τὰ πάντα χορεύει, καὶ ὠδίνει μὲν αὐτό, ὡς ἔφησέ τις τῶν ἐκ τῆς αὐτῆς ἐστίας τοῦ Πλάτωνος, καὶ οἶον ἀπομαντεύεται, τὴν δὲ ἔφρασι ἀκατάληκτον ἔχει, καὶ ἄπαστον, τῆς ἀγνώστου καὶ ἀρρήτου φύσεως αὐτοῦ λειπόμενα, καὶ περιπτύχασθαι καὶ ἐγκολπώσασθαι τὸ ἐφετὸν ἀδυνατοῦντα. Τὰ αὐτὰ δὲ¹¹ ἄλλως¹² μὴ ὄντα ὁ λόγος ἐσήμανεν. Ἐκ τούτων τοὺς στοιχοῦντας τῇ τοῦ λόγου ἀκολουθία, ξένον οὐδέν, καὶ τὸ μὴ ὄν ταύτη λέγειν αὐτό, καὶ πρεσβεύειν, περὶ τὴν τοῦ ὄντος ὄντος ἀνατεινόμενον ἔφρασι.

Ἡ μὲν οὖν ἔκθεσις τοῦ λεγομένου αὐτόθεν οὕτως ἐτοιμία. Ἀλλὰ γὰρ ἡ λέξις τοῦ εἰπόντος, τὸ πρόχει/[σ. 10]ρον τῆς ἐπιλύσεως οὐ προσίεται· ἐπεὶ γὰρ¹³ ἀγαθοῦ ἐκείνος φησί, τοῦ ὑπὲρ πάντα τὰ ὄντα, καὶ αὐτὸ τὸ μὴ ὄν ἐφίεσθαι, δηλὸς ἐστὶ τὸ μὴ ὄν, οὐκ ἀντὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ ὑφειστώτων, ἀντὶ δὲ τοῦ μηδὲ τὴν ἀρχὴν ὄλως μετεληφότος τοῦ εἶναι, ἐκλαμβάνειν αἰρούμενος· ἢ γὰρ τὸ μὴ ὄν, τῶν ὄντων ὑπὲρ ἂ τὸ ἀκρότατον, ἀντιδιέστειλεν¹⁴, οὐκ ἐκείνο Πλατωνικῶς, κυριωνυμικῶς δὲ τὸ μηδ'¹⁵ ἐκείνο νενόηκε· καὶ πέπηγε τοῖνυν μηδὲ βραχὺ ὑποσαλευθεῖσα ἢ ζήτησις.

5. ἀπαξαπάντων : K φ. 109r ἀπαξ ἀπάντων.

6. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θεῶν ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλες 596, 637.

7. ὠρμημένη : K φ. 109r ὄρμημένη.

8. ὄντωνυμίαν : K φ. 109v ὄντωνυμίαν.

9. δ' : K φ. 109v δὲ.

10. Ἀρχικά : κέκτηνται, ὡστόσο, ἔχει διαγραφῆ τὸ ν, ἴσως ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, ὁ ὁποῖος καὶ ἄλλοῦ χρησιμοποιοεῖ τὴν ἀττικὴ σύνταξη.

11. Ἀκολουθεῖ μία λέξη διαγεγραμμένη, ἢ ὁποία ὁμοῦς δὲν διακρίνεται.

12. ἄλλως : K φ. 109v ἄλλος.

13. γὰρ : K φ. 109v ἔπεται : τοῦ.

14. ἀντιδιέστειλεν : K φ. 109v διέστειλεν.

15. μηδ' : K φ. 109v μηδὲ.

Δεῖ δὲ ἄρα πολλῶν καιριωτέρων πληγῶν καὶ ἐντονωτέρων¹⁶, οἷς ἂν ἡ δρῦς δαμασθεῖη, ὡς ἐκ μέσου ἀρθῆναι, μὴδ'¹⁷ ἐπιπροσθοῦσαν ἀντιφράττειν καὶ διακόπτειν τὸ σέλας, ὅπερ ὁ τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρ θεολογῶν ὑψόθεν ἡμῖν ἐπαφίησι¹⁸. Τί τοῖνυν ἐστὶν ὁ φησι¹⁹; Καὶ τίς ἢ τοῦ θαυμαστοῦ λόγου δύναμις; Ἡ κατ' ὑπερβολὴν εἰρησθαι τῷ Πατρὶ τὸ λεχθέν ἀποφανόμεθα, καὶ ὡς ἂν τις κατὰ νόμους τοὺς τῆς ῥητορείας τὴν λέξιν διασχηματίσειεν, ἐκ τοῦ ἀδυνάτου παρατεθέντος²⁰ ἐξαιρῶν τὸ πρᾶγμα, καὶ τοιοῦτον, ὡσανεὶ λέγων²¹ τὸ ἀγαθὸν ἐκείνο, οὕτως ἐρῶμένως τε καὶ σφοδρῶς τὰ²² πάντα πρὸς ἑαυτὸ ἐπιστρέφον καὶ ἐφελκόμενον, ὡς καὶ τὸ μὴ ὄν ἂν αὐτὸ μονοῦ²³, εἰ φύσεως²⁴ εἶχεν, εἰς πόθον ἂν²⁵ τὸν ἴδιον ὑπεκίνησε, καὶ ἐπέτ[σ. 11]ρωσεν· ὅπερ ἐμφάσεως μὲν πολλὴν ἐχούσης τὴν δύναμιν, οὐκ ἀληθείας δὲ ἀκριβολογουμένης ἂν εἴη ἐνδεικτικόν, κατ' ἐκείνο τό, κἄν ἡμεῖς σιγήσωμεν, οἱ λίθοι κεκραζονται²⁶, καὶ τὰ ὅμοια· εἴθε μὲν φάναι²⁷, καὶ τὸ τολμήσει<ν> δὲ καὶ τοῦτο εἰπεῖν ὁ λόγος, προσκείμενα, ὑπονοεῖν τι τοιοῦτον παρέχεται.

Πάντα γάρ, φησί, τῆς ὑπερτελοῦς ἐκείνης ἱμεῖρεται ἀγαθότητος, ὅσα τε τῆς ἀμυγοῦς καθέστηκε φύσεως, καὶ ἀκηράτου, καὶ ὅσα τῇ ὕλῃ συμπεφυρται, τὰ τε λόγου λαχόντα, καὶ τὰ μὴ ἐπίσης, τὰ τε αἰσθησιν πλουτοῦντα, καὶ ὅσα καὶ ταύτην ἐστὶ πενόμενα· εἰ δὲ τις ἦν εἰς κίνησιν τε καὶ ἐνέργειαν, προσοῦσα δεξιότης, καὶ τοῖς μηδαμῇ μηδαμῶς ὑπάρχουσιν, (ἦτις ἄλλως αὐτοῖς οὐκ ἔνεστι· πόθεν γάρ;) εἶπον ἂν ὅτι καὶ ταῦτα ἀναρπασθεῖη τῷ ὑπερφυεῖ²⁸ τούτῳ καὶ μακαρίῳ τῆς αὐταγάθου ἀγαθότητος ἀγόμενα ξρωτι· οὐ μὴν²⁹ ἐφίεται ταῦτα, οὐδὲ γὰρ ἔστιν ὄλως, ἀλλ' ἐτόλμησεν ὁ λόγος εἰπεῖν καὶ τοῦτο, ἐπεὶ μὴ εἶχεν ἀξίως ἄλλως ἐφικέσθαι τῆς τοῦ ἀγαθοῦ δυνάμεως, τῷ ἀδυνάτῳ οὕτῳ τῆς διεξηγήσεως ὑπαινεξάμενος τοῦ πράγματος τὸ ἀδύνατον.

Κείσθω γοῦν εἰ δοκεῖ καὶ αὕτη δευτέρα οἰονεῖ τῆς εἰς ἐπίλυσιν προβαλλομέ-

16. ἐντονωτέρων : K φ. 109v ἔπεται : πληγῶν.

17. μηδ' : K φ. 109v μηδὲ.

18. ἐπαφίησι : K φ. 109v ἐπαφίησιν.

19. φησι : K φ. 109v φησί.

20. παρατεθέντος : K φ. 110r παρατιθέντος.

21. λέγων : K φ. 110r ἔλεγον.

22. τὰ : K φ. 110r τὸ.

23. μονοῦ : K φ. 110r μονοῦ.

24. φύσεως : K φ. 110r ἔπεται : οὕτως.

25. Προσθήκη στὸ διάστιχο. K φ. 110r ἐλλείπει.

26. Καινὴ Διαθήκη. Λουκάς, ΙΘ-40. κεκραζονται : K φ. 110r κεκραζωνται.

27. φάναι : Δ φ. 1v φάναι.

28. ὑπερφυεῖ : K φ. 110r ὑπερφυῆ.

29. μὴν : K φ. 110r μὲν.

νης³⁰ ἀπορίας ἀπόπειρα³¹. Ἐφείσθω γὰρ καὶ ἡμῖν τὸ ἐπιὸν ἐπιτολμῆσαι³² εἰπεῖν τοῖς λέγειν ἀπαιτούμενοις, περὶ ὧν καὶ τῷ Πατρὶ ὁ λόγος ἐτόλμησεν. Εἰ / [σ. 12] γὰρ μὴ πάνυ πόρρω τῆς διανοίας ἐκείνου ἀποπλανῶτο³³ ὁ λόγος· εἰ δ'³⁴ οὖν ἀλλὰ τό γε τοῦ ἐρωτήματος δυσέφικτον, ἐτοίμην³⁵ εἰκὸς τὴν συγγνώμην μνηστεύεσθαι τοῖς ἀποτυγχάνουσιν. Ἄλλὰ μὴν καὶ ἀντὶ τοῦ κακοῦ τρίτον τὸ μὴ ὄν ἐκκληφθέν, οὐ φαύλως ἀπαντᾶν ἐκ α³⁶ δοκεῖ πρὸς τὴν ἀπορίαν. Τὸ γὰρ κακὸν στέρησις ὄν ἀγαθότητος, ἀπολίθησις τις ἐστὶν ἀληθῶς τοῦ ὄντος καὶ ἐκπτώσις, καὶ μὴ ὄν ἀντικρυσ· ὑπουργεῖ δὲ καὶ τοῦτο πολλάκις συντελοῦν πρὸς τὸ ἀγαθὸν τῇ προνοίᾳ, τῇ καὶ ἐκ τῶν ἐναντίων αὐτῶν οἰκονομεῖν ὑπερσφῶως μηχανωμένη καὶ τὰ ἀμείνονα. Καὶ τοῦτο ἐστὶ τὸ τοῦ ἀγαθοῦ ἐφίεσθαι. Ἔστι δὲ ἀνδρὸς καὶ σοφία, καὶ ἀγιότητι διαφέροντος ἢ τοιαύδε ἐκθεσις, τοῦ θείου, φημί, Μαξίμου, ᾧ σχολιογραφῆσαι εἰς τὰ τοῦ Διονυσίου ἐμέλησε³⁶. Τούτῳ γὰρ ἐπὶ λέξεως πρώτον ζητήσαντι, πῶς τὸ μὴ ὄν ἐφίεται τοῦ ἀγαθοῦ, ἄλλῃ ἔδοξεν ἔχειν εἰς τὴν τοῦ ἀπορουμένου διασάφησιν, τό, λέγομεν, ἀπαντῆσαι, ὅτι τὸ μὴ ὄν ἐνενόησεν³⁷ εἶναι τὸ κακόν, ὡς κάτω ἀποδεικνύει· ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ λεγόμενον κακὸν τοῦ ἀγαθοῦ ἔνεκα γίνεται³⁸. Ἐἴπερ οὖν εἰς ἀπορίας ἐπίλυσιν, εἰσφέρει τι καθ' ἑαυτοῦ τοῦ ἐπίλυόμενου τὸ κλέος, οὐδὲν ἂν εἰκότως τοῦ εἰρημένου δόξειεν ἂν ὀρθότερον³⁹ εἶναι, καὶ⁴⁰ μᾶλλον εὐλογον· ὡς οὐδεὶς τοῦ μεγάλου Μαξίμου ἐπὶ λόγων δυνάμει γένοιτ' ἂν εὐκλεέστερος. / [σ. 13] Νῦν δὲ ἐπεὶ τοῦ λέγοντος ἐν τοῖς τοιούτοις ἀφαιροῦντας⁴¹

30. Οἱ προηγούμενες τρεῖς λέξεις ἔχουν προστεθεῖ με παραπομπή στο δεξιὸ περιθώριο τῆς σελίδας ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη. Ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸν Κ καὶ ἀπαντοῦν διαφοροποιημένες στὸν Δ. φ. 1ν: εἰς ἐπίλυσιν προβαλλομένης τολμῆσαι.

31. ἀπόπειρα : Κ φ. 110r ἀπορεία.

32. Ἡ λέξη ἔχει προστεθεῖ στο διάστιχο ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη καὶ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν Κ φ. 110r· Δ φ. 1ν τολμῆσαι.

33. Ἀρχικὰ ἡ λέξη «ἀπλανῶτο», διορθώθηκε κατόπιν με τὴν προσθήκη τῆς συλλαβῆς «πο» στο διάστιχο ἀπὸ τὸν Βούλγαρη.

34. δ' : Δ φ. 1ν δὲ.

35. ἐτοίμην: Κ φ. 110r ἐτοίμως.

36. Τοῦ ἐν ἀγίοις ἡμῶν πατρὸς Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου τὰ σωζόμενα πάντα, «Τοῦ Ἁγίου Μαξίμου Σχόλια εἰς τὸ Περὶ θείων ὀνομάτων», J.-P. Migne, *Patrologia Graeca cursus completus* ..., Παρίσι 1889, τ. 4, στήλες 185-416.

37. Αρχικὰ ἡ λέξη ἦταν «ἐννόησεν», ἀλλὰ με ἄλλο μελάνι ἔχει παρεμβληθεῖ ἕνα «ε», προφανῶς ἀπὸ τὸν Βούλγαρη καὶ πάλι, μεταξὺ τῶν δύο «ν». Στὸν Κ φ. 110ν: ἐνόησε.

38. Πρβλ. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θείων ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλες 704, 716-717.

39. ὀρθότερον : Κ φ. 110ν ὀρθώτερον.

40. καὶ : Κ φ. 110ν ἦ.

41. ἀφαιροῦντας : Δ φ. 1ν ἀφαιρούντας· Κ φ. 110ν ἀφαιροῦνται.

τὸ ἀξίωμα, αὐτοὺς ἀφ' ἑαυτῶν χρῆ τοὺς λόγους ἐξετάζειν, ἕξω ἂν ἐπιτιμήσεως εἶημεν, εἰ μὴ πάνυ ἀραρεῖαν τὴν ἀποδοθεῖσαν ἀποφαινοίμεθα ἐκθεσιν· Νεμέσεως δέ, φασίν, ἡμᾶς μὴ βάλοι βέλος⁴². Α³⁷ γάρ, οὐ τοῦτον ἐκεῖνος φησίν, ὡς τοῦ ἀγαθοῦ τὸ κακὸν ἐφίεται, ἀλλ' ὅτι ἔνεκα τοῦ ἀγαθοῦ γίνεται. Γίνεται δὲ οὐκ οἰκοθεν, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ πως οὕτως ἀγαθυνόμενον, ὡς εἰς γένεσιν τὴν τῶν κρειττόνων, προσλαμβάνομεν τε καὶ εὐθύνομενον: «τὸ γὰρ κακόν», παρακατιῶν προστίθησιν, «ἢ κακόν, οὐδεμίαν οὐσίαν, ἢ γένεσιν ποιεῖ, μόνον δὲ κακύνει, καὶ φθείρει, τὸ ἐπ' αὐτῷ, τὴν τῶν ὄντων ὑπόστασιν· εἰ δὲ γενεσιουργόν τις αὐτὸ εἶναι λέγει, καὶ τῇ τούτου φθορᾷ τῷ ἑτέρῳ δίδοναι γένεσιν, ἀποκριτέον ἀληθῶς, οὐχ ἢ φθορὰ δίδωσι γένεσιν, ἀλλ' ἢ μὲν φθορὰ καὶ κακὸν φθείρει καὶ κακύνει μόνον, γένεσις δὲ καὶ οὐσία διὰ τὸ ἀγαθὸν γίνεται. Καὶ ἔσται τὸ κακὸν φθορὰ μὲν δι' ἑαυτό, γενεσιουργὸν δὲ διὰ τὸ ἀγαθόν»⁴³. Εἰ τοίνυν καθ' ἑαυτοῦ τὸ κακὸν ἀποτελεῖν οὐ πέφυκεν τὸ ἀγαθόν, παρὰ δὲ τὸ ἀποτελεῖν τὸ ἐφίεσθαι, πῶς ἔπειτα αὐτὸ ἐπιθυμεῖν τοῦ ἀγαθοῦ φήσομεν;

Β³⁸ δὲ κἂν εἰ φήσωμεν τελεσιουργόν τε εἶναι, καὶ δὴ⁴⁵ ἐπιθυμητικὸν ταύτη γὰρ τοῦ ἀγαθοῦ τὸ κακόν, οὐδ' οὕτως ἐμπης, κατὰ / [σ. 14] νοῦν χωρεῖν τὸν τοῦ Πατρὸς τὰ τῆς ἀναπτύξεως δάσομεν. Δεῖξαι δὲ ῥάδιον. Πόθεν; Ἐξ αὐτοῦ αἰθῆς τοῦ θεοσπεσίου Διονυσίου τοῦτο σαφὲς ποιούμενοις. Ἐκεῖνος μὲν γάρ, τὸ μὴ ὄν ἐφίεσθαι τοῦ ἀγαθοῦ φήσας, εἰ τὸ κακὸν ἀντὶ τοῦ μὴ ὄντος ἐννόησεν, μὴ ὄν εἶναι πάντως καὶ τὸ κακόν⁴⁶ ἀπεφήνατο ἂν. Ἄλλὰ μὴν τὸ κακὸν ὁ πατὴρ λέγειν οὔτε ὄν εἶναι ἀνέχεται, ἀλλ' οὐδὲ μὴ ὄν ἀποδέχεται. «Τὸ γὰρ κακόν, φησίν, οὔτε ὄν ἐστίν, εἰ δὲ μὴ, οὐ πάντῃ κακόν· οὔτε μὴ ὄν, οὐδὲν γὰρ ἔσται, τὸ καθόλου μὴ ὄν» καὶ κατωτέρω: «τὸ κακὸν οὔτε ἐν τοῖς οὖσιν, οὔτε ἐν τοῖς μὴ οὖσιν, ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ μὴ ὄντος μᾶλλον ἀπέχον τ' ἀγαθοῦ, ἀλλότριον, καὶ ἀνοουσιώτερον»⁴⁷. Ἐξ ὧν συνάψει τις ἐν συλλογισμῷ διαλεκτικώτερον ἐσχηματισμένῳ τὸ ἀπροσφυνὲς τῆς διὰ τοῦ κακοῦ ἐκθέσεως τοῦ διαπορουμένου, εἰπὼν οὕτως: «τὸ μὴ ὄν

42. βάλοι : Κ φ. 110ν βάλλοι. «Νεμέσεως ἡμᾶς μὴ βάλοι βέλος» βλ. Paul Gautier, «Quelques lettres de Psellos inédites ou déjà éditées», *Revue des Études Byzantines*, 44 (1986), σ. 196 (ἐπιστολὴ ἀρ. 37).

43. Πρβλ. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θείων ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλες 704, 716-717. Τὸ κείμενο τοῦ Βούλγαρη παρακολουθεῖ καὶ παραφράζει ἐπίσης τὸ κείμενο τῶν Σχολίων τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, εἰς τὸ «Περὶ θείων ὀνομάτων» *Patrologia Graeca*, τ. 4, στήλες 277, 288.

44. Β³⁸ : Κ φ. 111r Δεύτερον.

45. δὴ : Κ φ. 111r ἔπεται: καὶ.

46. κακόν : Κ φ. 111r ἔπεται: αὐτό.

47. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θείων ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλες 716, 721.

ἐφίεται τοῦ ἀγαθοῦ· τὸ δὲ κακὸν οὐκ ἔστι μὴ ὄν· τὸ ἄρα κακὸν οὐδαμῶς ἐφίεται τοῦ ἀγαθοῦ»⁴⁸. Ἀλλὰ γὰρ τί δεῖ μεθόδων, ὅπου ἐκπεφασμένως καὶ διαβρόδητην ἀποδοθεῖσαν ἐρμηνείαν παραγράφει αὐτὸς ὁ ἐρμηνευόμενος; Ἐκεῖνος οὖν (γ^η δὲ⁴⁹ ἔστω ἀπόδειξις αὐτῆ, τὴν διὰ τοῦ κακοῦ ἐπιλυσιν τῆς ἀπορίας ἐλέγχουσα) πάντα τὰ ὄντα τὴν ἐπὶ τὸ ἀγαθὸν ῥοπήν ἔχειν ἀποφῆ[σ. 15]νάμενος, ἐνθὲνδε ἤδη τὸ κακὸν τῶν ὄντων ὅτι πορρωτάτω ἐξέωσεν, ὡς ἄρα τῆς περιούσης φύσει τοῖς οὖσιν ὁρμῆς πάντῃ ἐστερημένον. «Καὶ πῶς ἔσται τὸ κακόν, φησίν, ἐν τοῖς οὖσιν, ἢ ὄλως ὄν, τῆς τοιαύτης ἀγαθῆς ὁρέξεως» (νόει δέ μοι καθ' ἣν τὰ ὄντα ἐφίεται τοῦ⁵⁰ ἀγαθοῦ, ὡς ἀνωτέρω αὐτῶ κατεσκευάσται)· «παρηρημένον; Ἀμέλει καὶ γὰρ ἐπεὶ τῆς ὁρέξεως παρήρηται, καὶ τοῦ εἶναι ἐκπέπτωκε. Καὶ ἄμφω τὰς στερήσεις πάσχει τὸ κακόν⁵¹ ἐπίσης τοῦ εἶναι, καὶ τοῦ ἐφίεσθαι⁵². Ἐκεῖνο δὲ θάτερον παρηρημένον, τοῦ ἐτέρου ἠὲ μοίρησε· καὶ μὴ ὄν, ὅμως ἐφίεται. Λέγει γὰρ περὶ ἐκείνου, ὅτι «καὶ αὐτὸ τὸ μὴ ὄν ἐφίεται, καὶ φιλονεικεῖ πῶς ἐν τὰγαθῶ καὶ αὐτὸ εἶναι»⁵³. Οὐκ ἄρα τὸ μὴ ὄν ἐνόησε τὸ κακὸν εἶναι, εἶγε τὸ μὲν ἐφίεται, τὸ δὲ τὴν ἔφρεσιν ταύτην παρήρηται. Ταύτη τοι τῆς δυσξυνέτου τε καὶ βαθείας περικοπῆς τῶν Διονυσιακῶν λόγων, ἄλλως τὸν νοῦν ἐκμοχλεύοντες ἐπὶ τὴν ὕλην κατέφυγον, καὶ ταύτην εἶναι ὑπετόπησαν τὸ μὴ ὄν, τὸ λεγόμενον, οὐ καὶ ἢ πρὸς τὸ ἀγαθὸν πτέρωσις.

Τετάρτη δὲ αὕτη ἀριθμείσθω, ἐπὶ ταῖς τρισὶν ἀνωτέρω⁵⁴, πρὸς τὸ διηρημένον ἀπάντησις, ἢ διὰ τῆς ὕλης. Ὅτι μὲν γὰρ αὕτη μὴ ὄν, ἀνείδεός τε οὖσα καθ' ἑαυτὴν καὶ ἄμορφος καὶ ἄποιος, καὶ ἀσχημάτιστος πάντῃ, καὶ ἄποσος, καὶ ἄκρατος δυνάμει, καὶ ἐν παντελεῖ στερήσει νόθοις λογιμοῖς νοουμέ[σ. 16]νῃ, καὶ τὸ ἔσχατον οἰονεῖ αἴσχος, ἄνωθεν τοῖς πᾶσι τεθρύλληται⁵⁵.

Ἀριστοτελεῖ μὲν γὰρ, οὔτε τι, οὔτε ποιόν, οὔτε ποσόν, οὐδ' οὐδὲν τῶν οἷς τὸ ὄν γνωρίζεται, ἀορίστως διώρισταί. Τοῖς δὲ περὶ Πλάτωνα, τὸ μὲν αὐτοῦ⁵⁶, καὶ

48. Ἀκριβῆ ἀντιστοιχία τῶν προτάσεων αὐτῶν μὲ τὸ κείμενο τοῦ Ἀρεοπαγίτη δὲν μπορέσαμε νὰ στοιχειοθετήσουμε, ὁ συλλογισμὸς ὅμως προκύπτει ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ κειμένου τοῦ, στὸ ἴδιο, παράγραφοι XIX καὶ ἐξῆς.

49. δὲ : Δ φ. 2r δ'.

50. τοῦ : Κ. φ. 111r τ'.

51. κακόν : Κ φ. 111v τὸ κακὸν πάσχει.

52. ἐφίεσθαι : Κ φ. 111v καὶ μὴ ὄν οὐδὲ ἐφίεται.

53. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θεῶν ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλες 697, 716, καὶ πιδ κάτω 732-733.

54. Τετάρτη δὲ αὕτη ἀριθμείσθω, ἐπὶ ταῖς τρισὶν ἀνωτέρω : Κ φ. 111v τετάρτη δ' αὕτη ἐπὶ ταῖς τρισὶν ἀνωτέρω ἀριθμείσθω.

55. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θεῶν ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλη 729.

56. Ἡ λέξις ἀπαντᾶ στὸν Πλάτωνα ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ

ὑπὲρ τὰ ὄντα, γεραιρέται ὁ Θεός, τὰ δὲ ὑπ' ἐκείνον, καὶ ἐξ ἐκείνου, αἰδία τε ὄντα, καὶ τροπῆς κρείττονα, αὐτὸ τοῦτο κυριώτατα ὄντα⁵⁷, τὰ δὲ ὑπὸ μεταβολαῖς παντοίας, ψευδῆ πῶς ὄντα, καὶ τῆ δοκῆσει τὸ εἶναι ἔχοντα. Τὴν δὲ ὕλην, ὡς τούτων μηδὲν ὀρισμένως, μὴ ὄν. Ἀλλὰ καὶ οὕτως ἐμπῆς ἔχουσα ἢ ὕλη, ἔστι δήπως⁵⁸ καὶ ὄν, ὡς αὐτὸς που ὁ θεῖος Διονύσιος φησὶ⁵⁹, καθ' ὃ δήπου δεξαμένη τε, καὶ χώρα, καὶ ἔδρα, καὶ ὑποστάθμη τις τῶν εἰδῶν καὶ τοῖς πάλαι προσείρηται. Τοιαύτη δὲ⁶⁰ οὖσα διηνεκεῖ ἐκκέκασται καὶ ἀσβέστω τινὶ τῶ πόθῳ ἀπαύστως ὀργῶσα πρὸς τὴν εἶδους μετουσίαν, καὶ μέθεξιν. Τὸ δὲ εἶδος ἀγαθὸν αὐτῆ⁶¹ ὄν καὶ τελειωτικόν, κατὰ μίμησιν ἐγγένοιτο ἂν αὐτῆ τοῦ ἀρχετύπου, καὶ κατ' ἰδέαν ἀγαθοῦ ὄντος. Τὸ δὲ ἀρχέτυπον ἐν αὐτῇ τῇ πηγαίᾳ ἀγαθότητι, νοεραῖς ὑποβάθραις ἐγκαθιδρυμένον ἐστίν· ὡσθ' οὕτω τῆς αὐταγάθου ἀγαθαρχίας, τῆς⁶² ὑπερφύεσιν ἴνγξιν⁶³ ἀκραιφνῶν ἐρώτων⁶⁴, ζύμπαντα πρὸς ἑαυτὴν ἐπιτελεγοῦσης τε καὶ ἐφελκομένης, καὶ αὐτῆ ἢ κατὰ τὴν ὀλοτελῆ τῶν εἰδῶν ἀπο[σ. 17]στέρησιν μὴ ὄν

πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ βυζαντινοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ ἐδῶ ὁ Βούλγαρης μᾶλλον ὑπονοεῖ τὸν Πρόκλο, ὁ ὁποῖος στὸ *Περὶ τῆς κατὰ Πλάτωνα Θεολογίας* (*Theologia Platonica*) τὴν χρησιμοποιεῖ στὸ βιβλίο III, κεφ. θ', «... καθάπερ αὐτὸς Σωκράτης ἀναδιδάσκει, δῆλον ὅτι τὸ πρῶτιστον τῶν μικτῶν πρῶτιστον ἐστὶ τῶν ὄντων, τοῦτο δὲ οὐδὲ ἄλλον ἐστὶν ἢ τὸ ἀκρότατον ἐν τοῖς οὖσι, καὶ ὃ ἐστὶν αὐτοῦ καὶ οὐδὲν ἄλλο ἢ ὄν», Proclus, *Théologie platonicienne. Livre III Texte établi et traduit par H. D. Saffrey et L. G. Westerink*, "Les Belles Lettres", Παρίσι 1978, σ. 35 καθὼς ἐπίσης στὰ Σχόλια στὸν Τίμαιο τοῦ Πλάτωνα, *Procli Diadochi in Platonis Timaeum Commentaria*, edidit Ernestus Diehl, Teubner, Λιψία 1903, βιβλίο 1, σ. 231 καὶ 232. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἢ λέξις ἀπαντᾶ ἐπίσης στὸ ἔργο τοῦ Δαμασκίου, χαρακτηρισμένου ὡς τοῦ τελευταίου νεοπλατωνικοῦ φιλοσόφου (5-βος μ.Χ αἰ.) : «Ἀπορίαι καὶ λύσεις περὶ τῶν πρῶτων ἀρχῶν» (*De principiis*): «ὡς δὲ τὸ αὐτὸ ὄν ἐκάστω προϊόντι σύνεστι τῶ ἐκείνου καλούμενον ἰδιώματι, οἷον οὐσιῶδες ἐν, καὶ ζωτικὸν ἐν, καὶ νοερὸν ἐν, αὐτὸ μὲν πανταχοῦ ἐν, ἀπὸ δὲ τῶν μετεχόντων παρανομαζόμενον, οὕτω μερισθὲν αὐτὸ φημι ταῖς πολλαῖς ἰδιότησι τῶν Θεῶν ...», *Damaskius, Traité des premiers principes. Texte établi par Leendert Gerrit Westerink et traduit par Joseph Combès...*, "Les Belles Lettres", Παρίσι, 1986, R. I, 51-52, σ. 78. στ. 9-13. Ὁ Δαμάσιος ἦταν γνωστὸς στοὺς βυζαντινοὺς λογίους καὶ τὸ ἔργο του «Βίος Ἰσιδώρου» περιλαμβάνεται στὴ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου καὶ στὸ λεξικὸ Σούδα. Ὁ Βούλγαρης ἐπίσης χρησιμοποιεῖ τὴ λέξις καὶ ὁ ἴδιος στὸ ἔργο του. Βλ. *Ἡ Λογική*, σ. 67.

57. ὄντα : Κ φ. 111v ἐπαναλαμβάνεται : ὄντα.

58. δήπως : Κ φ. 111v δέπως.

59. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θεῶν ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλη 729.

60. δὲ : Δ φ. 2v καὶ || Κ φ. 111v δ'.

61. ἀγαθὸν αὐτῆ : Δ φ. 2v αὐτῆ ἀγαθόν.

62. τῆς : Κ φ. 111v τῆς.

63. ἴνγξιν : Κ φ. 112r ἴξιν. Στὸ δεξιὸ περιθώριο ἢ σημείωση: ἴνγξιν. ἴνγξ ὄρνεον ἀγωγὸν ἐρώτων.

64. ἐρώτων : Κ φ. 112r ἐρώται.

δικαίως ἀκούουσα ὕλη ἐφίεται, τῆς παντελοῦς ἕξω ἀοριστίας τεθῆναι σπεύδουσα, ἦν⁶⁵ φύσει πέπονθε, καὶ τί γὰρ ἄλλο; Ἡ ἀγαθὴν θῆναι ἱμερομένη, καὶ τελειωθῆναι. Τῆς δὲ δὴ ἐκθέσεως ταύτης, ὅ,τε Παχυμέρης Γεώργιος ἐν ταῖς παραφράσεσιν ἤψατο: «ἔχεις εἰπεῖν, (ἐπειπών) καὶ τὴν ὕλην μὴ ὄν, ὡς μὴ μετέχουσιν τοῦ καλοῦ εἶδους»⁶⁶. Ἐνθα καὶ τὴν ἡμῖν ἀνωτέρω ἀποκηρυχθεῖσαν ἀναφέρει, «ἔχεις εἰπεῖν (προσθεῖς) καὶ τὸ κακὸν μὴ ὄν ἀγαθόν, ὡς μετέχει καὶ τοῦτο τοῦ καλοῦ, ὅτι διὰ τι φαινόμενον καλόν, ἢ ἀγαθὸν πράττεται»⁶⁷, ἄμφω τὰς δόξας ἐκ τῶν τοῦ θείου Μαξίμου σχολίων, (οἷα δὴ καὶ τὰ πλείω ὧν παραφράζων γράφει), ἐρανισάμενος.

Καλὸν δὲ παραθέσθαι καὶ τὴν τοῦ αὐτοῦ Μαξίμου λέξιν περὶ τούτου ὡς πῶς ἔχουσιν. Ἐπειδὴ γοῦν εἶπεν (φησὶ περὶ τοῦ θεοσπεσίτου Διονυσίου λέγων) «καὶ τὸ μὴ ὄν ἐφίεσθαι πῶς τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ἐν αὐτῷ βούλεσθαι εἶναι», ὅπερ καὶ ἄνω πρὸ ὀλίγων φύλλων εὐρήσεις αὐτὸν λέγοντα, «εἰ καὶ ἐξ ἐλληνικῶν σαφηνίζεται δογματῶν, πρὸς⁶⁸ γὰρ Ἑλληνας μάχεται μάλιστα, καὶ Μανιχαίους τοὺς τοῦ κακοῦ δόγματος προεστῶτας»⁶⁹, δεῖ πλατύτερον παραστήσαι τί ὀνομάζεται / [σ. 18] μὴ ὄν, καὶ διατὶ μίαν ἀρχὴν τῶν ὄντων εὐσεβές, καὶ ἐπάναγκες εἶναι. «Τοῦτο γὰρ ὑγιές ἐστὶ φρονεῖν· ἔστι γὰρ αὕτη ὁ Θεός. Εἰ γὰρ εἶεν ἀρχαὶ διάφοροι, πάντως ἀπειροπληθεῖς φανήσονται⁷⁰. εἰ οὖν ἀρχὴ μία, ὁ Θεός, οὕτω⁷¹ καὶ τὸ ὄντως ὄν, καὶ αὐτὸ τὸ ἀγαθόν. Εὐρήσει δὲ⁷² ὁ λόγος καὶ τὰ ἐναντία τῶν εἰρημένων ἀναγκαίως· ἔνθα γὰρ ἀρχή, ἔσται πάντως καὶ⁷³ ἔσχατον· καὶ εἰ ἔστιν ὄν, ἔσται καὶ μὴ ὄν· καὶ εἰ ἔστι ἀγαθόν, ἔσται καὶ κακόν. Ἄλλ' ἐπειδὴ τὰ ὄντα οὐσίαι εἰσὶ, καὶ εἶδη, τὸ μὴ ὄν ἀνείδεον ἂν εἶη καὶ ἀνούσιον, λόγῳ μόνον θεωρητόν. Τὸ μὴ ὄν οὖν τοῦτο καὶ ἀνείδεον ὕλην ἐκάλεσαν οἱ παλαιοί, ἦν καὶ ἔσχατον αἴσχος ὀνομάζουσι. Λέγεται δὲ μὴ ὄν ἢ ὕλη οὐχ ὅτι παντελῶς οὐδὲν ἐστίν, ἀλλ' ὅτι μὴ ἐστὶ· τὸ γὰρ ὄντως ὄν ὁ Θεός, καὶ αὐτὸ τὸ ἀγαθόν· παρῆκται γὰρ ἐκ μὴ ὄντων ὑπὸ τοῦ⁷⁴ Θεοῦ καὶ ἢ ὕλη· ἀλλ' οὐχ ὡς τινες ὑπέλαβον ἀνείδεος καὶ ἀσχημάτιστος· ὅθεν οὐδὲ ἀρχὴ τῶν αἰσθητῶν ἢ ὕλη, ἀλλὰ μᾶλλον συμπληρωματικὴ

65. ἦν : Κ φ. 112r ἐκ.

66. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θεῶν ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλη 804.

67. Στὸ ἴδιο, τ. 3, στήλη 809.

68. πρὸς : Κ φ. 112r πρὸ.

69. «Ἁγίου Μαξίμου Σχόλια ...», *Patrologia Graeca*, τ. 4, στήλη 272.

70. φανήσονται : Κ φ. 112r φανίσονται.

71. οὕτω : Κ φ. 112r οὕτως.

72. δὲ : Δ φ. 2v δ'.

73. καὶ : Δ φ. 2v ἔπεται : τὸ.

74. τοῦ : Κ φ. 112v ἐλλείπει.

τούτων, καὶ ἔσχατόν τι, καὶ ὑποστάθμη τῶν ὄντων. Διὸ οὔτε εἰκὼν Θεοῦ, ὡς τὰ λογικά, οὔτε εἶδωλον τοῦ ὄντως ὄντος· καὶ τὸ αἰσθητὸν δὲ εἶδωλον τοῦ ὄντος νοητοῦ κόσμου, ὅπερ αἰσθητόν, οὐκ ἄνευ μὲν ὕλης / [σ. 19] ἐστὶ, κρεῖττον δὲ τῆς ὕλης, εἶδους ὅπως οὖν μετέχον. Οὐδέποτε οὖν δειχθήσεται ἢ ὕλη δίχα τοῦ εἶδους καὶ τῶν ποιότητων, αἵτινες εἰσὶν ἕξεις· πότε γὰρ γέγονε τὸ πῦρ ἄνευ θερμότητος, ἢ φωτός, ἢ τοῦ λευκοῦ τῆς χροιάς, ἢ τὸ ὕδωρ ἄνευ ψυχρότητος, ἢ ὑγρότητος, ἢ τοῦ κυανίζοντος; Ἡ γῆ, καὶ <ὁ> ἀήρ ὁμοίως. Διὰ τοῦτο καὶ λόγῳ θεωρητὴν εἶπον τὴν ὕλην ἀνείδεον, καὶ ἄποιον, καὶ ἀσχημάτιστον· ἐξ οὗ γὰρ τὰ ὄρατά, καὶ τὰ ἀόρατα γέγονεν, ἐκ μὴ ὄντων δηλονότι⁷⁵ <ὑπὸ Θεοῦ> παρήχθη, οὐ πρότερον ὕλης ἀμόρφου ὑποκειμένης, εἶτα κοσμηθείσης, ὡς διδάσκει Μωσῆς ὁ θεῖος. Ἐν μὲν οὖν τῷ θεῷ ἐστίν, ἃ τε καὶ ὑπ' αὐτοῦ παραχθεῖσα ἢ ὕλη· ὑπερούσιος⁷⁶ δέ, τὰ πάντα ἐκείνου ὡς ἀγαθοῦ συνέχοντος, νοεῖται ἐν αὐτῷ»⁷⁷.

Οὕτως οὖν καὶ τὸ μὴ ὄν ἐν τῷ ἀγαθῷ, καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἐφιέμενον, διὰ τῆς ὕλης μαθόντες, ἄγε δὴ καὶ ἐπ' αὐτὴν ἴωμεν, τὴν ἀπασῶν ἐγκριτέαν, τό γε⁷⁸ ἐμοὶ δοκοῦν, τοῦ ἀπορουμένου ἐπίλυσιν, ἥτις καὶ ἀρωμῷ Εἰ οὐσα τὸν λόγον ἡμῖν ἐπισφραγιεῖ. Θεοῦ τοῦ ὑπερτάτου δράσασθαι φύσεως, ἀνθρωποὶ πάντῃ πάντως ἀδυνατοῦμεν, ἐνθεν τοὶ καὶ ὄνομα περιάψαι τῇ ἀπερινοήτῳ φύσει οἰκείως ἔχον, οὐδ' ἐπὶ βραχὺ γοῦν, ἔχομεν οὐδέν· ὅ,τι δ' ἂν διανοία τε ἐπινοῆσαι ἐκβιασθεῖμεν, καὶ λόγοις ἐκφράσαι, πάντα ἀπείρως ἐστὶν ἀπο[σ. 20]λειπόμενα τῆς αὐτοῦ ὑπερουσιότητος. Ταῦτα οὖν συνειδότες, καὶ τοῖς παραδεδομένοις ὑπὸ τῶν θεοφορήτων⁷⁹ ἀνδρῶν στοιχοῦντες, καὶ ἐκ πάντων μὲν τῶν ὄντων τὴν ὑπερτάτην οὐσίαν ὑμνοῦμεν, καὶ ἐξ οὐδενὸς τῶν ὄντων αὐτὴν θειάζομεν. Τὸ μὲν διὰ τὸ πάντων εἶναι ὑποστατικὴν, καὶ τελειωτικὴν, καὶ συνεκτικὴν ἐξ ἀπάντων· τὸ δὲ διὰ τὸ ὑπὲρ ἅπαντα ὑπεριδρυμένην τετάχθαι, ἐξ οὐδενὸς τῶν ἀπάντων εὐσεβῶς δεῖν γεραίρειν ἠγοούμενοι.

Ἐντεῦθεν δέ τοι καὶ τὸ πολυώνυμον⁸⁰ ἐπὶ θεοῦ, καὶ τὸ πάντῃ ἀνώνυμον· καὶ τὸ ἐκ παντὸς ὀνόματος, καὶ τὸ ἐκ μηδενὸς ὀνόματος, ἢ ἱερά θεολογία προσίεται⁸¹.

75. δηλονότι : Κ φ. 112v δηλαδὴ.

76. Ε: ὑπερουσιώσας. Ἡ διόρθωσις ἐδῶ, ὅπως καὶ οἱ δύο προσθήκες μέσσα σὲ γωνιώδεις ἀγκύλες ἀμέσως πρὸ πάνω, ἀκολούθησαν τὸ ἐκδεδομένο κείμενο στὴν *Patrologia Graeca*.

77. «Ἁγίου Μαξίμου Σχόλια ...», *Patrologia Graeca*, τ. 4, στήλη 272. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θεῶν ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλη 729.

78. γε : Κ φ. 112v γ'.

79. θεοφορήτων : Δ φ. 3r θεοφρουρήτων.

80. πολυώνυμον : Κ φ. 113r πολυόνυμον.

81. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θεῶν ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλη 596, 597.

καὶ θεοκλυτοῦσιν ἄρα τοῖς θεοσπεσίοις ἀνδράσιν ἐξ ἀμφοῖν, θέσεών τε καὶ ἄρσεων, περιτυχεῖν ἔσται. Μάλιστα δὲ καὶ τῶν θέσεων αὐτῶν τὰς⁸² ἄρσεις ἐγκρίνουσιν, ὅτι καὶ πλέον ἀπολειπόμεθα Θεοῦ, ἢ θυγγάνομεν⁸³, καὶ μείζων τῆς ἐπιτεύξεως ἢ ἀπότευξις, καὶ πενία ἐνταῦθα ἡμῖν πολλῶ τοῦ πλούτου προφερεστέρα, τὸ ὑπέρακρον, καὶ ὑπερτελής, καὶ ὑπερεξηρημένον τῆς θείας ὑπερουσιότητος ἐξαγγέλουσα: οὐδὲν γὰρ τῆς ἐνδείας ταύτης, ὡς τις φησί, δαψιλέστερον. Ἐρεῖς οὖν, περὶ Θεοῦ προθέμενος εἰπεῖν, ὅτι καὶ νοῦς ἐστί, καὶ οὐχὶ νοῦς· καὶ ὅτι δύναμις, καὶ φῶς ἐστί, καὶ ζωὴ / [σ. 21] καὶ οὐσία, καὶ ὅτι οὔτε δύναμις ἐστίν, οὔτε φῶς, οὔτε ζωὴ, οὔτε οὐσία· καὶ ὅτι ἀλήθεια ἐστί, καὶ βασιλεία, καὶ σοφία, καὶ ἔν, καὶ ἐνόησις, καὶ ἀγαθότης, καὶ πνεῦμα, καὶ υἰότης, καὶ πατρότης, καὶ τάναντία τούτων πολλῶ δικαιότερον, ὅτι οὔτε ἀλήθεια ἐστίν, οὔτε βασιλεία, οὔτε σοφία, οὐδὲ⁸⁴ ἔν, οὐδὲ ἐνόησις, οὐδὲ θεότης, ἢ ἀγαθότης· οὐδὲ πνεῦμα ἐστίν, ὥστε⁸⁵ ἡμᾶς εἰδέναι, οὔτε υἰότης, οὔτε πατρότης, οὐδὲ ἄλλο τι τῶν ἡμῖν, ἢ ἄλλω τινὶ τῶν ὄντων συνηγνωσμένων· καὶ συνελόντι φάναι, οὐδέ τι τῶν οὐκ ὄντων, οὐδέ τι τῶν ὄντων ἐστίν⁸⁶, ὡς ἐν τοῖς περὶ Μυστικῆς Θεολογίας⁸⁷, ὁ ἱερὸς Διονύσιος ἀποφαίνεται. Εἰ γοῦν πάντα τὰ ὄντα καὶ οὐδὲν τῶν ὄντων, ὡς ὁ αὐτὸς περὶ Θεῶν Ὀνομάτων Κεφάλαιον Α' προείληφεν, ἄρα ἐν αὐτῇ πάντα τὰ ὄντα· (ὡς ὁ αὐτὸς αὐτόθι) προείληφε δὲ κατὰ τὸν εἰρημένον λόγον, καὶ τὰ οὐκ ὄντα, ἐπεὶ (καθὰ ὁ αὐτὸς Πατὴρ ἐν Δ' Κεφαλαίῳ φησὶ καὶ πάντα τὰ οὐκ ὄντα ὑπερουσίως ἐν τῷ καλῷ καὶ ἀγαθῷ. Ὁρᾶς ὅπως ἐν τῷ ἀγαθῷ τὸ μὴ ὄν ἐστίν; Οὕτως⁸⁸ καὶ αὐτοῦ ἐφίεται, καθὼ δηλονότι καὶ αὐτὸ τὸ μὴ ὄν φιλονεικεῖ πως⁸⁹ ἐν τὰγαθῷ εἶναι (ὡς αὐτὸς ἑαυτὸν διεξηγούμενος ὁ Πατὴρ προστίθησιν ἐπὶ λέξεως) τῷ ὄντως ὑπερουσίῳ, (καὶ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ὀνομαζομένῳ) κατὰ τὴν πάντων ἀφαίρεσιν. Τοῦτο δὲ καὶ κατωτέρω σαφῶς εἴροι ἂν τις τὸν αὐτὸν / [σ. 22] ἀποφαινόμενον. Τολμήσει γὰρ, φησὶ, καὶ τοῦτο εἰπεῖν ὁ λόγος ὅτι «καὶ τὸ μὴ ὄν μετέχει τοῦ καλοῦ, καὶ ἀγαθοῦ»⁹⁰. Πῶς οὖν μετέχει; Ὅτι καὶ αὐτὸ φησὶν ἀγαθὸν πως ἀναδείκνυται ὄν,

82. τὰς : K φ. 113r: ταῖς.

83. θυγγάνομεν : K φ. 113r θυγγάνομεν.

84. οὐδὲ : K φ. 113r οὐδ'.

85. Ἡ λέξις «ὥστε» ἔχει προστεθεῖ στοῦ διάστιχο. K φ. 113r ὡς.

86. K φ. 113r ἀκολουθεῖται ἀντίστροφη σειρά: οὐδέ τι τῶν ὄντων ἐστίν, οὐδέ τι τῶν οὐκ ὄντων.

87. Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ μυστικῆς θεολογίας πρὸς Τιμόθεον (De mystica theologia)», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλες 1044-1045, 1048.

88. Οὕτως : K φ. 113v ἔπεται: οὖν.

89. πως : K φ. 113v ἐλλείπει.

90. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θεῶν ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλες 697, 716, καὶ πιδ κάτω 732-733.

καὶ καλόν, ἐν τῷ θεωνυμείν⁹¹ καὶ αὐτό, τὸν Θεὸν αὐτὸν γνωρίζειν κατὰ ἀφαίρεσιν ἀξιούμενον. Οὗτος ὁ τρόπος τῆς τοῦ μὴ ὄντος μεθέξεως, αὕτη ἡ αἰτία. Ἀκουέσθω οὕτως αἰτιολογῶν ὁ Πατὴρ τὸ ῥηθὲν: «τότε γάρ, φησὶ, καὶ αὐτό (τουτέστι τὸ μὴ ὄν) καλὸν καὶ ἀγαθόν, ὅταν ἐν Θεῷ κατὰ τὴν πάντων ἀφαίρεσιν ὑπερουσιῶς ὑμῆται»⁹². Καὶ ἐφεξῆς δὲ παραπλησία ἢ τοῦ λεγομένου εἰσήγησις. «Ἐφίεται γὰρ αὐτοῦ καὶ τὸ μὴ ὄν, ὡς εἴρηται, καὶ φιλονεικεῖ πως ἐν αὐτῷ εἶναι» (πάντα γὰρ ἐν αὐτῷ, ἢ αὐτὸ ἐπονομάζει καὶ αὐτὸ ἄρα ἐν αὐτῷ, εἶγε καὶ ὀνομάζει αὐτό). «Καὶ ἐπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ μὴ ὄν ὑπερουσιῶς λέγεται καὶ ἐστίν. Ἐπεὶ καὶ ὁ Θεὸς λέγεται μὴ ὄν, καὶ ἔστι μὴ ὄν»⁹³. Καὶ κατωτέρω: οὐδὲν ἔσται τὸ καθόλου μὴ ὄν, εἰ μὴ ἐν τὰγαθῷ⁹⁴ κατὰ τὸ ὑπερουσίον λέγοιτο. Τοῦτ' ἂν τῷ τρόπῳ καὶ μόνῳ εἴη τί, καθ' ὃ καὶ δι' αὐτοῦ τὸ θεῖον ἐπιφημεῖται ὑμνούμενον.

Ἀριδηλότατα⁹⁵ δὲ ἡμῖν τὴν ἐρμηνείαν ταύτην συνίστησι καὶ ὁ θεὸς Μάξιμος, ἐν οἷς φησὶν, ὅτι «αἰ στερήσεις ἐπὶ Θεοῦ ὑπερβολαὶ εἰσι θέσεων δρα[σ. 23]στηριοι, ὡς ἀνείδεος, ἀνούσιος, ἄζωος, ἄνους»⁹⁶. Ταῦτα γὰρ ἔννοιαν ἔχοντα τοῦ μὴ ὄντος, ὅμως ἐν τῷ Θεῷ τῷ ὑπερουσίῳ ὄντι, κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν ἀπάντων (οὐδὲν γὰρ ἐστὶ τῶν ὄντων), ὑπεροχικῶς νοεῖται⁹⁷. Ταύτην δὲ⁹⁸ πρὸ τῶν ἄλλων ἐγκρίνειν τὴν ἔκθεσιν καὶ ὁ παραφραστής Παχυμέρης δηλὸς ἐστί. Τοῦτο γοῦν τὸ μὴ ὄν, ἢ πάντων ἀφαίρεσις, μετέχει τοῦ θεοῦ τε καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, (πρόσχετος δέ μοι οἷς ἐχόμενα φησὶν ἀκριβῶς) καθὼ μὴ ὄν τὸ θεῖον ὀνομάζεται. Εἴτα παραθέμενος, καὶ ὅτι ἔχεις εἰπεῖν καὶ τὴν ὕλην μὴ ὄν, ἔχεις εἰπεῖν καὶ τὸ κακόν, ἢ ἐπιφερομένη φησὶν ἐπεξεργασία, τὸ πρότερον δίδωσιν ἡμῖν ἔννοεῖν.

Ταῦτα σοι παρ' ἡμῶν εἰς διασάφησιν τοῦ προτεθέντος, πανιερώτατε καὶ σοφώτατε Δέσποτα. Οἷς εἰ μὲν, ὡς μὴ ὄντος ἀπροσφωῶς εἰρημένους, ἐπιψηφίσαις⁹⁹, ἐν μέρει γοῦν ἀποδεξάμενος, τάχα καὶ ἡμῖν οὐ πάντη μεταμελήσει τοῦ θράσους, ὅπερ ἑαυτῶν οἰονεὶ ἐπιλησθέντες, τοιούτων λόγων κατετολμήσαμεν. Εἰ δὲ πάντη ἀποψηφίσαις, ἐν ὑποθήκης μοίρα τὸ τῆς ἀποτυχίας θήσομεν, τοῖς ὑπὲρ δύναμιν τοῦ λοιποῦ ἐγχειρεῖν μὴ ῥαδίως ἐνάγεσθαι παιδευόμενοι, ἀλλ' ἔννο-

91. θεωνυμείν : E θεονυμείν.

92. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, «Περὶ θεῶν ὀνομάτων», *Patrologia Graeca*, τ. 3, στήλη, 753.

93. Στοῦ ἴδιο, στήλες 697, 716, καὶ πιδ κάτω 732-733. Πρβλ. «Ἀγίου Μαξίμου Σχόλια ...», *Patrologia Graeca*, τ. 4, στήλη 244.

94. τὰγαθῷ : K φ. 113v τῷ ἀγαθῷ.

95. Ἀριδηλότατα : K φ. 113v Ἀριδηλώτατα.

96. «Ἀγίου Μαξίμου Σχόλια ...», *Patrologia Graeca*, τ. 4, στήλη 244.

97. νοεῖται : K φ. 113v νοοῦνται.

98. δὲ : K φ. 113v ἔπεται: δὴ.

99. ἐπιψηφίσαις : K φ. 114r ἐπιψηφίσαι.

οὔντες τοῦ κατὰ ταῦτα βάρους, ὅσον ἐστὶ τὸ καθ' ἡμᾶς μέτρον ἀπολειπόμενον, / [σ. 24] «Κύριε, ἀντλήμα οὐκ ἔχω, καὶ τὸ φρέαρ ἐστὶ βαθύ»¹⁰⁰, ἀπαντήσομεν¹⁰¹. καὶ τὸ κελευσθὲν τῷ κουρεῖ, (ὅπερ ἦν τῶν πρὸς ἡμᾶς θαυμαστῶν σου γραμμᾶτων τὸ προοίμιον) ἀσπασόμεθα, ἀντὶ ὑπακοῆς, ἧθος προπετὲς ἐλεγχούσης, σιγὴν ἀκίνδυνον ἐν ὑποπαραίτησει εὐλόγῳ αἰρούμενοι.

2

Τῷ αὐτῷ [Νεοφύτῳ τῷ ἡσυχαστῇ]¹⁰²

[σ. 50] Μανθάνω σου τὸν γρίφον¹⁰³. Οἱ σπειροειδεῖς οὔτοι καὶ ἐλικοειδεῖς¹⁰⁴ στερεῶς τὸ σχῆμα, οἱ τοσοῦτῳ τῶν ὄστρακοδέρμων ἀπολειπόμενοι τὴν στερεότητα, ὅσῳ τούτων τὰ ἀπαλόδερμα, οἷς συγγενεῖς φέρει, καὶ μᾶλλον, ἢ ὁμωνύμους, καὶ τῆς ξηρᾶς ἢ γείτων, ἢ δυσμενῆς τε καὶ ἐκφυλος¹⁰⁵. τοὺς ἠττωμένους τῷ μεγέθει, ὅσῳ εἰς ἀντιτυπίαν, ὧν ἠττῶνται, ὠμολόγηται κρείττονες· οἱ φερόικοι, οἱ κερασφόροι, τῶν ζῶων τ' ἄποδα, τ' ἄπτερα, τ' ἀνάκανθα, τ' ἀνόστια, τὰ ὄστρακόνωτα, οἷς ὄμματά τ' εἰσκύπτοντα, προμήκεια, κ' ἐκκύπτοντα¹⁰⁶. οὐχ οὔτοι σου, ὦ φιλότης, οἱ ἐρμαφρόδιτοι; Εἶτα κ' ὄχλον διδόναι οὐκ ἐμμελλον τοι οὔτοι γε¹⁰⁷ ὄντες; Ἡ θαυμάσεις ὄλωσ, εἰ ἐκ πρώτης ἀφετηρίας εὐστόχως αὐτῶν οὐκ ἐδίξαμεν, ἐκεῖνο ψιλῶς τὸ ἀμφοτεροδέξιον αὐτῶν προβαλόμενος; Ἐμοὶ γοῦν δοκεῖ, ὡς ἐξ ἐνὸς γέ τινος διδομένου καὶ μόνου, οὔθ' ὁ Συρακούσιος μηχανικός¹⁰⁸

100. Καινὴ Διαθήκη. Ἰωάννης, Δ 11.

101. ἀπαντήσομεν : K φ. 114r ἀπαντήσωμεν.

102. K φ. 83r: Εὐγένιος Νεοφύτῳ. Μετὰ πόθου καὶ πάλιν σὲ ἀδελφὲ κατασπάζομαι.

103. γρίφον : Δ φ. 49r || K φ. 83v: γρίφον. Ἡ φράση ἔμμεσα παραπέμπει στὰ ἀναγραφόμενα περὶ γρίφων στὸν Ἀθήναιο. Βλ. Ἀθήναιο, Δειπνοσοφισταί. Athenaei *Deipnosophistae*; with an English translation by Charles Burton Gulick. *The Loeb Classical Library*. Harvard University Press. London - New York, 1927-1941, τ. IV, βιβλίον X.69-70, σ. 530-582, ἀπὸ ὅπου χρησιμοποιεῖται παράθεμα ἀμέσως πῶς κάτω.

104. ἐλικοειδεῖς : K φ. 83v ἐλλικοειδεῖς.

105. Τὰ σαλιγκάρια ποῦ περιγράφει ἐδῶ ὁ Βούλγαρης ἀνήκουν στὰ γαστροπόδα, τῶν ὁποίων ὑπάρχει πολὺ μεγάλη ποικιλία.

106. Ἀθήναιο, Δειπνοσοφισταί, δ.π., X.83 σ. 566: «Καὶ ἐπὶ τοῦ κοχλίου. Φέρεται δὲ τοῦτο καὶ ἐν τοῖς Τεύκρου ὀρισμοῖς: / Ζῶον ἄπου ἀνάκανθον ἀνόστειον ὄστρακόνωτον/ ὄμματα τ' ἐκκύπτοντα προμήκεια κείσκηπτοντα». Ἴσως μὲ παρόμοιο τρόπο εἶχε τεθεῖ τὸ ἐρώτημα τοῦ Νεοφύτου, ὑπὸ τύπον γρίφου, ἐξ οὗ καὶ ὁ τρόπος ἀπάντησης τοῦ Βούλγαρη.

107. γε : Δ φ. 49r ἐλλείπει.

108. Προφανῶς ἀναφέρεται στὸν Ἀρχιμήδη καὶ τὸν περίφημο κοχλῖα του, μιὰ ἐλικοειδῆ μηχανὴ γιὰ τὴν ἀνύψωση τοῦ νεροῦ.

ἤρκεσεν ἂν ἐκεῖνος, μὴ ὅτι ταύτην, ἀλλ' οὔθ' ἦν θαυμαστῶς λίαν φέρεται ἐπεξεργασάμενος, μελετῆσαι τὴν ἔλικα· εἶεν. Ἀλλὰ τί δὴ σοὶ δοκεῖ, ἐρεῖς, περὶ τοῦ γενναίου; Ἔστι ταῦτα, / [σ. 51] ἄττα ζωοτομῶν ἐγὼ ἐπ' αὐτῷ κατενόησα; Ἔστι καὶ μάλα· καὶ σὲ τῆς περὶ τὴν φύσιν ἐρεύνης ἄγαμαι, καὶ μακαρίζω, ὅτι τῆς ἐν ταῖς εὐχαῖς πρὸς θεὸν νεύσεώς τε καὶ ὁμιλίας βραχὺ τι τὴν ψυχὴν ὑφιέντα, καὶ τοῖς ποιήμασι τῶν χειρῶν αὐτοῦ ἐμμελετῶντα, καὶ πρὸς τὸν Δημιουργὸν καὶ αὐτὸς τὰς χεῖρας διαπεταννύοντα, ἕτερον τοῦτο εἶδος προσευχῆς¹⁰⁹ μετὰ τὸ πρῶτον¹¹⁰, τέρπει τινὶ θεοφιλεῖ, καὶ παιδιᾷ σπουδαίᾳ¹¹¹ ἀνάμικτον ὑποδέχεται. Ταῦτα τοὶ καὶ παραδέσθαι σοὶ καὶ αὐτὸς ἔγνω, ὅσα με περὶ τούτων αἱ βίβλοι ἐδίδαξαν, ἅμα τε ἀφορμᾶς σου ταῖς θεωρίαις δαφιλεστέρας¹¹² ὑποθησόμενος, ἐμοὶ τε χάριν ἀποκείσομένην¹¹³ παρὰ σοὶ περιποιησόμενος, ὡς ἂν ἀδροτέρας εἰς ἀντιμισθίαν τὰς ἐνθέσεις δίκαιος εἶην ποιεῖσθαι, εἴ ποτε παρὰ σοὶ ξενισθῆσομαι.

Χειμῶνος μὲν, φασίν, ἀρχομένου, εἰσδύντες ποι γῆς, ἢ τοῖχου, ὅπῃ ἐν παραβύστω κειμένην (τοῦτο τοὶ τὸ Προμηθέως καλόν) κατὰ τῶν ἐπηρειῶν τοῦ καιροῦ ἀσφαλισθῆναι φροντίζουσι¹¹⁴. Καὶ χυμὸν ἀφροειδῆ τινὰ ἐξιδροῦσιν ὄλου τοῦ σώματος. Ὁ δὲ ἰδρῶς τοῖς τε ἐμπεφυκόσιν αὐτῷ ἄλασιν, ὡς εἰκός, τῇ τε κατὰ μικρὸν τοῦ ὕδαρωτέρου ἀποφορᾶ τε καὶ ἐξατμίσει¹¹⁵, ἄλλως τε¹¹⁶ καὶ καθ' ἑαυτὸν γλίσχρος ὢν, καὶ ἰξώδης τὴν φύσιν, κατὰ τὸ στόμιον τοῦ ὄστρεου πηγνύμενος, κἀντεῦθεν κρύους τε, καὶ ὄμβρων ταῖς ἐμβολαῖς, καὶ τῆς ἄλλης νοτίδος ἀντέχων, καὶ ἀδιεξίτητος ὢν, / [σ. 52] δι' ὅλης τῆς ὥρας οἰκουροῦσιν, ἀκινητοῦσιν, ἀσιτοῦσι, μηδ' ὅτιοῦν ἐνεργοῦσι κατ' ἐκεῖνον¹¹⁷ τοῦ χρόνου, ἢ πάσχουσιν, ἀκριβῶς ἡσυχασταῖς, φραγμὸς ἐστὶ καὶ πύργος αὐτοῖς¹¹⁸, τῆς Δανάης παστάδος μακρῷ ἀσφαλέστερος· ὡς οὔπερ ἂν οὔθ' ὕσας λάβρον ὁ Ζεὺς διεβρέουσειεν. Ἀλλὰ γὰρ χεῖματος ἡνεμόντος¹¹⁹ ἀπ' αἰθέρος οἰχομένου¹²⁰, ὁ δεσμώτης ἡμῶν Προμηθεύς, ὁ αὐτοδέσμιος οὔτος καὶ πόβρωθεν ἦσθετο.

109. προσευχῆς : K φ. 83v: προσευχῆς εἶδος.

110. πρῶτον : K φ. 83v α^{ov}.

111. τέρπει τινὶ θεοφιλεῖ, καὶ παιδιᾷ σπουδαίᾳ : K φ. 84r παιδιᾷ τινὶ σπουδαίᾳ, καὶ θεοφιλεῖ τέρπει.

112. Διόρθωση: E σ. 51 : διφιλεστέρας. || Δ φ. 49r δαφιλεστέρας.

113. Στὸ ὡς ἄνω χειρογράφο ἢ λέξη εἶναι διορθωμένη ἀλλὰ ἢ ἀνάγνωσι ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο κώδικες K καὶ Δ.

114. Ὁ Βούλγαρης κατωτέρω περιγράφει τὸ σαλιγκάρι *helix pomatia*.

115. ἐξατμίσει : K φ. 84r ἐξατμήσει.

116. τε : K φ. 84r ἔπεται: δὲ.

117. E : ἐκεῖνο.

118. ἐστὶ καὶ πύργος αὐτοῖς : K φ. 84r ἐστὶν αὐτοῖς καὶ πύργος.

119. ἡνεμόντος : K φ. 84v ἐνεμόντος.

120. Παλατινὴ Ἀνθολογία, 363. Ὁ πρῶτος στίχος ἀπὸ τὸ ποίημα «εἰς ἔαρ» τοῦ Μελεάγρου ἀπὸ τὰ Γάδαρα.

Ἄστρονομεῖ γὰρ καὶ κατάκλειστος ὢν, ἄμεινον τάχα, ἢ φιλοσοφῶν ἐτύγχανε τῆς πυθάνης ἐντός, ὃ τὴν ἀλεινὴν αὐτοῦ ἐκμυησάμενος οἴκησιν. Ἔγνω δὲ ὅτι ἡλίου ἤδη κυανέων ἀνδρῶν χώρας ἀμείβοντος, καὶ ἐπὶ τὰ βορειότερα ἀποκλίνοντος, μειδήσει μὲν πορφυρῆ φερανθέος ἡαρος¹²¹ ὦρη¹²², γαῖα δὲ κυανὴ χλοερὴν στέφεται ποίην, καὶ φυτὰ θηλήσαντα νέοις κομήσει πετῆλοις, καὶ τὸν πρόβολου ἀρα, ὃν αὐτουργῶν ἑαυτῷ ἐπαλαμήσατο, καθαιρεῖ περιτρέπων, καὶ φωτὸς ἀπολαύειν τοῦ ἡμερόεντος ἄρχεται. Ἐῖποις ἂν ὡς ἐκ τύμβοιο θορήσας ἐν τοῖς ζῶσιν ἡρώθηται. Ἐῖτ' εἰς νομὴν ἔξεισι, καὶ τὰ εἰς θοῖνην ἐπιτήδεια θηράται· τὰ δὲ εἰσὶν ὀπῶραι παντοῖαι, καὶ βλάσται, καὶ φύλλα δένδρων, ἅπερ δυσὶν ὀστέοις ὀδοντοειδῶς αὐτῷ διατετημημένοις πρίονος δίκην, μιστύλλων τε, καὶ διαλεπτύων¹²³ / [σ. 53] ἥδιστα εὐωχεῖται, γεωργῶν τοῖς πόνοις ἐντροφῶν ἐπ' ἀδείας καὶ καμάτων ἀλλοτρίων ἀπειδῶς ἐμφορούμενος. Περίεισιν οὖν δένδρον ἀμείβων ἐκ δένδρου, καὶ θάμνον ἐκ θάμνου¹²⁴, καὶ πόαν ἐκ πόας, καὶ τὸ αὐτὸ δαῖτα ποιεῖται, καὶ ἔδεσμα, αὐτοσχεδίως μὲν, δαψιλῶς δὲ σιτούμενος.

Καὶ μὲν τις αὐτὸν ἀπλῶς ἐσιδῶν, καὶ ἀπραγμόνως, ἴσως ἂν τῆς εἰς βάδισιν ἀφύϊας τε, καὶ νωθείας ἠλέησεν, ὃ δὲ καὶ τοῦτο θαυμαστὸς ἐστὶ διὰ τῆς κινήσεως τὸ εὐμήχανον. Ἐπεὶ γὰρ μηδὲ πόδας αὐτῷ ἢ φύσις προσεκλήρωσατο, οὐδὲ πτερὰ περιῆψεν, ὃ γε μὴν (καίτοι μὴ πάντ' ἄλλα τοῖς λοιποῖς τῶν ἐρπόντων προσεοικῶς γένεσιν) ἔρπει μὲν καὶ μάλα γενναίως, συμμεθίστησι δὲ αὐτῷ κατὰ τοὺς ἐν Σκύθαις σκηνίτας ἐκείνους, ὅποι¹²⁵ ποτ' ἂν μεταναστεύῃ¹²⁶, καὶ τὸ δωματίον, δερματίσι δισσαῖς ἐπὶ τούτῳ μωαρίοις συχνοῖς ἐμπεπυκασμέναις, ὅσα καὶ ποσὶ τὰ πορευτικά, καὶ τὰ πτηνὰ ταῖς πτέρυξι, χρώμενος. Ἄνιεις γὰρ τοῦ σώματος τοῦμπροσθεν, καὶ προσκολλήσας τῷ ἐδάφει, καλῶς τε ἐπερείσάμενος, οὕτω προσέλκει συνάμα τοῖς ὀπισθίοις τὸ σκῆνωμα· εἴτ' ἐναλλάξ στήσας σὺν αὐτῷ σκῆνει τὰ ὀπισθεν, ἐκκύπτει ὡς ἀπὸ θυλακίσκου προίεις τὰ ἐνώπια, καὶ τούτοις αὐθις ἀντερείσας, τὰ ὀπίσω μεθέλκεται. Οὕτω δὲ πρόσω / [σ. 54] βαίνει, βραδυπορῶν μὲν (ὥστ' ἐμε καὶ θαυμάζειν ἐπεῖναι, τί μὴ οὗτος μᾶλλον ὑποκριτῆς εἰσηνέχθη τοῦ δράματος, ἀντὶ τῆς χελώνης τῷ Ζήνωνι, ἐπεὶ ἀναιρέσει τῆς ἐν τῇ φύσει κινήσεως κατασκευάζοντι τὸ Ἀχιλλεῖον)· βαίνει δ' οὖν· καὶ οὐχ ὅπως, ἀλλὰ καὶ τῷ μωξῶδει τοῦ ἀποφερομένου αὐτῷ ἰδρωτός, ὅσα καὶ κόλλη χρησάμενος, καὶ τὸ πρὸς κάθետον ἄναντες, ὥσανεῖ κατ' ἐπίπεδον ἐχώρει, ἀπόνως ἀνέρχεται· ὅσα

121. ἡαρος: K φ. 84v εἴαρος.

122. Συνεχίζει μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἴδιο ποίημα τοῦ Μελεάγρου, ΑΠ, 363.

123. διαλεπτύων: K φ. 84v διαλεπταίνων.

124. καὶ θάμνον ἐκ θάμνου: K φ. 84v ἐλλείπει.

125. ὅποι: K φ. 85r ὅποι.

126. μεταναστεύῃ: K φ. 85r μεταναστεύσοι.

δὲ βαφῆ ἰχνογραφεῖ, καὶ τὴν πορείαν ἤνπερ διήνυσεν, ἕτερός σοι Γαλαξίας οὗτος ἀργυροειδῆς τὴν χροιάν, ἐμφερῆς τῷ γραφομένῳ τοῖς μύθοις, ὃς ἄγει Διὸς ποτὶ χαλκοβατὲς δῶ¹²⁷. ἐξ οὗ, καὶ εἴ τις ἰχνευτῆς τοῦ¹²⁸ Διὸς ἡμῖν τούτου, (τίς δὲ σοῦ μᾶλλον;) τὴν τε οἴκησιν, (αἶε γὰρ συμπεριφέρει αὐτήν) τοὺς τε ἀνασταθμούς, ὅπου τε, καὶ ὅσοι γεγόνασιν αὐτῷ, ἰχνηλατῶν διαγνώσεται.

Καὶ μοι τοῦτον εὐόκασι πρῶτον ἐξηλωκένας, οἱ ἐπὶ τῶν γεωγραφικῶν γραμματίων τὰς γραφὰς ἰχνογραφοῦντες, ἐπισήμου τινὸς αὐτοῖς γενομένης περιηγήσεως. Ἀλλὰ τούτων ἐμοὶ δοκεῖ πολλῶ μᾶλλον τὰ πρὸς ὄρασιν αὐτῷ συντελοῦντα ὄργανα, παντὸς μὲν θαύματος εἶναι κρεῖττονα, παντὸς δὲ λόγου ἐπάξια. Ἔστι γὰρ ταῦτα, ὡς μὲν οἱ πολλοί, οἷα τὸ σχῆμα τοιαῦτα διὰ καὶ τὸ χρῆμα αὐτῷ τὰ ἐπιφωμόμενα κέρατα. Τὰ δὲ οὐ κέρατα τῷ ὄντι ἐστίν, / [σ. 55] ἀλλ' ὀφθαλμοὶ τηλεσκοπίοις ἐμφερέστατοι, κατασκευῆ τε καὶ χρήσει αὐτόχρομα τηλεσκόπια, φακοῖς κρυσταλλοφύεσι τὰ ἐκτὸς περατούμενα, καὶ τοῖς ἀποστήμασι τῶν ὀρωμένων, καὶ τῇ δυνάμει τῆς ὄψεως συμμέτρως μηχανομένά τε καὶ βραχυνόμενα· ὃ φύσει μὲν τοῖς ζῴοις ἅπασιν οἷς εἰσὶν ὄμματα, τὰ ὀπτικά τῶν νεύρων ἀποτελεῖ, τέχνη δὲ οἱ περὶ τὰ ὀπτικά μηχανικοὶ τῇ ἐπαγωγῇ καὶ ἀπαγωγῇ τῶν ἐναλλήλων σωλήνων ἐμεθοδεύσαντο. Ἐδει γὰρ αὐτῷ βραδυπορωτάτῳ ἀμέλει τοι πεφυκότι, καὶ ὀφθαλμῶν τεσσάρων, καὶ τούτων εὐπεριστροφῶν, καὶ ῥᾶστα πανταχῇ περιεγομένων, καὶ ἐκκυπτόντων, καὶ εἰσκυπτόντων, καὶ ἄλλοτε ἄλλη κατὰ τὰς χρεῖας μεθαρμοζομένων τε καὶ τρεπομένων ὡς ἂν καὶ πόρρωθεν τοὺς ἐπιβουλεύοντας φθάνων ταῖς ὄψεσι, καὶ ἐν τῷ φιλάτῳ κελύφει παρεισδύων αὐτίκα τῇ ταχεῖα ὑποχωρήσει, καὶ συστολῇ τὴν σωτηρίαν ἑαυτῷ πραγματεύοιτο.

Τοῦτο γὰρ ὡς μὲν πρὸς ἀνθρώπους, τοὺς αὐτοῖς κελύφει συλλέγειν αὐτοὺς εἰωθότας, τάχα καὶ περιττόν, πρὸς δὲ τ'¹²⁹ ἄλλα τῶν ζῴων, ἅπερ λοχώμενα παραφυλάττει, ὥστε ζωγρῆσαι τε καὶ φαγεῖν, εἴ ποτε τοῦ τέγουσ προκύψαντας καταλάβοιεν, μέγα τῷ ὄντι εἰς προφυλακὴν αὐτοῖς τὸ βοήθημα. Ἐνεδρεῖ δὲ πολλὰ καὶ τῶν χερσαίων καὶ τῶν πτηνῶν, ἐξ ὧν καὶ τοὺς ἐν Σκιάθῳ τῇ / [σ. 56] νήσῳ πέρδικας ὑπερεντροφῶν τῷ ὄψῳ λόγος ἀρχαῖος¹³⁰ ἰστορήκεν.

Ἔπεστιν οὖν θαυμάζειν ἂν τούτῳ τὸ ζῶν, ὅτι ὁ μετὰ πολὺ, καὶ μόλις ἐμχανήσαντο ἄνθρωποι, τὸ τοῖς ἀστρονομοῦσι, φημί, περιδέξιον ὄργανον, τοῦτο ἐκείνῳ προσῆν ἐκ φύσεως. Καὶ εἰ προσέσχον τοῖς τηλεσκοπίοις αὐτοῦ οἱ περιττοὶ τὴν ἀστέρων ἔρευναν, πάλαι ἂν αὐτοῖς τὰ καθ' ἡμᾶς θρυλλούμενα ἔγνωστο.

127. Ὀμήρου Ἰλιάς, Α. 426.

128. τοῦ: Δ φ. 49v ἐλλείπει.

129. πρὸς δὲ τ': K φ. 86r ὡς δὲ πρὸς τὰ.

130. Ἀθήναιος, Δειπνοσοφισταί, δ.π., ΙΧ.43, σ. 264.

Οἱ περὶ τὸν ζ^{ον} τέτταρες¹³¹, φημι¹³², καὶ οἱ περὶ τὸν ζ^{ον}133 πέντε, τοὺς ὑπερτάτους τῶν πλανητῶν περιελισσόμενοι σφαῖροι· καὶ ὁ τοῦ Κρόνου αὐτοῦ δακτύλιος, καὶ οἱ λοιποὶ στιγματαῖαι, καὶ τὸ Σελήνης πῆ μὲν ὀρεινόν, πῆ δὲ πεδινόν, πῆ δὲ φαραγγῶδες τε, καὶ ὑπόκουλόν, καὶ τ' ἄλλα ἃ παρήμι. Καὶ κλέος ἂν οὕτως ἦρε¹³⁴ τὸ ἐπὶ τῆ τούτων εὐρέσει, οὐκ οὐκ ὁ Γαλιλαῖος ἐκεῖνος, καὶ εἴ τις ἄλλος γεραίρεται, κτηνῶν δὲ φύσις, καθὰ καὶ ἐπὶ πολλῶν ἄλλων ὁμολογεῖται, τὸ δικαιοτάτον.

Ἄλλα γὰρ ἔσχατον, ὃ καὶ πρώτιστον ἦν, τὸ περὶ τὰς ὀχείας αὐτῶν τερατῶδες ἡμᾶς ἐκδέχεται¹³⁵, καὶ ἀλλόκοτον¹³⁶, παράδοξον. Ἐκατέρων οὗτοι εὐμοιροῦσι τῶν φύσεων ὁμολογουμένως, ὅπερ ἔφη¹³⁷, καὶ ποιεῖν οἱ αὐτοὶ πρὸς ἀλλήλους, καὶ πάσχειν ἅμα πεφύκασιν. Ἐρμαφρόδιτοι γὰρ εἰσὶν ἀκριβῶς καὶ ἀβρενοθήλεις· καὶ (τί χρῆ πολλὰ λέγειν;) οἴους αὐτὸς κατελιφας, τοιούτους οἱ περὶ ζῶων πραγματευόμενοι τούτους ἡμῖν ὑπογράφουσι¹³⁸. ὥστε καὶ περιττὸν ἂν εἶη περὶ τού[σ. 57]των πρὸς εἰδῶτα συνείρειν πλείονα.

Διὸ σοὶ καὶ τὸν λόγον, ὃς πλέον ἢ κατ' ἐπιστολῆς μέτρον ἡμῖν παρετάθη, ἥδη ἐπισφραγιῶ, τοῦτο καὶ μόνον προσθεῖς, ὃ τυχόν σε διέλαθεν. Φασὶν αὐτοὺς προσαντῶντας ἀλλήλους, εἰς μάχην εὐθὺς ἀντιπαρατάττεσθαι, καὶ πόλεμον συρῆρυνεῖν δεινόν¹³⁹, θάτερον κατὰ θατέρου βέλος ἐχεπευκὲς ἀφιέντα· σμικρόν, εὐθυτενές, κερατοφυές, τετράσιν ἀκίσιν εἰς ἀκμήν συνιούσαις κατοξυνόμενον. Πάρεισι δὲ αὐτοῖς αἰεὶ ἐν ἐτοιμίῳ οἱ οἴστοι, καὶ φόβος οὐδεὶς μὴ τι γε πρὸς τὰς χρείας¹⁴⁰ αὐτοὺς ποτὲ ἐπιλείπωσιν. Ἀπόλλωνες οὗτοι, τόξ' ὁμοῖον ἔχοντες ἀμφιρρέφεια τε φαρέρτην¹⁴¹. ἢ ἔρωτες, οἰκειότερον εἰπεῖν, τοξοφόροι· βαλὼν τίνων βέβληται, καὶ τρώσας τέτρωται. Εἰς δὲ τέλος τὴν μάχην ἢ διαλλαγὴν διεδέξατο, καὶ τὴν¹⁴² συμβολὴν ἢ σπονδὴν, καὶ ἡ¹⁴³ φιλίαν τὴν ἔριν, καὶ¹⁴⁴ φιλομειδῆς

131. τέτταρες : Δ φ. 49ν τέσσαρες.

132. Προσθήκη στὸ διάστιχο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη.

133. ζ^{ον} : Κ φ. 86r ἔβδομον.

134. Δ καὶ Ε : ἦρε.

135. ἐκδέχεται : Κ φ. 86ν ἐνδέχεται.

136. Προσθήκη στὸ διάστιχο μᾶλλον ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη. Ὑπάρχει στὸν Δ, ἀλλὰ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν Κ.

137. Προσθήκη στὸ διάστιχο μᾶλλον ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη. Ὑπάρχει στὸν Δ, ἀλλὰ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν Κ.

138. ὑπογράφουσι : Κ φ. 86ν διαγράφουσι.

139. δεινόν : Κ φ. 86ν ἀκήρυκτον.

140. τὰς χρείας : Κ φ. 87r τὴν χρείαν.

141. Ὀμήρου Ἰλιάς, Α. 45.

142. τὴν : φ. 87r ἐλλείπει.

143. ἡ : Κ φ. 87r ἐλλείπει.

144. καὶ : Κ φ. 87r ἔπεται : ἡ.

Ἀφροδίτῃ Ἄρην τὸν μαιφόνον· καὶ ὑμέναιοι διάλληλοι αὐτοῖς, εἰς συνουσίαν τὴν ἀλληλοπαθῆ ἀπολήγοντες. Κυφοροῦσι δὲ¹⁴⁵ ἄρα καὶ ἐν ἡμέραις ὀκτῶ ἐπὶ δέκα ἀπὸ συλλήψεως. Κύουσαι δὲ ἐν γῆς λαγῶσι τὰ νεογνὰ ἐπιμελῶς κρύπτειν σπουδάξουσιν. Ἐμμένω δὴ οὖν ἐγὼ οἷς, καὶ προλαβὼν σοὶ περὶ τῆς ἀλληλοπαθείας ἐπέσταλκα σχεδὸν μαντευόμενος, ὅτι εἰς τὸν τοῦ εἵδους πληθυσμὸν, ὠ/[σ. 58]κοινομησθαι τουτὶ μάλιστα ἔοικεν. Εἰ γὰρ ἐφ' ἡμισείας σχεδὸν τοῦ ἔτους (ἢ κατ' ἀρχὰς εἴρηται) ζῶσιν οὗτοι, ἀκόλουθον ἦν αὐτοῦς καὶ κυφορεῖν ἐκ τοῦ διπλασίου, ὡς ἂν αὐτοῖς τῶν τοκετῶν διασώζηται τὸ ἀνάλογον.

Ἄλλ' οὐχ ἄλις ἐρεῖς τῶν λήρων; Ἡ τουτὶ μὲν οὐκ ἂν εἴποις, θαυμάσαις δ' ἂν σὺν ἐμοί, καὶ ἐν τοῖς ἐλαχίστοις δὴ τούτοις¹⁴⁶, καὶ εὐτελεστάτοις τῶν ζῶων, καὶ οὐδὲ λόγου τινὸς παρὰ τοῖς πολλοῖς ἀξιουμένοις, τοῦ δημιουργήσαντος τὸ πανσθενές τε καὶ ἀπειρόσοφον, οὐδὲν ἦττον μεγαλύνας αὐτὸν καὶ εὐλογήσας, κοχλίαν ἢ ἐλέφαντα ἡμῖν ὑποστήσοντα. Ἐβῶωσο¹⁴⁷.

3

Νεοφύτῳ τῷ ἡσυχαστῇ

[σ. 49] Ἐπὶ τρισίν, ὃ γέγραφας, αἰσθήσεσι μαρτυρούσαις, τὰ φύσιν καὶ μὴ κατὰ τέρας ἔρμαφρόδιτα τῶν ζῶων καταλειφῶσι, τίς ἂν ἔτι σοὶ λείποιο λόγος εἰς ἀπορίαν περὶ τῆς κατὰ τὰς¹⁴⁸ ὀχείας τῶν ὁμοειδῶν ἀλληλοπαθείας, ἅμα τε καὶ ἀλληλενεργείας, εἰ δίδονται¹⁴⁹; Οὐδεὶς οἶμαι. Καὶ περιττὸν ἄρα τὸ προτείνειν, εἰ δίδονται¹⁵⁰ τις ἀλληλοπάθεια ἐν τῇ φύσει τοιαύτῃ, τὸν ὀράσει τε καὶ ἀφῆ, καὶ γεύσει αὐτοῦ πεπειραμένον¹⁵¹.

Εἰ γὰρ καὶ σφαλερὰν ὁ λόγος καθ' ἑαυτὴν ἐκάστην τῶν αἰσθήσεων βούλεται, ἀπάτης ἀλλ' οὖν κρείττον ἀποφαίνεται, ὡς εἰκός, καὶ μαρτυρεῖ, ὅτου περ ἐκ πλειόνων ἢ πίστις προλήψεων συγκεκριμένηται. Τὰ δ' ἄλλα ἀπορίαν ἔχει οὐ φαύλην τινά, οὐδὲ τὴν τυχοῦσαν, ἀλλ' ἐρεύνης δεομένην καὶ σκέψεως· ὡς γε μὴν ἐπὶ

145. δὲ : Δ φ. 50r δ'.

146. τούτοις : Κ φ. 87ν τούτου.

147. Ἐβῶωσο : Κ φ. 87ν ἔπεται : ὁ εἰλικρινῆς ἐν Χριστῷ ἀδελφός σου Εὐγένιος. Λάβε ἐν καλάθισκον ἰσχάδων.

148. Στὸν κώδικα Ε τὸ ἀρχικὸ «τῆς» ἔχει διορθωθεῖ σὲ «τὰς», ἐνῶ στὸν Κ φ. 115r παραμένει «τῆς».

149. δίδονται : Κ φ. 115r δέδοται.

150. δίδονται : Κ φ. 115r δέδοται.

151. πεπειραμένον : Κ φ. 115r αὐτὸ πεπειραμένον.

πόδας, οὕτω φάναι¹⁵², καὶ τὸ προστυχὸν ἀπαντῆσαι, τὸ μὲν διὰ τὸν διπλασιασμὸν συμβαίνει. Οὐ γὰρ ὅτι καὶ πάσχειν καὶ ποιεῖν πέφυκεν, ἐκ τούτου ἂν καὶ αὐτοποιεῖν, ἢ καὶ αὐτοπάσχειν αὐτὰ ἀκόλουθον, τοῦ ῥυθμοῦ τῶν μελῶν μὴ ἐνδιδόντος τυχὸν εἰς ταῦτα· τὸ δέ, ὅτι τῇ φύσει εἰς πληθυσμὸν τοῦ εἴδους συντελεῖ μᾶλλον ἀμφοτέρα, ἢ τὸ ἕτερον· ὥστε οὐδὲ περιττὸν ἂν εἶη ταύτη γε, ἐνὸν πρὸς ἕκαστα ἕκαστον, ἐν ἑκατέροις, ὡς φῆς, τὸ ἕτερον· ἀλλ' ἐν ζόφῳ, φασί, πυκτεύομεν. Αὐτὸς τοίνυν / [σ. 50] καὶ τὸ εἶδος δηλώσας, δοίης ἂν τάχα ἐπὶ τῷ παραδόξῳ, ἢ θαυμάσαι, ἢ εἰπεῖν τι¹⁵³ θαυμάσιον.

4

Ῥοβέρτῳ Στίβενσον τῷ Ἄγγλῳ εὐπατρίδι

[σ. 121] Ἔμοι ἄρα εἰς ἀγαθὸν καὶ τάναντία συνήργησε, καὶ κέρδος ἐγένετο καὶ ἐκ τῆς λήθης, τὸ ὑμετέρων γραμμμάτων ἀξιοθῆναι, καὶ τῶν γλυκυτάτων ἀσπασμῶν ἀπολαῦσαι, τὸν πολὺ πρότερον ἐπιστεῖλαι ὀφείλοντα· ἀλλ' ἔμοι πάντα αἴσια, ἢ ἐν Θεσσαλονίκῃ διατριβῇ προεμνηστεύσατο¹⁵⁴, πάντα κατὰ ῥοῦν, πάντα κατὰ θυμόν, καὶ ὡς ἂν οὐδ' ὄναρ ἐλπίζοιμι· οἷας γὰρ τῆς παρ' ὑμῖν εὐνοίας ἐπειράθην ἐγώ; Ἡλικῶν δὲ τῶν χαρίτων ἀπήλαυσα; Καὶ ἐπιξενούμενος μὲν, τίνων ἀγαθῶν παρ' ὑμῖν οὐκ ἔτυχον; Ἀναχωρῶν δέ, τίνων τῶν ἀποπεμπτηρίων οὐκ ἠξίωμαι; Τό γε μὴν καὶ γράμμασι προκαταληφθῆναι τοῖς ἐξ ὑμῶν, κορωνίς¹⁵⁵ οἷα τῆς ὑμετέρας εὐνοίας αὕτη καὶ στέφανος· ὑπὲρ ὧν ἀπάντων καὶ χάριτας πλείστας ὄσας ὁμολογῶ, καὶ χρεώστην ἐμαντὸν οἶδα, καὶ εἶσομαι, ἕως οὗ τὸν ἐπὶ γῆς ἀέρα τουτοῦ ἀναπνέω· οὐδὲ γὰρ ἐπεὶ περὶ τε τὴν ἐκ ταβάκου κότυν, (ἦν ὁ σὸς μὲν πατήρ, ἐμὸς δὲ δεσπότης ἐδαρήσατό μοι), καὶ τᾶλλα, τό τε ὕφασμα λέγω, καὶ τὰ διοπτήρια, ἐπιλήσιμων ὄφθην ἐγώ, τοιοῦτος ὄφθησομαι καὶ περὶ τὰ κυριώτατα. Ἄλλ' εἴη μοι ὡς πορβωτάτω τὸ πάθος, ὃ καὶ ἄλλως πολλῆς καθίσταται ζημίας πρόξενον, περὶ δὲ τοὺς λόγους, καὶ μάλιστα ἐπιζήμιον, εἰ μητέρα Μουσῶν οἱ πάλαι τὴν Μνημοσύνην ἀπέφηναν· ἐγὼ δὲ τῇ ὑπὲρ μνήμης εὐχῇ / [σ. 122] παρασυνάπτω¹⁵⁶ καὶ τὴν τῶν ἐν ἡμῖν συνηκῶν ὑπόμνησιν· μέμνησαι γὰρ δὴ καὶ

152. Ε σ. 49 : φᾶναι

153. Ἡ λέξη προστέθηκε στὸ διάστιχο ἀπὸ ἄλλο χέρι, πιθανὸν τοῦ ἴδιου τοῦ Βούλγαρη.

154. προεμνηστεύσατο : Κ φ. 27ν προῦμνηστεύσατο.

155. κορωνίς : Κ φ. 27ν κωρωνίς.

156. παρασυνάπτω : Κ φ. 27ν παρασυνάψω.

αὐτὸς ὡς συνεθέμεθα ἀμοιβαίως ἐπιστέλλειν ἀλλήλοις, καὶ τοιαῦτά τινα δι' ἐπιστολῶν πραγματεύεσθαι, ἐξ ὧν ἂν πολλὴν τὴν ὄνησιν καρπωσαίμεθα. Καιρὸς οὖν ἐγχειρεῖν τῇ ὑποσχέσει, αὐτὸ τοῦτο καταβαλόντας λόγων ὑπόθεσιν, τὸ τῆς λήθης πάθος, καὶ τὸ τῆς μνήμης καλόν, ὧν ἡ μὲν δύναμις ἐστίν, ἡ δὲ στέρησις· τῆς γὰρ αὐτῆς ἐπιστήμης ἀκριβοῦν τὰ ἀντίθετα.

Πολλὰ μὲν οὖν περὶ τῆς προκειμένης δυνάμεως ἀνὴρ ὢν φιλόσοφος θεωρήσειε, τὰ μὲν ἐκ τῆς φυσιολογίας αὐτῆς, τὰ δὲ καὶ ἐκ τῆς μεταφυσικῆς ἠρητημένα. Ἡμῖν δὲ κατὰ πρῶτον ἄλις ἔχει τὴν τοῦ μνημονικοῦ ἀρετὴν ἐπαινέσαντας, καταλέξει τοὺς ταύτη τεθρυλλημένους πάντας, ὅσοι τε πάλαι, καὶ ὅσοι ὕστερον· ἀλλ' αὐτὸς μὲν ἔνδον γενοῦ, τῆς περὶ τούτου μελέτης εὐθύμως ἀψάμενος, καὶ περὶ μνήμης λέγων, καὶ γράφων, ἡμῶν μεμνησθαι μηδέποτε παύσαιο.

5

Τῷ αὐτῷ

[σ. 122] Ἦλυθες, ὦ Τηλέμαχε, γλυκερὸν φάος¹⁵⁷. Ταῦτα μὲν Εὐμαίου¹⁵⁸ τὰ ῥήματα οἷς περ τὸν τοῦ Ὀδυσσεῶς, ὃν οὐκέτι ὄψεσθαι ἔφατο ὡς οἶον¹⁵⁹ διὰ χρόνου τέως ἐκ τῆς μακρᾶς ἄλης ἐπανιόντα, ἐκέινος ἐνησμενίζετο. Εὐγενίῳ δὲ τὰ αὐτὰ / [σ. 123] λέγειν ἔπεισι, τάχιον ἢ κατ' ἐλπίδα παρόντα σε θεασαμένῳ τοῖς γράμμασι, καὶ τῆς ἠδίστης σου, καὶ λογίας φωνῆς, ἄτερ ἀναβολῶν ἀπολαύσαντι. Τὸν μὲν γὰρ εἰς ἀπιστίαν τὸ βράδος ἐπέιχε τῆς ἐπανόδου τοῦ ἐκδημήσαντος καὶ μόνον ὑποπτευόμενον¹⁶⁰, ἐμοὶ δ' εἰς θαῦμα γίνεται ὡς εἰκός, πρὸς τοιαῦτα σὲ ὑπαλείψαντι, τὸ τάχος τῆς παρὰ σοῦ ἀπαντήσεως· οὐ γὰρ τῷ μὲν Ἰθακῆσιφ παιδί δηλονότι, δυσχερῆς ἦν ἡ τοῦ πατρὸς ἀνεύρεσις, ὡς καὶ ἰέναι πολλὴν ἐπὶ γαῖαν δεῆσαι, καὶ πόντον ἐπ' ἀτρύγετον κακὰ πάσχειν, ἢ δ' ἀλάλησθαι¹⁶¹. Σοὶ δ' εὐχερῆς ἦν τῷ παντὶ καὶ ραδία ἢ τῆς μητρὸς Μνημοσύνης προβληθεῖσα ζήτησις. Εἰ τῷ ὄντι καὶ τοῖς τῶν λόγων τοὺς ἀρχαίους ἐξιχνεύουσι, καὶ γαῖα καὶ πόντος ὑπαντιάζει, εἰς μικρὸν ὀπίσω¹⁶² τῶν ἐνεστώτων γενομένοις, ὧν αἱ μνήμαι ἐφικταί, καὶ λόγῳ ἐρεύνης σπουδαίας ἐχομένῳ βάσιμοι, τὰ γ' ἐπέκεινα

157. Ὀμήρου Ὀδύσεια, π, στ. 23, καὶ ρ, στ. 41.

158. Ὁ Εὐμαῖος ἦταν ὡς γνωστὸν ὁ πιστὸς χοιροβοσκὸς τοῦ Ὀδυσσεῶς.

159. Προσθήκη στὸ ἀριστερὸ περιθώριο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη.

160. Προσθήκη στὸ ἀριστερὸ περιθώριο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Βούλγαρη.

161. Ὀμήρου Ὀδύσεια, β, στ. 370.

162. ὀπίσω : Δ φ. 32ν ὀπίσω.

θῖνες ἄνδρῳ, καὶ θηριώδεις, ἢ πηλὸς αἰδνῆς, ἢ σκυθικὸν κρύος, ἢ πέλαγος πεπηγός¹⁶³, ὃ φησὶ τις τὰς τῶν παλαιῶν μνήμας ἀναγραφάμενος. Σοὶ γε μὴν τούτων προσέστη ὅλως οὐδέν, πᾶσαν μὲν ἐντὸς ὀλίγου ὑπερβάντι δυσχέρειαν, πᾶν δέ τοι κώλυμα ἐκποδῶν ποιησαμένῳ αὐτὸ δὲ τάχιστα κομισαμένῳ τὸ δέρας ἡμῖν χρυσομάλλον. Ἐῦγε τῆς σπουδῆς, εὔγε τοῦ τάχους, πτηνοὶ σου οἱ λόγοι / [σ. 124] Ἀβάριδός¹⁶⁴ τινος ἔργα τῷ οἰστῷ συνεκθέοντος, ἢ Ἐρμοῦ λογιῶν, ᾧ πόδες ὑπόπτεροι· τῶσαῦτα γὰρ ἡμῖν περὶ μνήμης συνελέξεω, ἐν βραχεῖ¹⁶⁵, καὶ αἰτησαμένοις παρέθηκας παρά τε Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων συμπορισάμενος, ὅσα μόλις ἂν τις συναθροίσειεν ἕτερος, καὶ πολλὰ καμῶν, καὶ χρόνῳ πολλῷ κεχηρμένος· οἷς οὐδ' ἂν ἔχοι τις προσθεῖναι πᾶνυ πολλά, κἂν πᾶνυ πολλά ἐθελήσειε.

Διὰ τοῦτο δὴ, οὐδ' ἐπίσημόν τινα παρ' ἡμῶν, καὶ λόγου πολλοῦ ἀξίαν τὴν προσθήκη, εἰκὸς σε τοῖς εἰρημένοις ἐκδέχεσθαι. Εἰ μὴ τινα ἐπιφυλλίδα, οἶαν καὶ παρορᾶσθαι ἔχειν, τὸν καρπὸν ὄλον δρεψαμένῳ ἄμαις τε καὶ σκάφαις¹⁶⁶, φασίν,

163. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Θησεὺς καὶ Ρωμύλος, ed. K. Siegler, Teubner, Λιψία 1969, Κεφ. 1, τμήμα 1, στίχος 1-2.

164. Ὁ Ἀβαρις ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ὑπερβορείους ἱερεῖς τοῦ Ἀπόλλωνα, ὁ ὁποῖος καὶ τὸν προέτρεψε νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν Ἑλλάδα. Σύμφωνα μὲ τὸν Στράβωνα ὑπερβορείου ὀνόμαζαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τοὺς κατοίκους τῶν περιοχῶν βορείως τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τοῦ Ἰστροῦ (Δούναβη). Τὴ μακροσκελῆ ἱστορία τοῦ Ἀβάριδος ἀφηγεῖται ὁ νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος Ἰάμβλιχος εἰς τὸ περὶ «Πυθαγορείου βίου» ἔργο του. Κατὰ τὸν Ἰάμβλιχο ὁ Ἀβαρις ἦταν Σκυθῆς καὶ σὲ προχωρημένη ἡλικία, ἄγευστος ἑλληνικῆς παιδείας, πῆγε νὰ μαθητεῦσει κοντὰ στὸν Πυθαγόρα. Τελικὰ, τοῦ δώρισε ἓνα χρυσὸ «οἰστό», ἓνα χρυσὸ βέλος ποὺ εἶχε μαζί του ἀπὸ τὴ Σκυθία καὶ σὲ ὅλα τὰ ταξίδια του καὶ τὸν εἶχε βοηθήσει κατὰ τὴ διάρκειά τους. Ὁ Ἀβαρις εἶχε ἐπίσης μνηθεὶ καὶ στὴν ὀρφικὴ φιλοσοφία. Ἰάμβλιχος ὁ Χαλκιδεύς, *Περὶ βίου Πυθαγορικοῦ λόγος*. Iamblichus Chalcidensis, ex Coele Syria, *De vita Pythagorica, liber ex Graece et Latine. Textum post Ludolphum Kusterum ad fidem CDD Mss. Recognovit Ulrichi Obrechtii interpretationem Latinam passim mutavit Kusterum aliorumque animadversionibus adiecit suas* M. Theophilus Kissling ... *Accedunt Praeter Porphyrium de vitae Pythagorae cum notis Lucae Holstenii et Conradii Rittershusii itemque anonymum apud Photium de vitae Pythagorae, variae lectiones in Iamblichii liber tertium* Περὶ τῆς κοινῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης, et quartum Περὶ τῆς Νικομάχου ἀριθμητικῆς εἰσαγωγῆς e codice Cizensi enotatae, Pars prior, Λιψία 1815, κεφάλαιο ιθ', 90-93, σ. 194-203. Προφανῶς ὁ Βούλγαρος παρομοιάζει κολακευτικὰ τὸν Robert Stevenson, προερχόμενο ἀπὸ τὴ Βρετανία, χώρα μακρινὴ καὶ βόρεια, μὲ τὸν ὑπερβόρειο ἱερέα τοῦ Ἀπόλλωνα ποὺ ἔγινε μέτοχος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Μνεῖες τοῦ Ἀβάριδος ἀπαντοῦν σὲ πλεῖστα ἔργα ἀρχαίων, ἀλλὰ καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων.

165. συνελέξεω, ἐν βραχεῖ : Κ φ. 28ν ἐν βραχεῖ συνελέξεω.

166. *Plutarch's Moralia with an English Translation by Harold Cherniss the Institute for Advanced Study Princeton N.J. and William C. Helmbold University of California in fifteen volumes*, XII, 920 A- 999 B, *The Loeb Classical Library*, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης

ὅσος ἀγαθὸς καὶ γενναῖος· ἢ χρυσοῦ βραχὺ τι ψηγγάτιον, τῷ δαφιλεῖς τὰς τῆς μεταλλείας φλέβας ἀνοίξαντι, ἐν σμικρῷ λόγῳ τιθέμενον· ἀλλὰ γὰρ τιμάσθω δὴ καὶ ἐκ τούτων ἢ θεὸς τῶν σμικρῶν· ἐπεὶ καὶ τὰς εὐτελεστάτας δοκούσας τῶν τιμῶν τὰ θεῖα προσίεται, οὐ πρὸς τὸ μέγεθος τὸ ἑαυτῶν, πρὸς δὲ τὴν δύναμιν τῶν τιμῆσαι προειλομένων, τὸ προσφερόμενον ἀναφέροντα. Καὶ δὴ ὑμνεῖσθω μὲν ὡς εἰκὸς τῶν ἐν ἡμῖν ἢ μνήμη καλῶν τὸ μέγιστον καὶ θειότατον. Ταύτη γὰρ μάλιστα τῶν ἄλλων διαφέρομεν ἄνθρωποι· μνήμης μὲν γὰρ εὐμοιρεῖ ὅσα καὶ φρονήσεως, φρονήσει δὲ πρὸ τῶν ἄλλων πετύκασται ἄνθρωπος καὶ / [σ. 125] τὴν ἐκ ταύτης ὑπεροχὴν ὡς θεμελίῳ λίθῳ ἀναθήσει τῷ κατ' ἐκείνην πλεονεκτῆματι, μνημονικώτατον φύσει τυγχάνον τὸ φρονιμώτατον· ὡς εἶγε πάντων ἀριστον τῶν ἐν ἡμῖν τὸ φρονοῦν, τὸ τιμώτατον ἀπάντων ἔσται τὸ μνημονεῖον· δι' ὃ γὰρ ἕκαστον ἐκείνο μᾶλλον· τῶν τοίνυν ἄλλων εἰ καὶ μνήμης ἔτυχεν ἔστιν ἄ, ἀλλ' ἀμυδρᾶς τινος καὶ ἀτελεστέρως.

Ἄει γὰρ πρὸς τὸ παρὸν ταῖς αἰσθήσεσι κεχηνότα, οὔτε πρὸς τὰ πᾶν πόρρω μνήμης αὐτὰ ἔχει εἶ, καὶ λήθην παθόντα, ἐπανάγειν οὐχ οἶα τε αὐτὰ, ἐπὶ τὴν ἔξιν ὧν ἐκπεπτώκασιν· ἡμῖν δὲ πρὸς τῇ μνήμῃ καὶ ἀναμνήσεως μέτεστι, καὶ ταύτη τὰ διαφυγόντα, δραπετάς οἰονεῖ ἢ ψυχὴ ἀνακτησαμένη εἴσω μένειν τῶν ὄρων τῶν ἑαυτῆς ἐποιήσατο, οὐχ οὕτω χαίρουσα τοῖς παροῦσιν, ὅσῳ τοῖς ἐπανακληθεῖσι γηθομένη, ὧν καὶ σφόδρα ἐλύπει αὐτὴν ἢ ἀπέλευσις. Καὶ αἰ πείραι δέ, καὶ αἰ ἐμπειρία μνήμην προσλαβοῦσαι τῷ βίῳ τέχνην ἀπέδωκαν· δι' ἐκείνης γὰρ τὸ ἐκ τῶν ἐγγεγυμνασμένων προκαταλήψεων ἀθροίσασαι σύστημα, τὰ πλείστην ὄσιν παρεχόμενα τὴν συντέλειαν συνεκρότησαν. Κάντεῦθεν Προμηθεὺς γενόμενος ἄνθρωπος τὸν βίον καλλῦνει τε καὶ κοσμεῖ, ἀγροικίας τε Κρονίου τὴν γῆν ἀπαλλάττει καὶ ἑαυτὸν ταῖς ἐπινοίαις καταπλουτίζει, τὰ μὲν πρὸς τὸ ἠδέως ζῆν διαμηχανώμενος, τὰ δὲ πρὸς τὸ συμφερόντως· ὑπὸ μὲν θεοῦ τὸ / [σ. 126] εἶναι, ὑπὸ δὲ μνήμης διὰ τέχνης τὸ ἄμεινον εἶναι ἑαυτῷ τε καὶ τοῖς ἄλλοις καρπούμενος.

Τί δὲ τὰς τέχνας μὲν, τὸ δὲ τῶν ἐπιστημῶν τὸ θεῖον τῷ ὄντι καὶ οὐράνιον χρῆμα, ἄλλω τινὶ ἢ τῷ μνημονικῷ τῆς ψυχῆς φέροντες ἀναθήσομεν; Ἀλλὰ πρότερον ἂν σῶμα χωρὶς ψυχῆς ζήσειεν, ἢ μνήμης ἄνευ ἐπιστήμης¹⁶⁷, περὶ ὅ,τι ἂν

καὶ Λονδίνο 1957, Πλούταρχος, Ἠθικά, Πότερα τῶν ζώων φρονιμώτερα, τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἐνδρα (De sollertia animalium), 963, c, στ. 3, σ. 342.

167. Ὁ Βούλγαρος παραφράζει τὸ ἀριστοτελικό: «ἡ μνήμη ἄρα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ, ἐπειδὴ μονὴ τῆς ἐπιστήμης ἐστίν. Τοῦτο δὲ οὐκ ἐνδέχεται μνήμη γὰρ πᾶσα ἐν ψυχῇ», *Τοπικά*, Bekker 125b, στ. 6. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀσχολεῖται σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἔργου του μὲ τὴ μνήμη, εἰδικὰ δὲ στὸ *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως* (De memoria et reminiscencia), Bekker, 449b-453b.

βούλοιο συσταίη ποτέ· ἐπιστήμη γὰρ πᾶσα ἐξ ἀποδείξεως¹⁶⁸, ἢ δὲ¹⁶⁹ ἀποδείξεις ἐκ προτέρων ἀεὶ καὶ γνωριμωτέρων· τῶν δὲ προτέρων ἢ ἐπ' αὐτοῖς τοῖς συναγομένοις προσαναπόλησίν τε καὶ ἐπενθύμησις, τῷ ἀποδεικτικῷ λόγῳ ἅπαν τὸ κράτος χαρίζεται. Τοῦτο δὲ¹⁷⁰ ἐστὶ τῶν ἡγουμένων ἢ μνήμη κατ' αὐτὰ τὰ ἐπόμενα· ὡς εἶ τις ἐν τούτοις γενόμενος ἐκείνων ἠστοχῆσεν, ἅμα τε σὺν αὐτοῖς ὑπεξέστη τοῦ λόγου τοῦ ἐπιστήμονος, καὶ παλινδρομεῖν αὐτῷ δεήσει, ἐφ' ᾧ τῇ μνήμῃ καὶ τὴν διάνοιαν ἀνακτήσασθαι. Τοὺς γοῦν διὰ μνήμης ἀφυΐαν ταῖς τῶν θεωρημάτων προόδοις οὐχ οἴους τε ὄντας ἐπεσθαι, ἀλλ' ἐχενηίδι οἷόν τιμι συνεχομένους τῇ λήθῃ, καὶ ἐννεοῦς τινὰς μένοντας *uiros unius syllogismi*¹⁷¹ καὶ οἱ καθ' ἡμᾶς ἐν χλεύῃ ἐκάλεσαν· ὀρθῶς περὶ αὐτῶν κρίναντες. Εἰ δ' ἄλλως καὶ τοῖς φύσει τὸν νοῦν γενναιότεροις, νόσφ' τιμὴ προσπαλαίσασι, ἢ καὶ τὴν ἡλικίαν ἤδη παρηκμακόσι, παραπλήσιον ἐνοσκήσει τὸ πάθος, οὐ χλεύης τότε, οὔκτου δ' ἂν εἴη τὸ πρᾶγμα ἄξιον. Διό μοι / [σ. 127] οὐδὲ βασκανίας ἐοικότες εἰσὶ καθαρεύουσιν οἱ εἰς Ἐρμογένην¹⁷² τὸν ῥήτορα τὸ ὁμηρικὸν ἐν σκώμῃματι παίζαντες, καὶ τοὺς λόγους εἰπόντες εἶναι πτερόντας, ὡς ἄρα ἀποβεβηκότης τούτους καθάπερ πτερά. Καὶ Ἀντίοχος¹⁷³ ἐκεῖνος

168. Πρβλ. «ἡ μὲν γὰρ ἐπιστήμη τῶν μετ' ἀποδείξεως ὄντων ἐστίν» καὶ μὲ διάφορες μικρὲς παραλλαγές, Ἀριστοτέλης, Ἠθικῶν Μεγάλων (*Magna moralia*), Bekker, 1. 34. 13, στ. 2, καὶ 1. 34. 8, στ. 1. Βλ. καὶ *Analytica priora et posteriora*, Bekker, 24a, στ. 11, 71b, στ. 17, στ. 17, σ. 72a, στ. 38, σ. 87b, στ. 16, σ. 88a, στ. 7.

169. δὲ : Δ φ. 33r δ'.

170. δὲ : Δ φ. 33r δ'.

171. Ἡ λατινικὴ φράση ἐλλείπει ἀπὸ τὸν Κ. Παρὰ τὴν προσπάθεια δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ταύτισή της.

172. Ὁ Ἐρμογένης ὁ Ταρσεὺς ἔζησε τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Μάρκου Αὐρήλιου (161-180 μ.Χ.). Ἐπέδειξε μιὰ ἐντυπωσιακὴ πρωιμότητα καὶ ἔγινε γνωστὸς ὡς ῥήτορας σὲ πολὺ νεαρὴ ἡλικία. Στὴν ἐξαιρετικὰ νέα ἡλικία τῶν 25 ἐτῶν ὁμῶς ἔχασε τὴ μνήμη του, ὕστερα πιθανὸν ἀπὸ κάποια ἀσθένεια, καὶ ἔζησε μέχρι τὰ γεράματά του σὲ μιὰ κατάστασι διανοητικῆς ἀνικανότητος. Τὰ ἀναγραφόμενα στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη περιέχονται στὸ ἔργο τοῦ Φλαβίου Φιλοστράτου, *Βίοι σοφιστῶν*. *Flavii Philostrati, Vitae sophistarum. Textum ex codd. Romanis, Florentinis, Venetis, Parisinis Londinensibus, Mediolanensis, Haoniensi, Oxoniensi, Gaudiano, Heidelbergensi. Recensuit epitomam Romanam et Parisinam ineditas adiecit commentarium et indices concinnavit Carolus Ludovicus Kayser ...*, Χαϊδελεβέργη 1838, σ. 80, στίχοι 10-30. Ἡ ῥητορικὴ τοῦ Ἐρμογένη τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Ἄλδο Μανουῖτιο τὸ 1508-1509, Émile Legrand, *Bibliographie hellénique : ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècle*, Παρίσι 1885, τ. I, σ. 82 (ἀρ. 32).

173. *Rhetores Graeci ex codicibus Florentinis Mediolanensibus Monacensibus Neapolitanis Parisiensibus Romanis Venetis Taurinensibus at Vindobonensibus*. Emendationes et auctiones edidit ... Christianus Walz, Στουτγάρδη, Τυβίγγη, Λονδίνο, Παρίσι 1833, τ. 4, σ. 30-32, ὑποσημείωσις 101. Στὴν ὑποσημείωσις δηλώνεται πὺς τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπὸ κώδικα τῆς Βενετίας 444 καὶ ἔχει περιληφθεῖ στὴν προαναφερθεῖσα ἐκδοσι τοῦ Ἄλδου. Ὁ Ἀντίοχος ὁ σοφιστὴς (περὶ τὸ 200 μ.Χ.) ἦταν ἀπὸ τὴν Κιλικία καὶ πολέμησε ὑπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Σεβῆρο ἐναντίον τῶν Πάρθων.

ὁ σοφιστὴς ἐπικειῶς ψυχρὸς (καὶ τί ἄλλο, εἰ σοφιστὴς;), ὃς δέον οἰκτεῖραι τὸν ἄνδρα, ὁ δὲ ἀποσκώπτων εἰς αὐτὸν ἔφασκεν, «Ἐρμογένης ὁ ἐν παισὶ γέρον, ἐν δὲ γηράσκουσι παῖς». Οὐδ' ὁ ἐκ Σταγείρων πρὸς Πλάτωνα τὸν καθηγεμόνα δίκαιος, οὐδ' εὐγνώμων, ἐπιτιθέμενος αὐτῷ παρηκμακότι ἐριστικώτερον, καὶ διαφιλονεικῶν πρὸς ἄνδρα ἤδη ὀγδοήκοντα ἐτῶν γεγονότα, καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν τὰ τῆς μνήμης ἀφηρημένον, νεαρὸς αὐτὸς τὴν ψυχὴν, καὶ ἀκμάζων, καὶ τὴν ἔξιν σφριγῶν¹⁷⁴. Πῶς γὰρ οὐ φορτικοὶ οὗτοι, ἵνα μηδὲν ἕτερον εἴπω, οἱ ἀνιλεῶς οὕτως ἐπεμβαίνοντες τοῖς κειμένοις, καὶ ὡσπερ ἀνδριάντων τινῶν ὑπὸ χρόνου, ἢ κατ' ἄλλην αὐτοῖς ἐπισκῆψασαν ἐπήρειαν κατηρειπῶτων¹⁷⁵, δέον αἰδεῖσθαι καὶ τὰ λείψανα, αὐτοὶ προσλακτίζοντες, οὐδ' ὅτι τῆς παλαιᾶς ἦν ἐργασίας, Φειδίου τινός, ἢ Πολυκλείτου, τέχνης ἀκριβοῦς δείγματα, τιμῶντες αὐτά, οὐδ' ὅτι θεῶν εἰκόνας Διὸς τυχόν, ἢ Ἥρας, γεραίροντες; Πῶς δ' οὐχ ἠδεῖς ἄλλως, τοῖς τὸν πλοῦτον ἄρδην ἀφηρημένοις, τὸ κακὸν τῆς πενίας προσονειδίζοντες; Ἄντικρυς γὰρ πρὸς ὄνειδος ἐντυγχάνει τῷ τὴν παν[σ. 128]τελή λήθην παθόντι, τὸ μέγιστον τῶν ἀτυχημάτων, ὁ λόγους φιλοσόφου θεωρίας ἐχομένους προτείνων, οὐδὲν ἤττον ἢ τῷ ἐκ πλουσίων πενομένῳ ὁ χρυσὸν καὶ ἄργυρον τοῦτον αἰτούμενος. Ταμίᾳ γάρ τις καὶ θησαυροφύλαξ οἷον ἡ μνήμη ἐφίσταται, τὰς πολλαχόθεν, καὶ κατὰ βραχύ, καὶ ἐν πολλῷ τῷ χρόνῳ συμπορισθείσας γνώσεις ἀποκειμένας φυλάττουσα, καὶ ἐν δέοντι ἐκφέρουσα· τοῦ δὲ ταμίου τε καὶ κλειδούχου μὴ παρόντος μάτην ἂν εἴη¹⁷⁶ τις προσεπιχαίνων τοῖς κλειθροῖς, καὶ τοῦ πλούτου μεθέξειν τι προσδοκῶν· μνήμης δ'¹⁷⁷ ἀπούσης, ὁ ἀκούσειν τι τῶν χρησίμων ἐλπίσας, καὶ πλέον τι μάταιος· ᾧ δὲ γὰρ τῷ ταμίᾳ¹⁷⁸ καὶ τὸ ταμείον αὐτὸ συνεχέλιπε· τό τε λήψεσθαι παρὰ τοῦ οὕτως ἔχοντος, αὐτὸ τοῦτο ἂν εἴη ἀποίσεσθαι τι προσδοκῶν παρὰ τοῦ μὴ ἔχοντος. Οὐδὲν γὰρ ἔτι λοιπὸν τῷ τὴν μνήμην ἀποβαλόντι, οὐχ ὅσα τῆς κατὰ τέχνην κρίνεται ἐμπειρίας, ἢ τῆς κατ' ἐπιστήμην ιδέας, ἀλλ' οὐδ' αὐτὴ σχεδὸν ἢ τοῦ κριτικοῦ ψιλὴ δύναμις· οὐδὲ γὰρ μένειν ἐθελούση ἔοικεν οὐδ' αὐτὴ μνήμης ἄνευ.

Συνίστασθαι γὰρ τὸ κριτικὸν οἱ ἐκ τῆς Στοᾶς φασὶν ἐκ τῶν προλήψεων, ὡς κατὰ

174. Πρβλ. Εὐγένιος Βούλγαρης, *Ἡ Λογικὴ*, σ. 84 ὑποσημείωσις 1. Ἡ πληροφορία, ὅπως ἀναγράφει, προέρχεται ἀπὸ τὴν *Ποικίλη Ἱστορία* τοῦ Κλαυδίου Αἰλιανοῦ. Βλ. Claudii Aeliani, *Varia Historia*, ex recognitione Rudolphi Hercheri, Teubner, Λιψία 1870, Βιβλίον Γ', Κεφάλαιον ιθ', σ. 49-50. Τὸ ἔργο εἶχε ἀρκετὲς ἐκδόσεις (ἀναθεωρήσεις), πιθανὸν ὁμῶς ὁ Βούλγαρης νὰ γνώριζε τὴ σύγχρονή του διγλωσση ποῦ ἔγινε στὴν Ὀλλανδία τὸ 1731 ἀπὸ τὸν Abrahamus Gronovius.

175. κατηρειπῶτων : Κ φ. 29ν κατερηριπῶτων.

176. Ε εἴτη. Προτιμήθηκε ὁμῶς ἡ γραφὴ τοῦ Κ εἴη.

177. δ' : Δ φ. 33r δὲ.

178. ταμίᾳ : Δ φ. 33r ταμίῳ.

τὴν α⁷⁹ ἑβδομάδα¹⁷⁹, γνωστικὰ οἷόν τινα σπέρματα συλλεξάμενοι, σφίσιν ἑαυτοῖς ἐναπόθετα φέρομεν στοιχεῖα διανοήσεων¹⁸⁰. ψυχὴ δὲ ἡ ἐκείνας¹⁸¹ μὴ στέγουσα, τί καὶ ἄγγους διοίσει τὰ / [σ. 129] πολλὰ διαβρέοντος, ἢ πίθου ἐκείνου τοῦ τῶν Δαναϊδῶν, ἐξ οὗ, καίτοι πολλῶν ἐπαντλουσῶν, οὐδ' ἂν σταγόνα¹⁸² τὶς ἐξαρῦσαιτο; Καὶ μὴν οὗτοι ἐκείνοι¹⁸³ οἱ τῆς κωμωδίας τέως ἀβελτερώτατοι, κεχηνότες μαμαμάκουθοι μελιτίδαι κάθηται¹⁸⁴, καὶ μελιτιανοί¹⁸⁵, καὶ βουταλίωνες, καὶ κόροιβοι, καὶ ἀμφιστεῖδαι, οἱ τὴν μωρίαν διαθρυλλούμενοι, οὗς ἐξ ὀποτέρων γονέων ἐτέχθησαν ἀγνοοῦντας, καὶ μετὰ τὸ πολλὰ παθεῖν, πέρα τῶν πέντε ἀριθμηθῆσαι μὴ δυναμένους ἀκούομεν σὺν γέλωτι ἅμα καὶ θαύματι, τὰ συνεστῶτα, ἐκ δρυὸς ἢ ἀπὸ πέτρης ἀνδράρια.

Τί οὖν ἐλπίζειν ἐστὶ τῶν καλῶν παραμενεῖν τοῖς ἀνθρώποις, μνήμης ἀρθείσης, ἀλλ' εἴπερ ἐξανθρωπιζόμενοι, οὐδὲ τὸ ἀνθρώποις εἶναι οὐκέτι πάρεστιν¹⁸⁶; Ἡ σύ γε τοῦ λοιποῦ νόμων θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων χρῆσιν ἔσεσθαι τινα τῶ βίῳ ἐρεῖς, ἢ λόγον δικαίου, ἢ σωφροσύνης ὄρον, ἢ ἀρετῆς ἀπλῶς καὶ τοῦ καθήκοντος ἄπασιν¹⁸⁷, ἢ πρόνοιαν τοῦ συνοίσοντος, ἢ φυλακὴν τοῦ λυποῦντος καὶ βλάπτοντος; Ἡ τῶν οἰκείων ἀνθέξεται τις, καὶ τὸ συγγενὲς περιποιήσεται; Ἡ ἐκφεύζεται τὸ μὴ οἰκείον καὶ ἀποσεισεται τὸ ἀλλότριον; Ἡ τοκεῖς μὲν ἐκγόνων ἐπιμελήσονται τῶν ἰδίων, τοὺς δὲ τεκόντας οἱ φῦντες ἀντιπελαργῆσαι σπουδάσουσιν; Ἡ οἱ εὖ παθόντες τοῖς πεποιηκόσιν εὐγνώμονας ἑαυτοὺς παρέχονται, τοῖς τε θρηψαμένοις τὰ θρέπτρα, τοῖς τε διδάξασιν τὰ / [σ. 130] δίδακτρα ἀποτιτέα ἡγούμενοι; Ἡ ποῦ καὶ διδασκαλία τότε (μικροῦ γὰρ με περὶ μνήμης λέγοντα, ἢ

179. ἑβδομάδα : K, φ. 30r ἑβδομάδα.

180. Ioannes Ab Arnim, *Stoicorum veterum fragmenta*, volumen II, *Chrysippi, Fragmenta logica et physica*, editio stereotypa editionis primae (MCMIII), Στουτγάρδη 1964, σ. 215, fragment 764, Aetius Plac.V 23, 1. «Ἡράκλειτος καὶ οἱ Στωϊκοὶ ἄρχεσθαι τοὺς ἀνθρώπους τῆς τελειότητος περὶ τὴν δευτέραν ἑβδομάδα, περὶ ἣν ὁ σπερματικὸς κινεῖται ὀρβός. καὶ γὰρ τὰ δένδρα ἄρχεται τότε τελειότητος, ὅταν ἀρχῆται γεννᾶν τὰ σπέρματα, ἀτελεῖ δὲ ἐστὶν ἄωρα καὶ ἄκαρπα ὄντα· τέλειος οὖν τότε ἀνθρώπος· περὶ δὲ τὴν δευτέραν ἑβδομάδα ἔννοια γίνεταί καλοῦ τε καὶ κακοῦ καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν».

181. ἐκείνας : Δ φ. 33r ἐκείνα.

182. σταγόνα : K φ. 30r σταγῶνα.

183. ἐκείνοι : K φ. 30r ἐκείνοι.

184. «κεχηνότες Μαμαμάκουθοι / Μελιτίδαι κάθηται»: Ἀριστοφάνης, *Aristophanes Comoediae*, ed. F.W. Hall and W.M. Geldart, Oxford Clarendon Press, Ὁξφόρδη 1907, τ. 2, 991.

185. Ὅπαδοι τοῦ αἰρετικοῦ ἐπισκόπου Λυκοπόλεως Μελιτίου (4ος αἰ.), σχισματικοί.

186. πάρεστιν : K3 φ. 30n περίεστι.

187. ἄπασιν : K φ. 30n αἴρεσιν.

τῶν μικρῶ πρόσθεν εἰρημένων μνήμη ἀπιούσα, εἰς ἄτοπον ἐξεκύλισε) ποῦ γὰρ διδασκαλία τότε; Ποῦ δὲ καὶ μάθησις; Πάντα ἔρρει τὰ καλὰ, οἷχεται πάντα. Καὶ ἀηδῆς¹⁸⁸ τοῦ λοιποῦ ὁ βίος ἡμῖν τῆς λήθης¹⁸⁹ κατισχυσάσης, καὶ ἄκοσμος, καὶ οὐδὲ πᾶν τι τοῦ τῶν ἀσεβῶν χώρου¹⁹⁰ ἀπεοικῶς, ἔνθα Ἄδης ἄρχων ἐστὶ, νυκτὸς αἰδνῆς ἀεργηλοῖο θ' ὕπνου κοίρανος¹⁹¹, ἔνθα εἰς ἕρεβός τι καὶ βάραθρον ὠθοῦνται ψυχαί, ἔνθα τὸν ἄπειρον ἐξερευνοῦνται σκότον βληχροὶ γνοφερᾶς νυκτὸς ποταμοί, δεχόμενοι τε καὶ ἀποκρύπτοντες ἀγνοία καὶ λήθη τοὺς κολαζόμενους· ἐν γὰρ ἐκεῖνο μάλιστα κολαστήριον ὡς ἀληθῶς τῶν κακῶς βιωσάντων, ἀδοξία, καὶ ἄγνοια¹⁹², καὶ παντελὴς ἀφανισμὸς, αἴρων εἰς τὸν ἀμειδῆ ποταμὸν ἀπὸ τῆς λήθης, καταποντιζῶν εἰς ἄβυσσον, καὶ ἀχανὲς πέλαγος, ἀχρηστίαν τε καὶ ἀπραξίαν συνεφελκόμενον.

Ὡσπερ οὖν τούναντίον τοῖς εὐσεβέσιν, οὐχ ὅτι τοῖσι λάμπει μένος ἀελίου τὰν ἐνθῆνδε νύκτα, φοινικορόδοις ἐν λειμώνεσι¹⁹³, καὶ τοῖσιν ἀνθηρῶν καὶ εὐσκίων δένδρων, ἄνθει τεθηλὸς ἀναπέπταται πεδίον, ἐντεῦθεν αὐτοῖς τὰ τῆς λήξεως τῆς μακαρίας ἐκείνης καὶ τρισευδαίμονος, ἀλλ' ὅτι / [σ. 131] ἐν μνήμαις καὶ λόγοις διηνεκῶς ἀλλήλοις συνδιατρίβοντες καὶ συνόντες, πάσης μὲν ἀπάτης τὸ λογιστικόν, πάσης δὲ λήθης τὸ μνημονευτικὸν εἰσὶ κρείττονες.

Οἷς μὲν οὖν ἂν τις τὴν μνήμην θαυμάσειε πρὸς οἷς αὐτὸς εἴρηκας πολλοῖς καὶ καλοῖς, ἐν ἐπιθήκης μοῖρα βραχείας, τοσαῦτα. Σιμωνίδης ὁ Λεωπρεπέως¹⁹⁴ ὕμνον

188. ἀηδῆς : K φ. 30n αἰδῆς.

189. λήθης : K φ. 30n λύτης. Διόρθωση στὸ ἀριστερὸ περιθώριο: λήθης.

190. χώρου : K φ. 30n χόρου.

191. Νυκτὸς <τ'> αἰδνᾶς ἀεργηλοῖο θ' ὕπνου κοίρανος. Πλούταρχος, Ἡθικά. Περὶ τοῦ εἰ τοῦ ἐν Δελφοῖς (*De E apud Delphos*), βλ. *Plutarchi Chaeronensi Moralia*. Recognovit Gregorius N. Bernardakis, Teubner, Λιψία 1891, τ. III, σ. 25. Ὁ Πλούταρχος χρησιμοποιεῖ καὶ πάλι τὸν στίχο στὸ «Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ λάθε βιώσας» (*De latenter vivendo*), στ. 1130.

192. ἄγνοια : K φ. 31r ἄγνοια.

193. *Pindari Carmina et fragmenta cum lectionis varietate et annotationibus*, Christian Gottlob Heyne, Johann Benjamin Koppe, Gottfried Hermann I, Ὁξφόρδη, 1807, τ. II, σ. 23-24. Οἱ λόγοι σωζόμενοι στίχοι μᾶς διασώθηκαν ἀπὸ τὸν Πλούταρχο.

194. «... μνήμην δ' οὐτινά φημι Σιμωνίδη ἰσοφαρίζειν. ὀγδοκονταεῖτε παιδί Λεωπρέπεος (sic)». *Poetae minores Graeci: praecipua lectionis varietate et indicibus locupletissimis instruxit Thomas Gaisford, A.M. Aedis Christi alumnus necnon Graecae linguae Professor Reginus*, editio nova..., Λιψία 1823, τ. III, σ. 175, fragmentum LIII (LvL). *Navicula Bacchi: Übersicht über Textauswahl zu griechischen Lyrik*, http://www.gottwein.de/Grie/lyr/lyr_0001.php, fragment 78D. Τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τοῦ Σιμωνίδη ἐμφανίζεται μὲ δύο τουλάχιστον τύπους ὡς Λεωπρεπέδης καὶ ὡς Λεωπρέπης σὲ διάφορα κείμενα. Πρβλ. καὶ Herodotus, *The Loeb Classical Library*, Λονδίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1923, τ. III, VI.85, σ. 234, VII.228, σ. 544.

ἄδων εἰς Μνημοσύνην, πάντα μὲν ὑπὸ τοῦ χρόνου μαραίνεσθαι ἔλεγεν, αὐτὸν δὲ τὸν χρόνον ἀγήρω τε καὶ ἀθάνατον παρὰ τῇ Μνημοσύνῃ εἶναι¹⁹⁵. οὗτος δὲ καὶ μνημονικός τις ἦν, εἶπερ τις ἄλλος, καὶ μνημονικὴν τινα τέχνην εὐράμενος φέρεται. Τούτῳ δ' ἦν ἔοικώς Ἀπολλώνιος, φασιν¹⁹⁶, ὁ Τυανεύς, ὃς τὴν μὲν φωνὴν σιωπῇ κατεῖχε¹⁹⁷, πλείστα δὲ εἰς μνήμην ἀνελέγετο, τό τε μνημονικὸν ἑκατοντούτης γενόμενος ἔρρωτο ὑπὲρ τὸν Σιμωνίδην¹⁹⁸. Καὶ Σωκράτης δέ, ὅτι μνημῶν τις σφόδρα ἐγένετο, δηλὸς ἐστίν¹⁹⁹ ἐκ τοῦ μηδέποτε βιβλίους κεχρησθαι αὐτὴν γὰρ ἦν ἔχων τὴν μνήμην ἀντὶ πίνακος ἐν ᾧ πάντα ἐνέγραφεν· ἠτιᾶτο γοῦν οὗτος καὶ τοὺς εὐρόντας τὰ γράμματα, φάσκων μὴ βοηθεῖσθαι τὴν δύναμιν ἐκ τῶν γραμμάτων, ἣ πολλοῖς δοκεῖ, ἀλλὰ τούναντίον καὶ προσλυμαίνεσθαι. Μνημονικώτατος δὲ καὶ Θεμιστοκλῆς γενέσθαι φέρεται, ὃς καὶ ὑπὸ Σιμωνίδου²⁰⁰ ἀκούσας μνημονικὴν τινα τέχνην / [σ. 132] διδάσκεσθαι, ἀλλ' ἐρησάμην ἄν, ἔφη²⁰¹, διδασκάλῳ τῷ ἀνδρὶ, εἰ τέχνην ἐδίδασκεν τὴν ἐπιληστικὴν, μᾶλλον γὰρ ταύτης ἐπιδεὴς εἶναι, ἢ ἐκείνης· καὶ Θεοδέκτην²⁰² δὲ τὸν Ἀριστοτέλει μαθητεύσαντα εἰς μνήμην κλείζουσι.

Καὶ οὗτοι μὲν, πρὸς οἷς ἠρύθμισας, φέρονται τῶν Ἑλλήνων μάλιστα μνημονικοί. Ἰουδαίων δὲ Ἔσδρας²⁰³ ὁ πάντα τὰ ἐκείνων βιβλία μετὰ τὴν ἄλωσιν²⁰⁴ ἀπό

195. Ὁ ὕμνος αὐτὸς ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Φιλόστρατο ὡς ἔργο τοῦ Σιμωνίδου, *Philostratorum et Callistrati Opera. Recognovit Antonius Westermann. Eunapii Vitae sophistarum, iterum edidit Jo. Fr. Boissonade. Himerii sophistaei Declamationes ... Emendavit Fr. Dübner*, Παρίσι 1849, Φιλοστράτου Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον, Κεφάλαιο 1, XIV, σ. 8. Ἡ ἀπόδοσις τοῦ ὕμνου στὸν Σιμωνίδην ἀμφισβητεῖται στὸ λεξικὸ Σουίδα (Σούδα) καὶ ἀποδίδεται στὸν Ἀπολλώνιο τὸν Τυανέα, *Suidae Lexicon ex recognitione Immanuelis Bekkeri*, Βερολίνο 1854, σ. 157. Τὰ ἀναφερόμενα ἐκεῖ συνοπτικὰ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τοῦ ὕμνου ἐπαναλαμβάνονται κατὰ τὰ ἄλλα ἀπὸ τὸν Βούλγαρη αὐτολεξεί. Βλ. καὶ *Poetae minores Graeci*, σ. 153.

196. Ἀπολλώνιος, φασιν : Δ φ. 33ν Ἀπολλώνιος, φασίν.

197. κατεῖχε : Κ φ. 31γ κατεῖχεν.

198. *Philostratorum et Callistrati Opera*. Τὰ εἰς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον, Κεφάλαιο 1, XIV, σ. 8. Τοῦ Ἰδίου, *Βίοι σοφιστῶν, (Vitae sophistarum)*, Κεφάλαιο 2, Olearius, σ. 604, στ. 18.

199. δηλὸς ἐστίν : Δ φ. 33ν δηλὸς ἐστίν.

200. Ε φ. 131 Σιμωνίδου.

201. ἔφη : Κ φ. 31γ ἔφησεν.

202. Julius Pollux (Ἰούλιος Πολυδεύκης), *Ὀνομαστικὸν cum annotationibus interpretum curavit Guilielmus Dindorfius*, Λιψία 1824, τ. II, βιβλίον 6, 108, ἀράδα 2, σ. 32. Aelianus soph., *De natura animalium*, book 6, sect. 10, 19.

203. Ε σ. 132 Ἔσδρας.

204. ἄλωσιν : Κ φ. 31γ ἄλωσιν.

μνήμης ἀναγραφάμενος²⁰⁵. Περσῶν δὲ παρὰ τὸν Κύρον²⁰⁶, καὶ Ἀρταξέρξης ὁ μνημῶν ἐπικληθεὶς²⁰⁷, Ῥωμαίων δέ, πρὸς οἷς παρέθου, καὶ Λύκιος²⁰⁸ Σκιπίων²⁰⁹, ἐξ ὀνόματος γὰρ καὶ οὗτος, κατὰ τὸν Κύρον, ἐκάλει τοὺς στρατιώτας²¹⁰, οὓς ἦγεν ἅπαντας. Καὶ Καῖσαρ ὁ δικτάτωρ, ὃς ἅμα ἀνεγίνωσκε τε καὶ ἔγραφε, καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ ἀκροώμενος ἄλλου, ἄλλω αὐτὸς ὑπαγορεύων ἐτύγχανε²¹¹. καὶ Αἴλιος δὲ Ἀδριανὸς²¹² ἐπισήμου μνήμης λέγεται γενέσθαι, καὶ Πόρτιος Λάτρων²¹³, ὡς τὰ γραφέντα οἱ, οὐδ' ἄπαξ²¹⁴ ἀναγνώσκων ἐπὶ λέξεως αὐτίκα ἀπήγγελλεν ἀποδιδὸς ἀκριβέστατα.

205. Ἀπὸ ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, διότι τὰ ἀναφερόμενα ἀπὸ τὸν Βούλγαρη δὲν περιλαμβάνονται στὰ γνωστά μας βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης Ἔσδρας 1 καὶ 2, αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἑβραϊκὴ παράδοση: Ὁ Ἔσδρας, γραφέας καὶ ἱερέας, συνέγραψε ἐκ νέου ἀπὸ μνήμης ὅλα τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης τὰ ὅποια πιστευόταν ὅτι εἶχαν καταστραφεῖ κατὰ τὴν περίοδο τῆς αἰχμαλωσίας καὶ μάλιστα ὅτι, μεταξύ ἄλλων, ἀντικατέστησε τὴν παλαιὰ φοινικικὴ γραφὴ μὲ τὸ ἐν χρήσει ἀλφάβητο. Βλ. http://jewishencyclopedia.com/view_page.jsp?pid=3&artid=463&letter=E *The Catholic Encyclopedia*, Esdra the man, <http://www.newadvent.org/cathen/05535a.htm> Τὰ ἴδια ἄλλωστε ἀναφέρονται καὶ στὴ *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*.

206. Ξενοφῶν, *Κύρου Παιδεία*, Βιβλίον 5, Κεφάλαιο 3, τμήμα 46, στ. 24. Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος, *Naturalis Historia*, XXIV, 88.

207. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀρταξέρξη Β', γιὸ τοῦ Δαρείου καὶ ἀδελφὸ τοῦ Κύρου. Τὴν ὀνομασία Μνήμων τὴν ἀναφέρει μετὰξὺ ἄλλων καὶ ὁ Πλούταρχος, *Ἀρταξέρξης*, Plutarch. *Plutarch's Lives*, with an English Translation by Bernadotte Perrin. Cambridge, MA. Harvard University Press. Λονδίνο. William Heinemann Ltd. 1926. 11, 1.1.

208. Λύκιος : Κ φ. 31r: Λώκιος.

209. Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος, Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia libri XXXVII*. Post L. Iani obitum recognovit et scripturae discrepantia adiecta edidit Carolus Mayhoff, vol. VI, Teubner / Λιψία 1892-1909, liber VII. XXIV, 88.

210. τοὺς : Δ φ. 33ν ἐλλείπει.

211. Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος, *Naturalis Historia*, liber VII. XXV, 91.

212. Ἀδριανὸς : Δ φ. 34r Ἀνδριανός. Πιθανότατα ἀναφέρεται στὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανό, τὸ πλῆρες ὄνομα τοῦ ὁποίου ἦταν Publius Aelius Trajanus Hadrianus Augustus.

213. Πιθανότατα ἀναφέρεται στὸν Ῥωμαῖο ρήτορα, ἰσπανικῆς καταγωγῆς, Marcus Porcius Latro (c. 58 π.Χ. - 4 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος διέθετε ἐκπληκτικὴ μνήμη. William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Βοστώνη 1870. Βλ. καὶ L. Annaei Senecae Majoris, *Controversiae*, Adolf Gottlieb Kiessling ed., Teubner 1872, liber I. 13-18, σ. 64-65. Εἰδικὰ γιὰ τὴ μνήμη τοῦ μαθητῆ του γράφει ὁ Σενέκας, ὅ.π., I. 17-18, «Memoria ei natura quidem felix, plurimum tamen arte adiuta ... In illo non tantum naturalis memoriae felicitas erat sed ars summa et ad comprehendenda quae tenere debebat et ad custodienda, adeo ut omnes declamationes suas, quascumque dixerat, teneret etiam. Itaque supervacuus sibi fecerat codices; aiebat se in animo scribere. Cogitata dicebat ita, ut in nullo umquam verbo eum memoria deceperit. Historiarum omnium summa notitia: iubebat aliquem nominari ducem et statim eius acta cursu reddebat; adeo, quaecumque semel in animum eius descenderant, in promptu erant».

214. ἄπαξ : Κ φ. 31r ἔπεται: γοῦν.

Θαυμαστός δὲ τῆς μνήμης ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς καὶ Ἀντώνιος ὁ Ῥαβεννάτης²¹⁵, ὃς πολλῶν ἀκούσας χιλιάδων, ἀσφαλῶς κατέλεγε τὰ ὀνόματα. Ἐν τοῖς πρώτοις δὲ οἶμαι τῶν μνημόνων τακτέος²¹⁶ καὶ ὁ νεώτερος Οὐαλίσιος, ὃς ἐν σκότῳ τὰ προτιθέμενα οἱ ἀριθμητικὰ τῶν προβλημάτων εὐχερῶς ἐπιλυόμενος, τὰ τε ἄλλα, καὶ ἐξ ἀριθμῶν, ὧν οἱ χαρακ[σ. 133]τῆρες πλείους τῶν πενήκοντα, τὰς τετραγωνεῖους ῥίζας ἐξήρει. *Ma la memoria di quel giovane Corsicano è certo sopra tutto mirabile mureto che tratta di costuilo mise egli medesimo alla prova; ed avendogli dettate due oltre mille parole, alcune Greche, altre latine, altre barbare, tutte senza alcuna mutua relatione, e la maggior parte senza senso colui immediate e senza esitanza alcuna, gliiele ripeté tutte dalla prima all'ultima, senza mai inciampare coll' istesso ordine con cui erano state dettate, fatto questo cominciò da dove avea finito, e le ripeté di nuovo all' indietro, dall'ultima a sino ala prima. Agiungedo che questo²¹⁷ non era che un leggier saggio della sua memoria, e che ei si sarebbe tolto l'impegno di ripetere trenta sei mille parole nell' istessa maniera²¹⁸.*

Ἄλλὰ καὶ τούτων ἄλις. Αὐτὸς δὲ τῶν πολλῶν ἀσχολιῶν μικρὸν διαναπαυσάμενος, κεχαρισμένα ὕμιν ἔση ποιῶν, εἰ²¹⁹ περὶ / [σ. 134] τῆς αὐτῆς δυνάμεως, καὶ ὁποῖα τὶς τὴν φύσιν ἐστὶ, κἂν τίνι μάλιστα κέεται, εἰπεῖν ἀξιώσης· πρὸς δέ, καὶ εἴ τι ἐστὶ, τῇ μνήμῃ ἐκ τέχνης ἐπιβοήθημα. Ἐρῶωσο κ.τ.

6

Ῥοβέρτῳ Στίβενσον Ἄγγλῳ εὐπατρίδῃ.

[σ. 138] Ἐκομισάμην τοῦ διηπορημένου τὴν ἐπίλυσιν, καὶ οὐδὲν ὅ,τι προσθῆναι ἔχων τοῖς εἰρημένοις, ἐν αὐτοῖς καὶ στήσαι τὸν περὶ μνήμης ἀγῶνα διέγων, ἐκεῖνῳ δὴ τῷ παρωδηθέντι *claudite rivus, etc.*²²⁰ καὶ αὐτὸς πειδόμενος. Ἐπεὶ δὲ τοῖς ἄπαξ²²¹ τεθεῖσιν ἐμμένοντας, καιρὸς ἂν εἴη καταρδεῦσαι πάλιν ἡμῶν τὴν φυταλιὰν τὴν φιλόσοφον, αὐτὸς ἡμῖν τοὺς ῥύακας ἀναστόμωσον, καὶ ἡγεμῶν τοῦ

215. Ῥαβεννάτης : K φ. 31r Ῥαβενάτης.

216. τῶν μνημόνων τακτέος : Kφ. 31r τακτέος τῶν μνημόνων.

217. questo : Δ φ. 34r cuesto.

218. Ὀλόκληρο τὸ ἰταλικὸ κείμενο ἐλλείπει ἀπὸ τὸν K.

219. εἰ : K φ. 32r ἐλλείπει.

220. «Claudite jam rivus, pueri: sat prata biberunt»: Publii Virgillii Maronis, *Bucoliaca, Ecloga III*, στίχος 111. Ὁ στίχος ποῦ κατὰ λέξιν σημαίνει «κλείστε τὰ ρυάκια, δοῦλοι, τὰ λειβάδια ποτίστηκαν ἀρκετά», χρησιμοποιεῖται συχνὰ ὡς ρητό.

221. ἄπαξ : Δ φ. 34v ἄπαξ.

λόγου γενοῦ προτείνας τῶν ἀξίων ἐρεύνης, ἅττα ἂν βούλοιο, οἷς ἡμῖν κατὰ τὸ ἐνὸν ἀπαντήσομεν. Ἡδίων δὲ ἴσως ἡ διατριβὴ γενήσεται τοῦ τε προτείνειν καὶ τοῦ ἀπαντᾶν, ἐν ἀμφοῖν σώζουσα τὸ ἐνάλληλον· τάχα δὲ καὶ λυσιτελεστέρα. Σωκρατικὴ δὲ ἡ μέθοδος, μὴ θατέρῳ ἀποκληροῦσα, ἐκατέρῳ δὲ τῶν διαλεγόμενων μεταδιδούσα τοῦ πύσματος. Ἐρῶωσο.

ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΜΙΑ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΚΥΔΩΝΙΩΝ
(1818)

Ο C. D. Raffeneil στον πρώτο τόμο του έργου του *Histoire des événemens de la Grèce*, που εκδόθηκε το 1822 στο Παρίσι, δημοσιεύει μια περιγραφή των Κυδωνιών και των Μοσχονησίων, γραμμένη λίγα χρόνια πριν από την Έπανάσταση του 1821¹. Το κείμενο αυτό δεν είναι άγνωστο. Έχει μεταφραστεί στα ελληνικά από τη Χαρίκλεια Σταυράκη Αναγνώστου² με χρήση σχολίων και έχει χρησιμοποιηθεί ως πηγή πληροφοριών για τις επαναστατικές Κυδωνίες.

Στο βιβλίο του Raffeneil το κείμενο έχει τη μορφή μιᾶς έκτενουᾶς σημείωσης στο τμήμα που αναφέρεται στην καταστροφή των Κυδωνιών από τους Τούρκους στις αρχές Ιουνίου του 1821. Ο σκοπὸς τῆς δημοσίευσης τοῦ κειμένου εἶναι προφανής: ὁ Raffeneil θέλει νὰ δώσει στους ἀναγνῶστες τοῦ βιβλίου του μιὰ εἰκόνα γιὰ τὴν κατάσταση τῶν Κυδωνιῶν λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή. Ὅπως ἀναφέρει στὴν εἰσαγωγικὴ παράγραφο, τὸ δημοσιευόμενο κείμενο εἶναι μιὰ σημείωση γιὰ τὴ «δυστυχημένη» πόλη τῶν Κυδωνιῶν ποὺ «περικλείει ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀρχή, τὴν αἴγλη καὶ τὴ διακυβέρνησή της. Σήμερα ποὺ τὸ Αἶβαλι δὲν εἶναι παρὰ ἕνας σωρὸς ἀπὸ στάχτες, κάθε τι ποὺ συνδέεται μ' αὐτὸ μοῦ φαίνεται ὅτι μπορεῖ νὰ διεγείρει τὴν περιέργεια».

Ποὶδς εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου δὲν ἀναφέρεται, οὔτε πότε γράφτηκε. Ὅσοι τὸ ἔχουν χρησιμοποιήσει εἴτε παραπέμπουν ἀπλῶς στὴν πηγή, στὸ ἔργο δηλαδὴ τοῦ Raffeneil, εἴτε θεωροῦν ὅτι εἶναι τοῦ Raffeneil. Κάτι ποὺ δὲν εἶναι ὅμως αὐτονόητο. Τὸ γεγονὸς, δηλαδὴ, ὅτι δημοσιεύε-

1. C. D. Raffeneil, *Histoire des événemens de la Grèce, depuis les premiers troubles jusqu'à ce jour...*, [τ. 1], Παρίσι 1822, σ. 193-201 σημ. 1.

2. Αἱ Κυδωνίαι πρὸ τοῦ 1821 κατὰ τὸν Κύριον Μ. Δ. Ραφφενέλον. Μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλατικοῦ ὑπὸ Χαρικλείας Σταυράκη Α. Ἀναγνώστου, Σμύρνη 1861, σ. 5-14. Μαζί με τὸ κείμενο αὐτὸ ἡ Χ. Σταυράκη μεταφράζει (σ. 22-28) καὶ τὸ τμήμα τῆς Ἱστορίας τοῦ Raffeneil (σ. 187-202) ποὺ ἀφορᾶ τὴν καταστροφή τῶν Κυδωνιῶν.

ται από τον Raffanel δὲν σημαίνει ἀπαραιτήτως ὅτι εἶναι καὶ δικό του. Ὅσο γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κειμένου, αὐτὴ συνάγεται ἔμμεσα ἀπὸ σχετικὲς ἀναφορὲς ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὸ κείμενο: «En 1818, la ville, déjà fort grande, s'accroissait prodigieusement [...] on y comptait en 1820 plus des trois mille maison...».

Ἄλλὰ ποιὰ εἶναι ἡ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ ὁ Raffanel; Στὴν ἐφημερίδα *Le Spectateur Oriental*, ποὺ ἔβγαινε στὴ Σμύρνη στὰ χρόνια τῆς ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, δημοσιεύεται τὸν Ἰούλιο τοῦ 1821 ἓνα κείμενο ὁμοιο σχεδὸν μ' αὐτὸ ποὺ δημοσιεύει ὁ Raffanel. Ὁ τίτλος του εἶναι: «Notice sur Kidoniés ou Ayvali et les Mosconissi» καὶ φέρει στὸ τέλος ὡς ὑπογραφή τὸ γράμμα T³. Τὸ κείμενο ἀρχίζει καὶ πάλι μὲ μιὰ εἰσαγωγικὴ παράγραφο, λίγο διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ εἶδαμε παραπάνω στὸ ἔργο τοῦ Raffanel. Ἀναφέρεται ὅτι γράφτηκε τὸ 1818 καὶ «περιέχει λεπτομέρειες ποὺ δὲν θὰ τις βρεῖ κανεὶς πουθενὰ ἄλλοῦ» γιὰ μιὰ ἀξιόλογη πόλη ποὺ στοὺς καιροὺς μας «ὑποσχόταν νὰ γίνει μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ τώρα δὲν προσφέρει στὰ θλιμμένα βλέμματα παρὰ ἓνα σωρὸ ἀπὸ στάχτη· φοβερὴ συμφορὰ, ἔργο μιᾶς μόνο μέρας καὶ μιᾶς ἀπερίσκεπτης συμπεριφορᾶς». Καὶ στὴν περίπτωσή αὐτή, λοιπόν, ἡ δημοσίευση τοῦ κειμένου, ἓνα μῆνα περίπου μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Κυδωνιῶν, ἀποτελεῖ ὑπόμνηση ἑνὸς θλιβεροῦ γεγονότος γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχε γράψει ἤδη ἡ ἐφημερίδα⁴.

Συγκρίνοντας τὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύεται στὸν *Spectateur Oriental*⁵ μὲ αὐτὸ ποὺ δημοσιεύει ὁ Raffanel στὴν *Ἱστορία* του, διαπίστωσα ὅτι ὑπάρχουν μεταξύ τους ἀρκετὲς διαφορὲς γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ μιλήσω παρακάτω. Θεωρῶ ὡστόσο ὅτι ὁ Raffanel παίρνει τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐφημερίδα.

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου στὴν *Ἱστορία* τοῦ Raffanel δὲν ἦταν ἡ μόνη ποὺ ἔγινε τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ἐνα χρόνο πρὶν, τὸ 1821, τὸ κείμενο εἶχε ἀναδημοσιευτεῖ ἀπὸ τὸν *Spectateur Oriental* στὸ περιοδικὸ *Nouvelles annales des voyages*⁶, ἐνῶ τὸν ἴδιο χρόνο (Σεπτέμβριος 1821) εἶχε

3. *Le Spectateur Oriental. Feuille littéraire, critique et commerciale*, ἀρ. 13, 21 Ἰουλ. 1821, σ. [α'-γ'] καὶ ἀρ. 14, 28 Ἰουλ. 1821, σ. [α'-γ'] (οἱ ἡμερομηνίες εἶναι βέβαια μὲ τὸ νέο ἡμερολόγιο). Μνεῖα τοῦ δημοσιεύματος κάνει ὁ Χρῆστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *Ἡ δημοσιογραφία στὴ Σμύρνη (1821-1922)*, Ἀθήνα 1959, σ. 253.

4. Τὸ κείμενο τοῦ *Spectateur Oriental* ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ, σ. 228-233.

5. *Le Spectateur Oriental*, ἀρ. 11, 28 Ἰουν. 1821, σ. [γ']. Πβ. ἀρ. 12, 14 Ἰουλ. 1821, σ. [γ'].

6. *Nouvelles annales des voyages, de la géographie et de l'histoire, ou Recueil des relations*

ἀναδημοσιευτεῖ μεταφρασμένο στὰ γερμανικὰ σὲ τέσσερις τουλάχιστο γερμανόγλωσσες ἐφημερίδες⁷. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀναδημοσιεύσεις αὐτές, ὑπάρχει καὶ μιὰ ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὴν *Ἱστορία* τοῦ Raffanel (1822), ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1824 σὲ συλλογὴ κειμένων γιὰ τὴ Συρία καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία⁸. Σ' αὐτές θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὴ μετάφραση τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Raffanel στὰ γερμανικὰ τὸ 1822, ὅπου περιλαμβάνεται μὲ ὀρισμένες περικοπὲς καὶ τὸ κείμενο γιὰ τὶς Κυδωνίες⁹, καθὼς καὶ τὴν ἐπανέκδοση τοῦ κειμένου στὴν πανομοιότυπη ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τῆς *Ἱστορίας* τοῦ Raffanel τὸ 1825¹⁰. Μεταξὺ τοῦ 1821 καὶ τοῦ 1825, λοιπόν, ἔχουμε δέκα τουλάχιστο δημοσιεύσεις τοῦ κειμένου γιὰ τὶς Κυδωνίες.

Ἄλλὰ ποιὸς εἶναι αὐτὸς ποὺ ὑπογράφει τὸ κείμενο στὸν *Spectateur Oriental* μὲ τὸ ἀρχικὸ T.; Πρὶν ἀναφερθῶ στὸ ζήτημα αὐτό, θὰ πρέπει νὰ πῶ δύο λόγια γιὰ τὴν ἐφημερίδα. Ὁ *Spectateur Oriental* κυκλοφόρησε στὶς 24 Μαρτίου 1821 καὶ ἐξέφραζε τὰ συμφέροντα τῆς γαλλικῆς ἐμπορικῆς παροικίας στὴ Σμύρνη. Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς Γαλλίας ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ εὐνοϊκὴ ἦταν τὸ 1821, καθόρισε καὶ τὴ στάση τῆς ἐφημερίδας ἀπέναντι στὴν Ἐπανάσταση, ποὺ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς κυκλοφορίας της ξέρουσε ὅτι ἦταν ἀρνητικὴ. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ χαρακτηρισεῖ ὡς φιλοτουρκικὴ καὶ ἀνθελληνικὴ¹¹. Ἡ ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας δὲν ἦταν ὁμα-

originales inédites, communiquées par des voyageurs français et étrangers... publiées par MM. J. B. Eyriés et Malte-Brune, τ. XI, Παρίσι 1821, σ. 374-380 («Notice sur la ville de Kydoniais ou Aiwali, et sur les îles Mosconisi»). Στὸ τέλος σημειώνεται ἡ πηγὴ (*Le Spectateur oriental de Smyrne*). Μιὰ περίληψη τοῦ κειμένου δημοσιεύτηκε καὶ στὸ περιοδικὸ *Journal des voyages: découvertes et navigations modernes*, τ. 12, Παρίσι 1821, σ. 99-100.

7. ἐφ. *Oesterreichischer Beobachter*, ἀρ. 250, 7 Σεπτ. 1821, σ. 1146-1148· τὸ ἴδιο κείμενο στὶς ἐφημερίδες: *Münchener politische Zeitung*, ἀρ. 217, 13 Σεπτ. 1821, σ. 1168-1170· *Allgemeine Handlungs-Zeitung*, ἀρ. 185, 19 Σεπτ. 1821, σ. 741-742 καὶ ἀρ. 186, 20 Σεπτ. 1821, σ. 745-746· *Lemberger Zeitung*, ἀρ. 114, 21 Σεπτ. 1821, σ. 608-610.

8. *The Modern Traveller. A popular description, Geographical, Historical and Topographical, of the Various Countries of the Globe. Syria and Asia Minor*, τ. II, Λονδίνο 1824, σ. 175-183.

9. C. D. Raffanel, *Geschichte der Ereignisse in Griechenland seit dem Ausbruche der ersten Unruhen bis zur Mitte dieses Jahres...*, Λευψία 1822, σ. 131-135. Τὸ 1824 ἐκδίδεται καὶ ρωσικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Raffanel, σὲ δύο τόμους, τὴν ὁποία δὲν εἶδα.

10. C. D. Raffanel, *Histoire complète des événements de la Grèce, depuis les premiers troubles jusqu'à ce jour...*, β' ἔκδ., τ. 1, Παρίσι 1825, σ. 193-201 σημ. 1.

11. Βλ. Χρ. Σολομωνίδης, *Ἡ δημοσιογραφία στὴ Σμύρνη*, ὁ.π., σ. 250 κ.έ. καὶ Ἰωάν. Δ. Δημάκης, «Φιλελληνικά». *Μελέτες γιὰ τὸ φιλελληνισμὸ κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821...*, Ἀθήνα 1992, σ. 33-34. Ἀντίθετα, κατὰ τὴν τουρκικὴ ἱστοριογραφία, ἡ ἐφημερίδα στὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασης προσπάθησε νὰ εἶναι «ἀντικειμενικὴ», στὴ συνέ-

λή. Οί πολιτικές θέσεις της την έφεραν συχνά σέ ρήξη με τις τουρκικές αρχές, και τó γαλλικό προξενείο τής Σμύρνης διέκοψε αρκετές φορές τήν κυκλοφορία της έως ότου στα τέλη του 1827 έκλεισε όριστικά¹².

Ός εκδότης ή πάντως ύπεύθυνος τής έφημερίδας φέρεται ό Γάλλος Charles Tricon¹³, ένώ μεταξύ τών συνεργατών της ήταν και ό C. D. Raffanel. Ό τελευταίος πρωτοπήγε στη Σμύρνη τó 1818 και συνέθεσε εκεί ένα ρομαντικό ποίημα, στο πνεύμα τής εποχής, όπου έκφράζει τή συγκίνηση και τή θλίψη του για τή χαμένη δόξα τής αρχαίας Έλλάδας¹⁴. Ό ίδιος τó 1821, ύπηρετώντας στο γαλλικό προξενείο τής Σμύρνης, διετέλεσε «συντάκτης τής πρώτης δημόσιας έφημερίδας που είχε τολμήσει να έμφανισθεί στην επικράτεια του σουλτάνου», του *Spectateur Oriental*¹⁵.

χεια όμως άρχισε να ύποστηρίζει τήν Έπανάσταση, γεγονός που προκάλεσε συχνά τις διαμαρτυρίες τών τουρκικών αρχών και τήν παρέμβαση τής γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Yavuz Güçtürk, *A Comparative Study of the Press Laws of 1909 and 1931. A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University. In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in History*, [Άγκυρα], Νοέμβριος 2005, σ. 11.

12. Βλ. Αθανάσιος Δ. Χατζηδήμος, *Βιβλία τής Σμύρνης*, Αθήνα 1948, σ. 31-34, 36 και Χρ. Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία στη Σμύρνη*, δ.π., σ. 248 κ.έ. Βλ. επίσης Y. Güçtürk, *A Comparative Study*, δ.π., σ. 10-13.

13. Y. Güçtürk, δ.π., σ. 10-11. Πβ. *Bulletin de la Societe de géographie*, τ. 4, Παρίσι 1825, σ. 235, όπου ό Tricon αναφέρεται ως «éditeur du Spectateur Oriental», και R. Walsh, *A Residence at Constantinople*, τ. II, Λονδίνο 1836, σ. 279-280. «Έφημεριδογράφος» του «σπετατόρου όριεντάλε τής Σμύρνης» όνομάζει τόν Tricon ό Ιωάννης Μάης σέ επιστολή του τόν Ιανουάριο του 1824 (Ντίνος Κονόμος, «Άνέκδοτα κείμενα του Ιωάννη Μάη», *Έπτανησιακά Φύλλα*, τ. 6, 1968, σ. 48). Ό Tricon πέθανε τόν Μάρτιο του 1826, βλ. *Le Spectateur Oriental*, άρ. 224, 30 Μαρτ. 1826, σ. [α']. Ό Αθ. Χατζηδήμος, δ.π., και ό Χρ. Σολομωνίδης, δ.π., θεωρούν ως διευθυντή του *Spectateur Oriental* τόν Alexandre Blacque, ένώ τόν Charles Tricon ως συντάκτη της. Στην πραγματικότητα όμως ό Blacque διηύθυνε τόν *Spectateur Oriental* τó 1827 και κατόπιν άλλες τουρκικές έφημερίδες (*Le Courrier de Smyrne*, *Le Moniteur Ottoman*). Βλ. Y. Güçtürk, δ.π., σ. 12 κ.έ. πβ. Αθ. Χατζηδήμος, δ.π., σ. 36, 37 και Χρ. Σολομωνίδης, δ.π., σ. 266-267.

14. Αποσπάσματα του ποιήματος παραθέτει ό Raffanel, *Histoire des événements de la Grèce*, δ.π., σ. VIII-XI, με μιá μικρή εισαγωγή: «Qu'on me permette de placer ici quelques fragmens d'une épitre que, dans le cours de mon premier voyage à Smyrne, en 1818, j'adressais à un ami, dont le nom est déjà connu dans la littérature». Τó ποίημα είχε πρωτοδημοσιευτεί στην έφ. *Le Spectateur Oriental*, άρ. 19, 8 Σεπτ. 1821, σ. [α'-γ'] με τόν τίτλο: «Fragment d'une épitre sur un voyage de France à Smyrne. Tableau», με τó αρχικόνυμο X*** και τή σημείωση ότι γράφτηκε τó 1820. Άς σημειωθεί ότι με τó αρχικό X*** ύπάρχουν και άλλα κείμενα στην έφημερίδα τής Σμύρνης, μεταξύ τών όποιων είναι και μιá περιγραφή τής Τρωάδας (*Le Spectateur Oriental*, άρ. 33, 1 Δεκ. 1821, σ. [α'-γ']).

15. Raffanel, δ.π., σ. XVII. Στο έξώφυλλο τής *Ιστορίας* του ό Raffanel έμφανίζε-

Δέν ξέρουμε ποιá ήταν ακριβώς ή θέση του Raffanel στην έφημερίδα και άν συμμεριζόταν τις θέσεις της άπέναντι στην έλληνική Έπανάσταση, πράγμα πολú πιθανό. Ένδιαφέρουσες είναι, πάντως, μερικές έπισημάνσεις που κάνει στον πρόλογο τής *Ιστορίας* του. Προσπαθώντας να εξηγήσει τήν πολιτική τής έφημερίδας, σημειώνει ότι αυτή, παρά τήν εύνοική στάση της άπέναντι στην Τουρκία, ύπηρετούσε όμως και τά συμφέροντα τών Έλλήνων: μέσα από τήν ειδησεογραφία του *Spectateur Oriental*, γράφει, ή Εύρώπη μάθαινε για τήν τύχη τών Έλλήνων, «είτε με τήν άφήγηση τών δυστυχιών και τών κατορθωμάτων τους, είτε με τή συμπάθεια που ό καθένας όφειλε άπέναντι στους δυστυχημένους, είτε με τόν ένθουσιασμό για τήν έλευθερία». Και συνεχίζει: «στην όθωμανική αυτοκρατορία και κάτω από τó ξίφος του δεσπότη, μιá έφημερίδα που θα τολμούσε να γίνει ό άπολογητής τής εξέγερσης θα προκαλούσε, με βεβαιότητα -έξαγριώνοντας τους Τούρκους- νέα κακά στα κεφάλια τών Έλλήνων και θα διακύβευε συγχρόνως τήν ύπαρξη του συντάκτη της. Έπρεπε λοιπόν ή έφημερίδα να άποφύγει αυτόν τόν διπλό κίνδυνο, χωρίς να παραιτηθεί από τή μοναδική δυνατότητα που είχε να διαφωτίζει τήν Εύρώπη για τήν εξέλιξη αυτής τής μεγάλης έπανάστασης. Η έφημερίδα συνέχισε με ένα πνεύμα εύνοικό, κατά τά φαινόμενα, άπέναντι στην κυρίαρχη έξουσία: ή θέση τών συντακτών και ή κατάσταση τών πραγμάτων εξηγούν αρκετά τόν λόγο»¹⁶.

Στις εκτιμήσεις αυτές του Raffanel διακρίνει κανείς μιá άπολογητική διάθεση για τήν πολιτική τής έφημερίδας άπέναντι στην έλληνική ύπόθεση· κάτι αναμενόμενο άλλωστε από έναν άνθρωπο που τó 1822 άρχισε να εκδίδει μιá ιστορία τής Έπανάστασης με φανερή συμπάθεια προς τούς Έλληνες. Δέν πρέπει να ξεχνάμε επίσης ότι ό ίδιος μερικá χρόνια άργότερα, συνεπαρμένος από τόν έπαναστατικό ρομαντισμό τής εποχής, θα πάρει μέρος στον άγώνα τών Έλλήνων για να χάσει τελικά τή ζωή του στην πολιορκία τής Ακρόπολης (1827)¹⁷.

Άν και τó κείμενο για τις Κυδωνίες δημοσιεύεται στον *Spectateur Oriental* τó 1821, όταν ό Raffanel συνεργαζόταν με τήν έφημερίδα, δέν φαίνεται όμως να έχει συνταχθεί άπ' αυτόν. Όπως σημειώσαμε ήδη, τó κείμενο ύπο-

ται ως «attaché, pendant les troubles, à l'un des Consultats de France aux Échelles du Levant». Θυμίζω ότι πρόξενος τής Γαλλίας στη Σμύρνη ήταν από τó 1819 ως τó 1826 ό Pierre David.

16. Raffanel, δ.π., σ. XVIII.

17. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι τήν Έλλάδα του '21*, τ. Α', σ. 392, 421-422.

γράφεται με τὸ γράμμα T., πὸν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ταυτιστεῖ με τὸ ἀρχικὸ τοῦ ἐπωνύμου τοῦ ὑπεύθυνου τῆς ἐφημερίδας Charles Tricon. Τὸ ἴδιο ἀρχικὸν ὄνομα, πὸν σὲ δύο περιπτώσεις εἶναι πληρέστερο (C.T.), ὑπάρχει καὶ σὲ ἄλλα κείμενα πὸν δημοσιεύονται στὴν ἐφημερίδα τὸ 1821. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι μιὰ σειρὰ ἐπιφυλλίδων με τοπογραφικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς περιγραφὲς ἀρχαίων πόλεων (Σίπυλος, Σμύρνη, Πέργαμος κ.ἄ.)¹⁸ –θέματα πὸν ξέρουμε ὅτι ἀπασχολοῦσαν τὸν Tricon –καθὼς καὶ διάφορα στιχουργήματα, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα φέρει τὸν τίτλο «Apparition de l'ombre de Jean Economos à Ayvali ou Kidoniès»¹⁹: πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Οἰκονόμο, τὸν ἀνακαινιστὴ τῆς πόλης τῶν Κυδωνιῶν, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ μιλήσουμε παρακάτω. Στὸν Tricon ἀποδίδονται ἐπίσης δύο κείμενα γιὰ τὸ Ρεμπελιὸ στὴ Σμύρνη (1797), τοῦ ὁποῖου ὑπῆρξε αὐτόπτης μάρτυρας²⁰.

18. *Le Spectateur Oriental*, ἀρ. 1, 24 Μαρτ. 1821 κ.έ. («Sipyle, Tombeau de Tantale», τὸ κείμενο φέρει τὴν ὑπογραφή C.T.): ἀρ. 8, 2 Ἰουν. 1821, σ. [α'-β'] («Smyrne. Restes d'antiquités à Smyrne et dans les environs»): ἀρ. 9, 9 Ἰουν. 1821 κ.έ. («Pergame»). Ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ἐπιφυλλίδες ἡ δευτέρα ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Raffanel (*Histoire des événements de la Grèce*, ὁ.π., σ. 49-53 σημ. 1), ὁ ὁποῖος σημειώνει καὶ τὴν πηγή του. Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες τοῦ Tricon εἶχαν ξεκινήσει ἀρκετὰ χρόνια πρὶν. Τὸ 1810 τὸ περιοδικὸ *Magasin Encyclopédique* (τ. 5, Παρίσι 1810, σ. 349-351) γράφει ὅτι ὁ Cousinery ἀνακοίνωσε μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Tricon, Γάλλου ἐγκατεστημένου στὴ Σμύρνη, «amateur d'antiquités, très instruit», σύμφωνα με τὴν ὁποῖα ὁ τελευταῖος, συνεχίζοντας τὶς ἔρευνες τοῦ Gropius στὸν Σίπυλο, ἀνακάλυψε τὰ εἱλεῖπια δύο πόλεων. Τρία χρόνια ἀργότερα, στὸ ἴδιο περιοδικὸ (τ. 5, Παρίσι 1813, σ. 5-38) δημοσιεύεται ἐκτενὴς ἐπιστολὴ τοῦ Charles Tricon ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη (1812) στὸν Barbé du Bocage, ὅπου τὸν ἐνημερώνει γιὰ παρόμοιες ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις του. Πβ. Georges Tolia, *La Médaille et la Rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, Παρίσι-Ἀθήνα, Hatier, 1997, σ. 118.

19. *Le Spectateur Oriental*, ἀρ. 28, 10 Νοεμ. 1821, σ. [γ']. Τὸ στιχουργήμα εἶναι ἕνα θρῆνος γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Κυδωνιῶν. Ὁ Χρ. Σολομωνίδης, ὁ.π., σ. 258, τὸ ἀποδίδει στὸν Tricon, ἀλλὰ ταυτίζει ἀπὸ παραδρομὴ τὸν Ἰωάννη Οἰκονόμο με τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο τὸν ἐξ Οἰκονόμων. Γιὰ ἄλλα στιχουργήματα με τὸ ἀρχικὸν ὄνομα T. βλ. *Le Spectateur Oriental*, ἀρ. 14, 28 Ἰουλ. 1821, σ. [γ'] καὶ ἀρ. 34, 22 Δεκ. 1821, σ. [α'-γ'].

20. Τὸ πρῶτο κείμενο, μιὰ περιγραφὴ τῶν γεγονότων τοῦ 1797 σὲ πεζὸ λόγο, ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν B. Slaars. Βλ. *Étude sur Smyrne par Constantin Iconomos traduite du Grec par Bonaventure F. Slaars*, Σμύρνη 1868, σ. 44-45 σημ. 80, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ περιγραφὴ ἔγινε ἀπὸ τὸν Tricon, αὐτόπτης μάρτυρα τῶν γεγονότων τοῦ 1797. Ἀναδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν N. K. X. Κωστῆ, «Σμυρναϊκὰ Ἀνάλεκτα. Τὸ ἐν Σμύρνη Ρεμπελιὸν τοῦ 1797 κατὰ νέας ἀνεκδότους πηγὰς», *ΔΙΕΕΕ*, 6 (1901-1906), σ. 363-365 καὶ σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν I. Παπαγιαννόπουλο, «Τὸ Ρεμπελιὸ τῆς Σμύρνης τοῦ 1797 κατὰ νέαν πηγήν», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, 1 (1938), σ. 246-249. Τὸ δεῦτερο κείμενο, σὲ πεζὸ καὶ ἔμμετρο λόγο, δημοσιεύτηκε ἀνώνυμα στὸν *Spectateur Oriental*, ἀρ. 95, 14 Μαρτ. 1823, σ. [α'-γ']. Ἐπανεκδόθηκε σὲ μετάφραση (τὸ ἔμμετρο παρατίθεται καὶ στὸ πρῶ-

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, θὰ μπορούσε εὐλόγα νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ὁ Tricon, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐγκατεστημένος ἀπὸ χρόνια στὴ Σμύρνη καὶ γνώριζε καλὰ τὴν περιοχὴ, ἔγραψε τὸ κείμενο γιὰ τὶς Κυδωνίες τὸ 1818 καὶ τὸ δημοσίευσε στὴν ἐφημερίδα τῆς Σμύρνης, πὸν ἐξέδιδε, τρία χρόνια ἀργότερα, ὅταν ἡ πόλη εἶχε καταστραφῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Δὲν μπορούμε ὁμως νὰ ἀποκλείσουμε καὶ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ εἶναι ἄλλος ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου καὶ ὁ Tricon νὰ τὸ παρουσίασε ἀπλῶς στὴν ἐφημερίδα με ἕνα μικρὸ πρόλογο καὶ ἕνα ἐπίλογο, πὸν δικαιολογοῦν τὴν ὑπογραφή του στὸ τέλος (T.). Δὲν ἔχουμε κανένα λόγο πάντως νὰ τὸ ἀποδώσουμε στὸν Raffanel, ἀφοῦ οὔτε τὸ ἀρχικὸν ὄνομα ταιριάζει με τὸ ὄνομα του²¹ οὔτε ὁ ἴδιος λέει ὅτι εἶναι δικό του. Ἀνεξάρτητα ὁμως ἀπὸ τὸ θέμα τῆς πατρότητος, ἡ συγγραφὴ ἐνὸς κειμένου γιὰ τὶς Κυδωνίες δὲν εἶναι κάτι μοναδικὸ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ. Παρόμοια κείμενα με σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ ἀνάπτυξη τῆς πόλης μᾶς ἔχουν ἀφήσει ἐπίσης ὁ Ambroise Firmin Didot, ὁ William Jowett, ὁ Charles Williamson, ὁ Pliny Fisk καὶ ὁ Levi Parson, πὸν πέρασαν ἀπὸ τὶς Κυδωνίες λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821²².

Ἄς δοῦμε συνοπτικὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου πὸν δημοσιεύεται στὸν *Spectateur Oriental* τὸ 1821. Ὁ συντάκτης του ἀρχίζει με μιὰ ἀναφορὰ στὴν ὀνομασία τῶν Κυδωνιῶν (Ayvali) καὶ κατόπιν περιγράφει λεπτομερῶς τὴν πόλη, καθὼς καὶ τὸν περιβάλλοντα χώρο (τὸ Μοσχονήσι καὶ τὰ ἄλλα μικρότερα νησιά). Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης, καθὼς καὶ στὴ ραγδαία ἀνάπτυξή της ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα²³, χάρις στὰ προνόμια πὸν ἐξασφάλισε ἀπὸ τὴν Ἰψηλὴ Πύλη

τότυπο) ἀπὸ τὸν Χρῆστο Σωκρ. Σολομωνίδη, *Ἕμνος καὶ θρῆνος τῆς Σμύρνης*, Ἀθήνα 1956, σ. 186-196, ὁ ὁποῖος τὸ ἀποδίδει στὸν Tricon.

21. Ἐξάλλου, ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὸ ἀρχικὸν ὄνομα X***, με τὸ ὁποῖο ὑπογράφονται διάφορα κείμενα στὸν *Spectateur Oriental* (πβ. ἐδῶ σημ. 14), εἶναι τοῦ Raffanel, θὰ ἔπρεπε κανονικὰ καὶ τὸ κείμενο γιὰ τὶς Κυδωνίες νὰ φέρει τὴν ἴδια ὑπογραφή.

22. Richard Clogg, «Two Accounts of the Academy of Ayvalik (Kydonies) in 1818-1819», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 10 (1972), σ. 637-667. Βλ. καὶ Ἰωάννα Πετροπούλου, «Γύρω ἀπὸ τὴν ιστοριογραφία τῶν Κυδωνιῶν», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 3 (1982), σ. 232-234.

23. Ἡ παλαιότερη γνωστὴ ἀναφορὰ στὶς Κυδωνίες, ὅπως ἐδειξε ὁ Χρῆστος Πατρινέλης («Πρῶμὴ ἱστορικὴ μαρτυρία γιὰ τὶς Κυδωνίες (1653)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, 10 (1993-1994), σ. 13-21), ἀνάγεται στὸ 1653, ἐνῶ πρόσφατα ἀνακοινώθηκε μιὰ ἀκόμη λίγο μεταγενέστερη (1668). Βλ. Δημήτριος Ψαρρός, «Ἡ οἰκιστικὴ ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν», *Μυτιλήνη καὶ Αἰβαλί (Κυδωνίες). Μιὰ ἀμφίδρομη σχέση στὸ βορειοανατολικὸ Αἰγαῖο, Ε' Διεθνὲς Συνέδριο Ἱστορίας*, ἐπιμέλεια: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης καὶ Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάκης, INE/EIE, Ἀθήνα 2007, σ. 499.

ένας τοπικός ιερέας, ο Ιωάννης Οικονόμος. Αναφέρεται επίσης στη σχολή των Κυδωνιων που ιδρύθηκε το 1803, στα μαθήματα που διδάσκονταν σ' αυτήν, στους δασκάλους και τους μαθητές, στις εκκλησίες, στην οργάνωση της κοινότητας, στον τρόπο εκλογής των κοινοτικών αρχόντων και τις δικαιοδοσίες τους, στον χαρακτήρα των κατοίκων, στις βιοτεχνίες, στα νοσοκομεία.

Από τις παραπάνω πληροφορίες ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν αυτές που αφορούν τον Ιωάννη Οικονόμο και το καθεστώς που εγκαθίδρυσε στην πόλη· πληροφορίες που ήρθαν, νομίζω, για πρώτη φορά στη δημοσιότητα με το κείμενο αυτό²⁴.

Βιογραφώντας τον Οικονόμο, ένα «θρυλικό» πρόσωπο της ιστορίας των Κυδωνιών, ο συντάκτης του κειμένου αναφέρει ότι γεννήθηκε το 1740 και ότι προερχόταν από μια παλιά οικογένεια του τόπου. Στα 25 χρόνια του ταξίδεψε στην Τουρκία για να τελειοποιηθεί στην τουρκική γλώσσα την οποία κατείχε σε ύψηλο βαθμό. Θέλοντας να απελευθερώσει την πατρίδα του «από τον ζυγό της καταπίεσης» που άσκούσαν σ' αυτήν οι ισχυροί Τούρκοι, πήγε στην Κωνσταντινούπολη, εξέθεσε στις τουρκικές αρχές τα σχετικά προβλήματα και πέτυχε από την Ύψηλη Πύλη με διάφορα μέσα, και ιδιαίτερα με τη μεσολάβηση του ισχυρού σαράφη Πετράκη, τη διακυβέρνηση της χώρας του, καθώς και την έκδοση ενός φερμανιού με βάση το οποίο «κανένας ισχυρός Τούρκος» δεν θα μπορούσε στο εξής να κατοικεί στις Κυδωνίες. Η εύνοια στο πρόσωπο του Οικονόμου προκάλεσε τον φθόνο των γειτόνων του, υποχρεώνοντάς τον να στέκεται με τα όπλα, αλλά είχε τον τρόπο πάντα να «θριαμβεύει κατά των έχθρών του». Ο ίδιος προσκάλεσε και υποδέχτηκε ευνοϊκά τους Έλληνες των γειτονικών νησιών με αποτέλεσμα οι Κυδωνίες να γίνουν προοδευτικά μια πυκνοκατοικημένη πόλη. Ο Οικονόμος, δημιουργός, απελευθερωτής και νομοθέτης των Κυδωνιών, πέθανε το 1791 άδοξα και έχοντας χάσει τη δύναμή του, καθώς είχε θανατωθεί στην Κωνσταντινούπολη ο προστάτης του Πετράκης και ο ίδιος είχε κατηγορηθεί ότι κατά την τελευταία περίοδο της διακυβέρνησής του έκανε κατάχρηση εξουσίας και έλαβε αυταρχικά μέτρα, προκαλώντας τη δυσαρέσκεια των Κυδωνιατών.

Μέσα από τις πληροφορίες αυτές, που θα διανθιστούν αργότερα με πολλά ακόμη ανεκδοτολογικά στοιχεία, διαγράφεται με άδρδ τρόπο ο βίος και η πολιτεία του Ιωάννη Οικονόμου²⁵. Αν δεχτούμε ως ακριβή την πλη-

24. Βλ. *έδω*, σ. 230-231.

25. Για τον Ιωάννη Οικονόμο λείπουν οι σύγχρονες μαρτυρίες. Η μόνη γραπτή

ροφορία ότι ο Οικονόμος πέθανε το 1791, το 1818 θα ήταν αρκετοί εκείνοι που ήταν σε θέση να δώσουν στον συντάκτη του κειμένου πληροφορίες για τη ζωή του. Με εξαίρεση όμως το κείμενο αυτό, που στηρίζεται προφανώς σε προφορικές μαρτυρίες, τίποτε σχετικό δεν αναφέρουν οι ιεραπόστολοι W. Jowett, Ch. Williamson, P. Fisk και L. Parson, που επισκέφθηκαν, όπως είπαμε, τις Κυδωνίες στα χρόνια αυτά²⁶. Ένδεχομένως όρισμένοι απ' αυτούς κάτι άκουσαν αλλά δεν θεώρησαν σκόπιμο να το μνημονεύσουν. Την υπόθεση αυτή ενισχύει ένας υπαινιγμός του Jowett: «ο χαρακτήρας ενός μόνο ατόμου μπορεί για αρκετά χρόνια να καταστρέψει την ισορροπία δυνάμεων, όπως έγινε πριν από τριάντα χρόνια, όταν υπήρχε *έδω* σχεδόν μια μοναρχία, και τότε, όπως μου είπε ο Άμανίτης (και μπορώ να τον πιστέψω), τα πράγματα πήγαιναν καλύτερα, με λιγότερες δολοπλοκίες και φιλονεικίες»²⁷. Κατά πάσα πιθανότητα, ο Jowett υπαινίσσεται *έδω* τον Ιωάννη Οικονόμο. Φαίνεται ότι κατά την παραμονή του στις Κυδωνίες ο Άγγλος μισσιονάριος έμαθε κάποια πράγματα για τον Οικονόμο και το αυταρχικό καθεστώς που, κατά την τοπική παράδοση, είχε εγκαταστήσει στην πόλη αλλά δεν τα κατέγραψε. Τίποτε για τον Οικονόμο δεν αναφέρει επίσης ο Γρηγόριος Σαράφης. Ο τελευταίος σε έναν από τους εκκλησιαστικούς λόγους του (1818), υπαινισσόμενος τα προνόμια που απολάμβανε η πόλη, αναφέρει απλώς ότι χάρη στην «πνευματικήν ταπεινώσιν και φρόνησιν των προπατόρων μας εύλογήθη [το χωρίον μας] από τον Θεόν να είνε ελεύθερον από όλους τους έχθρους της

αναφορά σ' αυτόν είναι ένα γράμμα της Μεγάλης Συνάξεως του Άγιου Όρους προς τον παπά Ιωάννη, οικονόμο της «ιεράς εκκλησίας της εύλογημένης Κυδωνίας», με το οποίο του προτείνεται να αναλάβει τη συλλογή και παράδοση στο Άγιο Όρος έλεημοσυνών που θα προσφέρουν οι κάτοικοι της περιοχής (Χαράλαμπος Γάσπαρης, *Αθωνικά Σύμμεικτα 2*. Αρχείο Πρωτάτου, Επιτομές μεταβυζαντινών έγγραφων, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1991, σ. 61).

26. R. Clogg, *δ.π.* Αρκετές πληροφορίες για τον Ιωάννη Οικονόμο δίνει ο A. F. Didot (*Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817*, Παρίσι χ. χρον., σ. 376, 393-394, 403), που μαθήτεψε το 1817 στη σχολή των Κυδωνιών, αλλά το βιβλίο του δημοσιεύτηκε, όπως είναι γνωστό, το 1826. Ο ίδιος, πάντως, δεν κάνει καμιά αναφορά στον Οικονόμο στην πρώτη συνοπτική μορφή της αφήγησής του για τις Κυδωνίες που δημοσιεύτηκε από τον Rouqueville το 1821 (*Voyage dans la Grèce...*, τ. 5, Παρίσι 1821, σ. 136-139 σημ.).

27. R. Clogg, *δ.π.*, σ. 644. Το ίδιο και στο William Jowett, *Christians Researches in the Mediterranean, from MDCCCXV to MDCCCXX...*, Λονδίνο 1822, σ. 66 (αλλά ο Jowett παραλείπει *έδω* το όνομα του πληροφορητή του Άμανίτη· γράφει απλώς ότι του τὰ είπε κάποιος φίλος).

πίστεως...»²⁸. Ἡ στάση αὐτὴ τοῦ Σαράφη ἀποδόθηκε ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη κυδωνιακὴ ιστοριογραφία σὲ μιὰ συνωμοσία σιωπῆς ἀπέναντι στὸν Οἰκονόμο: στὸ ὅτι, δηλαδή, ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του «αὐστηρῶς καὶ μεροληπτικῶς ἐκρίθη ἡ δρᾶσίς του καὶ φαίνεται ὅτι οἱ ἀντίπαλοί του [...] διαστρεβλώσαντες καὶ δηλητηριάσαντες τὴν μνήμην του», δὲν ἐπέτρεπαν νὰ γίνεταί μνεΐα τῶν ἔργων του «ὡς ὕβρις κατὰ τοῦ λαοῦ»²⁹.

Ἀξιόλογες εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ πολιτικὸ καθεστῶς καὶ τὴν κοινοτικὴ διοίκηση τῶν Κυδωνιῶν³⁰. Ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου παρουσιάζει τὴν πόλη ὡς μιὰ «μικρὴ δημοκρατία» ποὺ κυβερνιόταν μὲ τοὺς δικούς της νόμους. Τελώντας ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῆς Πύλης καὶ ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸν πασὰ τῆς Προύσας, εἶχε τρεῖς μόνο τούρκους ἀξιωματούχους: ἕναν τελώνη, ἕνα δικαστὴ καὶ ἕναν ἀγά· ὁ τελευταῖος ὅμως δὲν ἦταν παρὰ μόνο γιὰ τοὺς τύπους, καθὼς τὸν πρότεινε καὶ τὸν ἀντικαθιστοῦσε ἡ κοινότητα κατὰ τὴν ἀρέσκειά της, ἐνῶ οἱ δύο πρῶτοι στέλλονταν στὶς Κυδωνίες μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τῶν κατοίκων.

Σχετικὰ μὲ τοὺς κοινοτικούς ἄρχοντες, ἀναφέρει ὅτι στὴν ἀρχὴ κάθε ἔτους οἱ προύχοντες («les principaux habitants») τῶν τριῶν συνοικιῶν τῆς πόλης συγκεντρώνονταν σὲ μιὰ ἐκκλησία, διαβουλεύονταν καὶ ἐξέλεγε κάθε μία ἕνα «γέροντα». Κατόπιν ὀδηγοῦσαν μὲ ἐπισημότητα τοὺς γέροντες στὸν καδὴ, ὅπου αὐτοὶ ἐφοδιάζονταν μὲ ἕνα ἔγγραφο ποὺ τοὺς παρῆχε τὴν ἐξουσία νὰ κυβερνήσουν τὴν πόλη γιὰ ἕνα ἔτος. Στὸ τέλος τῆς θητείας τοὺς ἀποβάλλονταν, συνολικὰ ἢ ἐν μέρει, ἢ μᾶλλον ἐπανεκλέγονταν, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν οἱ κάτοικοι ἦταν δυσαρεστημένοι ἢ ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαχειρίστηκαν τὰ κοινά.

Οἱ τρεῖς γέροντες, οἱ ὑπηρεσίες τῶν ὁποίων προσφέρονταν δωρεάν, ἐπέβαλλαν καὶ εἰσέπρατταν τοὺς φόρους, ἐξέδιδαν τοὺς ἀναγκαίους κανονισμούς γιὰ τὸ ἐμπόριο, τὴν τάξη καὶ τὴν ἀστυνόμευση τῆς πόλης καὶ παρευρίσκονταν σὲ διαφορὰς τοῦ λαοῦ, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν κρίνονταν παρὰ μόνο ἀπὸ τὸν καδὴ. Οἱ τρεῖς γέροντες μαζί μὲ ἑννέα προεστοὺς καὶ δύο γραμματικούς ἀποτελοῦσαν τὸ Κοινὸν τῶν Κυδωνιῶν. Σὲ ἕκτακτες περι-

28. Γρηγορίου Σαράφη Λόγοι ἐκκλησιαστικοί, [Κυδωνίες 1909], σ. 50.

29. Ἰωάννης Δημ. Ἀποστολάκης, *Κυδωνιακαὶ μελέται καὶ παραλληλισμοί*, τ. Α', Κυδωνίες 1914, σ. 52 σημ. Πβ. Γεώργιος Σακκάρης, *Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν*, Ἀθήνα 1920 (ἀνατύπωση: Ἀθήνα 1982), σ. 30 καὶ Ἰωάννης Ν. Καραμπλιάς, *Ἱστορία τῶν Κυδωνιῶν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς των μέχρι τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων εἰς τὸ ἐλευθέρων Ἑλληνικὸν Κράτος*, τ. Α', Ἀθήνα 1949, σ. 96-97.

30. Βλ. ἐδῶ, σ. 231-232.

στάσεις γινόταν γενικὴ συνέλευση τῶν προκρίτων (primati) καὶ τῶν ἀρχηγῶν τῶν μεγαλύτερων οἰκογενειῶν, ἡ ὁποία συζητοῦσε καὶ ἀποφάσιζε, κατὰ πλειοψηφία, τελεσίδικα.

Οἱ παραπάνω πληροφορίες, τὶς ὁποῖες ὁ συντάκτης τοῦ κειμένου πρέπει νὰ εἶχε ἀντλήσει ἀπὸ συζητήσεις μὲ κατοίκους τῶν Κυδωνιῶν, δίνουν μιὰ λεπτομερῆ εἰκόνα τοῦ κοινοτικοῦ συστήματος, ἀκριβέστερη, νομίζω, ἀπὸ ἐκεῖνη ποὺ δίνουν ἄλλες σύγχρονες πηγές³¹.

Ἐξαναγυρίζουμε ὅμως στὸ κείμενο τοῦ 1818. Ὁ Raffanel, ὡς πρῶην συντάκτης τοῦ *Spectateur Oriental*, γνώριζε ἀσφαλῶς τὸ κείμενο αὐτὸ καὶ θεώρησε σκόπιμο νὰ τὸ περιλάβει στὴν Ἱστορία του. Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ ἀπλὴ ἀναδημοσίευση. Ἐαναδημοσιεύοντάς το, ὁ Raffanel ἐπιφέρει σημαντικὲς ἀλλαγές στὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενό του. Διορθώνει συστηματικὰ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος, κάνει μικρὲς ἢ μεγάλες περικοπὲς καὶ προσθήκες, μεταφέρει παραγράφους ἀπὸ τὸ ἕνα σημεῖο στὸ ἄλλο³². Σκοπὸς τοῦ Raffanel εἶναι νὰ ἐλαφρύνει τὸ κείμενο ἀπὸ λεπτομέρειες ποὺ θεωροῦσε περιττὲς γιὰ τὸν ἀναγνώστη καὶ νὰ τὸ κάνει πιὸ στρωτὸ καὶ εὐανάγνωστο. Μὲ τὶς παρεμβάσεις αὐτές –ποὺ δὲν ἦταν κάτι ἀσυνήθιστο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ– τὸ κείμενο

31. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Raffanel, ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς κοινότητος τῶν Κυδωνιῶν δίνουν ὁ W. Jowett (R. Clogg, *δ.π.*, σ. 643, βλ. καὶ W. Jowett, *δ.π.*, σ. 65) καὶ ὁ Didot (A. F. Didot, *Notes d'un voyage*, *δ.π.*, σ. 392-393, βλ. καὶ F. Rouqueville, *Voyage dans la Grèce...*, *δ.π.*, σ. 139 σημ.). Στὶς πηγές αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ἕνα ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ *Revue Encyclopédique* (τ. II, Παρίσι 1819, σ. 542-544): «Ἡ πόλη τῶν Κυδωνιῶν κατοικεῖται ὀλόκληρη ἀπὸ Ἑλληνας· ἡ διοίκησή της εἶναι καθαρὰ ἀριστοκρατικὴ. Δώδεκα ἀξιωματοῦχοι ἐκλεγμένοι ἀνάμεσα στοὺς πιὸ πλούσιους καὶ πιὸ σοφοὺς πολίτες, κυβερνοῦν μὲ μετριοπάθεια τὴ σπουδαία αὐτὴ πόλη [...]. Ὑπάρχει ἐδῶ ἕνας Τούρκος ἀγάς (εἶδος στρατιωτικοῦ διοικητῆ), τοῦ ὁποῖου οἱ δικαιοδοσίες περιορίζονται σὲ ἐλάχιστα πράγματα, καθὼς δὲν μπορεῖ νὰ τιμωρήσει ὅποιονδήποτε χωρὶς τὴ συγκατάθεση τῶν 12 ἀξιωματούχων» (σ. 543). Οἱ πληροφορίες τοῦ Jowett καὶ τοῦ Didot, καθὼς καὶ αὐτὲς τοῦ Raffanel (ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ 1818) ἀναπαράγονται, μὲ ἢ χωρὶς σχόλια, ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη κυδωνιακὴ βιβλιογραφία (βλ. Ἰω. Ἀποστολάκης, *δ.π.*, σ. 69, 94-95· Ἰω. Καραμπλιάς, *δ.π.*, σ. 116 κ.ε.· Γ. Σακκάρης, *δ.π.*, σ. 22). Βλ. ἐπίσης Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, «Οἱ κοινοτικὲς ρίζες τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ», *Ἐπιστημονικὸ ἡμερομικρασιατικὸ Ἑλληνισμὸ ἀφιερωμένο στὴ μνήμη τοῦ Καθηγητῆ Μιχαὴλ Ἀναστασιάδη. Εἰσηγήσεις, Ἀθήνα 9-10 Νοεμβρίου 1984*, Ἐκδόσεις Ἐνώσεως Συμυρναίων, Ἀθήνα 1986, σ. 89-80.

32. Ἀρκετὲς παρεμβάσεις ὑπάρχουν ἐπίσης στὴν ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου στὸ περιοδικὸ *Nouvelles annales des voyages*, καθὼς καὶ στὸν γερμανόγλωσσο τύπο (βλ. ἐδῶ, σημ. 6 καὶ 7).

γίνεται όμαλότερο και εύσυνοπτο, χάνει όμως κάτι από την πρωτοτυπία του, ενώ σε όρισμένες περιπτώσεις αλλοιώνεται τó περιεχόμενό του.

Άς δούμε αναλυτικά τις παρεμβάσεις του Raffanel. Αναφερόμενος ό συντάκτης του άρχικου κειμένου στην όνομασία τής πόλης τών Κυδωνιών (Ayvali, Kidoniés), σημειώνει ότι τó όνομα Ayvali είναι τουρκικό και άποτελει μετάφραση τής έλληνικής λέξης Kidonia· και στη μία και στην άλλη γλώσσα ή λέξη είναι τó όνομα ενός κοχυλιού που άλιεύεται σε μεγάλη ποσότητα στο λιμάνι τής πόλης· άλλοι όμως, προσθέτει, συσχετίζουν τó όνομα τής πόλης με τó δέντρο κυδωνιές που λέγεται ότι καταλάμβαναν άλλοτε τó μέρος αυτό. Τó κείμενο του Raffanel είναι έδω λίγο διαφορετικό και συνοπτικότερο. Αναφέρει και αυτός ότι οί Τουρκοί όνομάζουν τήν πόλη Aivali ενώ οί Έλληνες Kidoniés, «που δέν είναι άλλο παρά ή μετάφραση τής τουρκικής λέξης»· όσο για τήν προέλευση του όνόματος, παραθέτει μόνο τή δεύτερη έκδοχή, ότι προέρχεται δηλαδή από τις κυδωνιές που σκέπαζαν τή χώρα³³.

Πιό ενδιαφέρουσες είναι οί διαφορές τών δύο κειμένων στην τοπογραφική περιγραφή του Άιβαλιού και τών Μοσχονησιών. Αναλυτικότερος πάντα ό συντάκτης του άρχικου κειμένου κάνει μιá λεπτομερή άποτύπωση του χώρου, ή όποια άναπαράγεται αλλά με περικοπές στην άναδημοσίευση του Raffanel. Μιλώντας για τή γέφυρα που ένώνει τή στεριά («la terre ferme») τών Κυδωνιών με τó Κρομμυδονήσι, ό άρχικός συντάκτης σημειώνει τó μήκος (470 μέτρα) και τó πλάτος τής (4 μέτρα) –τó δεύτερο στοιχείο λείπει από τόν Raffanel–, ενώ περιγράφοντας τόν πορθμό που χωρίζει τó Κρομμυδονήσι από τó Μοσχονήσι και όπου υπήρχε ένα πορθμείο για τó πέρασμα από τó ένα νησί στο άλλο, δίνει τó όνομα του πορθμού (Doular, Ντουλάπι) και τήν προέλευσή του (άπό τó «συρτάρι» που άνοίγει και κλείνει) και μās πληροφορεί, μεταξύ άλλων, ότι στο Ντουλάπι υπήρχε ένα καλό καταφύγιο για ένα ή δύο πλοία μεσαίου μεγέθους. Τά παραπάνω στοιχεία άναφέρονται συνοπτικά ή παραλείπονται από τόν Raffanel³⁴.

Άπό τόν Raffanel λείπει επίσης μιá παράγραφος με άναφορές στην πλούσια άγροτική παραγωγή του Μοσχονησιού, τόν καλό του άέρα και τó έξαιρετικό νερό του, τήν έξάρτησή του, όπως και τών άλλων νησιών τής περιοχής, άπό τόν μητροπολίτη τής Σμύρνης και τά έξι «ώραία μοναστή-

33. Βλ. έδω, σ. 228 και Raffanel, *δ.π.*, σ. 194. Η προέλευση του όνόματος τών Κυδωνιών, καθώς και ό συσχετισμός τής πόλης με τήν άρχαία Κυδωνία είχαν άπασχολήσει άπό τó 1817 τόν Κοραή και τόν Θεόφιλο Καίρη. Βλ. Αδαμάντιος Κοραής, *Άλληλογραφία*, τ. Δ', 1817-1822, έκδ. ΟΜΕΔ, Αθήνα 1982, σ. 58, 135-136, 174-175.

34. Βλ. έδω, σ. 229 και Raffanel, *δ.π.*, σ. 197.

ρια» που υπάρχουν σ' αυτό³⁵. Παραλείπεται άκόμη ή άναφορά σε ένα μικρό νησί, στα δυτικά τών Κυδωνιών, όπου είναι χτισμένο ένα μεγάλο μοναστήρι σαν κάστρο, άφιερωμένο στον Άγιο Ίωάννη Πρόδρομο, που δεσπόζει στην είσοδο του λιμανιού και στο όποιο άνήκει όλόκληρο τó νησί³⁶. Τέλος, στο κείμενο του Raffanel υπάρχει μιá άθέλγητη ίσως παρανόηση: μιλώντας ό συντάκτης του άρχικου κειμένου για τά μικρά νησιά τών Κυδωνιών, άναφέρει μεταξύ άλλων και τó Pera Mosco, τó όποιο στον Raffanel διχοτομείται λόγω τής λανθασμένης στίξης (Péra, Mosco)³⁷.

Ός προς τόν αριθμό τών σπιτιών και τόν πληθυσμό τών Κυδωνιών, τó άρχικό κείμενο δίνει, για τó 1818 προφανώς, 2.500-3.000 σπίτια, 28.000-30.000 κατοίκους και 7.000-8.000 ξένους έγκατεστημένους στην πόλη ή περαστικούς. Ό Raffanel, έκσυγχρονίζοντας τις σχετικές πληροφορίες, υπολογίζει ότι τó 1820 ή πόλη είχε περισσότερα άπό 3.000 σπίτια, 32.000 κατοίκους και 8.000 ξένους ή περαστικούς, ενώ παραλείπει τήν πληροφορία ότι πριν άπό 50-60 χρόνια περίπου οί Κυδωνιές ήταν μιá φτωχή κωμόπολη με 300-400 σπίτια³⁸.

Μιá σοβαρότερη παρέμβαση υπάρχει σε ένα άλλο σημείο. Μιλώντας ό συντάκτης του άρχικου κειμένου για τήν παλαιότερη ιστορία τών Κυδωνιών, άνέφερε ότι στα χρόνια του Ίωάννη Οικονόμου «ή πόλη κατοι-

35. Βλ. έδω, σ. 229. Για τά μοναστήρια βλ. Εύστρ. Ι. Δράκος, *Μικρασιανά ή ιστορία τών Μοσχονησιών υπό έποψιν έκκλησιαστικήν*, τχ. Β', Αθήνα 1895, σ. 73 κ.έ.

36. Βλ. έδω, σ. 229. Για τó νησί, που είναι ό Άγιος Ίωάννης Πρόδρομος, και τήν όμώνυμη μονή σ' αυτό βλ. Εύστρ. Δράκος, *Μικρασιανά ή γενική πραγματεία περι Έκατονησών τανίν Μοσχονησιών*, τχ. Α', Αθήνα 1895, σ. 5 και του ίδιου, *Μικρασιανά...*, τχ. Β', *δ.π.*, σ. 75-80.

37. Βλ. έδω, σ. 229 και Raffanel, *δ.π.*, σ. 197. Ός δύο νησιά (ό Πέρα και ό Μόσχος) άναφέρονται και στη μετάφραση του κειμένου του Raffanel άπό τήν Χ. Σταυράκη, *δ.π.*, σ. 9. Στην πραγματικότητα βέβαια είναι ένα νησί, ό Πέρα Μόσχος. Βλ. Εύστρ. Δράκος, *Μικρασιανά...*, τχ. Α', *δ.π.*, σ. 7.

38. Βλ. έδω, σ. 230 και Raffanel, *δ.π.*, σ. 198. Άρκετά χαμηλότερο πληθυσμό δίνουν για τήν προεπαναστατική περίοδο άλλες σύγχρονες πηγές: 12.000 περίπου (1818/19, *Γρηγορίου Σαράφη Λόγοι*, *δ.π.*, σ. 25)· 12-15.000 (*Revue Encyclopedique*, II, 1819, σ. 543)· 15.000 (Didot, *Notes d'un voyage*, *δ.π.*, σ. 377)· 15-20.000 (Williamson 1819, βλ. Clogg, *δ.π.*, σ. 659)· 20.000 (*Ερμής ό Κερδάος*, Δ', 1817, σ. 395· Jowett, *The Missionary register*, 1818, σ. 387· Fisk και Parson 1820, βλ. Clogg, *δ.π.*, σ. 667)· 25.000 (Jowett 1818, βλ. Clogg, *δ.π.*, σ. 643· Didot, βλ. Pouqueville, *Voyage*, *δ.π.*, σ. 136 σημ.). Ό Ίω. Άποστολάκης, *δ.π.*, σ. 64-66 θεωρεί υπερβολικά μεγάλο τόν πληθυσμό που δίνουν οί περισσότερες πηγές για τις προεπαναστατικές Κυδωνιές. Σύμφωνα με μιá παλαιότερη μαρτυρία (Δημήτριος Ψαρρός, «Η οικιστική ιστορία τών Κυδωνιών», *δ.π.*, σ. 500) στις άρχές του 18ου αιώνα οί Κυδωνιές είχαν 600 σπίτια.

κοῦνταν τόσο ἀπὸ Ἑλλήνες ὅσο καὶ ἀπὸ Τούρκους· ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς τελευταίους οἱ ἰσχυροὶ καταπίεζαν τὸν λαὸ» καὶ ὅτι ὁ Οἰκονόμος συνέλαβε τὸ σχέδιο «νὰ ἀπελευθερώσει τὴ μικρὴ πατρίδα του ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῆς καταπίεσης». Στὴν ἀναδημοσίευση τοῦ κειμένου ὁ Raffanel, μιλώντας γιὰ τὴ συμβίωση Τούρκων καὶ Ἑλλήνων στὶς Κυδωνίες, γράφει ὅτι «οἱ πρῶτοι τυραννοῦσαν τοὺς ἄλλους», σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀρχικὸ κείμενο ποὺ ἀνέφερε ὅτι οἱ ἰσχυροὶ Τοῦρκοι (καὶ ὄχι γενικὰ οἱ Τοῦρκοι) καταπίεζαν τὸν λαὸ (καὶ ὄχι εἰδικὰ τοὺς Ἑλλήνες), καὶ μεταφέρει πῶς πάνω τὴ φράση ὅτι ὁ Οἰκονόμος εἶχε συλλάβει τὸ σχέδιο «νὰ ἀπελευθερώσει τὴ μικρὴ πατρίδα του ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῆς καταπίεσης»³⁹. Ἀπομονωμένη ἔτσι ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα, ἡ φράση χάνει τὴν κοινωνικὴ τῆς διάσταση καὶ ἀποκτᾷ ἢ μποροῦσε νὰ ἀποκτήσει γιὰ τὸν ἀναγνώστη τοῦ κειμένου διαφορετικὴ σημασία ἀπὸ ἐκείνη ποὺ εἶχε στὸ ἀρχικὸ κείμενο. Ἐπίσης ὁ Raffanel παραλείπει τὸ ἔτος γέννησης τοῦ Οἰκονόμου (1740) καὶ διανθίζει μὲ ἐπιπλέον λεπτομέρειες τὴ βιογραφία του: γιὰ παράδειγμα, ἐνῶ τὸ ἀρχικὸ κείμενο ἔλεγε ὅτι πέθανε ἀπὸ δηλητηρίαση ἢ ἀπὸ στενοχώρια, ὁ Raffanel προσθέτει στὶς ἐκδοχὲς αὐτὲς δύο ἀκόμη, τὰ γηρατειὰ καὶ τὶς ἀσθένειες⁴⁰.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν, ὁ Raffanel αὐξάνει τὸν ἀριθμὸ τῶν μαθητῶν τῆς ἀπὸ 300, ποὺ ἦταν στὸ ἀρχικὸ κείμενο, σὲ 350 –προφανῶς ἐπειδὴ, ὅπως καὶ γιὰ τὸν πληθυσμὸ τῆς πόλης, οἱ ὑπολογισμοὶ του ἀναφέρονται στὸ 1820–, ἐνῶ παραλείπει τὰ ὀνόματα τῶν δασκάλων, τοῦ Θεόφιλου Καίρη καὶ τοῦ Γρηγορίου Σαράφη, ποὺ ὑπῆρχαν στὸ πρωτότυπο ἀλλὰ μὲ τὰ ἀρχικὰ μόνο τῶν μικρῶν τους ὀνομάτων: Τ. καὶ Γ. Περιορίζεται νὰ σημειώσῃ ὅτι στὴ σχολὴ δίδασκαν «διακεκριμένοι καθηγητές»⁴¹. Ἡ σχετικὴ παράλειψη θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ εἴτε στὴ δυσκολία τοῦ Raffanel νὰ διαβάσει, πίσω ἀπὸ τὰ ἀρχικά, τὰ ὀνόματα τῶν δύο δασκάλων, εἴτε στὸ ὅτι δὲν ἔκρινε ἀπαραίτητο νὰ τοὺς μνημονεύσει.

Παραρμύσεις ὑπάρχουν καὶ στὰ σχετικὰ μὲ τὸ πολιτικὸ καθεστῶς καὶ τὴν κοινοτικὴ διοίκηση τῶν Κυδωνιῶν, ὅπου ὁ Raffanel κάνει ὀρισμένες μικρὲς ἀλλὰ ὄχι ἀσήμαντες προσθήκες ἢ διορθώσεις⁴². Ἔτσι, κρατᾷ τὴν πληροφορία ὅτι οἱ Κυδωνίες ἦταν ἐξαρτημένες ἀπὸ τὸν πασὰ τῆς Προύσας, προσθέτοντας ὅμως ὅτι αὐτὸς δὲν ἀσκοῦσε καμία ἐξουσία στὶς Κυδωνίες, προφανῶς γιὰ νὰ τονίσει περισσότερο τὸ αὐτοδιοικητὸ τῆς πόλης. Τὴ σύγ-

39. Βλ. ἐδῶ, σ. 230 καὶ Raffanel, ὁ.π., σ. 194, 195.

40. Βλ. ἐδῶ, σ. 230, 231 καὶ Raffanel, ὁ.π., σ. 196.

41. Βλ. ἐδῶ, σ. 231 καὶ Raffanel, ὁ.π., σ. 200-201.

42. Βλ. ἐδῶ, σ. 231-232 καὶ Raffanel, ὁ.π., σ. 199.

κληση τῆς συνέλευσης γιὰ τὴν ἐκλογὴ τῶν γερόντων τὴν τοποθετεῖ τὴν ἀνοιξη (ἀντὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔτους) καὶ ἀναφέρει ὅτι στὴ συνέλευση συμμετεῖχαν οἱ κάτοικοι τῶν τριῶν συνοικιῶν (ἀντὶ «les principaux habitants») καὶ ὅτι μετὰ τὴν ἐκλογὴ ὀδηγοῦσαν τοὺς γέροντες μὲ πομπὴ στὸν ἀγὰ (ἀντὶ στὸν καδῆ), ὅπου αὐτοὶ ἔπαιρναν τὴ σχετικὴ ἐξουσιοδότηση.

Θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι οἱ παραρμύσεις αὐτές, ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὸν Raffanel καὶ στὴ μεταγενέστερη κυδωνιακὴ βιβλιογραφία, στηρίζονται σὲ μιὰ ἀκριβέστερη γνώση τῶν κοινοτικῶν πραγμάτων τῶν Κυδωνιῶν, κάτι ποὺ δὲν εἶναι ὅμως βέβαιο. Ὡς πρὸς τὴ σύγκληση τῆς συνέλευσης γιὰ τὴν ἐκλογὴ τῶν γερόντων, ξέρουμε ὅτι αὐτὴ γινόταν συνήθως τὸν Μάρτιο ἢ τὸν Ἀπρίλιο –ἀλλὰ καμιά φορὰ καὶ νωρίτερα–, καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ Raffanel, ἔχοντας κάποια σχετικὴ πληροφόρηση, νὰ θέλησε νὰ προσδιορίσει ἀκριβέστερα τὸν χρόνον, ὀρίζοντάς τον γενικὰ τὴν ἀνοιξη⁴³. Δὲν ἔχουμε ὅμως κανένα λόγο νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ὅτι στὴν ἐκλογὴ τῶν δημογερόντων συμμετεῖχαν (μόνο) οἱ πρῶτοι («les principaux habitants») τῶν Κυδωνιῶν καὶ ὄχι (γενικὰ) οἱ κάτοικοι, ποὺ γράφει ὁ Raffanel –ἀλλὰ καὶ ὁ Didot ἀργότερα–, καὶ ὅτι ἡ ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς τους γινόταν ἀπὸ τὸν καδῆ, ὁ ὁποῖος καὶ ἐξέδιδε τὸ σχετικὸ ἔγγραφο (ιλάμι)⁴⁴.

Περικοπὲς καὶ ἀλλοιώσεις ὑπάρχουν ἐπίσης στὴν παράγραφο ποὺ ἀναφέρεται στὸν χαρακτήρα καὶ τὶς συνήθειες τῶν Κυδωνιατῶν⁴⁵. Ὁ συντάκτης τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ἔγραφε ὅτι ὁ κατώτερος λαὸς («le bas Peuple») χαρακτηρίζεται ἀπὸ προσήθεια, γλυκύτητα, ἐργατικότητα, ἐνῶ στὶς ἄλλες

43. Ὁ Didot γράφει ὅτι ἡ συνέλευση γινόταν τὴν 1η Μαΐου (*Notes d'un voyage*, ὁ.π., σ. 392), ἀλλὰ εἶναι ἀβέβαιο ἂν τὴν ἡμερομηνία αὐτὴ τὴν ἔχει διατηρήσει στὴ μνήμη του ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν στὶς Κυδωνίες.

44. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ τρόπος ἀνάδειξης τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων διαφέρει ἀπὸ τὴ μία περιοχὴ στὴν ἄλλη· οἱ διαθέσιμες πηγὲς ὅμως δὲν εἶναι πάντοτε διαφωτιστικὲς ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ συμμετοχῆς τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ομάδων στὶς ἐκλογικὲς διαδικασίες. Ἄς σημειωθεῖ πάντως, γιὰ τὴν περίπτωσή ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ὅτι στὴ Σμύρνη οἱ δημογερόντες ἐκλέγονταν μόνο ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς πρόκριτους (Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Κοινωνικοὶ ἀγῶνες καὶ Διαφωτισμός. Ἡ περίπτωση τῆς Σμύρνης (1819)*, β' ἐκδ., ΕΜΝΕ-Μνήμων, Ἀθήνα 1986, σ. 13-14), ἐνῶ σὲ ἀρκετὰ νησιά τῶν Κυκλάδων δικαίωμα ἐκλογῆς εἶχαν μόνο οἱ ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις (Ἑλένη Κούκου, *Οἱ κοινοτικοὶ θεσμοὶ στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, γ' ἐκδ., Ἀθήνα 1990, σ. 57 κ.έ.). Πβ. Δημήτριος Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 26, Ἀθήνα 1966, σ. 310. Γιὰ τὴν ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀρχόντων ἀπὸ τὸν καδῆ (ὅπου αὐτὸς ὑπῆρχε) βλ. πρόχειρα Δημήτριος Π. Πασχάλης, «Κοτζαμπάσηδες», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, 1936, σ. 310 καὶ Δ. Γκίνης, ὁ.π.

45. Βλ. ἐδῶ, σ. 232 καὶ Raffanel, ὁ.π., σ. 200.

κοινωνικές τάξεις παρατηρείται ευστροφία πνεύματος, μεγάλη κλίση πρὸς τὸ πιεστό καὶ τὴν κραιπάλη, καθὼς καὶ μιὰ ταπεινὴ ζηλοτυπία. Ὁ Raffanel παρεμβαίνει δραστικὰ στὸ κείμενο, ἀντιστρέφοντας τὸ νόημά του: τὶς θετικὲς ιδιότητες (ἐργατικότητα, γλυκύτητα, προσήθεια) ἀποδίδει στὸ σύνολο τῶν Κυδωνιᾶτων, ἐνῶ τὴν (κακὴ) συνήθεια τοῦ πιεστοῦ ἀποκλειστικὰ στοὺς ἀνθρώπους τῶν λαϊκῶν στρωμάτων: «les hommes du peuple s'y livrent trop à la boisson». Ὁ Raffanel φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ ἐδῶ τὸ στερεότυπο ποὺ ἤθελε τὶς λαϊκὲς τάξεις νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιρρεπεῖς στὴ μέθη. Ἄς σημειωθεῖ, πάντως, ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Γρηγόριος Σαράφης, καυτηριάζοντας στὰ ἐκκλησιαστικά του κηρύγματα τὴ συνήθεια νὰ μαζεύονται οἱ κάτοικοι τῆς πόλης στὰ καπηλεῖα, ποὺ λειτουργοῦσαν, ὅπως λέει, ἀκόμη καὶ τὴν Κυριακὴ (τὸ ἀπόγευμα), καταγγέλλει τὸ «δαμόνιον» τῆς μέθης ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι «κεκυριευμένες» ὅλες οἱ κοινωνικὲς τάξεις⁴⁶.

Σχετικὰ μὲ τὶς γυναῖκες τῶν Κυδωνιῶν, ὁ Raffanel περιορίζεται νὰ ἐπισημάνει τὴν τάση τους πρὸς τὴν πολυτέλεια, παραλείποντας λεπτομέρειες ποὺ ὑπῆρχαν στὸ ἀρχικὸ κείμενο γιὰ τὸν προσηνὴ χαρακτήρα τους καὶ τὶς ἐνδυματολογικὲς τους συνήθειες: «Τὰ ρούχα τους τὶς ἐργάσιμες ἡμέρες εἶναι κοινὰ ἂν καὶ εὐπρεπῆ, ἀλλὰ ἡ ἐμφάνισή τους τὶς γιορτινὲς ἡμέρες ἔχει μιὰ πολυτέλεια καὶ ἕναν ἐντυπωσιακὸ πλοῦτο: τὰ ὑφάσματα ποὺ τὶς σκεπάζουν εἶναι κεντημένα μὲ τέχνη καὶ μοναδικὴ μεγαλοπρέπεια»⁴⁷.

Ἀνάλογες περικοπὲς ὑπάρχουν καὶ στὰ σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς πόλης. Στὸ κείμενο τοῦ Raffanel παραλείπονται οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ἀλιεῖα, γιὰ τὶς τιμὲς τῶν φαγώσιμων ποὺ καθορίζονταν καὶ ἐλέγχονταν αὐστηρὰ ἀπὸ τοὺς γέροντες καὶ τὸν καδὴ, ὁ ὁποῖος ἦταν «ὄργανο» τους, γιὰ τὰ δάση, τὸ παζάρι ποὺ γινόταν κάθε Σάββατο καὶ ὅπου ἀνταλλάσσονταν διάφορα φαγώσιμα μὲ ἀντικείμενα πολυτελείας κλπ. Σχετικὰ μὲ τὶς βιοτεχνίες καὶ τὰ ἄλλα καταστήματα τῆς πόλης, τὸ ἀρχικὸ κείμενο ἀνέφερε ὅτι ὑπῆρχαν 3 Kams (πιθανῶς Kans, χάνια), 36 ἐλαιοτριβεῖα, 24 σαπωνοποιεῖα, πολλὰ ἐργαστήρια βυρσοδεψῶν καὶ κατασκευαστῶν τρίχινων σακῶν, καθὼς καὶ ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ταβερνῶν. Ὁ Raffanel κάνει λόγο μόνον γιὰ τὰ ἐλαιοτριβεῖα καὶ σαπωνοποιεῖα, ἀνεβάζοντας τὸν ἀριθμὸ τους ἀπὸ 36 σὲ 40 καὶ ἀπὸ 24 σὲ 30, ἀντίστοιχα, καθὼς καὶ γιὰ βυρσοδεψεῖα καὶ ἐργαστήρια κάθε εἴδους⁴⁸.

46. Γρηγορίου Σαράφης *Δόγαι ἐκκλησιαστικοί*, ὁ.π., σ. 18, 79, 163-165.

47. Βλ. ἐδῶ, σ. 232 καὶ Raffanel, ὁ.π., σ. 200.

48. Βλ. ἐδῶ, σ. 233 καὶ Raffanel, ὁ.π., σ. 200.

Κάποιες διαφορὲς ὑπάρχουν, τέλος, καὶ στὴν περιγραφή τῶν νοσηλευτικῶν ἰδρυμάτων τῶν Κυδωνιῶν. Μιλώντας ὁ Raffanel γιὰ τὰ δύο νοσοκομεῖα τῆς πόλης, προσθέτει τὴν πληροφορία ὅτι σὲ ἕνα ἀπ' αὐτὰ κλείνονταν οἱ ἐπικίνδunami τρελοί, ἐνῶ ἐκεῖνοι ποὺ ἦταν ἡσυχιοὶ περιφέρονταν στὴν πόλη χωρὶς νὰ τοὺς ἐνοχλεῖ κανεὶς⁴⁹. Ὁ ἴδιος σχολιάζοντας τὴν πληροφορία τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ὅτι οἱ Κυδωνιάτες ἀγόρασαν ἕνα οἰκόπεδο γιὰ νὰ χτίσουν ἕνα λαζαρέτο καὶ ἕνα νοσοκομεῖο γιὰ τοὺς ἀσθενεῖς ἀπὸ πανώλη, προσθέτει ὅτι αὐτὸ ἐγινε σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἦταν ἀδύνατο νὰ προβλεφθεῖ ἡ Ἐπανάσταση, καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ἀναφέρεται στὴ διάδοση τῆς πανώλης στὴν περιοχὴ ποὺ ὑποχρέωσε τὴν κοινότητα νὰ λάβει προφυλακτικὰ μέτρα⁵⁰. Οἱ παραπάνω πληροφορίες ὑποθέτω ὅτι βασίζονται σὲ προσωπικὲς ἀναμνήσεις τοῦ Raffanel. Ζώντας στὴ Σμύρνη πρὶν ἀπὸ τὸ 1821, εἶχε ἄμεση γνῶση τῆς κατάστασης στὴν περιοχὴ καὶ ἦταν σὲ θέση νὰ δώσει κάποια συμπληρωματικὰ στοιχεῖα, ποὺ θεωροῦσε ὅτι ἐνδιέφεραν τὸν ἀναγνώστη τοῦ βιβλίου του.

Θὰ κλείσω μὲ μιὰ ἀναφορὰ στὶς πολιτικὲς θέσεις τοῦ παρουσιαστῆ τοῦ κειμένου, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ὁ Charles Tricon, ὑπεύθυνος τοῦ *Spectateur Oriental*, καὶ εἰδικότερα στὴ στάση του ἀπέναντι σὲ ἕνα μεῖζον θέμα ποὺ ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ κειμένου: ἐννοῶ τὴν καταστροφὴ τῶν Κυδωνιῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Στὸν ἐπίλογο –ποὺ ἀποτελεῖ βέβαια προσθήκη στὸ κείμενο τοῦ 1818– ὁ παρουσιαστὴς τοῦ κειμένου, ἀφοῦ ἀναφέρεται πρῶτα στὴν ἐξαιρετικὴ οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνθησιμὴ ποὺ γνώρισαν οἱ Κυδωνίες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση «κάτω ἀπὸ μιὰ δεσποτικὴ κυβέρνησι», σημειώνει ὅτι ἡ πόλη δὲν ὑπάρχει πλέον, «ἐπειδὴ μιὰ τρελὴ ἐπιθυμία γιὰ ἀνεξαρτησία ἐμπόδισε [τοὺς Κυδωνιάτες] νὰ ἀκούσουν τὶς συμβουλὲς τῆς σύνεσης καὶ τοὺς ἔκανε νὰ προτιμήσουν ἀντὶ γιὰ τὰ πραγματικὰ συμφέροντα, τὰ μόνον ποὺ μποροῦσαν ρεαλιστικὰ νὰ ἐπιζητήσουν σ' αὐτὲς τὶς ἀκτὲς, ὅπως καὶ ἀλλοῦ, φανταστικὰ ἀγαθὰ ἢ μιὰ ἐλευθερία τὴν ὁποία ὁ σύγχρονος ἑλληνικὸς λαὸς εἶναι ἀπ' ὄλους τοὺς λαοὺς ὁ λιγότερο ἔτοιμος νὰ ἀπολαύσει κάποτε»⁵¹. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἀπηχεῖ τὴν ἀρνητικὴν στάση τοῦ *Spectateur Oriental* ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Raffanel ἐξοβελίζει τελείως τὴν παράγραφο αὐτὴ, κρίνοντάς τὴν προφανῶς ἀπαξιωτικὴ γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ ποὺ πολεμοῦσε

49. Πβ. Γ. Σακκάρης, ὁ.π., σ. 26-27.

50. Βλ. ἐδῶ, σ. 233 καὶ Raffanel, ὁ.π., σ. 201.

51. Βλ. ἐδῶ, σ. 233.

για την ελευθερία του. Περιορίζεται να αναφέρει ότι οι Κυδωνιάτες έχασαν τα πάντα και ότι μετά από μερικά χρόνια, «αν δεν λάβουν από τον σουλτάνο την άδεια να επιστρέψουν στις παλαιές ιδιοκτησίες τους, κανένας δεν θα θυμάται πλέον ότι υπήρξε ή πόλη τους»⁵². Είναι φανερό ότι ο πρώην συνεργάτης του *Spectateur Oriental* δεν συμεριζόταν, το 1822 τουλάχιστο, τις παραπάνω πολιτικές εκτιμήσεις και προτίμηση να κλείσει το κείμενο με μια αποστροφή-έκκληση για την αποκατάσταση των Κυδωνιατών στην πατρίδα τους⁵³. Παρόμοια ήταν και η στάση του συντάκτη του περιοδικού *Nouvelles annales des voyages*, που είχε αναδημοσιεύσει, όπως είπαμε, το 1821 το κείμενο για τις Κυδωνίες⁵⁴. Ο τελευταίος κρατάει (με κάποιες αλλαγές στη διατύπωση) τον επίλογο του αρχικού κειμένου, αλλά σπεύδει να βάλει μια σημείωση στην οποία δηλώνει ότι δεν συμεριζείται «αυτή την πολύ όξεία (*trop tranchante*) άποψη για τους Νεοέλληνες» –ότι, δηλαδή, δεν είναι έτοιμοι για ελευθερία– και προσθέτει: «Αλλά είναι βέβαιο ότι η εξέγερση των Κυδωνιών ήταν μια τρελή επιχείρηση. Η πόλη είναι κατεστραμμένη, αλλά οι κάτοικοί της σώθηκαν εν μέρει στα γειτονικά νησιά»⁵⁵.

Η σύγκριση της περιγραφής των Κυδωνιών του 1818 με την αναδημοσίευσή της από τον Raffanel το 1822 έδειξε ότι ο γάλλος ιστορικός έκανε έκτεταμένες αλλαγές στη μορφή και εν μέρει στο περιεχόμενο του αρχικού κει-

52. Raffanel, *δ.π.*, σ. 201.

53. Και για τον Raffanel, πάντως, η «εξέγερση» των Κυδωνιών ήταν μια υπόθεση καταδικασμένη σε άποτυχία. Στο κεφάλαιο της *Ιστορίας* του που αφιερώνει στην καταστροφή των Κυδωνιών (*Histoire des événements de la Grèce*, *δ.π.*, σ. 187-202) θεωρεί ότι η ευθύνη για την καταστροφή της πόλης δεν οφειλόταν εξ ολοκλήρου στους Τούρκους, αλλά και στους Κυδωνιάτες προύχοντες που συγκατένευσαν στην αποβίβαση του ελληνικού στόλου στην πόλη, και συμπληρώνει: «Η μοίρα των Ελλήνων της Ασίας είναι να μένουν ουδέτεροι», καθώς «βρίσκονται σε θέση πολύ διαφορετική από εκείνη των Ελλήνων της Ευρώπης: πιεζόμενοι από έναν τεράστιο ήπειρωτικό πληθυσμό, ο οποίος θα αντιδρούσε εναντίον τους, χρεωστούν να υποτάσσονται στις περιστάσεις, να γνωρίζουν να υποφέρουν ή να μεταναστεύουν» (*δ.π.*, σ. 201-202· τα ίδια περίπου γράφονται και στην *εφ. Le Spectateur Oriental*, αρ. 11, 28 Ιουν. 1821, σ. [γ]). Τη θέση του Raffanel αντικρούει η Χ. Σταυράκη (*δ.π.*, σ. 60-61), υποστηρίζοντας ότι αυτοί που κάλεσαν τον ελληνικό στόλο δεν ήταν οι προύχοντες αλλά «άνοητοι τινές εκ των κατοίκων, και νέοι με εξημμένες κεφαλές»: εξ άλλου, συμπληρώνει, η παρουσία του στόλου έσωσε από τον θάνατο και την αιχμαλωσία πολλούς κατοίκους των Κυδωνιών.

54. Βλ. *έδω* σημ. 6.

55. Ένα επικριτικό σχόλιο για τις θέσεις του *Spectateur Oriental* υπάρχει και στο τέλος του κειμένου για τις Κυδωνίες, που αναδημοσιεύεται στην εφημερίδα *Allgemeine Handlungs-Zeitung* (βλ. *έδω*, σημ. 7).

μένου, περικόπτοντας πληροφορίες και αλλοιώνοντας ένιστε το νόημά τους. Από τα δύο κείμενα εκείνο που διαβάστηκε και χρησιμοποιήθηκε περισσότερο είναι το αναδημοσιευμένο στην *Ιστορία* του Raffanel· αντίθετα το πρώτο αυθεντικό κείμενο, δημοσιευμένο το 1821 σε μια γαλλόφωνη συμυρναϊκή εφημερίδα, παρέμεινε μάλλον στην αφάνεια.

Πραγματικά, στη δεύτερη επεξεργασμένη από τον Raffanel μορφή της ή περιγραφή των Κυδωνιών αποτέλεσε πηγή πλήθους, ξενόγλωσσων κυρίως, δημοσιευμάτων. *Ιστορίες* της Επανάστασης του 1821 (Pouqueville, Emerson, Gordon, Ciampolini κ.ά.)⁵⁶, άρθρα σε ξένα περιοδικά και εφημερίδες, και αργότερα ή τοπική ιστοριογραφία, θα άντλήσουν άμεσα ή έμμεσα από τον Raffanel πληροφορίες για πρόσωπα και πράγματα των Κυδωνιών: για τον Ιωάννη Οικονόμο και το προνομιακό καθεστώς της πόλης, τον πληθυσμό, την κοινοτική διοίκηση, την εκπαίδευση. Από νωρίς επίσης θα ενσωματωθούν στη σχετική αφήγηση από τον ίδιο τον Raffanel⁵⁷, τον Villemain⁵⁸, τον Didot⁵⁹, και σε μεγαλύτερο βαθμό από τοπικούς λογίους, όπως ο Ν. Ι. Σαλτέλης⁶⁰ και η Χ. Σταυράκη Αναγνώστου (*Αί Κυδωνίαι*, 1861), ποικίλες πληροφορίες, παραδόσεις και θρύλοι για τη ζωή και δράση του ευεργέτη της πόλης Ιωάννη Οικονόμου. Εμπλουτισμένη έτσι με νέο υλικό, ή περιγραφή των Κυδωνιών θα αποτελέσει τον καμβά πάνω στον οποίο θα επιχειρηθεί σε τοπικό επίπεδο ή ανασύσταση της ιστορίας της πόλης.

56. F. Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce...*, τ. 3, Παρίσι 1824, σ. 16, 20· James Emerson Tennent, *The history of modern Greece*, τ. 2, Λονδίνο 1830, σ. 558 και σημ.· Thomas Gordon, *History of the Greek revolution*, τ. 1, Λονδίνο 1832, σ. 207· Luigi Ciampolini, *Storia del Risorgimento della Grecia*, μέρος 1, Φλωρεντία 1846, σ. 176-177.

57. *Histoire de grecs modernes, depuis la prise de Constantinople par Mahomet II jusqu'à ce jour*, Παρίσι 1825, σ. 178-180.

58. *Lascaris ou les Grecs du quinzième siècle, suivi d'un Essai historique sur l'état des Grecs...*, Παρίσι 1825, σ. 291-294.

59. *Notes d'un voyage*, *δ.π.*, σ. 376, 393-394, 403.

60. *Ο Κυδωνιάτης. Ποίημα εις άσματα τέσσερα*, Αθήνα 1842, σ. ζ, η, ν, 143-146.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Notice sur
KIDONIÉS OU AYVALI et les MOSCONISSI.*

Nous pensons qu'on lira peut-être avec quelque intérêt la notice suivante, écrite en 1818, contenant des détails qu'on ne trouvera nulle part sur une ville remarquable sous plus d'un rapport, presque inconnue, qui n'étoit qu'un simple village, qui de nos jours promettoit de devenir une des premières villes de l'Asie mineure, et n'offre actuellement aux regards attristés qu'un monceau de cendres; désastre épouvantable, ouvrage d'un seul jour, et d'une conduite irréfléchie.

On a voulu faire dériver le nom d'Ayvali mot Turc, du mot Grec KIDONIA, dont il est la traduction; dans l'une et l'autre langue, c'est le nom d'un coquillage appelé coin ou balourde, qu'on pêche en grand quantité dans le port de cette ville. D'autres assurent, que l'on n'a donné à cette dernière le nom de Kidoniés, dont le mot correspondant en Turc est Ayvali, qu'à cause des arbres à coings qui dit-on occupoient autrefois son emplacement.

Cette ville, que les Grecs appellent Kidoniés et les Turcs Ayvali est à 28 heures de marche de Smyrne à l'ouest, et à 10 heures de Pergame.

Son port a une certaine apparence, quoiqu'il n'y puisse entrer que de petites barques qu'on doit même alléger souvent, à cause des bas fonds qui barrent l'entrée. Il seroit aisé de les faire disparaître pour faciliter le passage des grands navires dans l'intérieur du port assez profond pour les contenir. Mais la politique s'y oppose, parcequ'il convient aux Ayvaliotes d'en interdire l'accès aux armements du Grand Seigneur.

Le port d'Ayvali est un bassin ovale, formé par la grande île de Mosconissi à l'Ouest, et au Nord est par la presqu'île de Cromidonissi, jadis Poro Selini, qui l'abritent de toutes parts. Rien n'est plus pittoresque que

* *Le Spectateur Oriental*, αρ. 13, 21 Ιουλ. 1821, σ. [α'-γ'] και αρ. 14, 28 Ιουλ. 1821, σ. [α'-γ']. Στην παρούσα αναδημοσίευση διορθώνονται τὰ λίγα, τυπογραφικὰ κυρίως, σφάλματα τοῦ κειμένου καὶ ὁ τονισμὸς τῶν λέξεων.

l'aspect de ces îles. Une chaussée antique nouvellement réparée, de 470 mètres de longueur et de 4 de largeur, du côté du Nordeste, joint la terre ferme d'Ayvali avec la jolie petite île de Cromidonissi; de celle-ci on passe dans la grande île de Mosconissi en bac par le moyen d'une corde attachée à l'extrémité de chacune des ces îles. Cette entrée du bassin d'Ayvali s'appelle DOULAP, qui signifie armoire qui s'ouvre et ferme. Ce passage est assez large: un courant assez profond le nettoie par le moyen d'un flux et reflux réglé qui regne continuellement dans le port. A ce doulap il y a un très-bon abri pour un ou deux navires de moyenne grandeur, qui passent sur le corde qui balance à volonté dans l'eau. De cette extrémité on passe dans la grande île de Mosconissi, jadis HÉCATONISSI, île de Diane, qu'y avoit un temple célèbre. On trouve encore aujourd'hui quantité de ruines dans un lieu près de la mer où il y a actuellement beaucoup d'oliviers; et c'est avec ces ruines qu'on a rebâti la chaussée.

La grande île de Mosconisi est bien cultivée, fertile en toutes sortes de productions, jouit d'un très bon air, et possède une eau excellente. La ville est à la marine. Elle est, ainsi que les autres îles environantes, sous la juridiction de l'archevêque de Smyrne, et compte six beaux couvents.

La seconde et la plus grande entrée du bassin d'Ayvali est à l'ouest du côté de la ville de Mosconissi qu'il faut cotoyer, et qui forme un détroit avec la côte sud ouest d'Ayvali. Au milieu de ce passage il y a une petite île sur la quelle est situé un seul couvent bien bâti et très grand. Il a toute l'apparence d'un chateau qui domine l'entrée du port. Toute cette petite île appartient à ce couvent, dédié à S. Jean Baptiste; AYIOS YANIS PRODROMOS.

Il y a aussi diverses autres îles sous le nom de Mosconissi, qui signifie des îles odorantes, à cause des herbes aromatiques qui y croissent. COPPANO est une petite île en face de la chaussée; plus haut on remarque Dascalía, Codon, Pera Mosco, Lio, Anghistri, Pirgos.

Ayvali est située dans une anse, au pied et sur le penchant de diverses collines dominées par une grande quantité de moulins à vent. L'air est pur sur les hauteurs, il l'est moins dans la ville basse, à cause des immondices que l'on y laisse accumuler. La marine est une espèce de cloaque, et la ville manque de bonne eau courante. Celle des diverses fontaines alimentées par les aqueducs n'est pas trop saine, soit à cause de la qualité des terres qu'elle traverse, soit à cause des ordures qui passent sur les conduits, et qui en filirant altèrent l'eau qu'ils transportent. L'eau des puits est saumâtre, l'on ne boit que celle des fontaines et des citernes.

La ville d'Ayvali qui est déjà assez grande s'accroît prodigieusement, chaque année, de Grecs de Metelin, de la Morée et de diverses îles de l'archipel: on y compte 2500 maisons, plusieurs prétendent 3000 au moins, toutes bâties en pierres d'un de deux ou de trois étages, couvertes de tuiles ou d'une terrasse. Les rues sont presque toutes pavées, mais sales et étroites, sans alignement, quelques unes larges, avec un trottoir de chaque côté, présentant au milieu un ruisseau qu'on traverse, en hiver, à l'aide de ponts postiches vacillants: dans ces ruisseaux coulent toutes les ordures des maisons, et sur tout les eaux puantes des moulins à huile, et des fabriques de savon, ce qui est tout-à-fois mal sain et désagréable.

On compte à Ayvali environ 28 à 30 mille habitants domiciliés, et de 7 à 8 mille étrangers résidants, où qui y sont de passage. Tous y professent la religion Grecque. On n'y trouve point de Turcs, pas un Arménien ni un Juif.

Il y a environ 50 à 60 ans qu'Ayvali n'étoit qu'un misérable village d'environ 3 à 400 maisons, habitées par des Turcs et des Grecs, continuellement divisés entr'eux et en contestation avec leurs voisins dont ils étoient haïs et opprimés.

Ayvali presque inconnue, dut tout à coup son accroissement, son opulence, son existence politique à un homme simple, mais doué d'un grand caractère, de qualités éminentes et de talents singuliers qu'il tenoit de la nature et non de l'éducation.

Un Papas, prêtre marié, nommé Jean Économos, né en 1740, issu d'une ancienne famille du pays, où il étoit simple propriétaire, a été comme le créateur de cette ville. Il en sortit à l'âge de 25 ans pour voyager en Turquie, et se perfectionner surtout dans la langue Turque qu'il posséda à un haut degré. Le village d'Ayvali contenoit alors autant de Grecs que de Turcs; mais parmi ces derniers, les grands pressuroient le peuple. Économos conçut le dessein généreux d'affranchir sa petite patrie du Joug de l'oppression, et d'y rendre son nom immortel. Il vint à Constantinople, exposa ses griefs contre les chefs d'Ayvali, et par son éloquence, sa persévérance, ses intrigues, ses présents et l'appui du fameux Saraf Petraqui, il obtint de la Porte, non seulement le gouvernement de son pays, mais encore un Firman d'après le quel aucun Turc puissant n'y pourroit habiter pour le moment ni par la suite. Cette faveur inopinée de la fortune excita contre lui la jalousie de ses voisins qui l'attaquèrent souvent, l'obligèrent à se tenir constamment sous les armes. Il sut toujours triompher de ses ennemis, et ayant fini par faire respecter le lieu qu'il gouvernoit, il a appelé

et accueilli favorablement les Grecs des îles environnantes, leur a donné asyle dans son village qui progressivement et dans peu de temps, est devenue une ville grande et très peuplée, dont on peut dire avec raison, qu'il a été le créateur, le libérateur, le père, le défenseur, le législateur et le chef. Cet homme, inconnu au monde et à qui il n'a manqué peut-être qu'un plus grand théâtre pour fixer l'attention est mort l'an 1791, et ses cendres reposent dans l'église des Orphanon qu'il avoit fait bâtir lui même, sans qu'une épitaphe désigne la place qu'elles occupent. Vers la fin de l'époque de son gouvernement, on lui reprocha d'avoir abusé de son pouvoir, de s'être permis des actes arbitraires qui excitèrent le mécontentement de ses concitoyens, et servirent puissamment la haine de ses envieux. Il vit douloureusement son influence s'évanouir à Constantinople par la mort de son puissant protecteur Petraqui, et son autorité décheoir dans son pays. Il mourut sur ces entrefaites; les uns disent de poison, les autres de chagrin.

Le Collège d'Ayvali, bâti en 1803, honore ses fondateurs autant par le but qu'ils se sont proposé, l'éducation publique, que par la manière libérale avec laquelle ils ont exécuté cette noble entreprise. La beauté de l'édifice, son étendue, la régularité avec laquelle tout l'intérieur est distribué, son jardin, son heureuse situation au bord de la mer, dans la partie la plus saine de la ville, excitent l'admiration des étrangers. Il y a dans ce Collège actuellement environ trois cents élèves grands et petits, natifs d'Ayvali et des îles de l'Archipel. On leur enseigne le grec vulgaire et le littéral, les belles lettres, la physique, la logique, la philosophie, la Rhétorique, et les Mathématiques. Deux Papas entr'autres T. et G. qui y professent les hautes sciences, joignent à un haut mérite des vertus et une modestie qui le relèvent encore.

La ville d'Ayvali est sous la juridiction de l'Archevêque d'Éphèse qui a dans la première un palais Archiépiscopeal où il fait résider son Évêque. Il y a dix principales Églises Grecques, toutes belles et bien entretenues. La Métropole est ΑΥΙΟΣ ΥΟΡΓΗΙΣ.

Les Ayvaliotes forment absolument une petite République, régie par ses propres lois, sous la suzeraineté de la Porte qui y tient un Douanier un Cadi et un Aga; et encore ce dernier, n'y est que pour la forme, car la commune le fait nommer et renvoyer à son gré, suivant son caprice ou ses sujets de mécontentement. Quant aux deux premiers, on ne les envoie aux habitants qu'après avoir consulté leur desir.

Ayvali est aussi sous le rayon de la puissance du Pacha de Brousse. Elle est divisée en trois quartiers, celui du haut, celui du milieu, celui du bas.

Au commencement de chaque année, les principaux habitants des ces trois quartiers, s'assemblent dans une Église, délibèrent, et après avoir respectivement fait choix, chacun pour son quartier, d'un primat, YERONDA vieillard, ils le conduisent en cérémonie chez le Cadi, où par un écrit dressé dans les formes requises ils munissent solennellement au nom du peuple, ces trois YERONDES de tout le pouvoir nécessaire pour gouverner la ville pendant un an. Quand ce terme est expiré, on les casse en totalité ou en partie, ou bien on les confirme, suivant que l'on a été mécontent ou satisfait de leur gestion: mais si on les réinstalle on suit de nouveau la même marche, on observe strictement les mêmes formalités dont nous avons parlé.

Ces trois Yierondes dont les services publiques sont absolument gratuits, lèvent à leur gré les contributions sur le peuple, perçoivent les impôts, et disposent suivant leurs lumières et leur conscience, sans être exposés à une responsabilité, ni même à aucune recherche: ils dressent* et publient tous les règlements nécessaires pour le commerce, le bon ordre, la police du Pays, enfin pour toutes les affaires courantes. Voilà leurs attributions, aux quelles il faut ajouter celle d'assister aux différends du peuple, qui ne sont cependant ostensiblement jugés que par le seul Cadi.

Les trois Yerondes sont assistés dans leurs fonctions par neuf PROESTIS ou notables, et deux GRAMMATIKY ou notables écrivains, qui composent la commune, KINOS. Dans les cas extraordinaires qui intéressent le bien public et la sûreté commune, on convoque sur le champ une assemblée générale des primati, des habitants les plus distingués, et des chefs des plus grandes familles du Pays. Cette assemblée alors délibère, et à la pluralité des voix, décide en dernier ressort.

Le bas Peuple à Ayvali paroît affable et doux, il a de la candeur et est fort laborieux. Dans les Autres classes, on observe de la souplesse dans l'esprit, trop de penchant pour la boisson, et pour la débauche, et une basse jalousie qui les porte à s'entretenir avec acharnement ouvertement ou en secret. Les femmes Ayval<i>otes paroissent avoir un beau sang; laborieuses et bonnes ménagères, elles soignent à beaucoup de modestie une douce affabilité; leurs vêtements, les jours ouvrable<s>, sont communs quoique décents, mais leur parure, les jours de fêtes, est d'une luxe, d'une richesse étonnante: les voiles qui les couvrent, surtout, sont brodés avec un art, et une magnificence unique.

* Στο κείμενο: à aucunes recherche ilss: dressent.

Ce pays abonde en bétail, et les côtes en poisson, et surtout en coquillages. Les prix des denrées et de comestibles sont taxés et rigoureusement maintenus par les Yerondes et par le Cadi qui est l'organe des ces derniers. Le terroir parfaitement cultivé est d'une fertilité extrême en oliviers. On en voit des forêts immenses; l'olivier est la principale culture du pays, et en est la plus grande richesse. Les environs de la ville sont montueux et un peu scabreux, et à cause du manque d'eau, sont dépourvus de jardinage, d'arbres fruitiers et de verdure. Le samedi est le jour du marché. On y apporte de toutes parts divers produits et denrées, et on rapporte en échange des objets de luxe, des denrées coloniales etc.

On compte à Ayvali trois Kams [Kans;], 36 moulins pour extraire les huiles, 24 fabriques de savon, beaucoup de fabriques de corroyeurs, et de faiseurs de sacs de crin, et une grande quantité de tavernes. On y remarque aussi deux beaux hôpitaux à une petite distance l'un de l'autre, convenablement situés, hors de la ville, dans un lieu salubre, au bord de la mer sur le penchant et presque au pied d'une petite colline, ayant chacun une Église.

Près de ces hôpitaux, on a acheté un vaste emplacement pour y bâtir un lazaret, et un hôpital pour la peste.

Voilà le spectacle unique qu'offroit sur les bords de l'Asie, sous un gouvernement despotique, une ville libre, d'environ 35 à 40 mille âmes, toute composé de Grecs, se régissant en République; qui sous un beau climat réunissoit tous les éléments de prospérité et de bonheur, acqueroit chaque jour un nouvelle accroissement dans ses lumières, dans son commerce, dans sa population, dans ses richesses, et qui n'existe plus, parcequ'un fol amour d'indépendance a empêché d'écouter les conseils de la sagesse, et a fait préférer à des avantages réels, et les seuls qu'on ait pu raisonnablement ambitionner sur ces rives, comme ailleurs des biens imaginaires ou une liberté dont le peuple Grec actuel, est de tous les peuples le moins propre à jouir quelque tems. T.

ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

Στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Λαρίσης¹ σώζονται 21 ελληνικά χειρόγραφα (κώδ. 1-18· ο άρ. 17 σε τέσσερα τεύχη), τα όποια προέρχονται από την προσωπική βιβλιοθήκη του Ιωάννη Οικονόμου του Λαρισαίου, έπονομαζομένου Λογιωτάτου (περ. 1783 - 1842)² - πλὴν του χφ 7, που αποτελεί δωρεά της Ι. Μητροπόλεως Λαρίσης. Τα χειρόγραφα περιήλθαν τὸ 1933 στὸν Δήμο Λαρίσης, μαζί με ὀλόκληρη τὴν προσωπική βιβλιοθήκη του Ιωάννη Οικονόμου, καθὼς καὶ τὴ βιβλιοθήκη του Χαρίλαου Λογιωτάτου, στὴν ὁποία εἶχε ἔνταχθεῖ ἡ βιβλιοθήκη Ἰωάν. Οικονόμου, μετὰ ἀπὸ δωρεὰ τῶν ἀπογόνων του Ἰωάν. Οικονόμου -ἀπὸ τὸν τότε δήμαρχο Λαρίσης Μιχ. Σάπκα. Ἡ ἀνωτέρω βιβλιοθήκη ἀπετέλεσε ἀπὸ τὸ 1939 τὸν πυρήνα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Λαρίσης, ἡ ὁποία μετεξελίχθηκε τὸ 1972 στὴ σημερινὴ Δημόσια Βιβλιοθήκη³. Μία πρώτη περιγραφή 9 χειρογράφων -ἀπλὴ καταγραφή

1. Στὸ ἐξῆς ΔΒΛ.

2. Ὁ Ἰωάν. Οικονόμος ὑπῆρξε ἀξιόλογος λόγιος, μαθητὴς του Κων. Κούμα στὴν Τσαρίτσανη (περὶ τὸ 1800), ἐνῶ δίδαξε στὸν Βόλο καὶ τὴ Λάρισα. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του βλ. Ἰωάννου Οικονόμου Λαρισαίου (1783-1842), *Ἐπιστολαὶ διαφόρων Ἑλλήνων λογίων, ἀνωτάτων κληρικῶν, Τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ ἰσναφίων (1759-1824)*, ἐπιμ. Γ. Α. Ἀντωνιάδης - Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθήνα 1964, σ. λθ'-ρμβ' (στὸ ἐξῆς Ἰωάννου Οικονόμου, *Ἐπιστολαὶ λογίων*). Βλ. ἐπίσης Ἑλένη Μαργαρίτου-Ἀνδριανέση, «Ἡ εὐρωπαϊκὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία στὸ ἔργο του Ἰωάννου Οικονόμου-Λαρισαίου (19ος αἰ.)», στὸ: *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*, ἐπιμ. Κ. Βουδούρης, Ἀθήνα 2000, σ. 171-186.

3. Οἱ πρῶτες προσπάθειες γιὰ τὴ δημιουργία βιβλιοθήκης στὴ Λάρισα χρονολογοῦνται στὸ 1891. Τότε ὁ Δήμος Λαρίσης ἀγόρασε ἀντὶ 5.000 δρχ. 500 τόμους τῆς βιβλιοθήκης Ἀχιλλέως Περραιβοῦ, ἱστορικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ περιεχομένου, με σκοπὸ νὰ τοὺς δωρίσει στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλης. Ἡ βιβλιοθήκη αὐτὴ ἀπετέλεσε τὸν πυρήνα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Λαρίσης. Κατὰ τὸ 1939, μετὰ ἀπὸ ἀρκετὲς ἀκαρπες προσπάθειες, ἰδρύθηκε Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη στὴ Λάρισα με ἔφορο τὸν Τυρναβίτη φυσικομαθηματικὸ καὶ ἀστρονόμο Κων. Ι. Μακρῆ. Ἡ Βιβλιοθήκη στεγάστηκε στὸ παλιὸ τουρκικὸ τζαμί τῆς πλατείας Ἀνακτόρων, μετέπειτα Ἀγ. Βησσαρίωνος, στὴ συνέχεια πλατεία Λαοῦ, ἐνῶ σήμερα Ἀγαμ. Μπλάνα. Τὴ βάση τῆς Βιβλιοθήκης ἀπετέλεσαν οἱ

του περιεχομένου— προέρχεται από το 1964⁴, ενώ μία δεύτερη παρόμοια καταγραφή 20 χφφ έγινε το 1992⁵. Επιλεκτική φωτογράφιση 14 χειρογράφων διενεργήθηκε από το Βασιλικό Ίδρυμα Έρευνών (σήμερα Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών / Ίνστιτούτο Βυζαντινών Έρευνών) το έτος 1962⁶. Τέλος, στη ΔΒΛ υπάρχει και άλλη καταγραφή 20 χειρογράφων (λείπει ο αρ. 18) σε χειρόγραφο *Εύρετήριο*. Τα χειρόγραφα προέρχονται από τον 17ο-19ο αι., και ως προς το περιεχόμενο είναι έκκλησιαστικά και σχολικά-πανεπιστημιακά. Έτσι, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τις ιστορικές βιβλιοθήκες (Κοζάνης, Δημητσάνας, Μηλεών, Χίου κλπ.), τα άνωτέρω χειρόγραφα, καθώς ανήκαν στην προσωπική βιβλιοθήκη ενός λογίου του 18ου-19ου αι., άντανανκλούν τα προσωπικά ενδιαφέροντα του κατόχου τους, αλλά έμμεσα είναι ένδεικτικά και για το πνευματικό ενδιαφέρον των λογίων στη Λάρισα κατά την εποχή του Ιωάννη Οικονόμου⁷.

δωρεές Πιπινόπουλου, Λογιωτάτου και του όμιλου Διανοουμένων, με 1.800 τόμους του 16ου-19ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής άπωλέστησαν συλλογές αρχαίων νομισμάτων και άγαλματιδίων της Βιβλιοθήκης, καθώς και άρκετά βιβλία. Μετά την άπελευθέρωση ή Βιβλιοθήκη μεταστεγάστηκε σε κτήριο επί της Σκαρλάτου Σούτσου. Το 1972 έγινε Δημόσια, ενώ το 1976 μετεγκαταστάθηκε σε κτήριο επί της όδου Παπακυριαζή. Σήμερα ή βιβλιοθήκη διαθέτει συλλογή 80.000 τόμων και άρχειο τοπικών έφημερίδων και περιοδικών εκδόσεων. Για τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Λαρίσης βλ. Ιωάννου Οικονόμου, *Έπιστολαί λογίων*, σ. 613-614· Χ. Γ. Ντάμπλιας, *Τά παλαιότυπα της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Λάρισας (1513-1863)*, Λάρισα 1996, σ. 7· βλ. έπίσης τον ιστότοπο <http://publiclibs.yperth.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=123> (τελευταία ενημέρωση 23.1.2012).

4. Ιωάννου Οικονόμου, *Έπιστολαί λογίων*, σ. 631-634.

5. Γιάν. Καΐσουδης, «Τά χειρόγραφα της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Λάρισας», *Πρακτικά του 1ου συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών, Λάρισα, 9-10 Μαρτ. 1991, Λάρισα 1992*, σ. 273-272.

6. ΕΙΕ/ΚΒΕ, *Άρχαιο μικροταινιών*, Αθήνα 1980, σ. 30-31.

7. Για την ιστορία της Λάρισας βλ. Έπαμ. Γ. Φαρμακίδης, *Η Λάρισα. Τοπογραφική και ιστορική μελέτη*, εισ.-σχ.-έπιμ. Κ. Σπανός, Λάρισα 2001· Θ. Παλιούγκας, *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, τ. 1, 2η έκδ. Κατερίνη 2002· Ιωάννης Οικονόμος Λογιώτατος, *Ιστορική τοπογραφία της τωρινής Θεσσαλίας (1817)*, εισ.-σχ.-έπιμ. Κ. Σπανός, Λάρισα 2005· Γ. Β. Ντρογκούλης, «Οί συντεχνίες στη Λάρισα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Άνέκδοτα έγγραφα για τις οικονομικές και κοινωνικές δομές στην περιοχή», *Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού-Άρχαιολογικού Συμποσίου. Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον*, 26-28.4.1985, Λάρισα 1985, σ. 241-322· Έλένη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής, κοινωνικής και εκπαιδευτικής ζωής της Λάρισας κατά την Τουρκοκρατία», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά* 3 (1990), σ. 255-332· Γ. Ι. Σαλακίδης, *Η Λάρισα (Yenişehir) στα μέσα του 17ου αιώνα. Κοινωνική και οικονομική ιστορία μίας βαλκανικής πόλης και της περιοχής της με βάση τα όθωμανικά έροδικαστικά έγγραφα των ετών 1050-1052 (1650-1652)*, [Θεσσαλονίκη] 2004.

Η καταγραφή του ύλικού έγινε βάσει αυτοψίας, στο πλαίσιο άποστολής της Άκαδημίας Άθηνών κατά τον Μάιο του 2006. Στην περιγραφή άκολούθηθηκε μικτό σύστημα βάσει των συστημάτων Πολίτη και Hunger⁸. Έτσι, μετά τα βασικά στοιχεία έκάστου κώδικα (χρόνος, ύλη, διαστάσεις, φύλλα) και την παλαιογραφική περιγραφή, άκολουθεί ή κωδικολογική περιγραφή με τη σειρά: *Γραφή*, *Έλη*, *Τ(εύχη)*, *Διακ(όσμηση)*, *Σημ(ειώματα)*, *Στ(άχωση)*, *Κατ(άσταση)*, *Βιβλ(ιογραφία)*. Οί τίτλοι των κειμένων στα χειρόγραφα καταγράφονται έντος εισαγωγικών.

Στην άρίθμηση των χειρογράφων άκολούθησα τον σημερινό ταξιν. αρ. της Δημόσιας Βιβλιοθήκης. Μία παλαιότερη άρίθμηση υπάρχει στην περιγραφή του 1964⁹, ενώ κάποια άλλη άρίθμηση ύπήρχε κατά τη μερική φωτογράφιση από το ΙΒΕ/ΕΙΕ¹⁰. Οί άντιστοιχίες των άριθμών της Βιβλιοθήκης του 1964 και του ΙΒΕ έχουν ως έξής:

ΔΒΛ	1964	ΙΒΕ	1992
1	8	6	1
2	—	1	2
3	5	17	5
4	2	19	3
5	4	5	4
6	7	16	6
7	—	2	7
8	3	7	8
9	9	18	9
10	6	13	10
11	—	—	11

8. Άίνος Πολίτης, *Όδηγός καταλόγου χειρογράφων*, [Γενικόν Συμβούλιον Βιβλιοθηκών της Ελλάδος, 171], Αθήνα 1961· Η. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, μέρος 1: *Codices Historici, Codices Philosophici et Philologici*, Βιέννη 2006 κ.έ. Βλ. και Άίνος Πολίτης — Μαρία Πολίτη (συνεργασία), *Κατάλογος χειρογράφων της Έθνηκής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, άρ. 1857-2500*, [Πραγματεΐα της Άκαδημίας Άθηνών, 54], Αθήνα, 1991· Ι. Μ. Ίβήρων, *Κατάλογος έλληνικών χειρογράφων*, περιγραφή Π. Σωτηρούδης, τ. 1: 1-100, Άγιον Όρος 1998· Ι. Μ. Ίβήρων, *Κατάλογος έλληνικών χειρογράφων*, περιγραφή Π. Σωτηρούδης, τ. 11: 1387-1568, Άγιον Όρος 2007· Ε. Lamberz, *Katalog der griechischen Handschriften des Athosklosters Vatopedi*, τ. 1: *Codices 1-102*, [Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Κατάλογοι έλληνικών χειρογράφων Άγίου Όρους, 2], Θεσσαλονίκη 2006.

9. Βλ. άνωτέρω, σημ. 4.

10. Βλ. άνωτέρω, σημ. 6.

ΔΒΑ	1964	ΙΒΕ	1992
12	—	9	12
13	—	—	13
14	—	14	14
15	—	—	15
16	—	—	16
17	—	11	20
17α	—	—	19
17β	—	—	17
17γ	—	—	18
18	1	8	—

Στὸν διευθυντὴ τῆς Δημόσιας Βιβλιοθήκης κ. Γεώργιο Λιακόπουλο κα-
θὼς καὶ στὸ προσωπικὸ ὀφείλω θερμὲς εὐχαριστίες, τόσο γιὰ τὴ διευκό-
λυνση τῆς ἔρευνας καὶ τὴν ἄδεια φωτογράφησης τῶν χειρογράφων, ὅσο καὶ
γιὰ τὴν ἐγκάρδια φιλοξενία στὴ Βιβλιοθήκη.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

1

17ος αἰ. (β' μισό) χαρτί 205x145 [170/190x110/130] φ. I, 39 στ. 25-38
(συνήθως ἄνω τῶν 30)

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤ' ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ, Κατὰ τοῦ Μωάμεθ, Contra sectam
Mahometicam – ΝΙΚΗΤΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ, Ὑποθέσεις λόγων Γρηγορίου τοῦ
Θεολόγου.

- (φ. 1^r-22^r) <ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤ' ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ>, Κατὰ τοῦ Μωάμεθ
[Contra Mahometem orationes quatuor], PG 154, 584-692.
– (φ. 1^v) Τίτλος μτγν. (χέρι 18ου αἰ.): «[Ἰωάννου] Καντακουζηνοῦ,
τοῦ διὰ τοῦ θεοῦ καὶ [ἀγγελικοῦ σχήματος] Ἰωάσαφ μετονομασθέν-
τος κατὰ [Μανιχαίου λόγοι] τέσσαρες, καὶ ἀπολογία μία ἢ τετάρτη».
– (φ. 1^r-2^r) Πίνακας περιεχομένων. (1^r) «Τὰ ἐν τῷ βιβλίῳ [α' περὶ
Κοράν], ὅπερ νόμον καὶ κελαμ σεφερ ὀνομάζει κ[ε]φ[ά]λαια εἰσὶ
ταῦτα». (1^{r-v}) «Τὰ ἐν τῷ β' βιβλίῳ κεφάλαια». (2^r) «Τὰ τοῦ γ' λόγου
κεφ[ά]λαια εἰσὶ ταῦτα». (2^r) «Τὰ τοῦ δ' λόγου κεφάλαια».
– (φ. 2^r-7^r) «Λόγος πρῶτος Κατὰ Μανιχαίου». (φ. 7^v-14^v) «Κατὰ
Μανιχαίου λόγος β'». (φ. 14^v-18^v) «Κατὰ Μανιχαίου λόγος τρίτος».
(φ. 18^v-22^r) «<Κατὰ Μανιχαίου> λόγος τέταρτος».

Ὁ γραφέας Ἰωάννης Καρυοφύλλης (βλ. Γρ.) ἀντικαθιστᾶ στὸν τίτλο
ἀλλὰ καὶ σὲ ὀλόκληρο τὸ ἔργο τὸ ὄνομα Μωάμεθ μὲ τὸ μανιχαῖος
πιθανῶς πρὸς ἀποφυγὴν ἀντιδράσεων ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ διοίκηση.
Ἐπίσης, ἀντικαθιστᾶ τὴν ὀνομασία Κοράν μὲ τὴ λέξη βιβλίον, ἢ σπα-
νιότερα ὑπάρχει κενό. Τὸ Κοράν ἀναφέρεται μία φορὰ μόνον στὸ κεί-
μενο (ἀντιστοιχεῖ στὸ PG 154, 593, στ. 2), ἐνῶ πρέπει νὰ ἀναγραφό-
ταν καὶ στὸν Πίνακα περιεχομένων, ἀλλὰ ἀποκόπηκε (βλ. ἄνωτέρω,
φ. 1^r). Τέλος, οἱ ὀνομασίες Ἰσμαηλίτες καὶ Μουσουλμάνοι ἀντικαθίσταν-
ται ἀπὸ τὸ μανιχαῖοι.

- (φ. 22^r-27^v) <ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤ' ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΣ>, Contra sectam Maho-
meticam, apologia IV, PG 154, 532-584. Μόνον ἡ 4ῃ ἀπολογία ἀτελής:
ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἀποδέκεται [. PG 154, 532-557A, στ. 15. Ὀλόκληρο
τὸ ἔργο (καὶ οἱ 4 ἀπολογίες) στὸ PG 154, 371-584.

(φ. 22^r) Τίτλος (βλ. και άνωτέρω, 1. φ. Γ'): «Άπολογία δ'. Ότι σφαλερώς και έπιβλαβώς έδίδαξεν ό μανιχαίος, και ότι ου καταλύθη ό παλαιός νόμος και ή διαθήκη παρὰ του Χ(ριστ)ου, αλλά μάλλον συνέστη, και τὸ του νόμου άσθενές και άδύνατον ανεπλήρωσε τὸ ευαγγέλιον».

3. (φ. 28^r-31^v) <ΝΙΚΗΤΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ>, «Αί υποθέσεις τών σοφωτάτων λόγων του έν άγίοις πατρὸς ήμῶν Γρηγορίου άρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως του Θεολόγου» (βλ. CPG 3010). Τίτλος μτγν. στο φ. Γ' (χέρι 18ου αι.· βλ. και άνωτέρω, 1.): «[Υποθέσεις] άναγινωσκομένων έπ' εκκλησίας [σοφωτάτων] λόγων Γρηγορίου Ναζιανζηνου του Θεολόγου. [Συναγ]ωγή ιστοριῶν έν τοῖς άναγινωσκομένοις αυτου λόγοις, [διὰ] χειρὸς Ίωάννου Κ]αρουφύλλου του μεγάλου λογοθέτου». Πβ. Matoula Kouroupiou – P. Géhin, *Catalogue des manuscrits conservés dans la Bibliothèque du Patriarcat Œcuménique. Les manuscrits du monastère de la Panaghia de Chalki*, τ. 1, Turnhout/Brepols 2008, σ. 94, κώδ. 15.

– (28^r) Έρμηνεία του λόγου Εἰς τὸ Πάσχα και εἰς τὴν βραδυτήτα [λόγ. 1, PG 35, 396-401] («Υπόθεσις του λόγου εἰς τὴν του Χ(ριστ)ου ανάστασιν» κώδ.). Άρχ. Άκων χειροτονηθείς ιερεύς. Τέλ. Ό μέγας οὔτος πατήρ και θεολόγος έρμηνεύει. Έκδ. PG 36, 944. Τὸ αυτὸ κείμε. και στον EBE 2167, φ. 16^v.

– (28^r) Υπόθεση του λόγου Εἰς τὸ άγιον Πάσχα [λόγ. 45, PG 36, 624-664] («Υπόθεσις του έπι τῆς φυλακῆς μου» κώδ.). Άρχ. Τοὔτον τον λόγον μεμελετηκῶς έξέδωκεν έν Ναζιανζῶ. Τέλ. Και τὸ καθ' έκαστον έξηγούμενος τῶν παρ' Έβραίοις μυστηρίων τῆς έορτῆς. Τὸ αυτὸ κείμε. και στον EBE 2167, φ. 24^v. Πβ. λατ. μτφρ. PG 127, 1301-1410.

– (28^{r-v}) Υπόθεση του λόγου Εἰς τὴν καινήν Κυριακήν [λόγ. 44, PG 36, 608-621] («Υπόθεσις εἰς τὰ έγκαίνια, ήτοι εἰς τὴν νέαν Κυριακήν» κώδ.). Άρχ. Τὸν παρόντα λόγον προσεφώνησεν έν τῶ ναῶ του άγίου μάρτυρος Μάμαντος. Τέλ. Εἰς άποχήν μέν τῶν φαύλων, τῶν δὲ καλῶν έπιμέλειαν. Τὸ αυτὸ κείμε. και στον EBE 2167, φ. 79^v. Πβ. λατ. μτφρ. PG 127, 1409-1434.

– (28^v) «Υπόθεσις Εἰς τὴν Πεντηκοστήν» [λόγ. 41, PG 36, 428-452]. Άρχ. Και οὔτος ό λόγος κατὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν όμοίως έξεφανήθη. Τέλ. Γραφικά τινα ζητήματα περι τούτου λυει, και καλῶ πέρατι δίδωσι τὴν

διάλεξιν. Τὸ αυτὸ κείμε. και στον EBE 2167, φ. 94^{r-v}. Πβ. λατ. μτφρ. PG 127, 1435-1480.

– (28^v) «Υπόθεσις Εἰς τοὺς Μακκαβαίους» [λόγ. 15, PG 35, 912-933]. Άρχ. Πολλῶν άμφιβαλλόντων περι τῶν Μακκαβαίων. Τέλ. Έκωνώνησαν τῶ προγόνῳ ταύτης, δι' εὔκλειαν και γνωριμότητα του γένους. Τὸ αυτὸ κείμε. και στον EBE 2167, φ. 118^v.

– (29^r) «Υπόθεσις Εἰς τὸν άγιον <ιερομάρτυρα> Κυπριανόν» [λόγ. 24, PG 35, 1169-1193]. Άρχ. Τὴν σύντροφον ήσυχίαν ό θεόπνευστος πατήρ διαπαντὸς άσπαζόμενος. Τέλ. Ένεδρεύειν τε και θηρεύειν τὰς περι δογματῶν λέξεις και συλλαβάς. Τὸ αυτὸ κείμε. και στον EBE 2167, φ. 133^v.

– (29^r) Υπόθεση του Εἰς τοὺς λόγους, και εἰς τὸν έξισωτὴν Ίουλιανόν [λόγ. 19, PG 35, 1044-1064] («Εἰς τό, τίς ή τυραννίς» κώδ.). Άρχ. Τισί μέν δοκεῖ δικανικὸς εἶναι ό λόγος ό μετὰ χείρας. Τέλ. Έξισώτην γεγονότα, ήτοι άναγραφέα, και τῶν δημοσίων φέρων διορθωτὴν. Τὸ αυτὸ κείμε. και στον EBE 2167, φ. 146^v-147^r. πβ. cod. Vind. theol. gr. 112, φ. 84^r, 145, φ. 155^r, 149, φ. 111^v (ἴδια Άρχ., με διαφορετικὸ Τέλ.).

– (29^{r-v}) Υπόθεση του λόγου Εἰς τὰ Θεοφάνεια, εἴτουν εἰς τὰ γενέθλια του Σωτῆρος [λόγ. 38, PG 36, 312-334] («Υπόθεσις εἰς τὰ γενέθλια του Χ(ριστ)ου» κώδ.). Άρχ. Ό παρὼν λόγος, εἰ και πανηγυρικός. Τέλ. Πρὸς τὰς αίρέσεις άπομαχόμενος πανηγυρίζει, και συμβουλεῖ [!] κατακλείει του λόγου. Τὸ αυτὸ κείμε. και στον EBE 2167, φ. 160^{r-v}. Πβ. λατ. μτφρ. PG 127, 1177-1212.

– (29^v) Υπόθεση του Εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, έπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, έπιτάφιος [λόγ. 43, PG 36, 493-605] («Υπόθεσις εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον». Άρχ. Τοὔτον τον λόγον έξεφώνησεν έπι τῶ τάφῳ του Μεγάλου Βασιλείου. Τέλ. Τὴν ύφέρπουσαν έντεῦθεν ύποψίαν του κόμπου τεχνικῶς μάλιστα θεραπεύειν. Τὸ αυτὸ κείμε. και στον EBE 2167, φ. 178^v-179^r. πβ. και EBE 2122, σ. 253.

– (29^v-30^r) «Υπόθεσις Εἰς τὰ άγια Φῶτα» [λόγ. 39, PG 36, 336-360]. Άρχ. Και οὔτος ό λόγος κατὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν έξεδόθη. Τέλ. Ότι κατὰ τὴν ύπόσχεσιν αὔθις περι τῶν κατὰ Ί(ησοῦν) διδάσκει και πανηγυρίζει λαμπρῶς. Τὸ αυτὸ κείμε. και στον EBE 2464, φ. 39^r. Πβ. λατ. μτφρ. PG 127, 1211-1244.

– (30^ρ) «Εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα ὑπόθεσις» [λόγ. 40, PG 36, 360-425]. Ἀρχ. Ὁ μὲν τῶν Φώτων λόγος κατ' αὐτὴν ἐξεφωνήθη τὴν ἑορτήν. Τέλ. Συμβουλευεὶ δὲ μᾶλλον καὶ προτρέπει πᾶσαν ἡλικίαν ἐπὶ τὸ βάπτισμα. Πβ. λατ. μτφρ. PG 127, 1243-1302.

– (30^ρ) Ἑρμηνεῖα Εἰς τὸν β' λόγον τοῦ Θεολόγου [Εἰς Γρηγόριον Νύσσης, τὸν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ἀδελφόν, ἐπιστάντα μετὰ τὴν χειροτονίαν, λόγ. 11, PG 35, 832-841] («ὑπόθεσις εἰς τὸ Φίλου πιστοῦ» κώδ.). Ἀρχ. Ἐπίσκοπος Σασίμων ἄκων ὁμοίως χειροτονηθεὶς. Τέλ. Τῶν δὲ φαύλων ἀποτρεπόμενος. Ἔκδ. PG 36, 969.

– (30^ρ) «ὑπόθεσις εἰς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον» [λόγ. 21, PG 35, 1081-1128]. Ἀρχ. Οὗτος ὁ λόγος ἐρρέθη τῷ μεγάλῳ πατριαρχοῦντι κατὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τέλ. Καὶ τῆς ἐμφιλοσόφου πλοκῆς τὴν ἐρμηνείαν καὶ τῆς ἐννοίας τὴν ἀρετήν.

– (30^ρ-31^ρ) «ὑπόθεσις εἰς τὴν ὀν' ἐπισκόπων παρουσίαν» [λόγ. 42, PG 36, 457-492]. Ἀρχ. Οἱ ἑκατὸν πενήκοντα ἐπίσκοποι κελεύσει τοῦ βασιλέως τοῦ Μεγάλου Θεοδοσίου ἀνῆλθον. Τέλ. Τὸ δὲ προοίμιον ἐξ ὑπολήψεως τῶν ὀρθῶς αὐτῷ πεπραγμένων. Τὸ αὐτὸ κείμεν. καὶ στὸν EBE 2167, φ. 285^ν-286^ρ καὶ EBE 2122, σ. 479· βλ. καὶ cod. Vind. theol. gr. 112, φ. 181^ρ, 145, φ. 311^ν, 149, φ. 248^ν.

– (31^ρ) «ὑπόθεσις εἰς τὸν περὶ φιλοπτωχείας λόγον» [λόγ. 14, PG 35, 857-909]. Ἀρχ. Τὸν προκείμενον λόγον ἐκφωνηθῆναι φασι ἀντικρῶ Καισαρείας. Τέλ. Ἄπτεται δὲ καὶ δογμάτων, καὶ οὐδὲ φυσιολογίας ἀπῆλλακται. Παρόμοιο κείμεν. στὸν EBE 2122, σ. 335.

– (31^ρ) «ὑπόθεσις εἰς <πατέρα σιωπῶντα διὰ> τὴν πληγὴν τῆς χαλάζης» [λόγ. 16, PG 35, 933-964]. Ἀρχ. Τὸν παρόντα λόγον ἐξέδωκεν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ Ναζιανζοῦ. Τέλ. Ἄπτεται δὲ καὶ φυσιολογίας καὶ φιλοσόφων δογμάτων, καὶ οὐδὲ τῆς συνήθους θεολογίας ἀφίσταται.

– (31^ν) «Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ ἁγίου Κυπριανοῦ» [λόγ. 24, PG 35, 1169-1193]. Ἀρχ. «Ὁ κόνιτος ὀλυμπιακός». Οἱ πάλαι τοῖς τεθνεῶσι θυσίαν ἐτέλουν. Τέλ. ἢ πίτυν, ἢ σέλινα. Ἔκδ. R. Constantinescu, *Nicetae Heracleensis commentariorum XVI orationum Gregorii Nazianzeni fragmenta rem literariam, historiam atque doctrinam antiquitatis spectantia*, Βουκουρέστι 1977, fr. 59. Μετὰ τὸ fr. 59, τὸ κείμενο συνεχίζεται με ἐξι ἀράδες: Σὺ δὲ ὦ Κυπριανέ φησι, θυσίαι... τῆς ἀρετῆς ἐπάξιον. Τὸ ἀνωτέρω κείμενο

τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας καθὼς καὶ ἡ προσθήκη παρατίθεται μετὰ τὸν τίτλο τῆς Συναγωγῆς τοῦ Ψευδο-Νόννου στὸ φ. 31^ν.

4. (φ. 31^ν-39^ρ) <ΨΕΥΔΟ-ΝΟΝΝΟΣ>, «Συναγωγὴ καὶ ἐξήγησις ὧν ἐμνήσθη ἱστοριῶν ὁ ἐν ἁγίοις πατὴρ ἡμῶν Γρηγόριος ἐν τοῖς ἀναγινωσκομένοις αὐτοῦ λόγοις».

– (31^ν-35^ν) «Ἱστορίαι εἰς τὸν ἐπιτάφιον λόγον τοῦ Μεγάλου Βασιλείου» (18 Ἱστορίαι) [λόγ. 43, PG 36, 493-605]. Ἀρχ. «Οὐδὲν ἂν ἦσαν ἡμῖν ... καὶ οἱ Ἀλκμαίονες». Οἱ τῶν ἕξω σοφισταὶ καὶ ῥήτορες. Τέλ. Ὁ δὲ ἅγιος Βασίλειος ἀνεγείρας τὰ νοσοκομεῖα οὐκ ἀφήκε πάσχειν τοὺς λελαβημένους. Τὸ κείμεν. παρόμοιο μετὰ τὴν ἔκδοση J. Declerck, «Συναγωγὴ καὶ ἐξήγησις ὧν ἐμνήσθη ἱστοριῶν ὁ ἐν ἁγίοις Γρηγόριος ἐν τῷ Εἰς τὸν Βασίλειον τὸν Μέγαν ἐπιταφίῳ λόγῳ, οὗ ἡ ἀρχή· “Ἐμελλεν ἄρα”», *Byzantion* 47 (1977), σ. 97-112 καὶ J. Nimmo Smith, *Pseudo-Nonniani in iv orationes Gregorii Nazianzeni commentarii*, [Corpus Christianorum, Series Graeca, 27], Turnhout/Brepols 1992, σ. 245-267 (εἴτε ταυτίζεται, ἢ εἶναι πρὸ σύντομο ἢ με προσθήκης)· πβ. PG 36, 1057-1065.

– (35^ν-39^ρ) «Αἱ ἱστορίαι τοῦ εἰς τὰ Φῶτα λόγου» (24 Ἱστορίαι) (σημ. μτγν. στὸ ἀριστερὸν περιθώριο: *Νικήτα τοῦ Σερρών*) [λόγ. 39, PG 36, 336-360]. Ἀρχ. Μυθολογοῦσιν οἱ θεολόγοι τῶν Ἑλλήνων ὅτι χρησμὸν λαβῶν ὁ π(ατ)ῆρ τοῦ Διὸς Κρόνος. Τέλ. Τὴν θεραπείαν τοῦ διαβόλου. Τὸ κείμεν. παρόμοιο μετὰ J. Nimmo Smith, *ὁ.π.*, σ. 217-242· πβ. PG 36, 1065-1072.

Στὸ φ. 39^ρ, στῆ συνέχεια, σχόλιο ἀδήλου στὸ «Ἄγαθὸν ὑποχωρῆσαι» [PG 35, 396.19-20], φράση ἀπὸ τὸν λόγ. 1 Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ [Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα καὶ εἰς τὴν βραδύτητα, PG 35, 396-401] («Εἰς τὸ ἀναστάσεως ἡμέρα» κώδ.). Ἀρχ. Μαυσῆς προσταττόμενος. Τέλ. Τὴν τῶν ὑψισταρίων λεγομένην αἴρεσιν.

Στὸ Ἰωάννου Οἰκονόμου, *Ἐπιστολαὶ λογίων*, σ. 634, ἀναφέρεται ὅτι στὸ χειρόγραφο ὑπῆρχε λυτὸ δίφυλλο μετὰ ἰδιόχειρες σημειώσεις τοῦ Ἰωάννη Οἰκονόμου ἀπὸ τὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Μελετίου, τὸ ὁποῖο σήμερα δὲν ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο. Στὸ χειρόγραφο ἐπισυνάπτεται μικρὸ τεμάχιο χαρτιοῦ μετὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἰωάννη Καρουοφύλλη ἀπὸ ἀδηλη ἔκδοση.

Γρ. Μικρομεγέθης, πυκνή, ἐλαφρῶς δεξιολινηῆς. Γραφῆας ὄλου τοῦ χειρογράφου

βάσει ductus ὁ Ἰωάννης Καρυοφύλλης, ὅπως ἄλλωστε δηλώνεται καὶ στὸ σημ. τοῦ φ. I', ἀλλὰ καὶ βάσει ἀντιβολῆς μὲ τὸν κώδ. Brit. Libr. Addit. 8232, φ. 7^r-24^r, αὐτόγραφο τοῦ Καρυοφύλλη· γιὰ τὰ αὐτόγραφα τοῦ βλ. Α. Πολίτης – Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφὴ», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1988-1992), σ. 472· Β. L. Fonkič, «Les autographes de Jean Karyofyllis», *Manuscripts grecs dans les collections européennes. Études paléographiques et codicologiques 1988-1998*, Μόσχα 1999, σ. 132, 134, πίν. XIX. Ἡ γραφὴ τοῦ τίτλου στὸ I' ἀπὸ ἄλλο χέρι (Νικόλαος Καρατζᾶς;). Γιὰ τὸν Ἰωάννη Καρυοφύλλη, μέγα λογοθέτη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ δάσκαλο στὴν Πατριαρχικὴ σχολή, βλ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, τ. 1, Ἀθήνα 1966, σ. 196-204· Α. Ε. Καραθανάσης, *Οἱ Ἑλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670-1714)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 29-42. Ἡ ἀντιγραφή τοῦ λόγου *Κατὰ τοῦ Μωάμεθ* πιθανῶς σχετίζεται μὲ τὶς σχέσεις τοῦ Ι. Καρυοφύλλη μὲ τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Κων. Καντακουζηνό.

Ἔλγ Χαρτὶ μετρίως χοντρό, σχετικὰ σκληρό, μετρίως στιλπνὸ, ὑποκίτρινο. Μελάνι μαῦρο. Ὑδατόσημα: α) τρεῖς ἡμισέληνοι, β) ἄγκυρα, γ) κορώνα, ὑπεράνω ἀστέρι καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἡμισέληνος.

Τ. 1 (I), 8 (8), 6 (14), 3x8 (38), 1 (39). Χωρὶς ἀρίθμηση τευχῶν. Ἀρίθμηση φύλ. μεταγενέστερη, μὲ μολύβι στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία ἐκάστου recto, στοιχεῖα ἀραβ. δυτ. τύπου. Παραπομπὲς στὸ verso, στὴν κάτω δεξιὰ γωνία, κάτω ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ κειμένου (2-3 συλλαβὲς ἢ μία λέξη). Ἄγραφα φύλ.: I', 39^v.

Σημ. Στὸ I', πρὶν ἀπὸ τὸν τίτλο, μὲ μελάνι μαῦρο ἢ μτγν. χρονολογία 1715 (διαγραμμένο). Μετὰ τὸν τίτλο, μὲ τὸ ἴδιο μελάνι ἢ μτγν. χρονολογία 1648. Στὸ 39^r (μτγν., ἄνω ὠα): Σελὶς 784. Κτητ. σημ. στὸ 1^r (κάτω ὠα): Ἐκ τῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου Γκίκα *Κωνσταντινοπολίτου λογοθέτου κ(αί) [με]γάλου διερμηνέως*.

Στ. Σύγχρονη· χαρτόνι σκληρὸ καλυμμένο μὲ δέριμα βαθυκάστανο-ἐρυθρωπό. Διαστ.: 215x145 χιλ. Ἔνα πφ. ἀρχ. καὶ τέλ. ἀπὸ χαρτὶ σύγχρονο, κιτρινωπό, ποὺ ἀνήκει στὴ στάχωση. Ράχη καμπύλη χωρὶς σηκώματα. Στὴ ράχη κάθετα χρυσοῦ ἐντυπωμένη ἐπιγραφή: [ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ Ι. ΚΑΡΥΟΦΥΛΛΗ, ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΑ ΜΑΝΙΧΑΙΟΥ]. Στὴ ράχη κάτω, ἐτικέτα λευκὴ μὲ τὰ στοιχεῖα 1648/1. Στὸ Ἰωάννου Οἰκονόμου, *Ἐπιστολαὶ λογίων*, σ. 634, τὸ χειρόγραφο ἀναφέρεται ὡς ἄδετο. Στὰ φ. 1^r, 10^r, 20^r, 23^r, 35^r (ἄνω δεξιὰ) στρογγυλὴ σφραγίδα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης. Στὸ 2^r (μέσον) ἔλλειψοειδὴς σφραγίδα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Δήμου Λαρίσης μὲ ἀρ. εἰσ. 267. Ἡ ἴδια καὶ στὰ φ. 30^r, 39^r, 39^v (χωρὶς ἀρ. εἰσ.). Στὸ Εὐρετήριο τῆς ΔΒΑ ἀναφέρεται γιὰ τὸ χειρόγραφο ἀρ. εἰσ. Δήμου 213, καθὼς καὶ *Δωρ(εά) Χ. Λογιωτάτου* 267. Στὸ I' ἐπικολημένο λευκὸ χαρτὶ μὲ τὰ στοιχεῖα *Κατάλογος ΒΙΕ* ἀρ. 6.

Κατ. Ἀρκετὰ καλή. Ἐλαφρῶς φθαρμένα ἄκρα φύλλων, ἐλαφρὴ ὑγρασία στὸ κάτω μέρος τῶν τελευταίων φύλλων. Τὸ φ. I ἐπικολημένο σὲ νεώτερο χαρτὶ.

Βιβλ. Ἰωάννου Οἰκονόμου, *Ἐπιστολαὶ λογίων*, σ. 634, ἀρ. 8· ΙΒΕ ἀρ. 6.

2

Ἔτ. 1691 (239^r) χαρτὶ 300x205/210 [225x130] φ. I, 239 (-149), I
στ. συνήθως 24

Κανόνες Δεσποτικῶν ἑορτῶν μὲ ἐρμηνεῖα στὴ δημῶδη.

Στὸ recto τῶν φύλλων ἐμφανίζεται τὸ πρωτότυπο κείμενο μὲ διάστιχη μετάφραση στὴ δημῶδη (ἐρυθρογραφία), ποὺ ἀκολουθεῖ κατὰ λέξιν τὴ σειρά τῶν λέξεων τοῦ πρωτοτύπου (μαῦρο μελάνι). Ἐνίοτε ὑπάρχουν συνώνυμες λέξεις ἐπεξηγηματικὲς (ἄρχονται μὲ τὸ ἦρον), καθὼς καὶ πραγματολογικὲς σημειώσεις. Στὸ verso τῶν φύλλων ὑπάρχει μιὰ δευτέρη, ἐλαφρῶς διαφοροποιημένη καὶ πιὸ ἐλεύθερη συνεχῆς μονολεκτικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ πρωτοτύπου (μαῦρο μελάνι). Πάντοτε ὑπάρχει ἀντιστοιχία τοῦ πρωτοτύπου κειμένου (recto) μὲ τὴ συνεχῆ μετάφραση (προηγούμενο verso). Ἡ μετάφραση εἶναι ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ ἐρμηνεῖα, δὲν ἀποτελεῖ ὅμως συνεχῆ κατὰ λέξιν μετάφραση, ἀλλὰ γλωσσικὴ ἐξομάλυνση τοῦ πρωτοτύπου. Ἡ ἐρμηνεῖα (verso) ἀποτελεῖ ἐλεύθερη ἀπόδοση μὲ προσθήκες, ποὺ διατηρεῖ γενικῶς τὴν ἀκολουθία τοῦ πρωτοτύπου. Ἐνίοτε ἀναγράφονται ἀριθμοὶ στὸ κείμενο ἢ τὴ μετάφραση, οἱ ὁποῖοι δεικνύουν τὴν ὀρθὴ σειρά τῶν λέξεων. – Ἡ ὀρθὴ σειρά τῶν φ. 1-2 εἶναι 1^v, 2^v, καθὼς ὡς ἔχουν σήμερα τὰ φ. 1, 2 – τὸ 1^r φέρει τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ 2^v, τὸ 1^v εἶναι ἄγραφο, τὸ φ. 2^r φέρει τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ 3^r. Ὡστε τὸ κείμενο ἀρχεταὶ κανονικὰ μὲ σημερινὸ 1^r (= 1^v), τὸ 2^r (= 2^v) περιέχει τὸ κείμενο ποὺ ἐρμηνεύεται στὸ 1^r (= 1^v), τὸ 2^r (= 2^v) περιέχει τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ 3^r. Ἡ ἀκολουθία τῶν φύλλων στὴ συνέχεια κανονικὴ.

- (φ. 1^r-14^r) ΚΟΣΜΑΣ Ο ΜΕΛΩΔΟΣ, ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΜΑΪΟΥΜΑ, Κανόνας στὴν Ὑψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (χωρὶς τίτλο). Ἀκροστιχίδα: [Κεῖμ., 2^v] «Σταυρῶ πεποιθῶς, ὕμνον ἐξερεύγομαι», [Μτφρ. διάστ.] «Εἰς τὸν Σταυρὸν πιστεύσας ὕμνωδιαν μελωδικῶς λέγω». Ἀρχ. [Κεῖμ., 2^v] *Σταυρὸν χαράξας Μωσῆς*, [Μτφρ. διάστ.] *Τὸν τύπον τοῦ Σταυροῦ) σημαδεύσας ὁ Προφήτης*, [Ἐρμ., 1^r] *Ὁ Μωϋσῆς ἔσχισε τὴν θάλασσαν τὴν Ἐρυθρὰν μὲ τὸν τύπον τοῦ Σταυροῦ*.
- (φ. 14^v-39^r) ΚΟΣΜΑΣ Ο ΜΕΛΩΔΟΣ, ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΜΑΪΟΥΜΑ, Κανόνας στὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ (χωρὶς τίτλο). Ἀκροστιχίδα: «Χριστὸς βροτωθεὶς ἦν ὅπερ Θεὸς μένη» (παραλ. κώδ.). Ἀρχ. [Κεῖμ., 15^r] *Χριστὸς γεννᾶται δοξάσατε*, [Μτφρ. διάστ.] *Ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ) ἔκ τῆς παρθένου ἐσεῖς οἱ ἀν(θρω)ποι ὑμνήσατέ τον*, [Ἐρμ., 14^v] *Πάλιν ὁ Κοσμάς ὁ μελωδὸς λαμβάνει τὸν λόγον καὶ τὴν ἀρχήν*.
- (φ. 39^v-64^r) ΚΟΣΜΑΣ Ο ΜΕΛΩΔΟΣ, ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΜΑΪΟΥΜΑ, Κανόνας στὴ Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ (χωρὶς τίτλο). Ἀκροστιχίδα: [Κεῖμ., 40^r] «Βάπτισμα ῥίψις [!] γηγενῶν ἀμαρτάδος», [Μτφρ. διάστ.] «Τὸ βά-

πτισμα εἶναι κάθαρσις τῶν ἀν(θρώπων) τῆς ἀμαρτίας». Ἀρχ. [Κεῖμ., 40^ρ] *Βυθοῦ ἀνεκάλυψε πνθμένα*, [Μτφρ. διάστ.] *Τοῦ βάθους ἐξανασκέπασε τὸν κρυφὸν τόπον*, [Ἐρμ., 39^ν] *Πάλιν ὁ μελωδὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀγίου βαπτίσματος τὸν κανόνα*.

4. (φ. 64^ν-78^ρ) ΚΟΣΜΑΣ Ο ΜΕΛΩΔΟΣ, ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΜΑΪΟΥΜΑ, Κανόνας στὴν Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ (χωρὶς τίτλο). Ἀκροστιχίδα: [Κεῖμ., 65^ρ] «Χριστὸν γεγηθὼς πρέσβεις [!] ἀναγκαλίζεται [!]», [Μτφρ. διάστ.] «Τὸν βασιλέα ἐχάρηκε ὁ γέροντας ἀγκαλιάζει». Ἀρχ. [Κεῖμ., 65^ρ] *Χέρσον ἀβυσσοτόκον πέδον ἥλιος*, [Μτφρ. διάστ.] *Ἐηρὰν ὁποῦ γεννᾷ τὴν θάλασσαν τὴν γῆν ὁ ἥλιος*, [Ἐρμ., 64^ν] *Πάλιν ὁ μελωδὸς καὶ ἐδῶ τὴν ἱστορίαν τοῦ μωσαϊκοῦ θαύματος λέγει*.
5. (φ. 78^ν-94^ρ) ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΝΑΧΟΣ, Κανόνας στὸν Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου (χωρὶς τίτλο). Ἀκροστιχίδα κατὰ τὴν ἀλφάβητο. Ἀρχ. [Κεῖμ., 79^ρ] *Ἄδétω σοι Δέσποινα κινῶν τὴν λύραν τοῦ Πνεύματος*, [Μτφρ. διάστ.] *Ἄς σὲ ψάλλει ὃ Κυρία ὁποῦ ἔσειε τὴν ψαλτῆραν τοῦ ἀγίου Πνεύματος*, [Ἐρμ., 78^ν] *Ἐδῶ ἀρχικὰ ὁ μελωδὸς καὶ λέγει προσωποῖα*.
6. (φ. 94^ν-105^ρ) ΚΟΣΜΑΣ ΜΟΝΑΧΟΣ καὶ ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΡΗΤΗΣ, Κανόνας τῶν Βαΐων [Τίτλος Ἐρμ. (94^ν): «Ὁ Κανὼν τῶν Βαΐων»]. Ἀρχ. [Κεῖμ., 95^ρ – τὸ κείμ. καὶ ἡ διάστ. μτφρ. εἶναι ἀκέφ., καθὼς πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τοῦ κώδ. ἀποκόπηκε 1 φύλλο μεταξὺ τῶν φ. 94, 95 (βλ. καὶ T.)] *Τὴν πτώσιν τοῦ πάλαι Ἀδάμ διὰ ξύλου*, [Μτφρ. διάστ.] *Τὸ πέσιμον τοῦ παλαιοῦ Ἀδάμ μετὰ τὸν Σταυρόν*, [Ἐρμ., 94^ν] *Πάλιν ὁ μελωδὸς ἀπὸ τὴν συνήθειαν ὁποῦ εἶχε δὲν εὐγένει*.
7. (φ. 105^ν-121^ρ) ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Κανόνας τῆς Ἀναστάσεως [Τίτλος κειμένου (106^ρ, ἐρυθρ.): «Κανὼν τῆς Λαμπρᾶς». Τίτλος Ἐρμ. (105^ν, ἐρυθρ.): «Ὁ Κανὼν τοῦ Πάσχα τῆς Ἀναστάσεως»]. Ἀρχ. [Κεῖμ., 106^ρ] *Ἀναστάσεως ἡμέρα, λαμπρυνθῶμεν λαοί*, [Μτφρ. διάστ.] *Τῆς Ἀναστάσεως τὴν ἡμέραν ἐλάτε νὰ φωτισθοῦμεν*, [Ἐρμ., 105^ν] *Ἐδῶ πέρνει ὁ μελωδὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ τροπαρίου*.
8. (φ. 121^ν-148^ρ) ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Κανόνας στὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ (χωρὶς τίτλο). Ἀρχ. [Κεῖμ., 122^ρ] *Τῷ Σωτῆρι Θεῷ, τῷ ἐν θαλάσῃ λαόν*, [Μτφρ. διάστ.] *Τῷ ἐλευθερωμένῳ Θεῷ εἰς τὴν θάλασσαν τὸν Ἰσραήλ*, [Ἐρμ., 121^ν] *Πάλιν ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ Μωϋσέως*.
9. (φ. 148^ν-174^ρ) ΚΟΣΜΑΣ ΜΟΝΑΧΟΣ καὶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΚΛΑΣ, Κανόνας

- στὴν Πεντηκοστή [Τίτλος Ἐρμ. (148^ν, ἐρυθρ.): «Κανὼν τῆς ἀγίας Πεντηκοστῆς [!] οὗ ἡ ἀκροστιχὶς ἡμεῖς ἐορτάζομεν τὴν ἀγίαν Πεντηκοστήν [!]»]. Ἀρχ. [Κεῖμ., 150^ρ – τὸ κείμ. καὶ ἡ διάστ. μτφρ. εἶναι ἀκέφ., καθὼς ἀποκόπηκε τὸ φ. 149 (βλ. καὶ T.)] *Νόμῳ τῷ πάλαι προκηρυχθέν*, [Μτφρ. διάστ.] *Εἰς τὸν νόμον τὸν παλαιὸν ὁποῦ ἐπροδιδάχθη*, [Ἐρμ., 148^ν] *Ἀρχίζει ἐδῶθεν ὁ μελωδὸς νὰ ἐρμηνεύη τὸν κανόνα*.
10. (φ. 174^ν-207^ρ) ΚΟΣΜΑΣ ΜΟΝΑΧΟΣ καὶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Στιχηρὰ ἰδιόμελα καὶ Κανόνας στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ [Τίτλος κειμένου (175^ρ, ἐρυθρ.): «Στιχηρὰ τῆς ἀγίας Μεταμορφώσεως» (χωρὶς ἀκροστιχίδα)]. Ἀρχ. [Κεῖμ., 175^ρ] *Πρὸ τοῦ τιμίου Σταυροῦ σου Κύριε*, [Μτφρ. διάστ.] *Προτίτερα ἀπὸ τὸν Σταυρόν σου ὃ Δέσποτα*, [Ἐρμ., 174^ν] *Πάλιν ὁ μελωδὸς ἀρχίζει τὸν Κανόνα τῆς Μεταμορφώσεως*.
 11. (φ. 207^ν-239^ρ) ΚΟΣΜΑΣ ΜΟΝΑΧΟΣ καὶ ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, Στιχηρὰ προσόμοια καὶ Κανόνας στὴν Κοίμησι τῆς Θεοτόκου [Τίτλος κειμένου (208^ρ, ἐρυθρ.): «Στιχη(η)ρ(α) προσόμο(ια) εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου» (χωρὶς ἀκροστιχίδα)]. Ἀρχ. [Κεῖμ., 208^ρ] *Ἦ τοῦ παραδόξου θαύματος*, [Μτφρ. διάστ.] *Ἦ παράξενον θαῦμα καὶ κάμωμα*, [Ἐρμ., 207^ν] *Ἐδῶ ἀρχίζει ὁ μελωδὸς νὰ ἐπαινῇ καὶ νὰ ὑμνολογῇ*.
- Γρ. Φιλολογική, δεξιοκλινής, λεπτή, συνήθης β' μισοῦ 17ου αἰώνα.
- Ῥγλ Χαρτὶ ὑποκίτρινο, λεπτό, μαλακό, μετὰ σχετικά τραχεῖα ἐπιφάνεια. Μελάνι μαῦρο. Ἐρυθρογραφίες: Τίτλοι Κανόνων κεφαλαιογράμματοι (175^ρ, 208^ρ), τὰ Ἀρχικά τῶν τροπαρίων τῶν Κανόνων καθὼς καὶ ἡ μετάφρασις τοῦ κειμένου (πάντοτε στὸ recto). Ὑδατόσημο: chapeau, ἀντίσημο τριφύλλι μετὰ τὰ γράμματα V J.
- T. Τὰ πρῶτα 6 φύλλα (I, 1-5) κολλημένα στὴ ράχη ἀπὸ διαλυμένο τεῦχος. 11x8 (93), 8-4 (100· τὸ 2ο φύλλο ἀποκόπηκε μεταξὺ τῶν φ. 94, 95 μετὰ ἀπώλεια κειμένου, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρίθμηση τῶν φύλλων), 6x8 (148), 8-4 (156· τὸ 1ο φύλλο [φ. 149] ἀποκόπηκε μετὰ ἀπώλεια κειμένου μετὰ τὴν ἀρίθμηση τῶν φύλλων), 10x8 (236). Τὰ φ. 237-239, Γ' κολλημένα στὴ ράχη. Ἡ ἀφαίρεσις τοῦ φύλλου μεταξὺ τῶν φ. 94, 95 καὶ τοῦ φ. 149 δὲν εἶναι τυχαία. Ἀμφότερα τὰ φύλλα περιεῖχαν ἀρχὴ κεφαλαίου καὶ κάποιο ἀπλό κόσμημα (βλ. Διακ.). Χωρὶς ἀρίθμηση τευχῶν. Ἀρίθμηση φύλλων μετὰ μολύβι στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία ἐκάστου recto, στοιχεῖα ἀραβ. δυτ. τύπου. Δεύτερη ἀρίθμηση φύλλων στὸ μέσον τῆς ἄνω ὥας: ἀρίθμ. φ. 1^ν [Ἀρχικὸ] ἔως 6^ν, ὡς σ. 1-11, μετὰ ὀρθὴ ἀκολουθία φύλλων· στὴ συνέχεια ἀρίθμ. σελ. συνήθως ἀνὰ δέκα ἢ εἴκοσι (μετὰ λάθη): σ. 22 [= 12^ρ], 32 [= 17^ρ], 50 [= 26^ρ], 72 [= 37^ρ], 92 [= 47^ρ], 102 [= 51^ρ], 122 [= 61^ρ], 131 [= 65^ρ], 152 [= 75^ρ], 160 (ἐρυθρ.) [= 79^ρ], 182

[= 90°], 202 [= 100°], 242 [= 120°], 262 [= 130°], 282 [= 140°], 302 [= 150°], 322 [= 160°], 342 [= 170°], 352 (ἀριθμ. φύλ.) [= 180°], 372 [= 190°], 392 [= 200°], 402 (ἐρυθρ.) [= 205°], 422 [= 215°], 432 [= 220°], 442 [= 225°], 452 [= 230°], 462 [= 235°], 479 [= 239°]. Παραπομπές στο recto και verso (3-4 συλλαβές στην κάτω δεξιά γωνία) πλὴν τοῦ τελευταίου recto-verso ἐκάστου μέρους. Ἡ ἀντιστοιχία τῶν παραπομπῶν ὑφίσταται ἀπὸ recto σὲ recto (Κεῖμ.) καὶ ἀπὸ verso σὲ verso (Ἐρμ.). Ἄγγραφα φύλ.: I^v, 1^v, 239^v, I^v. Ἄγγραφα ἐπίσης τὸ verso τοῦ ἐπικολλημένου φύλλου στοῦ ἔσω πρόσθιο κάλυμμα καὶ τὸ recto τοῦ ἐπικολλημένου φύλλου στοῦ ἔσω ὀπίσθιο κάλυμμα.

Διακ. Στὴν ἀρχὴ ἐκάστου Κανόνα ἐπίτιτλο κόσμημα ἀπλοϊκό, φυτικό, σὲ ἐρυθρὸ καὶ ἀνοιχτοκάστανο χρῶμα. Στὸ μέσον ἐνίοτε παράσταση σχετικὴ μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἐορτή: 2^v (= 2^r), 15^r, 40^r, 65^r, 79^r, 106^r, 175^r, 208^r. Δὲν ὑπάρχει κανένα κόσμημα στὴν ἀρχὴ τοῦ Κανόνα στοῦ 122^r. Παρόμοιο κόσμημα θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ στὰ ἀποκοπέντα δύο φύλλα μεταξὺ τῶν φ. 94, 95 καὶ στοῦ φ. 149, τὰ ὁποῖα περιείχαν τὴν ἀρχὴ κάποιου Κανόνα. Τὰ Ἀρχικά τῶν τροπαρίων στοὺς Κανόνες μὲ ἀπλό φυτικὸ διάκοσμο σὲ ἐρυθρὸ καὶ ἀνοιχτοκάστανο χρῶμα.

Σημ. Κτητ. σημ. στοῦ 2^v: Ἐκ τῶν τοῦ *Συναπέως* [!] *Νικολάου τοῦ ἱερέως*. Τὸ φ. 2^v (= 2^r), ὅπου καὶ τὸ κτητ. σημ., περιλαμβάνει τὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου (βλ. ἀνωτέρω στὴν περιγραφή περιεχομένου). Ὁ κτήτορας πρέπει νὰ ἦταν καὶ ὁ παραγγελιοδότης τοῦ χειρογράφου, καθὼς ὑπάρχει σημ. ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι μετὰ τὸ πέρασ τοῦ κειμένου στοῦ 239^r: *ἐγράφη εἰς Μπουκουρέστ(ι), διὰ ἐξόδου καὶ δαπάνης ἡμετέρας 1691*.

Στ. Ἀρχική, νεωτερική· χαρτόνι καλυμμένο ἀπὸ βαθυκάστανο λεῖο δέριμα, τέσσερα πραγματικὰ σηκώματα, ράχη ἐλαφρῶς καμπύλη. Ἐπὶ τοῦ ἔξω προσθίου καλύμματος ὀρθογώνιο χρυσοῦ ἐντυπο πλαίσιο μὲ ἀπλό ἔντυπο ἄνθος στοῦ μέσον· διάφορα ἐντυπωμένα ἄνθη ἐπὶ τοῦ καλύμματος. Ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου καλύμματος ἀπλό ὀρθογώνιο ἐντυπωμένο πλαίσιο. Διαστ.: 305x208 χιλ. Μερικὲς ὀπές ἐπὶ τῶν ἔξω καλυμμάτων, μερικὲς σχισμὲς στοῦ δέριμα τῆς ράχης, φθαρμένο τὸ ἄνω ἄκρο τῆς ράχης καὶ τὰ ἄκρα τῶν καλυμμάτων. Ροδόχρουν ξάκρσμα φύλλων. Ἐλλειψοειδῆς σφραγίδα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Δήμου Λαρίσης στὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ κώδικα (I^r μὲ ἀρ. εἰσ. 165, 1^r, 238^v) καθὼς καὶ σὲ ἄλλα φύλλα. Στὸ Εὐρετήριο τῆς ΔΒΛ ἀναγράφεται γιὰ τὸ χρ ἀρ. εἰσ. Δήμου 378 καὶ δηλώνεται ἡ προέλευση τοῦ κώδικα ἀπὸ δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου μὲ ἀρ. 165.

Κατ. Μέτρια. Σὲ ὅλα τὰ φύλλα ροδόχροες μεγάλες κηλίδες ὑγρασίας. Τὰ πρῶτα 30 φύλλα μαυρισμένα ἀπὸ ὑγρασία στὴν ἄνω δεξιά (recto) - ἀριστερὴ (verso) γωνία. Ἐνίοτε ἀποκατάσταση ὁπῶν μὲ ἐπικολλημένα κομμάτια χαρτιοῦ (κυρίως στοῦ φ. I).

Βιβλ. Τὸ χειρόγραφο δὲν περιλαμβάνεται στοῦ Ἰωάννου Οἰκονόμου, *Ἐπιστολαὶ λογίων*.

3

18ος αἰ. (ἔτ. 1780-1792, βλ. *Σημ.*) χαρτί 227x165 [185x120 (2^r-89^v), 190/5x115/120 (90^r-111^v)] φ. II, 116 στ. 11 (2^r-89^v μὲ διάστ. ψυχ. ἐρμ.), 25-27 (90^r-111^v)

Ψυχαγωγικὴ ἐρμηνεία σὲ ἔργα τοῦ Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ καὶ τοῦ ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ.

1. (φ. 2^r-28^r) Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐκ τῶν ἐλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων* (PG 31, 564-589, CPG 2867), μὲ διάστιχη ψυχαγωγικὴ ἐρμηνεία στὴ νεοελληνικὴ. Ἔκδ. κειμ. τοῦ Μ. Βασιλείου στοῦ Μ. Naldini, *Basilio di Cesarea, Discorso ai giovani, Oratio ad adolescentes*, [Biblioteca Patristica, 3], Φλωρεντία 1990.

2. (φ. 29^r-89^v) ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ ΣΑΜΟΣΑΤΕΥΣ, «Διάλογοι», μὲ διάστιχη ψυχαγωγικὴ ἐρμηνεία.

– (29^r-46^r) «Διός, Ἐρμοῦ, Ἀγορήτου, Πυθαγόρου, Δημοκρίτου, Ἡρακλείτου, Σωκράτους, Διογένους, Χρυσίππου, καὶ Φιλοπόνου, ἢ Βίων πρᾶσις». Ἔκδ. Μ. D. Macleod, τ. 2, Ὁξφόρδη 1974, σ. 24-50, ἀρ. 27.

– (47^r-78^r) «Ἀλιεὺς ἢ ἀναβιοῦντες». Ἔκδ. Μ. D. Macleod, τ. 2, Ὁξφόρδη 1974, σ. 51-85, ἀρ. 28.

– (79^r-89^v) «Ζεὺς ἐλεγχομένους» [ψυχ. ἐρμ. ἀτελής (ἀπὸ τὸ μέσον τοῦ 87^r)· χωρὶς ἐρμηνεία ἀπὸ τὸ καὶ οὐκ οἶδ' ὅθεν ταῦτα ἤκεις μου συμπεφορηκῶς ὡς τὸ τέλος]. Ἔκδ. ἀρχαίου κειμ. Μ. D. Macleod, τ. 1, Ὁξφόρδη 1972, σ. 202-213, ἀρ. 20.

3. (φ. 90^r-111^v) ΔΑΝΙΗΛ [ΚΕΡΑΜΕΥΣ] ΠΑΤΜΙΟΣ, Θεματογραφία. (90^r) Τίτλος: «Θέματα παρὰ Δανιὴλ μοναχοῦ Πατμίου». Στὸ φ. 111^v (μετὰ τὸ πέρασ τοῦ κειμ.): *Τέλος τῆς τοῦ Δανιὴλ Πατμίου Θεματογραφίας. Τῷ δὲ Θεῷ ἔστω δόξα*.

Γρ. Γραφέας ὁ Ἀπόστολος Γεώργιος ἐκ Σίφνου, ὅπου καὶ ἀντιγράφηκε τὸ χειρόγραφο (βλ. κατωτέρω, *Σημ.*). Γραφὴ συνήθης β' μισοῦ τοῦ 18ου αἰ., δεξιοκλινῆς, φιλολογικῆ. Στὸ Ἰωάννου Οἰκονόμου, *Ἐπιστολαὶ λογίων*, σ. 633, ἀναφέρεται ὡς γραφέας ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου.

Ἔλγ. Χαρτί ὑπόλευκο, λεπτό, σχετικὰ μαλακὸ καὶ τραχύ. Μελάνι μαῦρο. Ἐρυθρογραφία: τίτλος στοῦ 2^r («Τοῦ ἐν ἀγίοις ... νέους»). Ὑδατόσημα: α) λέων, β) (πφ.) λέων ὄρθιος ἐντὸς πλαισίου, ὑποκάτω τὰ γράμματα F L.

Τ. 3 (1), 13x8 (105), 12-1 (116· τὸ 12ο φύλ. ἐξέπεσε χωρὶς ἀπώλεια κειμ.). Χωρὶς ἀρίθμηση τευχῶν. Ἀρίθμηση φύλλων μὲ μολύβι στὴν ἄνω δεξιά γωνία ἐκάστου

recto, στοιχεία άραβ. δυτ. τύπου. Τά φ. Γ'-8^τ άριθμοϋνται άπό τον γραφέα ως σ. 49-67, στοιχεία άραβ. δυτ. τύπου. Παραπομπές στην κάτω δεξιά γωνία επί εκάστω verso-recto, μετά άπό τδ κείμενο. Άγραφα φύλ.: Γ'-ΙΓ', 1^τ, 28^ν, 46^ν, 78^ν, 112^τ-116^ν.

Διακ. Στο 2^τ επίτιτλο άπλό πλοχομοειδές ταινιόσχημο σέ έρυθρό-κυανό-μαϋρο χρώμα. Στο ίδιο φύλλο Π Άρχικό έρυθρό με άπλό κυανό διάκοσμο.

Σημ. Δύο σημειώματα άπό χέρι του β' μισού του 18ου αί. στο 1^ν: *Ένταϋθα περιέχονται τρείς λόγοι, ό μέν Βασιλείου του Μεγάλου ως άντικρυς φαίνεται, οι δέ Δουκιανού Σαμωσατέως [!], έτι δέ κ(αι) μία θεματογραφία Δανήλ του Πατμιου. - Έγράφται δέ τά παρόντα παρ' Άποστόλου Γεωργίου θεολόγου Σίφνιου, παρεδόθη δέ αυτά έν τή κ(ατά) Σίφνον σχολή υπό διδασκάλου κδρ Μισαήλ Πατμιου, ός τις έχει τδ ύφος τής τε έξηγήσεως και συντάξεως του Δανήλ. Στο Γ' άπό σύγχρονο χέρι με μολύβι ή χρονολογία 1756. - Ό μοναχός Μισαήλ Μαργαρίτης άπό την Πάτμο δίδαξε κατά τδ γ' τέτ. του 18ου αί. στην Πάτμο, στή συνέχεια στή Σίφνο (1780/1-1792/3) και μετά πάλι στην Πάτμο δίπλα στον Δανήλ Κεραμέα τον Πάτμο, ό όποιος δίδαξε στην Πάτμο κατά τδ β' μισό του 18ου αί.: βλ. Ματθ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περι τής έν τω έλληνικω έθνει καταστάσεως των γραμμάτων άπό άλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών τής ενεστώσης (18^η) εκατονταετηρίδος, Κωνσταντινουπόλη 1867, σ. 170, 172. Τρ. Ε. Εδαγγελίδης, Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας, τ. 2, Αθήνα 1936, σ. 63, 67, 103. Ι. Σακκελίωv, «Έγγραφα εις την έλληνικην σχολήν τής νήσου Σίφνου άναφερόμενα», Δελτ. Έστ. Έθν. Έτ. 2 (1885), σ. 320. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Έεροσολυμικη Βιβλιοθήκη, τ. 1, Άγ. Πετρούπολη 1891, σ. 160 (άνατ. Βρυξέλλες 1963). Μ. Ι. Γεδεών, Πατριαρχικοί πίνακες, 2η έκδ., Αθήνα 1996, σ. 575, 582. Σπ. Λάμπρος, Νέος Έλληνομηήμων 17 (1923), σ. 404.***

Στ. Σύγχρονη χαρτόνη σκληρό καλυμμένο με δέρμα έρυθρό, έλαφρώς καμπύλη ράχη χωρίς σηκώματα. Διαστ.: 235x165 χιλ. Άνά 1 πφ. άρχ. και τέλ., σύγχρονο χοντρό, κίτρινο χαρτί. Έπιγραφή έντυπη χρυσή στή ράχη: [ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ. Στο κάτω μέρος τής ράχης έτικέτα με τά στοιχεία 1756 (και 3 σβησμένο με διορθωτικό). Σφραγίδα στρογγυλή τής Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Δήμου Λαρίσης στα φ. Γ', 25^τ, 46^τ, 65^τ, 89^τ, 98^τ, σφραγίδα έλλειψοειδής τής Βιβλιοθήκης του Δήμου Λαρίσης στα φ. 2^τ (έντος ό άρ. 179), 111^ν. Στο Εύρετήριο τής ΔΒΑ δηλώνεται για τον κώδικα άρ. εις. του Δήμου 179.

Κατ. Καλή.

Βιβλ. Ιωάννου Οικονόμου, *Έπιστολαί λογίων, σ. 633, άρ. 5.*

Έτ. 1784 (49^τ) χαρτί 204x150 [160x110] φ. ΙΙΙ, 209 στ. 25 (σπανίως 26 [175^τ-198^ν])

Λογική ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΟΥΓΛΟΥΡΗ και ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΒΛΕΜΜΥΔΗ.

- (φ. 1^τ-48^τ) «Είς άπασαν την λογικήν του Άριστοτέλους μέθοδον προδιόκησις, ήτοι εισαγωγή ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΟΥΓΛΟΥΡΗ του έξ Ίωαννίνων». Έκδ. Βιέννη 1792.
- (φ. 49^τ-171^τ) ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΒΛΕΜΜΥΔΗΣ, Έπιτομή λογικής. Έκδ. ιερομ. Δωρόθεος Βουλισμάς, Λειψία 1784, PG 142, 675-1320. Σε εξέλιξη νέα κριτική έκδοση με φιλολογικά σχόλια άπό τον Παντ. Καρέλο στην Άκαδημία Αθηνών.
- (φ. 175^τ-198^ν) ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΟΡΔΙΟΣ, έπιστολές σέ λόγια γλώσσα (45 έπ. χωρίς άρίθμηση). (φ. 175^τ) Τίτλος: Έπιστολαί του σοφωτάτου διδασκάλου κυρίου Άναστασίου τουπίκλην Γορδίου του έξ Άγράφων χώρας καλουμένης Βρανιανός [!]. Πρόκειται για τις έπιστολές άρ. 35, 43-44, 47, 80, 83, 86, 88-89, 135, 149, 153, 191, 203-204, 239, 251, 253, 288, 296, 307, 339, 364, 392, 394, 406, 411, 417-418, 440, 460, 487, 534, 537, 555, 562, 568, 572, 577, 580, 646, iii, viii, x, α στην έκδοση Άναστάσιος Γόρδιος, *Άλληλογραφία (1675-1728)*, έκδοση: Χαρ. Καρανάσιος - Ίωάννα Κόλια, προλεγόμενα-σχόλια: Χαρ. Καρανάσιος, [Κέντρον Έρεϋνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού / Άκαδημία Αθηνών], Αθήνα 2011. Οι έπιστολές άντιγράφηκαν έδω άπό τον κώδ. 29 τής Μονής Άγίου Στεφάνου Μετεώρων (έτ. 1725) για τον άνωτέρω κώδικα βλ. αναλυτική περιγραφή στο Δ. Ζ. Σοφιανός, *Τά χειρόγραφα των Μετεώρων*, τ. Γ': *Τά χειρόγραφα τής Μονής Άγίου Στεφάνου*, Αθήνα 1986, σ. 71-88.
- (φ. 199^τ-204^ν) ΕΥΓΕΝΙΟΣ <ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ>, Έπιστολή άπολογητική προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλον, έπιγεγραμμένη και χρονολογημένη 29 Ίαν. 1759. Άρχ. Ούδεις νόμος, παναγιώτατε δέσποτα κύριέ μου κύριε Κύριλλε, ούτε θεΐος ούτε ανθρώπινος. Έκδ. Γ. Αϊνιάν, *Συλλογή άνεκδότων συγγραμμάτων του άοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρους και των άλλων μετατυπωθέντων*, τ. 1, Αθήνα 1838, σ. 54-64 (στην άνωτέρω έκδοση αναγράφεται ή προφανώς έσφαλμένη χρονολογία 29 Ίαν. 1702).

Γρ. Ὁ κώδ. γραμμένος ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Παρθένιο Ὀλυμπιώτη. Βιβλ. σημ. στὸ 49^τ (ὑπεράνω τοῦ τίτλου): 1784 φευρουαρίῳ 22 ἡρξάμην [!] τοῦ γράφειν ταύτην, ἐν Τυρνάβῳ. Στὸ 171^τ (κάτω ὦα): Τέλος τῆς λογικῆς Βλεμμίδου τοῦ φιλοσόφου διὰ χειρὸς Παρθενίου ἱερομ[ονάχου] Ὀλυμπιώτου. Γραφή συνήθης φιλολογική τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ., στρογγυλή, δεξιοκλινής, με ἐλαφρῶς ἐπιμηκυσμένες τὶς κεραίες τῶν καθέτων γραμμάτων.

Ἦλθ. Χαρτί ὑποκίτρινο, λεπτό, ἐλαφρῶς μαλακὸ καὶ τραχύ, με εὐδιάκριτη χαράκωση. Μελάνι μαῦρο, ἐνίοτε βαθυκάστανο λόγω ὀξειδωσῆς. Ὑδατόσημο: chapeau, ἀντίσημο τὰ γράμματα F G P.

Γ. 6 (6), 25x8 (206). Τὸ δίφυλλο 207-209 καὶ τὸ ἐπικολλημένο φύλλο ἐπὶ τοῦ ἔσω ὀπισθοῦ καλύμματος ἀνήκουν στὴ στάχωση. – Τὸ 1ο τχ. (φ. 1-6) ἀριθμεῖται στὴν κάτω δεξιὰ γωνία τοῦ τελευταίου verso. Τὰ τχ. 2-21 ἀριθμοῦνται ἕκαστο με δύο συνεχόμενους ἀριθμούς, στὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία τοῦ πρώτου recto καὶ στὴν κάτω δεξιὰ γωνία τοῦ τελευταίου verso. Ἔτσι, στὸ 2ο τχ. ἀναγράφεται στὸ πρῶτο recto ὁ ἀρ. 2 καὶ στὸ τελευταῖο verso ὁ ἀρ. 3. Στὸ 3ο τχ. ἀναγράφεται στὸ πρῶτο recto ὁ ἀρ. 4 καὶ στὸ τελευταῖο verso ὁ ἀρ. 5 κ.ο.κ. ὡς τὸ 166^ν (ἀρ. 41). Τὰ τχ. 22-26 ἀριθμοῦνται με ἕναν ἀριθμὸ στὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία τοῦ πρώτου recto (ἀρ. 42-46). Ὅλα τὰ τεύχη ἀριθμοῦνται με ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου. Σύγχρονη ἀρίθμηση φύλλων με μολύβι στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία ἐκάστου recto, στοιχεῖα ἀραβ. δυτ. τύπου. Μόνον τὰ φ. 1^τ, 26^τ, 51^τ, 76^τ, 101^τ, 126^τ, 151^τ, 171^τ, 175^τ, 204^ν φέρουν παλαιότερους ἀριθμούς με κυανὸ χρῶμα, 1, 51, 101, 151, 201, 251, 301, 341, 342, 400 ἀντίστοιχα, ποὺ ἀριθμοῦσαν τὰ φύλλα ὡς σελίδες. Παραπομπὲς ἐπὶ ἐκάστου verso στὴν κάτω δεξιὰ γωνία μετὰ τὸ κείμενο, προηγεῖται γωνιώδης ἀγκύλη. Ἄγραφα φύλ.: Γ-III^ν, 48^ν, 171^ν-174^ν, 205^ν-209^ν.

Διακ. Στὸ 1^τ ἐπίτιτλο ὀφιοειδὲς με μελάνι μαῦρο. Στὸ 49^τ ἐπίτιτλο ταινιοειδὲς (κλῆμα).

Σημ. Στὸ III^ν κακογραμμὴν ἐνθύμηση (19ος αἰ.): ἡ θημησης τον κερω οπου ηρξα ης του μοναστηρη γραφου του κηρον ημον φιλοσοφος εγο ο κολς (;) στητε στητε μετα φοβου σπευσατε πολα σποδοεσ γδουρη του εξ ιωανν. Ἀπὸ κάτω δεῦτερο κακογραμμὸν δυσανάγνωστο σημεῖωμα.

Στχ. Νεωτερικὴ δέρμα βαθὺ ἐρυθρωπὸ ἐπὶ σκληροῦ χαρτονιοῦ. Διαστ.: 215x155 χιλ. Ἐπὶ τῶν καλυμμάτων δύο ἐγχάρακτα ὀρθογώνια ὁμόκεντρα πλαίσια. Στὸ κέντρο τῶν πλαισίων ἔντυπο χρυσὸ ἀχνὸ ἄνθος. Κυρτὴ ράχη με τρία πραγματικὰ σηκώματα. Στὸ ἄνω μέρος τῆς ράχης μικρὴ θηλιά, λείψανο σελιδοδείκτη. Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν καλυμμάτων φέρει ξύσματα. Στὴ ράχη, κάτω μέρος, λευκὴ ἐτικέτα με τὸν ἀριθμὸ 1784/34. Στὸ ἔσω κάλυμμα ἀρχ. λευκὴ ἐτικέτα με τὰ στοιχεῖα Κατάλογος Β.Ι.Ε. ἀριθμὸς 19. Στὸ Γ^τ ὁ ἀριθμὸς 56. Στὸ II^τ σφραγίδα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Λαρίσης με τὰ στοιχεῖα ἀριθμ. καταλ. 5754. Ἀπὸ κάτω ἄλλη ἀχνὴ ἔλλειψοειδὴς σφραγίδα. Στὸ III^τ σφραγίδα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Δήμου Λαρίσης με τὸν ἀρ. 28 καὶ ἀρ. εἰσ. 223. Ἡ ἴδια σφραγίδα καὶ στὸ 1^τ. Στὸ ἴδιο φύλλο (ἄνω δεξιὰ γωνία) στρογγυλὴ σφραγίδα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Λαρίσης με ἀρ. εἰσ. 223 (ἡ ἴδια σφραγίδα καὶ ἄλλοῦ). Στὸ 204^ν ἡ ἔλλειψοειδὴς σφραγίδα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Δήμου Λαρίσης με τὴν ὑπογραφή Θ. Μακρῆς· παρόμοια καὶ στὸ 171^τ.

Κατ. Καλή. Τὰ πρῶτα καὶ τὰ τελευταῖα φύλλα ἐλαφρῶς σητόβρωτα χωρὶς ἀπώλεια κειμένου.

Βιβλ. Λ. Βρανούσης, «Παλιὰ χειρόγραφα», ἐφημ. Λαρίσης Ἐλευθερία, φ. 7833-7834 (21 καὶ 22.11.1950): Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. 632, ἀρ. 2. Κ. Σπανός, «Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου σὲ ἕνα λαρισσαῖκὸ χειρόγραφο τοῦ 1759», Πρακτικὰ πανελληνίου συνεδρίου «Θεσσαλοὶ φιλόσοφοι» (Λάρισα-Τσαρίτσανη, Μάρτ. 1995), Τρίκαλα 1998, σ. 41-56.

5

Ἔτ. 1787 (98^τ) χαρτί 155x100 [125x80] φ. I, 99 (= 1-98, 103) στ. 20

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΟΡΔΙΟΣ, Περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατίνων.

- (φ. 1^τ-98^τ) <ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΟΡΔΙΟΣ>, «Περὶ τοῦ ἀντιχριστοῦ, ὅς ἐστὶν ὁ Μωάμεθ, καὶ ὁ Πάππας». – (φ. 1^τ-6^τ) Πίνακας περιεχομένων. Ἔκδ. Anastasios Gordios (1654/5-1729), *Sur Mahomet et contre les Latins. Édition critique accompagnée d'une introduction et de notes par Astérios Argyriou*, [Ἐταιρεία Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν, Κείμενα καὶ Μελέται, 3], Ἀθήνα 1983.
- (φ. 99^τ-101^ν) Διαθήκη ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΟΡΔΙΟΥ. Τίτλος: «Εἰς δόξαν Πατρὸς ... Ἀπαρράλλακτως τὸ ἴσον τῆς διαθήκης, καὶ θεολογικῆς ὁμολογίας, τοῦ σοφωτάτου, καὶ ἀειδήμου [!] φωστῆρος, μεγάλου πατρὸς διδασκάλου, κυρίου Ἀναστασίου τοῦ ἐξ Ἀγράφου [!] Γορδίου ἐκ κώμης Μεγάλων Βραγγιανῶν». Στὸ 101^ν: Ἐν τῇ μονῇ τῶν Μεγάλων Βραβιανῶν ἐν ἔτει μψκθ' [1729]. Ὁ τόπος καὶ ἡ χρονολογία ἀναφέρονται στὸν τόπο καὶ τὸ ἔτος σύνταξης τῆς διαθήκης καὶ ὄχι τῆς ἀντιγραφῆς. Ἔκδ. Π. Βασιλείου, *Στερεὰ Ἑλλάς*, Ἰούνιος 1969, σ. 33-38, καὶ ὁ ἴδιος, «Ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος καὶ τὸ ἔργον του (1654-1729)», *Θεσσαλικὰ Χρονικὰ* 10 (1971), σ. 142-147 (βάσει τοῦ κώδ. ΕΒΕ 2188). Ἡ διαθήκη τοῦ Γορδίου με ἡμερομηνία 1 Μαρτ. 1729 σώζεται ἐπίσης στοὺς κώδ. ΓΑΚ 171 (σ. 1826-1834), ΕΒΕ 2188 (350^τ-352^τ), Θεολ. Σχ. Χάλκης 122 (363^τ-365^τ) κ.άλλ. – Τὰ φ. 99-102 (τὸ 102^ν ἄγραφο) ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ κάποιον ἄγνωστο, φωτογραφήθηκαν ὁμως πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση – μικροταινίες ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω φύλλα σώζονται στὸ ΚΕΜΝΕ / Ἀκαδημία Ἀθηνῶν· βλ. καὶ τὴν περιγραφὴ τοῦ χφ στὸ Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. 632-633.

Γρ. Βιβλιογρ. σημ. στὸ 98^Γ: Ἐγγραφή τὸ παρὸν βιβλίον ἐν ἔτει αἰψίξ [1787] κατὰ μῆνα ἰουλίον. Στὸ Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. 633, ἀναφέρεται ἐσφαλμένα ὡς ἀντιγραφέας ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου Λαρισαῖος (ἔτ. γέν. περ. 1783!).

Ἔλγ Χαριτὶ ὑπόλευκο, λεπτό, μετρίως μαλακὸ καὶ τραχύ. Μελάνι καστανό.

Τ. 2x6 (12), 2x8 (28), 6 (34), 8x8 (98), 1 (103· ἀπὸ τὸ χφ ἀπεσπάρθησαν τὰ φ. 99-102, ποὺ περιεῖχαν τὴ διαθήκη τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου· βλ. περιγραφή περιεχ.). Χωρὶς ἀρίθμηση τευχῶν. Ἀρίθμηση φύλ. σύγχρονη μὲ μολύβι στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία ἐκάστου recto, στοιχεῖα ἀραβ. δυτ. τύπου. Δεύτερη ἀρίθμηση σελίδων μὲ ἐρυθρὸ χρωμα ἀνὰ δέκα φύλλα, ἄνω δεξιὰ στὸ μέσον τοῦ recto ὡς ἐξῆς: σ. 21 (11^Γ), 41 (21^Γ), 61 (31^Γ), 81 (41^Γ), 101 (51^Γ), 121 (61^Γ), 141 (71^Γ), 161 (81^Γ), 181 (91^Γ). Παραπομπὲς ἐπὶ ἐκάστου recto καὶ verso στὴν κάτω δεξιὰ μετὰ τὸ κείμενο, προηγεῖται γωνιώδης ἀγκύλη. Ἄγραφα φύλ.: Γ^ν, 6^ν, 98^ν, 102^ν-103^ν.

Διακ. Ἀπλοϊκὴ ἐπίτιτλη ταινιοειδῆς βινιέτα μὲ μελάνι κειμένου.

Σημ. Στὸ Γ^ν ἀπὸ σύγχρονο χέρι: Σημειώσεις θρησκευτικαί. Δοκίμια κονδυλίου στὸ 103^ν.

Στ. Σύγχρονη σκληρὸ χαρτόνι καλυμμένο μὲ δέρμα ἐρυθροκάστανο. Διαστ.: 165x100 χιλ. Ράχη ἐλαφρῶς καμπύλη, ἐπὶ τῆς ὁποίας χρυσοῦ ἐντυπωμένη ἐπιγραφή: [ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑΙ. Στὸ κάτω μέρος τῆς ράχης ἐτικέτα μὲ τὰ στοιχεῖα 1787/5. Ἀνὰ 1 πφ. ἀρχ. καὶ τέλ., σύγχρονο χοντρό, κίτρινο χαρτί. Στὴν κάθετη κόψη τῶν φύλλων βαθυκάστανη διπλὴ κυματοειδῆ γραμμὴ. Στὸ Γ^ν σφραγίδα τῆς Βιβλιοθήκης Λαρίσης μὲ ταξιν. ἀρ. 5746. Στὸ Γ^ν σφραγίδα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Δήμου Λαρίσης μὲ ἀρ. 284, ἀπὸ κάτω ἀρ. εἰσ. 198. Οἱ δύο σφραγίδες σὲ διάφορα φύλλα τοῦ κώδικα. Ἡ αὐτὴ σφραγίδα (ἐνίοτε μὲ τὴ μονογραφή θ. Μ[ακρῆς]) καθὼς καὶ ἡ σφραγίδα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Δήμου σὲ διάφορα φύλλα. Στὸ Εὐρετήριο τῆς ΔΒΛ ἀναφέρεται τὸ χφ ὡς δωρεὰ Χαρ. Λογιωτάτου μὲ ἀρ. εἰσ. Δήμου 284, ἀρ. εἰσ. Δημ. Βιβλ. 5746.

Κατ. Ἀρκετὰ καλή. Ἀπὸ τὸ φ. 59 ὡς τὸ τέλος ὀξειδωσὴ μελανιοῦ.

Βιβλ. Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. 632-633, ἀρ. 4.

6

19ος αἰ. (ἀρχ.) χαρτὶ 220x163 [160x100] φ. II, σ. 144, φ. VI

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ν. ΔΑΡΒΑΡΗΣ, Μετάφραση Μεταφυσικῆς τοῦ FR. CHR. BAUMEISTER.

(σ. 1-144) «Μεταφυσικὴ συντεθεῖσα μὲν παρὰ τοῦ σοφωτάτου, καὶ λογιωτάτου κύρ Μ. Σφριδερίκου [!] Χριστιανοῦ Βαϊουαϊστέρου τοῦ κατὰ τὸ γορλύνιον [= Görlitz] βασιλικοῦ γυμνασίου διδασκάλου, εἰς τὴν τῶν Λατί-

νων φωνήν, μετοχουθεῖσα δὲ εἰς τὴν Ἑλλάδα παρὰ τοῦ ἔλλογιμωτάτου κύρ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρως».

– (σ. 1-4) Προλεγόμενα: «Τὰ πρὸ τῆς μεταφυσικῆς εἰωθότα λέγεσθαι, ἔνθα καὶ περὶ τῆς φύσεως αὐτῆς καὶ χρήσεως». Ἀρχ. Φιλοσοφία τὸ θειότατον ἅμα καὶ κάλλιστον τοῖς ἀνθρώποις εἶναι μάθημα (§ 1-6).

– (σ. 4-52) «Περὶ ὄντολογίας. Προλεγόμενα αὐτῆς». Ἀρχ. Ἔστιν οὖν τῆς ὄντολογίας τὰς ὀλικωτέρας καὶ κοινὰς ἐννοίας εὔτε καὶ διακεκριμένως ἀναπτύξασθαι (§ 7-8). Ἀκολουθοῦν τὰ κεφ. α'-ιε' (§ 9-138). Στὴ σ. 52: Τέλος τῆς ὄντολογίας, ἦτοι τῆς α' φιλοσοφίας.

– (σ. 52-74) «Μεταφυσικῆς μέρος Β'. Κοσμολογία γενικὴ» (κεφ. α'-ζ', § 139-174). Ἀρχ. Κεφ. α'. Περὶ κοσμολογίας ἐν γένει. § 139. Κοσμολογία γενικὴ ἐστὶν ἐπιστήμη τοῦ κόσμου ἐν γένει. Στὴ σ. 74: Τέλος τῆς Κοσμολογίας.

– (σ. 75-127) «Μεταφυσικῆς μέρος Γ'. Ἡ ψυχολογία» (κεφ. α'-ιδ', § 175-279). Ἀρχ. Κεφ. Α'. Περὶ τοῦ πνεύματος ἐν γένει. § 175. Διὰ τοῦ πνεύματος ἐν γένει ἐκληφθέντος, οὐδὲν ἕτερον ἐννοοῦμεν. Στὴ σ. 127: Τέλος τῆς Ψυχολογίας.

– (σ. 128-144) «Μεταφυσικῆς μέρος Δ'. Θεολογία φυσικὴ» (κεφ. α'-ε', § 280-316). Ἀρχ. Κεφ. Α'. Περὶ τῆς τοῦ θεοῦ ὑπάρξεως. § 280. Ὅσα περὶ θεοῦ, καὶ τῶν ἐκείνου ἰδίων, ἐξ ἡγήτορος καὶ διδασκάλου τοῦ λόγου γινώσκομεν. Στὴ σ. 144: Τέλος μὲν ἀπάσης τῆς Μεταφυσικῆς, τῷ δὲ θεῷ χάρις, καὶ τῇ θεομήτορι κλέος.

Τὸ κείμενο περιέχει πολλὰς ὑποσημειώσεις. Πρόκειται γιὰ μετάφραση ἀνέκδοτη τοῦ ἔργου Friedrich Christian Baumeister, *Institutiones Metaphysicae*, Wittenberg 1738. Ἡ αὐτὴ μετάφραση καὶ στοὺς κώδ. ΕΒΕ 2333, Μονῆς Παντελεήμονος Ἀγ. Ὅρους 252, Βιβλ. Ρουμ. Ἀκαδ. 248 (Litzica 96), Μονῆς Προφήτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 14 (54)· βλ. Λ. Πολίτης – Μαρία Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἀρ. 1857-2500, Ἀθήνα 1991, σ. 342-343· Σπ. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὅρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. 2, Cambridge 1900, σ. 342· C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecesti*, Βουκουρέστι 1909, σ. 58-59· Κρ. Χρυσόχοϊδης, «Παλαιογραφικὰ Ὑδρας», *Σύμμεικτα* 3 (1979), σ. 190-191.

Γρ. Ἐνας γραφέας· βάσει τοῦ Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. 634 ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου. Στὴ σ. 144 (χέρι γραφέα): ἐνισχυοῦσης τῆς κεφαλῆς τοῦ δένδρου ἐς τέρμα ἦκον τοῦδε τοῦ ἀντιγράφου. Γραφὴ φιλολογικὴ, δεξιοκλινῆς, συνήθης ἐποχῆς.

Ἔλγ Χαριτὶ ὑπόλευκο, λεπτό, μαλακὸ, ἐλαφρῶς τραχύ. Μελάνι μαῦρο. Ὑδατόσημα: α) πτηνὸ μὲ ἀντίσημο τὰ ἀρχικὰ C L, β) λέων, γ) arbalète μὲ ἀντίσημο τὰ ἀρχικὰ A M.

Τ. 2 (II), 9x8 (σ. 143/144), 6 (VI). Στὴ σ. 17 (πρῶτο recto τοῦ δευτέρου τεύχους [σ. 17-

32]) διακρίνεται στην κάτω άριστερή άκμη ό άρ. β' τετμημένος. Άρίθμηση σελ.: Στις σ. 1-144 αναγράφεται άρίθμηση άνά 20 σελ., καθώς στην πρώτη και τελευταία σελ. (1, 21, 41, 61, 81, 101, 121, 141, 144), με έρυθρό χρώμα, άνω, στο μέσον περίπου τής σελίδας. Παραπομπές σπανίως στο verso στην κάτω δεξιά μετά τó κείμενο. Άγραφα φύλ.: Γ'-ΙΙ', Γ'-VI'.

Διακ. Στή σ. 1 επίτιτλο κόσμημα άνθέων σε όρθογώνιο πλαίσιο με μελάni κειμένου. Στην ίδια σελίδα άρχικό Φ με άπλοικό διάκοσμο, σε μελάni κειμένου. Στή σ. 144, μετά τó πέρας τού κειμένου, κόσμημα, δένδρο φέρον ύπεράνω σταυρό, σε μελάni κειμένου. Άπό κάτω σημ. τού γραφέα: βλ. Γρ.

Στ. Σύγχρονη: σκληρό χαρτόni καλυμμένο με δέρμα έρυθρό. Διαστ.: 232x165 χιλ. Ράχη έλαφρώς καμπύλη, επί τής όποιας χρυσή έντυπωμένη έπιγραφή: [ΧΕΙΡΟΓΡ]ΑΦΟ Δ. Ν. ΔΑΡΒΑΡΕΩΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ. Στο κάτω μέρος τής ράχης έτικέτα με τά στοιχεία 1820-25/6. Άνά 1 πφ. άρχ. και τέλ., σύγχρονο χοντρό, κίτρινο χαρτί. Στο Γ σφραγίδα τής Βιβλιοθήκης τού Δήμου Λαρίσης με τόν άρ. 169 και άρ. εισ. 222. Στο ΙΙ' σφραγίδα τής Δημοτικής Βιβλιοθήκης με τόν άρ. 5761. Οι σφραγίδες τής Βιβλ. τού Δήμου και τής Δημοτ. Βιβλ. και άλλου. Στο Εύρετήριο τής ΔΒΛ αναφέρεται τó χειρόγραφο ως δωρεά Χαρ. Λογιωτάτου με άρ. 222.

Κατ. Πολύ καλή.

Βιβλ. Ιωάννου Οικονόμου, Έπιστολαί λογίων, σ. 634, άρ. 7.

7

19ος αι. (άρχ.) χαρτί 175x115 [120x70] φ. ΙΙ, 416 (-161) στ. 11 (διπλοι)

ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΟΣ ΛΑΜΠΑΔΑΡΙΟΣ, Μουσική άνθολογία.

(φ. 1'-416') «Άνθολογία περιέχουσα κατά τάξιν συλλογήν τινα μαθημάτων τής μουσικής, τών παρὰ διαφόρων νέων ποιητών συντεθέντων, όμοϋ και άλλας τούτων έξηγήσεις έκ τών παλαιών. Ψάλλεται οϋν τó παρὸν εις τὰς άγρουπνίας, συνετέθη δέ παρὰ τού λαμπαδαρίου τής τού Χ(ριστο)ϋ Μεγάλης Έκκλησίας κ(υρίου)υ Πέτρου τού Πελοποννησίου» (έρυθρ.).

Γρ. Γραφή κοινή άδήλου γραφέα.

Άλφ. Χαρτί λεπτό, μαλακό, ύποκίτρινο, μετρίως λείο. Μελάni μαϋρο. Μαγεντιανό έρυθρό σε τίτλους και Άρχικά, ένιοτε και σε σημαδόφωνα. Υδατόσημο: ίχνη λέοντος.

Γ. Α' τμήμα: 20x8 (160). Β' τμήμα: 8-1 (168· τó 1ο φύλ. άπεσπάσθη μετά τή φυλλά-ρίθμηση, και περιείχε άρχή κειμένου, πιθανότατα με κόσμημα), 20x8 (328), 10

(338), 3x8 (362), 12 (374). Γ' τμήμα: 4x8 (406), 10 (416). Άρίθμηση τευχών στο μέσον τής κάτω ζώας στο πρώτο recto με μαγεντιανό έρυθρό, ως 1-20 (Α' τμήμα), 1-26 (Β' τμήμα), 1-5 (Γ' τμήμα). Δέν σώζονται πάντοτε όλόκληροι οι άριθμοί. Άρίθμηση φύλλων σύγχρονη με μολύβι στην άνω δεξιά γωνία έκάστου recto, στοιχεία άραβ. δυτ. τύπου. Άγραφα φύλ.: Γ'-ΙΙ', 160', 365'-374', 416'.

Διακ. Επίτιτλα άνθοειδή ή πλοχομειδή κοσμήματα στην άρχή ύμνων (1', 28', 288', 291', 375', 391', 397', 399', 409', 411') σε μαγεντιανό έρυθρό, κιτρινωπό και πράσινο. Στα ίδια χρώματα και εύμεγέθη Άρχικά.

Σημ. Στο έσω όπίσθιο έξώφ.: 1822: σεπτεμβρίου 6: έβαλα άρχήν σὺν Θεῷ άγίω εις γραμματικά [!] και εις ψαλτικά κ(αι) ιδου συμαδεϋω τά κομπέτια όπου μένουν εις τόν διδάσκαλον. Στο Γ' (με γαλάζιο στυλό): Εις τήν Μητρόπολιν τής Θεσσαλίας πού με φιλοξενεί από πολλών έτών στοργικότατα, άφιερώνω τó μουσικόν τομύδιον τούτο εις ένδειξιν εύγνωμοσύνης. Λάρισα 10-10-52. ΙΙ. Στωικίδης (·) Πρωτοψάλτης Λαρίσης. Άπό κάτω (μελάni μαϋρο): δωρηται εις τήν Δημ. Βιβλιοθήκην Λαρίσης 9-10-52.

Στ. Άρχική, νεωτερική: χαρτόni καλυμμένο με δέρμα καστανό. Διαστ.: 180x115 χιλ. Ράχη έλαφρώς κυρτή, τρία πραγματικά σηκώματα. Στο άνω μέρος τής ράχης ύπολείμματα σελιδοδείκτη. Στο κάτω μέρος τής ράχης έτικέτα με τά στοιχεία 1822/7. Στο έξωτερικό τών καλυμμάτων έλάχιστες όπές και ξύσματα. Στο μέσον τού προσθίου καλύμματος παράσταση Βρεφοκρατούσας άγνή. Στο όπίσθιο κάλυμμα παράσταση Σταύρωσης (·). Σε διάφορα φύλλα σφραγίδα τής Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λαρίσης. Στο ΙΓ' ταξιν. άρ. 5753. Στο Εύρετήριο τής ΔΒΛ αναφέρεται τó χειρόγραφο ως δωρεά τής Μητρ. Λαρίσης.

Κατ. Καλή. Έλάχιστη ύγρασία στα κάτω άκρα τών πρώτων και τελευταίων φύλλων. Άνεπαίσθητα μαυρισμένες οι κάτω έξωτερικές γωνίες τών φύλλων από τó φυλλομέτρημα.

Βιβλ. Έμμ. Γιαννόπουλος, Η ψαλτική Τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία τής Όρθόδοξης Έκκλησίας, Θεσσαλονίκη 2004, εικ. 21-24.

8

19ος αι. (α' μισό) χαρτί 165x110 σ. σ', 266 (-255-258)

Έράνισμα άλχημικών κειμένων.

Στις σ. γ'-δ' ό πίνακας περιεχομένων τού χειρογράφου.

1. (σ. 1-94) ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ, Περὶ χρυσοποιίας [De magna et sacra arte] (9 πράξεις). Βλ. *Physici et medici graeci minores*, έκδ. J. L. Ideler, τ. 2, Βερολίνο 1842, σ. 199-253 (άνατ. 1963). Στή σ. 94 τού κώδ., μετά τó πέρας τού κειμ.: Ένταϋθα γάρ τής φιλοσοφίας ή τέχνη

πεπλήρωται ἀληθῆς. Τέλος, καὶ τῷ Θεῷ δόξα αἰωνία, ἀμήν. Τέλος τῶν ὅσων πράξεων τοῦ σοφωτάτου Στεφάνου, φιλοσόφου καὶ διδασκάλου οἰκουμηνικοῦ Ἀλεξανδρέως. Στὴν ἀρχὴ τῆς 6ης πράξης (σ. 41) ἐπαναλαμβάνεται κείμενο τῆς σ. 48: Ἐννέα γράμματα ἔχω ... οὐκ ἀμήντος ἔση, θείας παρ' ἐμοὶ σοφίας [ἀφελείας στὴ σ. 43]. Τὸ αὐτὸ κείμεν. καὶ στὴ σ. 164, ὅπου καὶ προσπάθεια λύσης τοῦ αἰνίγματος. *Physici et medici graeci minores*, ὁ.π., σ. 225.9-13.

– Στὶς σ. 95-96 περιέχεται τὸ κείμεν. ΣΤΕΦΑΝΟΣ <ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ>, Ἐπιστολὴ πρὸς Θεόδωρον. Ἀρχ. Περὶ τοῦ ἀγροῦ γινώθι ὡς πολλοὺς γεωργοὺς ἀγνώστους ἔχει. Τὸ κείμενο περιλαμβάνεται στὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου Περὶ χρυσοποιίας [De magna et sacra arte] στὸ *Physici et medici minores*, ὁ.π., σ. 208, μεταξὺ τῆς β' καὶ γ' πράξης.

– Στὴ σ. 119 (μὲ συνέχεια στὴ σ. 127) περιέχεται ἀπόσπ. ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο, 9η πράξη (Τοῦ αὐτοῦ Στεφάνου φιλοσόφου διδασκαλία πρὸς Ἡράκλειον τὸν βασιλέα). Τίτλος κώδ.: «Στέφανος Ἀλεξανδρέως, καὶ οἰκουμηνικὸς φιλόσοφος. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἡράκλειον τὸν βασιλέα». Ἀρχ. Δάβε ἀρσένικον ἀνώτατον, καὶ κατώτατον, ἄσπρον τε καὶ ρούσιον ἰσόσταθμα. Τέλ. Ἴδου τὸ μυστήριον τῶν φιλοσόφων. Μετὰ τὸ πέρας τοῦ κειμ.: Τέλος τῆς πρὸς Ἡράκλειον Βασιλέα ἐπιστολῆς. Ἐκδ. *Physici et medici graeci minores*, ὁ.π., σ. 250.26-251.7.

– Τὸ χφ περιέχει σὲ σχέση μετὰ τὴν ἔκδοση καὶ τὸ ἐξῆς κείμενο, μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐπιστολῆς, προερχόμενο πιθανῶς ἀπὸ τὸν γραφέα (σ. 96): Μᾶλλον δὲ γίνονται, αἷται οὖν ποτισθεῖσαι γίνονται αἰθάλη υἱραὶ, ἥτις συκρατηθεῖσα τῇ νέᾳ αἰθάλη πᾶν ἀποτελεῖ.

2. (σ. 97-108) «ΣΥΝΕΣΙΟΥ φιλοσόφου πρὸς Διόσκορον, εἰς <τὴν> βίβλον Δημοκρίτου». Τέλ. ἀτελ. Καὶ μόγεσιν ἐμπεσόντες, ἀνόνητοι ἔσονται [. Βλ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ἔκδ. M. Berthelot – C. É. Ruelle, τ. 1, Παρίσι 1887, σ. 56-69 (ἀνατ. 1963).
3. (σ. 109-115) «ΖΩΣΙΜΟΥ τοῦ θείου περὶ ἀρετῆς». Ἐκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι 1888, σ. 107-113.
4. (σ. 115-116) «ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ, περὶ μετάλλων». Ἀρχ. Τὰ μέταλλα διαφόροις ὀρίζονται. Μέταλλον ἐστὶ γῆ ἄγαν. Τέλ. Εἰς τὸν Ἐρσελ πλανήτην, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ ἐπτὰ κυρίως μέταλλα. Ὁ ἀναφερόμενος στὸ τέλος Ἐρσελ εἶναι πιθανῶς ὁ ἀστρονόμος John Herschel (1792-1872).

5. (σ. 117-119) <ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ ΑΛΧΗΜΙΣΤΗΣ>, «Περὶ τοῦ θείου ὕδατος. Πόσα τὰ εἶδη τοῦ γενικοῦ θείου ὕδατος; Καὶ τίς ὁ ἐπὶ τῆς τιτάνου λόγος; Καὶ τίνα τούτων εἶη τὰ ὀνόματα;». Τέλ. κολ. Ἡ τοῦ μυθικοῦ ὕδατος ποιήσις. Τὸ δὲ λευκὸν ἢ ξανθόν, ἢ ἕτεροῖον ὑπάρχον τοὺς κενούς. Ἐκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 3, Παρίσι 1888, σ. 399.15-402.4.
6. (σ. 120-122) «Ἀνεπιγράφου φιλοσόφου Περὶ θείου ὕδατος τῆς λευκώσεως». Ἐκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 3, Παρίσι 1888, σ. 421.6-424.2. Στὴ σ. 122 δύο *Fragmenta alchemica* περὶ ποιήσεως κινναβάρεως. Ἐκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 1, Παρίσι 1887, σ. 38.7-12.
7. (σ. 123-124) «<Περὶ τοῦ ὠοῦ> οἱ παλαιοὶ φασὶν οὕτως». Ἐκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 1, Παρίσι 1887, σ. 18.2-19.10-12.
8. (σ. 125-126) «Τοῦ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥ Περὶ εὐσταθ<ε>ίας χρυσοῦ». Ἐκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 3, Παρίσι 1888, σ. 395-398. Στὸ χφ ἀρκετὲς παραλείφεις κειμένου.

– Στὴ σ. 128 κείμεν. διαγραμμένα ὀνόματα ἀλχημιστῶν: ἢ Σοφῶ Ὀστάνης, Νοφάρ ὁ φιλόσοφος, Ἐρμῆς ὁ Τρισμέγιστος, Ἰωάννης Ἀρχιερεὺς Εὐπυθίας [!] Δημόκριτος, Ζώσιμος, Ὀλυμπιόδωρος, καὶ Στέφανος ὁ Ἀλεξανδρέως, καὶ οἰκουμηνικὸς φιλόσοφος. Στὴ συνέχεια διαγραμμένα δύο ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἔργο ΖΩΣΙΜΟΣ, Περὶ θείας ἀρετῆς καὶ ἐρμησίας: α) Λαβὼν νίτρον ... δηλαδὴ καὶ λευκάνεις, β) Εἴ τις ἐκλύσας ... φύσιν τῆς ρεύσεως. Ἐκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι 1888, σ. 138.1-4 καὶ 123.4-9.
9. (σ. 129-138) «Ἀνεπιγράφου φιλοσόφου κατ' ἀκολουθίαν χρήσεως ἐμφαίνον τὸ τῆς χρυσοποιίας συνεπτυγμένον σὺν Θεῷ». Ἐκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 3, Παρίσι 1888, σ. 424.3-433.10.
10. (σ. 138-159) <ΖΩΣΙΜΟΣ, Περὶ θείας ἀρετῆς καὶ ἐρμησίας>. Ἐκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι 1888, σ. 118.15-138.1. Τὸ κείμενο ὡς συνέχεια τοῦ προηγουμένου (ἀρ. 9) χωρὶς διακοπή.
11. (σ. 159-163) <ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ Ο ΕΝ ΕΒΕΓΕΙΑ, Περὶ τῆς θείας τέχνης>. Ἐκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι

- 1888, σ. 263.1-267.8. Τέλ. κολ. *Καθ' ὅσον ἡ χρεια ἐπιζητεῖ, οὕτω καὶ ἐπὶ τοῦ συνθέματος. Λείπει τὸ κείμεν. τῆς σ. 267.8-15 τῆς ἔκδοσης. Τὸ κείμενο ὡς συνέχεια τοῦ προηγούμενου (ἀρ. 10) χωρὶς διακοπή. Γιὰ τὸ κείμεν. τῆς σ. 164 βλ. ἀνωτέρω ἀρ. 1.*
12. (σ. 165-166) «Περὶ τῆς ἀσβέστου ΖΩΣΙΜΟΣ λέγει». Ἔκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι 1888, σ. 113.9-1114.20.
– Στῆ σ. 166 ἐπίσημα: α) <Ἀγαθοδαίμων, Fragmentum alchemicum>, β) Ἑρμοῦ ἀλχημιστής, Αἰνίγμα». Ἔκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι 1888, σ. 115. 7-8, καὶ 115.10.
13. (σ. 167-177) <FRAGMENTA ALCHEMICA>. Ἔκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι 1888, σ. 272.3-285.2.
– Στῆ σ. 177 ἀπόσπ. ἀπὸ τὸ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ, *Περὶ εὐσταθείας χρυσοῦ: Τὰ δύο θεῖα ἐν ἑστὶ σύνθεμα ... ὡς καὶ τῷ Δημοκρίτῳ δοκεῖ*. Ἔκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι 1888, σ. 399.2-5.
14. (σ. 178-179) «Τοῦ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥ περὶ ἑξατημέσεως ὕδατος θείου». Τέλ. κολ. Ἔστι δὲ ὁ τρόπος οὗτος καρκνοειδής. Ἔκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι 1888, σ. 139.1140.8.
– Στῆ σ. 179 ἀταύτιστο ἀπόσπ.: *Εἰ ἀνακλύσεις τὸν Δία, καὶ λειώσεις [γλ. ἢ χύσεις] αὐτὸν πολλάκις εἰς τὸν ζωμὸν τοῦ ἀργαγγοῦριου ἔσται ἄργυρος [ὁ ἄργυρος παριστάνεται μὲ σύμβολο]*.
15. (σ. 180-182) <ΖΩΣΙΜΟΣ, Ἰδραργύρου ποίησις>. Τὸ κείμεν. ἄρχεται μὲ τὸ ἀπόσπ. *Λαβὼν γῆν ἀπὸ τοῖς ὄχθοις [!] Αἰγύπτου ... καὶ ἀνακαλύψας εὐρήσεις ὃ ζητεῖς, τὸ ὁποῖο στήν ἔκδοση ἔπεται τοῦ ἀποσπ. Λαβὼν ψιμύθιον καὶ σανδαράχην ... τοῦτον ψωμαρίῳ χώνουσον· ἐκφύσησον ἵνα δείξῃ, μὲ τὸ ὁποῖο ἄρχεται ἢ ἔκδοση*. Ἔκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι 1888, σ. 220.18-222.17.
16. (σ. 183-186) <ΖΩΣΙΜΟΣ, Περὶ τοῦ αὐτοῦ θείου ὕδατος> («Ἀνεπίγραφος φιλόσοφος Χριστιανός» κώδ.). Λείπει στὸ τέλος μικρὸ ἀπόσπ.: *Καθὼς Ζώσιμος καὶ Χριστιανὸς καὶ Στέφανος ἔφασαν ... καὶ τὰ ἐργαλεῖα ὑποθήσομαι οἷά περ εἰσιν*. Ἔκδ. *Collection des anciens alchimistes grecs*, ὁ.π., τ. 2, Παρίσι 1888, σ. 141.1.14-143.14. Στῆ σ. 186 σύμβολα σταθμῶν.

17. (σ. 187-188) «Ρετζιέτα ἐνὸς μαντζιουνιοῦ: δ': εἶδη πρὸς 1/4», σὲ ἀπλή γλώσσα. Ἀρχ. *Κόμι 1/4 σαπι: 1/4. Βάζομεν εἰς ἐν νέον τζουκάλη. Τέλ. Καὶ στέκονται ὅλα εἰς τὸν ἴδιον τόπον του χαριστά*.
18. (σ. 189-190) «Μερκούριον φιλοσοφῶρων [!], ἦτοι διάργυρος φιλοσοφικός, δευτέρα τάξις», σὲ ἀπλή γλώσσα. Ἀρχ. *Τὸ καθημερινὸν ἠτοιμασμένον συνάζομεν εἰς ἄσπρον ἀγγεῖον. Τέλ. Φυλάγεται παστροκῶ καὶ καλὰ βουλωμένον ἐπειδὴ φεύγει κρῖον ὄντας [!]*.
19. (σ. 191-193) «Διὰ τοὺς μέγα λίθους», σὲ ἀπλή γλώσσα. Ἀρχ. *Τώρα λέγομεν διὰ τοὺς μέγα λίθους ἀπὸ 30: ὁρ τὸ καθ' ἐν. Τέλ. Καὶ τὸ χάσμα νὰ γένη ἀχιλερὴ καὶ ἔτζι γίνεται τελεία ἄργυρος [ἢ λέξη μὲ σύμβολο], καὶ δοκιμάζεται*.
20. (σ. 194) «Περὶ τοῦ ἡλίου», σὲ ἀπλή γλώσσα. Ἀρχ. *Τοῦτον τὸν τρόπον θάπτεται, καὶ τὸ τοῦ ἡλίου. Τέλ. Καὶ ἐξακολουθῶντας εὐρίσκεις τὸ ποθοῦμενόν σου, καὶ ἔτζι λαμβάνει τέλος*.
21. (σ. 195-245) «Λεξικὸν τινῶν δυσκολονοήτων λέξεων περιεχομένων ἐν τῆδε τῇ βίβλῳ κατ' ἀλφάβητον».
– Στῆ σ. 208 αἰνίγμα σὲ 16 στίχους (ἐπαναλαμβάνεται καὶ στῆ σ. 209 ἀπὸ ἄλλο χέρι) μὲ τὴ σημ. *Σοφὸν τὸ αἰνίγμα: Ἀρχ. Ἐγεννήθην πρεσβύτερος [στὴν ἔκδ. «Ἐτέχθην προγενέστερος»] ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς μου*. Ἔκδ. *Ἰάκωβος Ρίζος Ραγκαβῆς, Ποιημάτια περιέχοντα μετάφρασιν τριῶν γαλλικῶν τραγωδιῶν, μετὰ τοῦ πρωτοτύπου κειμένου, καὶ ἄλλα διάφορα*, τ. 1, Ἀθήνα 1836, σ. 239.
- Γρ. Ἰωάννης Οἰκονόμου βάσει γραφῆς.
Ἔγλ. Χαρτὶ ὑποκίτρινο, λεπτό, μαλακὸ, μετρίως τραχύ. Μελάνι μαῦρο.
- Τ. 3x1 (σ. ε'/ς), 15x8 (σ. 239/240), 8-1 (σ. 253/254· τὸ 8ο φύλ. ἐξέπεσε χωρὶς ἀπώλεια κειμένου), 4x1 (σ. 265/266· τὰ φύλ. τῶν σ. 255-258 ἐξέπεσαν χωρὶς ἀπώλεια κειμένου). Δὲν ἀριθμοῦνται τεύχη. Ἀρίθμηση σελίδων μὲ μελάνι κειμένου ἀπὸ γραφέα, ἄνω δεξιὰ στὸ recto, ἄνω ἀριστερὰ στὸ verso, μὲ ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου. Παραπομπές στὸ κάτω δεξιὸ ἄκρο σὲ recto-verso. Ἀγγραφες σελ.: α'-β', ε'-ς', 199, 201, 203, 207, 217, 219, 221, 225, 229, 233, 241, 246-254, 259-266.
- Στ. Σύγχρονη· χοντρὸ, σκληρὸ χαρτόνι καλυμμένο μὲ δέρμα καστανὸ. Διαστ.: 175x110 χιλ. Ράχη καμπύλη. Στὸ κάτω μέρος τῆς ράχης ἐτικέτα μὲ τὰ στοιχεῖα 1820-25/8. Ἐπὶ τῆς ράχης ἐπίχρυση ἐπιγραφῆ: [ΧΕΙΡΟ]ΓΡΑΦΟ ΣΤΕΦ. ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΘΕΙΑ ΕΠΟΠΟΙΑ [!]. Ἀνὰ 1 πφ. ἀρχ. καὶ τέλ., σύγχρονο χοντρὸ, κίτρινο χαρτί. Στῆ σ. α'

σφραγίδα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Δήμου Λαρίσης με ἀρ. 300. Ἀρ. εἰσ. 229 (τὰ αὐτὰ στοιχεῖα καὶ στὴ σ. ε'). Ἐπίσης σφραγίδα τῆς Δημοτ. Βιβλ. με ἀρ. 5755. Σὲ διάφορες σελίδες ἡ σφραγίδα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου καὶ τῆς Δημοτ. Βιβλ. Λαρίσης. Στὸ Εὐρετήριο τῆς ΔΒΛ ἀναφέρεται τὸ χειρόγραφο ὡς δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου.

Κατ. Μέτρια. Ἐλάχιστες ὁπὲς κυρίως στὰ τελευταῖα φύλλα.

Βιβλ. Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. 632, ἀρ. 3.

9

18ος αἰ. (τέλ.) - 19ος αἰ. (ἀρχ.) χαρτί 155/160x105/110 φ. I, σ. 255 (+47 σελ. ἄγρ., χ. ἀρ.)

ΑΛΕΞΙΟΣ ΣΠΑΝΟΣ (;), Περὶ ποιητικῆς γραμματικῆς. - ΑΦΘΟΝΙΟΣ, Προγυμνάσματα.

- (σ. 1-168) ΑΛΕΞΙΟΣ ΣΠΑΝΟΣ (;), Περὶ ποιητικῆς γραμματικῆς. Τίτλος: Περὶ ληψις, ἡγουν σύντομος ἔκθεσις περὶ ποιητικῆς. Ἀρχ. Τί ἐστὶ ποιητικῆ. Ποιητικῆ ἐστὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην μίμησις πράξεως. (σ. 167-168) «Πίναξ τῆς Ἀλεξίου τοῦ Σπανοῦ ποιητικῆς Γραμματικῆς». Βλ. καὶ κώδ. ΕΒΕ 1368, Ζωγραφεῖου 24, Βιβλ. Ρουμ. Ἀκαδ. 473 (641). Γιὰ τὸν Ἀλέξιο Σπανὸ βλ. Κ. Ι. Δουβουνιώτης, «Ἀλέξιος Σπανός», Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ 1 (1926), σ. 206-218.
- (σ. 169) «Φωναὶ τῶν ζώων», (σ. 171-172) Κανόνες γραμματικῆς («Περὶ τινῶν κανόνων» κώδ.).
- (σ. 187-232) ΑΦΘΟΝΙΟΣ, Προγυμνάσματα. Βλ. *Rhetores Graeci*, ἔκδ. Η. Rabe, Teubner, Λειψία 1926, τ. 10, σ. 1-51. - Στὴ σ. 233 ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι ἐπεξηγήθη μερικῶν λέξεων.
- (σ. 235-254) ΑΔΗΛΟΥ, Σχόλια στὰ ΑΦΘΟΝΙΟΥ Προγυμνάσματα. Ἀρχ. <Τ>ῆν ἔμφυτον ἐπιθυμίαν καὶ ἔφρουν, ἄς περὶ τοὺς λογίους καὶ τὰ μαθήματα φύσει πάντες ἔχουσιν. Τέλ. κολ. Ἡ οἱ πλησιάζοντες τοῖς ὀργίοις τῆς Δήμητρος. - Πρὶν ἀπὸ τὸ σχόλια παρατίθεται τὸ πρωτότυπο τοῦ Αφθονίου: σ. 243 <Ὅρος μύθου>, *Rhetores Graeci*, τ. 10, σ. 1-2, σ. 248 Ὅρος διηγήματος, *Rhetores Graeci*, τ. 10, σ. 2-3, σ. 243 <Ὅρος χρείας>, *Rhetores Graeci*, τ. 10, σ. 3-4. Τὰ σχόλια διακόπτονται πρὶν ἀπὸ τὸ πέρασ τοῦ σχολιασμοῦ τοῦ γ' προγυμνάσματος. Τὸ ἄνω μέρος τῆς σ. 235 ἄγραφο γιὰ τὴν ἀναγραφή τοῦ γενικοῦ τίτλου, ὁ ὁποῖος δὲν προστέθηκε, ὅπως ἐπίσης καὶ

οἱ ἐπὶ μέρους τίτλοι καὶ τὰ Ἀρχικὰ τῶν περισσοτέρων παραγράφων. Τίτλοι καὶ Ἀρχικὰ παραγράφων ἐρυθρ. στίς σ. 248-251.

- Γρ. Δύο γραφεῖς: α) σ. 1-86, β) 87-233: γραφή συνήθης ἐποχῆς, φιλολογικῆ, δεξιοκλινῆς. Οἱ σ. 235-254 ἀντιγράφηκαν ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Οἰκονόμου βάσει γραφῆς.
- ᾽Τλη Χαρτὶ ὑποκίτρινο, λεπτό, μαλακό, σχετικὰ τραχύ. Ἀπὸ τὶς σ. 235/236 κ.έ. χοντρότερο, τραχύτερο, σκληρότερο, ὑποκάστανο. Μελάνι καστανό.
- Τ. 2x8 (σ. 29/30), 12 (σ. 53/54), 2x8 (σ. 85/86), 14 (σ. 113/114), 18 (σ. 149/150), 14 (σ. 117/178), 2x8 (σ. 209/210). Στὴ συνέχεια ἀδιευκρίνιστη ἢ συρραφῆ τευχῶν. Ἀρίθμηση σελ.: Οἱ πρῶτες 86 σελ. ἀριθμοῦνται ἀπὸ τὸν γραφέα με μελάνι κειμένου, ἄνω δεξιὸ ἄκρο στὸ recto καὶ ἄνω ἀριστερὸ ἄκρο στὸ verso. Στὴ συνέχεια ἀρίθμηση σύγχρονη με μολύβι (σ. 87-255) Ἀπὸ αὐτές, οἱ σελ. 87-164 ἀριθμοῦνται ἀπὸ τὸν γραφέα ὡς σ. 33-110. Ἡ ἀρίθμηση με ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου. Στὸ τέλος ἀκολουθοῦν 47 ἄγραφες σελ. χ. ἀρ. Ἄγραφες σελ.: 158, 165, 166, 170, 173-186, 234, 255. Παραπομπές στὸ κάτω δεξιὸ ἄκρο σὲ recto-verso.
- Σημ. Στὸ Γ (πρόσαιο στυλό): Τὸ παρὸν βιβλίον ἐπεστράφη στὴν Δ.Β.Α. ἐκ Γερμανίας [3 λ. δυσανάγν.] τοῦ 1941 - 7.10.52. Στὴ σ. 68 (ἄκομφο χέρι): θέλης, να μάθεις γράμματα, να σίρις του κοντήλη; σίρις προς τον διδάσκαλλων μη τάσπρα στο μαντήλλη. Ἀπὸ κάτω (ἴδιο χέρι): ἴ μύα κ(αι) πρόση, ευγενεία, δεν εἶνῆ ἄλλι, πάρεξ, η ἀρετῆ, ἀρεστί, εἰς τον θ(εὸν) κ(αι) εἰς τους ανθρώπους.
- Στ. Σύγχρονη: σκληρὸ χαρτόνι καλυμμένο με καστανὸ δέρμα. Διαστ.: 170x110 χιλ. Ράχη καμπύλη. Ἐπὶ τῆς ράχης ἐπίχρωση ἐπιγραφή: [ΧΕΙΡΟΓ]ΡΑΦΟ ΑΦΘΟΝΙΟΥ ΣΟΦΙΣΤΟΥ ΠΕΡΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ. Στὸ κάτω μέρος ἐτικέτα με τὰ στοιχεῖα 1820-25/9. Ἀνὰ 1 φ. ἀρχ. καὶ τέλ., σύγχρονο χοντρό, κίτρινο χαρτί. Στὸ Γ ἀρ. καταλ. 331 τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης. Στὸ ἴδιο φύλλο δις ὁ ἀρ. 134. Κάτω ἀριστερὰ σφραγίδα τῆς Δημοτ. Βιβλ. Λαρίσης. Στὸ Γ' ἀρ. εἰσ. 5743 τῆς Δημοτ. Βιβλιοθήκης. Στὸ ἴδιο φύλλο ἐτικέτα με τὰ στοιχεῖα Κατάλογος ΒΙΕ ἀρ. 18. Στὴ σ. 1 ἀμφότερες οἱ σφραγίδες τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης καὶ τῆς Δημοτ. Βιβλιοθήκης, καθὼς καὶ οἱ ἀρ. 331 καὶ 300. Οἱ αὐτὲς σφραγίδες καὶ ἀλλοῦ. Στὸ Εὐρετήριο τῆς ΔΒΛ ἀναφέρεται τὸ χειρόγραφο ὡς δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου.
- Κατ. Μέτρια. Ὑγρασία στὰ κάτω ἄκρα τῶν περισσοτέρων φύλλων, καὶ ἐνίοτε στὸ μέσον.
- Βιβλ. Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. 634, ἀρ. 9.

10

18ος αἰ. (μέσον βλ. ὕδατ.) χαρτί 190x155 [155x105 (5'-8''), 150x125 (17'-103'')] φ. 103 (+66α) στ. 18

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, Βίος Μ. Ἀλεξάνδρου, παρὰ φραση στὴ νεοελληνικῆ.

(φ. 2^r) «Βίος Ἀλεξάνδρου τοῦ μεγάλου κατὰ Πλούταρχον». – (φ. 2^v) «Ἐκ τοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν Μονομάχον λόγου Μιχαήλ τοῦ Ψελλοῦ, οὗ ἡ ἀρχή: Ἔδει ποτὲ θειότατε βασιλεῦ τὴν πάντα κρίνουσαν φιλοσοφίαν». Πρόκειται γιὰ δύο ἀποσπ. ἀπὸ τὸν 6ο πανηγυρικό λόγο τοῦ Ψελλοῦ: α) Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα ἄδουσι μὲν συγγραφέων λόγοι ... τοῖς ἔργοις νικῶν, β) εἰ δὲ μὴ λίαν τάνδρῳ προσεκέειμην ... φορὰν τε καὶ κίνησιν. Βλ. *Michaelis Pselli Orationes Panegyricae*, ἔκδ. G. T. Dennis, Teubner, Λειψία 1994, σ. 99-100, Or. 6.295-301 καὶ 6.310-316. – (φ. 3^{r-v}) Πίνακας περιεχομένων. – (φ. 5^r-8^v) Προσφώνηση πρὸς τὸν ἡγεμόνα Μολδοβλαχίας Ἰωάννη Δούκα. Ἀρχ. Θαυμάζειν ἤθελε τινὰς (γαληνότατε ἡγεμῶν) διατὶ καὶ μὲ τί τρόπον ὁ μέγας Ἀλέξανδρος. – Ἡ παράφραση, ποῦ ἀποκαλεῖται ἀπὸ τὸν συγγραφέα καθρέπτης καὶ κάτοπτρον τῆς ἡγεμονικῆς πολιτείας (8^r), συντάχθηκε κατὰ παραγγελίαν τοῦ ἡγεμόνα (8^r: τῇ ὑμετέρα κελεύσει). – (φ. 17^r-103^r) Νεοελληνικὴ παράφραση. Ἀρχ. Διατὶ ὁ Φίλιππος, σκοτώνοντας τὸν ἕνα, οἱ δύο ἔφυγον καὶ τοὺς ἐλεήθησαν οἱ Ὀλύμπιοι.

Γρ. Δύο χέρια: α) 5^r-8^v, β) 17^r-103^r. Γραφὴ φιλολογικὴ, δεξιοκλινῆς, ἐπιμελημένη, συνήθης 18ου αἰώνα. Τὰ φ. 2^r-3^v γραμμένα ἀπὸ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ βάσει γραφῆς.

Ἔλη Χαρτὶ ὑποκίτρινο, λεπτό, μετρίως μαλακὸ καὶ τραχύ (φ. 1-8). Ἀπὸ τὸ φ. 9 κ.έ. χοντρότερο, ὑποκάστανο, τραχύτερο. Μελάνι μαῦρο. Ὑδατόσημο: ἡ χρονολογία 1748.

Γ. 2x4 (8), 8 (16), 2x1 (18), 8 (26), 16 (42), 26 (67· πβ. 66α), 16 (83) 20 (103). Ἀπὸ τὸ φ. 19 κ.έ. ἀρίθμηση τευχῶν ὡς β'-ς' στὸ πρῶτο recto κάτω δεξιὰ ἀπὸ τὸν γραφέα. Ἀρίθμηση φύλ. σύγχρονη, μὲ μολύβι στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία ἐκάστου recto, μὲ ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου. Παραπομπὲς μόνο στὸ verso κάτω δεξιὰ (5^r-8^v), συνήθως σὲ recto-verso κάτω δεξιὰ (17^r-103^r). Ἄγραφα φύλ.: 1^{r-v}, 4^{r-v}, 9^r-16^v, 103^r.

Σημ. Κτητ. στὸ φ. 2^r: Καὶ τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις ἐμοῦ τοῦ Ἰωάννου ἀνεψιοῦ τοῦ ἐν Λαρίσση οἰκονόμου π(α)πα: Δημητρίου. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Οἰκονόμου· βλ. Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. μβ'. Στὸ 103^r (μετὰ τὸ πέρας τοῦ κειμένου, ἀπὸ γραφέα.): Τέλος κ(αὶ) τῷ θ(ε)ῷ δόξα κ(αὶ) κλέος. Ἀπὸ κάτω:

θεοῦ διδόντος, οὐδὲν ἰσχύει φθόνος,
κ(αὶ) μὴ διδόντος, οὐδὲν ἰσχύει πόνος.

Στ. Σύγχρονη: σκληρὸ χαρτόνι καλυμμένο μὲ δέρμα καστανό. Διαστ.: 203x160 χιλ. Ράχη καμπύλη, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπίχρυση ἐπιγραφὴ: [ΧΕΙΡΟΓ]ΡΑΦΟ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Μ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ. Στὸ κάτω μέρος ἐτικέτα μὲ τὰ στοιχεῖα 1820-25/10. Ἀνὰ 1 πφ. ἀρχ. καὶ τέλ., σύγχρονο χοντρό, κίτρινο χαρτί. Στὸ 1^r σφραγίδα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης μὲ τὸν ἀρ. 235 καὶ ἀρ. εἰς. 148. Στὸ 1^v ἀρ. εἰς. Δημοτ. Βιβλ. 5756. Οἱ σφραγίδες τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου καὶ τῆς Δημοτ. Βιβλ. Λαρί-

σης σὲ διάφορες σελίδες. Στὸ Εὔρετήριο τῆς ΔΒΛ ἀναφέρεται τὸ χειρόγραφο ὡς δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου, ἀρ. 148.

Κατ. Καλή. Συντήρηση φ. 103, φθαρμένα ἔκρα στὰ τελευταῖα φύλλα.

Βιβλ. Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. 633, ἀρ. 6.

11

19ος αἰ. (β' τέτ.) χαρτὶ 175x120 [περ. 145x95] σ. 308 στ. 21

Σύμμεικτος.

(σ. 3-4) Πίνακας περιεχομένων.

1. (σ. 4-11) ΥΠΑΤΙΟΣ ΑΥΓΕΡΙΝΟΣ, Ἐπικήδειος λόγος στὸν Κων. Κούμα. Ἀντίγραφο ἀπὸ τὴν ἔκδ. Τεργέστης [τοῦ 1836]· βλ. Δ. Σ. Γκίνης – Β. Γ. Μέξας, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863, τ. 1, Ἀθήνα 1939, σ. 392, ἀρ. 2680.

2. (σ. 13-202) ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, Διάφορα ἔργα (ἀρχαῖο πρωτότυπο, ἐνίοτε μὲ ὑποσελίδες σημ.).

– (σ. 13-49) «Ἰκαρομένιππος ἢ Ὑπερνέφελος». Ἐκδ. Μ. D. Macleod, τ. 1, Ὁξφόρδη 1972, σ. 289-309, ἀρ. 24.

– (σ. 50-91) «Ἀλιεὺς ἢ ἀναβιοῦντες». Ἐκδ. Μ. D. Macleod, τ. 2, Ὁξφόρδη 1974, σ. 51-85, ἀρ. 28.

– (σ. 109-132) «Πρὸς ἀπαίδευτον καὶ πολλὰ βιβλία ὠνούμενον». Ἐκδ. Μ. D. Macleod, τ. 2, Ὁξφόρδη 1974, σ. 121-134, ἀρ. 31.

– (σ. 132-139) «Μυίας ἐγκώμιον». Ἐκδ. Μ. D. Macleod, τ. 1, Ὁξφόρδη 1972, σ. 26-30, ἀρ. 7.

– (σ. 140-166) «Περὶ τῆς τοῦ Περεγρίνου τελευτῆς». Ἐκδ. Μ. D. Macleod, τ. 3, Ὁξφόρδη 1980, σ. 188-205, ἀρ. 55.

– (σ. 181-202) «Δειμώνακτος βίος». Ἐκδ. Μ. D. Macleod, τ. 1, Ὁξφόρδη 1972, σ. 46-57, ἀρ. 9.

– Μεταξὺ τῶν διαλόγων τοῦ Λουκιανοῦ παρεμβάλλονται:

3. (σ. 92-102) «Συλλογὴ μύθων καὶ ἱστοριῶν τινῶν». Ἀναφέρονται οἱ ἐξῆς παράγραφοι: Τίς ὁ Τριπτόλεμος, Τί ὠν ἐκ καρθαροῦ (!), Σαρδανάπαλος, Καύκασος, Σκηπίων (!), Ἄτλας, Ὀλύμπιος, Πολυδάμας, Ἴρος, Ἅγιος Διονύσιος Ἀλεξανδρείας, Γρηγόριος Νεοκαισαρείας, Ἱεροκλῆς φιλόσοφος ὁ Ἀλεξανδρεὺς, Ἐν τῷ τί γελᾷς ὦ Χάρων διαλόγῳ τοῦ Λουκιανοῦ.

4. (σ. 167-174) ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑρμηνεία εἰς τοὺς τῆς Ὀκτωήχου ἀναβαθμούς. Μόνον τὸ *Ζήτημα Πρῶτον* (Προοίμιο). Βλ. Ἑρμηνεία εἰς τοὺς ἀναβαθμούς τῆς Ὀκτωήχου παρὰ Ν. Κ. Ξανθοπούλου, ἔκδ. ἱεροδ. Κύρ. Ἀθανασιάδης, Ἱεροσόλυμα 1862, σ. 1-6.
5. (σ. 175-180) Φιλόγελως ἐκ τῶν ΙΕΡΟΚΛΕΟΥΣ καὶ ΦΙΛΑΓΓΡΙΟΥ γραμματικῶ («Ἱεροκλέους φιλοσόφου τὰ ἀστεία» κώδ.). Ἔκδ. R. D. Dawe, Teubner, Μόναχο-Λειψία 2000. Στὸν κώδ. ἐπιλογή 38 ἀστείων (ἀρ. 1-38): 2b, 4b, 5b, 34b, 37, 253, 41, 8, 9b, 11, 14, 15b, 6b, 46b, 254, 19b, 51b, 22, 255, 256, 29, 17b, 30, 31b, 55, 40b, 65b, 56, 213b, 45, 49b, 52b, 257, 258, 259, 39b, 44b, 227b.
6. (σ. 213-257) ΠΑΛΑΙΦΑΤΟΣ, *Περὶ ἀπίστων (ἱστοριῶν προσθ. κώδ.)*, κεφ. νγ' [στὴν ἄνω ὠα: ἔκδοσις ὀξωνιακή]. Ἔκδ. N. Fest, Teubner, *Mythographi Graeci*, τ. 3.2, Λειψία 1902, σ. 1-72 (διαφορετικὴ σειρὰ κεφ.). – (σ. 204) «Ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Καθρέπτου τοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Γολσιμίθ». Ἀρχ. Παλαίφατος Ἀθηναῖος, κατὰ δὲ ἄλλους Αἰγύπτιος. Προφανῶς ὑπονοεῖται τὸ ἔργο *The History of Greece* τοῦ Ἀγγλοῦ Oliver Goldsmith (1728-1774). 1η ἔκδ. 1821, συνολικὰ τέσσερις ἐκδόσεις. – (σ. 205-207) «Πίναξ τῶν τοῦ Παλαίφατου κεφαλαίων». – (σ. 208-212) «Ἵπὲρ τῶν εἰρημένων νγ' κεφαλαίων ἐν εἴδει σχολίων ἔστιν ἅττα ἐνθάδε σεσημείωται».
7. (σ. 258-260) <ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ>, Ἰαμβοὶ εἰς ἀρετὰς καὶ κακίας («Τοῦ σοφωτάτου Ψελλοῦ Ἰαμβοὶ εἰς ἀρετὰς καὶ κακίας» κώδ.). Ἀρχ. Ἔγωγε πηγῆ; καὶ περιρρέω κύκλω. Ἔκδ. N. Festa, «Nota sui Versiculi in vitia et virtutes», στὸ *Miscellanea A. M. Ceriani*, Μιλάνο 1910, σ. 569-576· πβ. W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte [WBS 11]*, Βιέννη 1974, σ. 53, ἀρ. 154. Γιὰ τὰ χειρόγραφα τοῦ ἔργου βλ. L. G. Westerink, *Michaelis Pselli Poemata*, Teubner, Στουτγάρδη-Λειψία 1992, σ. XXXV-XXXVI.
8. (σ. 261-302) ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ, *Περὶ παλιρροϊῶν*. Στὴ σ. 307 (ἀναδιπλούμενο φύλλο) σχήματα σχετικὰ μὲ τὸ ἔργο. Ἔκδ. Γ. Αἰνιάν, *Συλλογὴ ἀνεκδότων συγγραμμάτων τοῦ ἀοιδίμου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρως καὶ τινων ἄλλων μετατυπωθέντων*, τ. 1, Ἀθήνα 1838, σ. 13-40 [ἡ ἔκδ. βασίστηκε στὸ αὐτόγραφο τοῦ Βούλγαρη, κώδ. ΕΒΕ 1171, σ. 1-47]. (σ. 261) Τίτλος: «Τῷ θεοφιλεστάτῳ, σεβασμιωτάτῳ καὶ ἔλλογμοτάτῳ ἐπισκόπῳ Καμπανίας Κυρίῳ μοι Κ(υρίῳ) Θεοφίλῳ, τίνα τὰ πάλαι καὶ νῦν περὶ τῶν παλιρροϊῶν φιλοσοφηθέντα ζητήσαντι, ὁ εὐπειθῆς καὶ

ὑπήκοος υἱὸς ἐν Χ(ριστῷ) καὶ δοῦλος Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις». Τὸ χειρόγραφο πιθανῶς ἀντιγραφή ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔκδοσι.

Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο πρέπει νὰ ἐξέπεσαν κάποια φύλλα στὸ τέλος, τὰ ὁποῖα, σύμφωνα μὲ τὸν πίνακα περιεχομένων (σ. 4), περιείχαν στίχους πρὸς τὸν Εὐγένιο [Βούλγαρη] (στὸν πίν. σ. 309) καὶ τὴ διαθήκη του (στὸν πίν. σ. 311 – ὁ ἀρ. δηλώνει τὴν ἀρχικὴ σελ. τοῦ κειμένου).

Γρ. Ἰωάννης Οἰκονόμου βάσει γραφῆς.

Ἔγλ. Χαρτὶ ὑποκίτρινο, λεπτό, ἐλαφρῶς τραχύ, μαλακό, καλῆς ποιότητος. Μελάνι μαῦρο.

Γ. 8 (σ. 11/12· τὸ 1ο καὶ 2ο φύλ. ἐπικολημένα στὸ ἔσω ἐξώφυλλο), 2x10 (σ. 51/52), 2x12 (σ. 99/100), 4 (σ. 107/108), 3x12 (σ. 179/180), 16 (σ. 211/212), 14 (σ. 239/240), 10 (σ. 259/260), 16 (σ. 291/292), 8 (σ. 305/306· τὸ 8ο φύλ. ἐπικολημένο στὸ ἔσω ἐξώφυλλο, ἐνῶ ἐμβόλιμο τὸ φύλλο μὲ τὶς σ. 307/308, ποὺ περιέχει πίν.). Αἰριθμησιὰ σελ. ἀπὸ γραφέα, ἄνω δεξιὰ γωνία στὸ recto καὶ ἄνω ἀριστερῇ γωνία στὸ verso, μὲ ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου. Ἄγραφεσ σελ.: 1, 2, 12, 103-108, 203, 303-306, 308.

Σημ. Στὸ ἔσω μέρος τοῦ προσθίου ἐξωφύλλου: Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισαίου.

Στ. Ἀρχικὴ, ἡμιδερματίνη· μαλακὸ χαρτόνι καλυμμένο μὲ μαρμαρόκολλα. Στὶς γωνίες τῶν ἐξωφύλλων καὶ στὴ ράχη ἐρυθρωπὸ δέσμα. Διαστ.: 185x125 χιλ. Τρία πραγματικὰ σηκώματα, ράχη ἐπίπεδη. Ἐύσματα, ρύποι ἐπὶ τῶν ἐξωφύλλων, φθαρμένα ἄκρα. Στὸ κάτω μέρος τῆς ράχης ἐτικέτα μὲ τὰ στοιχεῖα 1839/11. Στὴ σ. 1 ἀρ. εἰσ. 48 τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης καὶ ὁ ἀρ. καταλ. 5748 τῆς Δημοτ. Βιβλιοθήκης. Στὴν ἴδια σελ. ὁ ἀρ. 64.

Κατ. Καλή.

12

Ἔτ. 1860 (Γ, σ. 517) χαρτὶ 200x145/150 φ. II, σ. νβ' [+ιζ'α, νβ'α], 571 [+571α]

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, Σύστημα Φιλοσοφίας – Φυσικὸ Δίκαιο.

(φ. Γ) Τίτλος: «Φιλίππου Ἰωάννου, Σύστημα Φιλοσοφίας Μέρος Β' Πρακτικῆς Φιλοσοφίας Μέρος Α'. Φιλοσοφικὴ Δικαιολογία ἦτοι Φυσικὸν Δίκαιον. Ἐκ τῶν ἐν τῷ Ὁθωνεῖῳ Πανεπιστημίῳ παραδόσεών του. Μετὰ πίνακος ἀναλυτικοῦ τῶν ἐν τῷ Α' τούτῳ τῆς Πρακτικῆς Φιλοσοφίας Μέρει περιεχομένων. Ἐν Ἀθήναις 1860».

– (φ. Π) Δωρητήρια ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὸν γραφέα στὸν Α. Γ. Μοσχονᾶ (βλ. Γρ.).

– (σ. α'-νβ') «Φιλοσοφίας Μέρος Β'. Εισαγωγή».
 – (σ. 1-517) «Φιλοσοφική Δικαιολογία ἢ Φυσικὸν Δίκαιον». Πβ. ἔκδ. τῶν παραδόσεων τοῦ Φιλ. Ἰωάννου στὴ Φιλοσοφία, μέρος β': *Πρακτικὴ Φιλοσοφία μέρος β', Φιλοσοφικὴ δικαιολογία ἢ φυσικὸν δίκαιον, ἀπὸ τὸν Λεόντιο Οἰκονόμου, Ἀθήνα 1863*. Δ. Σ. Γκίνης – Β. Γ. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. 3, Ἀθήνα 1957, σ. 411, ἀρ. 9980.

Γρ. Στὸ ΙΓ περιέχεται δωρητήρια ἀφιέρωση τοῦ γραφέα Ἑλ. Ι. Κωνσταντινίδη ἐξ Ὑδρας: *Τῷ κυρίῳ Ἀνδρέᾳ Γ. Μοσχονᾷ. Εἰς ἀνάμνησιν τῆς πολυχρονίου καὶ θερμῆς ἡμῶν φιλίας δωροῦμαι Σοὶ τὸ βιβλίον τοῦτο τοῦ Φυσικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον συνεγράφη μὲν παρὰ τοῦ σοφοῦ ἡμῶν καθηγητοῦ κ. Φιλίππου Ἰωάννου, ἀντεγράφη δὲ ἐν ἡμέραις σχολῆς ἰδίᾳ ἐμοῦ χειρὶ. Δέξαι οὖν εὐμενῶς, φίλτατε Ἀνδρέα, τὸ δῶρον τοῦτο· ἀναγνώσκων δ' αὐτό, ἐνθυμοῦ ἂν ποτε ἢ σιδηρᾷ τῶν περιστάσεων ἐκσφενδονίσῃ ἡμᾶς πόρρω ἀλλήλων, καὶ τοῦ φίλου Σοῦ Ἐλευθερίου Ἰω. Κωνσταντινίδου. Ἐν Ἀθήναις τῇ 15 Μαρτίου 1862. Στὴ σ. 517 μετὰ τὸ πέρας τοῦ κειμένου: Ἐν Ἀθήναις, μηνὸς Μαρτίου ἑβδόμη ἐπὶ δεκάδι αὐξ' [1860]. Ἐγραφεν Ε. Ι. Κωνσταντινίδης ἐξ Ὑδρας.*

Ἐπιγρ. Χαρτὶ ὑποκάστανο χωρὶς ὑδατόσημα. Μελάνι καστανό.

Τ. Ἀρίθμηση σελ. ἀπὸ γραφέα στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία στὸ recto καὶ στὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία verso· οἱ πρώτες σελ. με ἑλληνικὰ στοιχεῖα, στὴ συνέχεια (1-517) με ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου. Οἱ σελ. 518-571 με σύγχρονο μολύβι. Παραπομπές στὴν κάτω δεξιὰ γωνία σὲ recto-verso. Ἐγγραφες σελ.: νβ'α, 518-571. Στὴ σ. 571α δοκίμια κονδυλίου.

Σημ. Στὴ σ. 517 σημ. μαθητῶν τοῦ 1866 καὶ 1874.

Στ. Σύγχρονη· σκληρὸ χαρτόνι καλυμμένο με ἐρυθρωπὸ δέσμα. Διαστ.: 210x145 χιλ. Ἐπίχρωση ἐπιγραφὴ στὴ ράχη: *ΙΩΑ. ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ*. Στὸ κάτω μέρος τῆς ράχης ἐτικέτα με τὰ στοιχεῖα 1860/12. Ἀνὰ 1 πφ. ἀρχ. καὶ τέλ., σύγχρονο χοντρό, κίτρινο χαρτί. Στὰ φ. Γ, ΙΓ καὶ σ. α' σφραγίδα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης με τὸν ἀρ. 226. Ἡ ἴδια σφραγίδα καὶ στὴ σ. 517. Στὸ Εὐρετήριο τῆς ΔΒΑ ἀναφέρεται τὸ χειρόγραφο ὡς δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου, ἀρ. 90.

Κατ. Καλή.

13

Ἐτ. 1869 (Γ') χαρτὶ 170x105 φ. Ι, σ. 68 [+24 φ. ἄγρ., χ. ἀρ.]

ΙΩΑΝΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, Ὁρθόδοξος Κατήχησις.

(σ. 1-29) «Εἰσαγωγή εἰς τὴν ὀρθόδοξον κατήχησιν. Προκαταρκτικαί

ιδέαι». Ἀρχ. Ὁρθόδοξος κατήχησις ἐστὶ διδασκαλία τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς πίστεως.

(σ. 30-68) «Μέρος Α'. Περὶ πίστεως. Περὶ τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως ἐν γένει καὶ περὶ τοῦ πόθεν ἐπήγασεν». Ἀτελής.

Γρ. Νεόφυτος Γεωργιάδης. Στὸ Γ' βιβλιογρ. σημ.: *Κατήχησις Νεοφύτου Γεωργιάδου ἣν μᾶς ἐδίδασκεν ὁ Χειμαρρίτης [!] Ἰω. Οἰκονομίδης ἐπὶ 1869.*

Ἐπιγρ. Χαρτὶ ὑποκάστανο, λεπτὸ, χωρὶς ὑδατόσημα. Μελάνι μαῦρο ἀχνό.

Τ. Ἀρίθμηση σελ. ἀπὸ γραφέα στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία στὸ recto καὶ στὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία verso με ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου· οἱ ἀρ. ἐντὸς παρενθέσεως. Ἐγγραφα τὰ τελευταῖα 24 φύλ. μετὰ τὴ σ. 68.

Σημ. Στὸ Γ': *Τῇ Ἁγίᾳ καὶ Ἱερᾷ [!] συνόδῳ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τῇ ὀρθοτομοῦσῃ τὸν λόγον τῆς ἀληθείας πῆν βιβλίον ταύτην ἀνατίθησιν ὁ ἐκδότης Νεόφυτος Γεωργιάδης 1869. Στὸ ἴδιο φύλλο: Χαρίλαος Δημητρίου Λογιωτάτου τό ἔτος 1870. Χρῆστος Ἡλία Χ' γακίδης τό ἔτος 1870. Ἀπὸ πάντων: Χρῆστος Ἰωάννου Ζάχου. Στὸ Γ': Χαρίλαος Λογιωτάτου (δίσκ). Ὁ Χαρίλαος Λογιωτάτου ὑπῆρξε δικηγόρος, ἀπόγονος τοῦ Ἰωάννη Οἰκονόμου Λαρισαίου· βλ. Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. μ'.*

Στ. Σύγχρονη· σκληρὸ, χοντρό χαρτόνι καλυμμένο με καστανὸ δέσμα. Διαστ.: 180x110 χιλ. Ράχη καμπύλη, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπίχρωση ἐπιγραφὴ: *[ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΝΕΟΦ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ ΚΑΤΗΧΗΣΙΣ]*. Στὸ κάτω μέρος τῆς ράχης ἐτικέτα με τὰ στοιχεῖα 1869/13. Ἀνὰ 1 πφ. ἀρχ. καὶ τέλ., σύγχρονο χοντρό, κίτρινο χαρτί. Στὸ φ. Γ σφραγίδα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης με τὸν ἀρ. 78. Ἀπὸ κάτω ἀρ. εἰς. 5744 τῆς Δημοτ. Βιβλ. Λαρίσης. Στὸ Γ' ἐτικέτα με τὰ στοιχεῖα *Κατάλογος ΒΙΕ ἀρ. 4*. Στὸ Εὐρετήριο τῆς ΔΒΑ ἀναφέρεται τὸ χειρόγραφο ὡς δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου, ἀρ. 195.

Κατ. Μέτρια.

14

Ἐτ. 1869 (Γ') χαρτὶ 205x120-125 φ. Ι, σ. 134 [-30-31, -44, -88-89, +134α-γ], φ. ΙΓ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ, Συντακτικόν.

(φ. Γ) «Συντακτικὸν γραπτὸν Βερναρδάκη». (σ. 1-134) Κείμενο.

Γρ. Χαρίλαος Δημητρίου Λογιωτάτου. Στὸ Γ' βιβλ. σημ.: *Ἐπίτομον συντακτικὸν χειρόγραφον ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ μαθητοῦ Χαριλάου Δημητρίου Λογιωτάτου 1869 Δεκεμβρ. 16.*

Ἀπὸ κάτω ὁ ἴδιος: Ἐχειρογράφη ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ μαθητοῦ Χαριλάου Δημητρίου Λογιωτάτου 10μβρίου 17.1869. Στὴ συνέχεια: Κ(αί) τόδε ξὺν ἄλλοις μικροῖς τε καὶ μεγάλοις κτήμα πέφυκεν ἐμοῦ τοῦ Χ[αριλάου] Δ[ημητρίου] Λ[ογιωτάτου]. Ἀπὸ κάτω: Κ(αί) τόδε ξὺν τοῖς ἄλλοις μικροῖς τε κ(αί) μεγάλοις κτήμα πέφυκεν ἐμοῦ τοῦ χαριλαου dimitriou logiotatou 1870 imera triti grafo eis larissan kai grafni ip emou tou elachistou doulou tu theou asteriou chatsi dimitriou farmakidou mathitai tis protis taxeos tou ellinikou choliou.

Ἔλγ Χαρτί ὑποκάστανο, λεῖο. Μελάνι μαῦρο.

Τ. Ἀρίθμηση σελ. ἀπὸ γραφέα στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία στὸ recto καὶ στὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία verso, ἀπὸ τὴ σ. 51 στὸ μέσον τῆς ἄνω ὠας (οἱ ἀρ. ἐντὸς παρενθέσεως), μὲ ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου. Ἡ ἀρίθμηση διακόπτεται στὴ σ. 120. Στὴ σ. [134] ἀναγράφεται ἀπὸ ἄλλο χέρι σελ. 134. Ἄγραφεσ οἱ σ. 134α-γ καὶ τὰ φ. Γ'-Π', πλὴν δοκιμίου κονδυλίου στὸ φ. Π': Cartago delenda est. Ἡ Καρχηδῶν πρέπει νὰ καταστραφῇ (Κάτων ὁ πρεσβ.).

Στ. Σύγχρονη σκληρό, χοντρό χαρτόνι καλυμμένο ἀπὸ δέριμα ἐρυθρωπό. Διαστ.: 215x125 χιλ. Ράχη καμπύλη, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπίχρυση ἐπιγραφή: [ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ Χ. ΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΟ. Στὸ κάτω μέρος τῆς ράχης ἐτικέτα μὲ τὰ στοιχεῖα 1869/14. Ἀνὰ 1 πφ. ἀρχ. καὶ τέλ., σύγχρονο χοντρό, κίτρινο χαρτί. Στὸ verso τοῦ πφ. ἀρχ. ὁ ἀρ. εἰσ. 5757 τῆς Δημοτ. Βιβλιοθήκης. Στὸ Γ' καὶ στὴ σ. 1 σφραγίδα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης μὲ ἀρ. 157.

Κατ. Μέτρια.

15

Ἔτ. 1873 (σ. 104) χαρτί 205x150 φ. Ι, σ. 104, φ. Ι

ΚΩΝ. ΠΟΡΦΥΡΟΠΟΥΛΟΣ (;), Ψυχολογία.

Γρ. Στὸ Γ': Πορφυροπούλου ψυχολογία γραμ<μ>ένη καθ' ὑπαγόρευσιν. Ἐ. Μακαρέζος (;). Στὴ σ. 104 βιβλιογρ. σημ. μετὰ τὸ πέρας τοῦ κειμένου: Ἐν Ἀθήναις τὴν 20ην 7βρίου 1873 Ε. Μακαρέζος (;).

Ἔλγ Χαρτί ὑποκίτρινο χωρὶς ὕδατόσημα. Μελάνι μαῦρο ἀχνό.

Τ. Ἀρίθμηση σελ.: Ἀριθμοῦνται μόνον οἱ μονὲς σελ. στὸ μέσον τῆς ἄνω ὠας ἐκάστου recto μὲ ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου, μὲ μολύβι· μὲ γαλάζιο χρῶμα οἱ σ. 11, 41, 51, 61, 71, 81, 91, 102-104, μὲ ἐρυθρωπό χρῶμα οἱ σ. 21, 31. Ἄγραφα φύλ.: Γ'-ν, Γ'-ν.

Σημ. Στὸ φ. Γ' μὲ ἐρυθρωπό χρῶμα: 1873 Ἀθήναι.

Στ. Σύγχρονη σκληρό, χοντρό χαρτόνι καλυμμένο ἀπὸ δέριμα ἐρυθρωπό. Διαστ.: 215x150 χιλ. Ράχη καμπύλη, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπίχρυση ἐπιγραφή: [ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ

ΠΟΡΦΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ. Στὸ κάτω μέρος τῆς ράχης ἐτικέτα μὲ τὰ στοιχεῖα 1873/15. Ἀνὰ 1 πφ. ἀρχ. καὶ τέλ., σύγχρονο χοντρό, κίτρινο χαρτί. Στὸ Γ' ὁ ἀρ. 316. Στὸ Γ' ὁ ἀρ. εἰσ. 5759 τῆς Δημοτ. Βιβλιοθήκης. Στὴ σ. 1 σφραγίδα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου μὲ ἀρ. 298 καὶ ἀρ. εἰσ. 225. Στὴν ἴδια σελ. σφραγίδα τῆς Δημοτ. Βιβλ. Οἱ δύο σφραγίδες καὶ ἄλλοῦ. Στὸ Εὐρετήριο τῆς ΔΒΛ ἀναφέρεται τὸ χειρόγραφο ὡς δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου, ἀρ. 298.

Κατ. Καλή.

16

Ἔτ. 1874 (σ. Α 214), 1875 (σ. Β 508) χαρτί 195x130 πφ. Ι, Α: σ. 244 [+244α-δ], Β: 508, πφ. Γ

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΠΑΛΑΝΟΣ, Ὑγιεινή.

(σ. Α 1) «Ὑγιεινή».

(σ. Α 2-244) «Περὶ λουτρῶν». (σ. Α 242-244) Πίνακας περιεχομένων.

(σ. Β 1-508) «Στοιχεῖα Ὑγιεινῆς, ἀτομικῆς καὶ δημοσίας».

Γρ. Στὴ σ. Α 241 βιβλιογρ. σημ. μετὰ τὸ πέρας τοῦ κειμένου: Ἀθήνησι τῇ 17 Νοεμβρίου 1874. Ὁ γράφας Ι. Ν. Ρουζετάκης. Ὑπαξιωματικὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ. Στὴ σ. Β 508 ἄλλο βιβλιογρ. σημ. μετὰ τὸ πέρας τοῦ κειμένου: Ἀθήνησι τῇ 10 Φεβρουαρίου 1875 (ἀπὸ κάτω) Ὁ γράφας Ι. Ν. Ρουζετάκης.

Ἔλγ Χαρτί ὑπόλευκο χωρὶς ὕδατ. Μελάνι μαῦρο.

Τ. Ἀρίθμηση σελ. ἀπὸ γραφέα μὲ μελάνι κειμένου στὸ μέσον τῆς ἄνω ὠας, μὲ ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου. Ἄγραφεσ σελ.: Α 244α-δ.

Σημ. Στὸ Γ' (μελάνι μαῦρο): Βίος [= Βάιος:] Στεφανόπουλος (μελάνι ἐρυθρό) Ἴατρος (μελάνι μαῦρο) τῇ 30ῃ Δεκεμβρίου 1876 ἐν Ἀθήναις. (μελάνι ἐρυθρό) Ἀπεβίωσε τὴν 12/2/910. Ἐν Λαρίσῃ (θεῖος μου καὶ ἀνάδοχος) Θρ. Γ. Μακρῆς. Στὴ σ. Α 1: Ὁ βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρὰ κλπ.

Στ. Ἀρχικὴ, ἡμιδερματίνη χαρτόνι καλυμμένο μὲ μαῦρο χαρτί, στὴ ράχη δέριμα καστανό. Διαστ.: 205x135 χιλ. Τέσσερα ψευδοσηκώματα. Ράχη καμπύλη, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπίχρυση ἐπιγραφή: ΥΓΙΕΙΝΗ Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΥ. Στὸ κάτω μέρος τῆς ράχης ἐτικέτα μὲ τὰ στοιχεῖα 1875/16. Φθαρμένες γωνίες καὶ ξύσματα ἐπὶ τῶν καλυμμάτων. Ἀνὰ 1 πφ. ἀρχ. καὶ τέλ., λεπτὸ πρασινωπό χαρτί. Στὴ σ. Α 1 σφραγίδα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης μὲ τὸν ἀρ. 137 καὶ ἀρ. εἰσ. 95. Ἀνωτέρω ἡ χρονολογία 1875/10/2 (πβ. Γρ.). Στὴν ἴδια σελ. σφραγίδα ταξινόμησης τῆς Δημοτ. Βιβλ. μὲ ἀρ. εἰσ. 2133. Στὸ Εὐρετήριο τῆς ΔΒΛ ἀναφέρεται τὸ χειρόγραφο ὡς δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου, ἀρ. 95.

Κατ. Καλή.

17

19ος αί. (β' μισό) χαρτί 140x100 φ. I, 49

Ἀρχαιοελληνικά κείμενα σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση.

(φ. 1^r-18^v) Ὅμηρος, Ὀδύσσεια.

(φ. 19^r-26^v) Θεόκριτος, Εἰδύλλιο α': Θύρσις, Ποιμὴν, Αἰπόλος.

(φ. 27^r-29^r) Θεόκριτος, Εἰδύλλιο γ': Κωμαστής.

(φ. 29^r-33^r) Θεόκριτος, Εἰδύλλιο ιε': Συρακουσαίαι ἢ ἀδωνιάζουσαι.

(φ. 41^v-42^v) «Ῥδὴ Ἀνακρέοντα εἰς ἔρωτα». Ἀρχ. Ἐσήμαινον μεσάνυκτα | ἢ ἄρκτος πρὸς τὸ μέρος (Τὸ κείμενο ἄρχεται στὸ 42^v μετὰ ἀνάστροφη πρὸς τὰ προηγούμενα κείμενα, τὸ πάνω κάτω). Στὸ τέλος ὡς ὑπογραφή τὰ ἀρχικά Σ. Κ. Πρόκειται γιὰ μετάφραση τοῦ ἀρ. 33 ἀπὸ τὰ Ἀνακρεόντεια συμποσιακὰ ἡμιαμβεῖα· ἔκδ. Μ. L. West, *Carmina Anacreontea*, Teubner, Λειψία 1984.

Ἐπὶ ἔτισης τὰ κείμενα:

– (φ. 34^v-35^r) Περὶ Ἀβραάμ. Ἀρχ. Διὰ τὸ ἐγγίζειν τὴν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ γέννησιν (Τὸ κείμενο ἄρχεται στὸ 35^r μετὰ ἀνάστροφη πρὸς τὰ προηγούμενα κείμενα).

– (φ. 35^v-39^r) Σημειώσεις ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας (Τὸ κείμενο ἄρχεται στὸ 36^r ἀνάστροφα).

– (φ. 39^r-41^r) Περὶ τῆς Κίνας καὶ τοῦ σινικοῦ τείχους (Τὸ κείμενο ἄρχεται στὸ 39^r ἀνάστροφα).

– (φ. 43^r-47^v) «Περὶ τῶν διαφόρων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησιν ὀνομάτων τῶν τάφων». Τὸ κείμενο ἀρχίζει στὸ 47^v καὶ συνεχίζεται ὡς τὸ 43^r ἀνάστροφα. – Στὸ 48^v μόνον ὁ τίτλος χωρὶς κείμενο: «Περὶ τῆς ψυχῆς καὶ τῶν δυνάμεων αὐτῆς καθόλου» (ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο κείμενο γραμμένος ἀνάστροφα).

Γρ. Ἐνας γραφέας, γραφὴ ἐπιμελημένη δεξιοκλινῆς.

Ἔτη Χαρτὶ ὑποκίτρινο, μαλακό. Χαλαρὴ σύνδεση φύλλων καὶ τευχῶν. Μελάνι μαῦρο (1^r-33^r) καὶ γαλάζιο (34^v-47^v).

Γ. Ἀρίθμηση φύλ. στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία ἐκάστου recto μετὰ μολύβι, ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου. Ἄγραφα φύλ.: 1^{r-v}, 33^v-34^r, 48^r, 49^{r-v}.

Στ. Ἐξώφυλλα ἀπὸ χαρτόνι μαλακό, καλυμμένο μετὰ ὑποκίτρινο χαρτί. Διαστ.: 145x100

χλ. Ἐπὶ τοῦ προσθίου ἐξωφ. ἐτικέτα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης μετὰ τὸν τίτλο Ὀμήρου Ὀδύσσεια. Κυκλώπεια. Θεοκρίτου εἰδύλλιον α'. Χειρόγραφον. Στὴ ράχη ἐτικέτα μετὰ τὸν ἀρ. 17. Στὸ ἔσω πρόσθιο ἐξωφ. ἐτικέτα μετὰ τὰ στοιχεῖα Κατάλογος ΒΙΕ ἀρ. 11. Στὸ 1^r σφραγίδα μετὰ ἀρ. εἰσ. 82 τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης. Στὸ 1^r σφραγίδα μετὰ ἀρ. εἰσ. 82 τῆς Δημοτ. Βιβλιοθήκης. Στὸ 1^r ὁ ἀρ. 275. Στὸ Εὐρετήριο τῆς ΔΒΑ ἀναφέρεται τὸ χειρόγραφο ὡς δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου, ἀρ. 82.

Κατ. Μέτρια.

17α

19ος αί. (β' μισό) χαρτί 205x145/150 φ. 9

Σημειώσεις περὶ χημείας.

(φ. 1^{r-v}) «Ἐρωτήσεις εἰς τὴν Χημείαν».

(φ. 2^r) «Τί ἐστὶ Χημεία».

(φ. 3^r-9^r) «Περὶ Χημείας».

Γρ. Δύο γραφεῖς. α) 1^{r-v}, β) 2^r, 3^r-9^r.

Ἔτη Χαρτὶ ὑποκίτρινο, μαλακό. Χαλαρὴ σύνδεση φύλλων καὶ τευχῶν. Μελάνι μαῦρο.

Γ. Χωρὶς ἀρίθμηση φύλ. ἢ σελίδων. Ἄγραφα φύλ.: 2^v, 9^v.

Στ. Τὰ ἐξώφυλλα εἶναι ἀπλὸ δίφυλλο ἀπὸ ὑποκίτρινο χοντρὸ χαρτί. Ἐπὶ τοῦ προσθίου ἐξωφ. ἐτικέτα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης μετὰ ἀρ. καταλ. 156, τὸν ταξιν. ἀρ. 17 καὶ τὸν τίτλο Ἐρωτήσεις εἰς τὴν Χημείαν. Ἀγνώστου. Ἀπὸ κάτω τὸ γράμμα Ε. Στὴ ράχη ἐτικέτα μετὰ τὸν ἀρ. 17. Στὸ ἔσω πρόσθιο ἐξωφ. σφραγίδα μετὰ ἀρ. εἰσ. 5760 τῆς Δημοτ. Βιβλιοθήκης. Ἀπὸ κάτω ἐτικέτα μετὰ τὰ στοιχεῖα Κατάλογος ΒΙΕ ἀρ. 12. Στὸ Εὐρετήριο τῆς ΔΒΑ ἀναφέρεται τὸ χειρόγραφο ὡς δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου, ἀρ. 217.

Κατ. Μέτρια.

17β

Ἔτ. 1862 (1^r, 2^v) χαρτί 200x145 φ. 25 (+6 φ. ἄγρ., χ. ἀρ.)

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ, Κατ' Ἀριστοκράτους λόγος σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση.

(φ. 3^{r-v}) «Προοίμιον». Ἀρχ. Ὁ κατὰ Ἀριστοκράτους λόγος εἶναι εἰς τῶν ἀρί-

στων τοῦ Δημοσθένους. (φ. 5^r-25^v) Νεοελληνική μετάφραση στὸν Κατ' Ἀριστοκράτους λόγο τοῦ Δημοσθένη [ἐκδ. πρωτοτύπου S. H. Butcher, Ὁξφόρδη, τ. Π.1, λόγος 23]. Ἡ μετάφραση ἀτελής, ἀντιστοιχεῖ στὸ κείμενο τῶν σ. [621]-[655], § 1-109. Ἀρχ. Μηδεὶς ὑμῶν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, νομίση ὅτι ἐγὼ εἶμαι φερόμενος διὰ τὰ κατηγορήσω τὸν Ἀριστοκράτη. Τέλ. Νὰ φανῶσιν ὅτι γνωρίζουσι τὸ συμφέρον κατώτερον τῶν Ὀλυνηθίων.

Γρ. Ἐπιμελημένη, δεξιοκλινής.

*Υλγ Χαρτί ὑποκίτρινο, λεπτό, μαλακό. Χαλαρὴ σύνδεση φύλλων καὶ τευχῶν. Μελάνι μαῦρο ἀχνό.

Τ. Ἀρίθμηση φύλ. στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία ἐκάστου recto μὲ μολύβι, ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου. Ἄγραφα φύλ.: 1^r-2^v, 4^{r-v}, καὶ τὰ τελευταῖα 6 φύλ. μετὰ τὸ φ. 25.

Σημ. Στὰ φ. 1^v καὶ 2^r δυσανάγνωστα σημ. τοῦ 1862.

Στ. Χαρτόδετο· τὰ ἐξώφυλλα ἀπλὰ χοντρά, μαλακὰ ὑποκίτρινα φύλλα, ἴδιες διαστάσεις μὲ τὰ φύλ. κειμένου. Ἐπὶ τοῦ προσθίου ἐξωφ. ἐτικέτα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης μὲ ἀρ. καταλ. 211 καὶ τὸν τίτλο Κατὰ Ἀριστοκράτους λόγος Δημοσθένους. – (Χειρόγραφον). Στὴ ράχη ἐτικέτα μὲ τὸν ἀρ. 1862/17. Στὸ ἔσω πρόσθιο ἐξωφ. ἐτικέτα μὲ τὰ στοιχεῖα Κατάλογος ΒΙΕ ἀρ. 10. Στὸ 1^r (ἐρυθρ.) Χειρόγραφον Ἀριθ. 85. Ἀπὸ πάνω ὁ ἀρ. 317. Στὸ 2^r σφραγίδα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης μὲ ἀρ. 211· ἀπὸ πάνω ταξιν. σφραγίδα τῆς Δημοτ. Βιβλ. μὲ ἀρ. καταλ. 75. Στὸ Εὐρετήριον τῆς ΔΒΛ ἀναφέρεται τὸ χειρόγραφο ὡς δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου, ἀρ. 85.

Κατ. Μέτρια.

17γ

*Ἐτ. 1872 (22^r, 27^r, 32^r), 1874 (1^r) χαρτί 205x150 φ. 44

Μαθητικὲς σημειώσεις.

(φ. 1^r-5^v) Μετάφραση ἀρχαιοελληνικῶν θεμάτων ἀπὸ ἐξετάσεις γυμνασίου. – (φ. 22^r, 9^r-15^v) Γυμνασιακὲς σημειώσεις περὶ γεωγραφίας τῆς Ἑλλάδος [ὁ τίτλος στὸ φ. 22^r] (βλ. Γρ.).

(φ. 23^{r-v}) Σημειώσεις περὶ ἀλγέβρας.

(φ. 27^r, 28^{r-v}, 34^r-43^r) Βίοι Θεμιστοκλῆ, Ἀριστείδη, Πausανία σὲ λατινικὰ καὶ μὲ παράλληλη ἐλληνικὴ μετάφραση (βλ. Γρ.).

(φ. 30^r-32^r) Μετάφραση Κύρου Παιδείας (·) ἀκέφ.

Γρ. Χαρίλαος Δημητρίου Λογιωτάτου. Στὸ 1^r: Γραπταὶ ἐξετάσεις ἐπὶ τῶν ἐλληνικῶν κατὰ τὴν Ἀπὸν τριμηνίαν ὑπὸ τοῦ Μαθητοῦ τῆς Βασ τάξεως Χαριλάου Δ. Λογιωτάτου. Εἰς Ἀθήνας τῇ 12 Ἰαννουαρίου 1874. Στὸ 22^r: Περιληπτικὴ Γεωγραφία ὑπὸ Κ. Μυλωνᾶ Καθηγητοῦ τῆς Γης τάξεως τοῦ Δου ἐν Ἀθήναις Β(ασικῶ) Ἰνστιτούτου. Χαρίλαος Δ. Λογιωτάτου Λαρισσαῖος, τῇ 3ῃ Νοεμβρίου 1872. Στὸ 27^r: Καθαραὶ λατινικαὶ ἐξηγήσεις μετὰ τοῦ κειμένου τοῦ Θεμιστοκλέους υἱοῦ τοῦ Νεοκλέους, γραφόμεναι ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ἐκ Λαρίσης καὶ ἐν Ἀθήναις μαθητεύοντος ἐν τῷ Α' Γυμνασίῳ τῇ 26ῃ Σεπτεμβρίου 1872. (στὴ συνέχεια κάθετα) Παρὰ τοῦ καθηγητοῦ κυρίου κυρίου Ἰ. Οἰκονομίδου (τοῦ Λατίνου), τοῦ διδάσκοντος ἐν τῷ Α' Β(ασικῶ) Γυμν. τῶν Ἀθηνῶν. Στὸ 32^r (μετὰ τὸ πέρασ τοῦ κειμένου): Χαρίλαος Δ. Λογιωτ. 1872 Δεκεμβρ. 20.

*Υλγ Χαρτί ὑποκίτρινο, λεπτό, μαλακό. Χαλαρὴ σύνδεση φύλλων καὶ τευχῶν, πολλὰ φύλ. λυτά. Μελάνι μαῦρο ἀχνό.

Τ. Ἀρίθμηση φύλ. ἀνὰ πέντε στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία ἐκάστου recto μὲ μολύβι, ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου. Ἄγραφα φύλ.: 6^r-8^v, 16^r-21^v, 22^v, 24^r-26^v, 27^v, 29^{r-v}, 32^v-33^v, 43^v-44^v.

Στ. Χαρτόδετο· τὰ ἐξώφυλλα ἀπλὰ χοντρά, μαλακὰ ὑποκίτρινα φύλλα, ἴδιες διαστάσεις μὲ φύλ. κειμένου. Ἐπὶ τοῦ προσθίου ἐξωφ. ἐτικέτα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης μὲ ἀρ. καταλ. 155 καὶ τὸν τίτλο Γεωγραφία καὶ ἄλλα μαθήματα – Κ. Μυλωνᾶ. Στὴ ράχη ἐτικέτα μὲ τὸν ἀρ. 1874/17. Στὸ ἔσω πρόσθιο ἐξωφ. ἐτικέτα μὲ τὰ στοιχεῖα Κατάλογος ΒΙΕ ἀρ. 15. Στὸ 1^r ταξιν. σφραγίδα τῆς Δημοτ. Βιβλ. μὲ ἀρ. καταλ. 5762. Ἀπὸ κάτω σφραγίδα τῆς Βιβλ. τοῦ Δήμου Λαρίσης. Ἡ ἴδια σφραγίδα στὸ 22^r μὲ ἀρ. 155· ἀπὸ πάνω (ἐρυθρ.) ὁ ἀρ. 154. Στὸ Εὐρετήριον τῆς ΔΒΛ ἀναφέρεται τὸ χειρόγραφο ὡς δωρεὰ τοῦ Χαρ. Λογιωτάτου, ἀρ. 154.

Κατ. Μέτρια.

18

*Ἐτ. 1704 (σ. 1, [245]), ἀρχ. 18ου αἰ. (οἱ σ. 247 κ.έ.) χαρτί 150x100 φ. 146 (ἀρχικῶς 160) [ἀριθμημένα ὡς σ. α-ι, (-γ-ς, -ια-ιβ), σ. 1-308 (-53-54, -411-414, -429-430, -469-470, -209-212, -245-246, -297-298, -305-308)· τὰ ἀφαιρεθέντα 14 φ. σώζονται σὲ φωτογρ.] στ. 16 (σ. 1-244)

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΟΡΔΙΟΣ, Μετάφραση στὴ νεοελληνικὴ τοῦ ἔργου Βίοι Φιλοσόφων Διογένη Λαερτίου – Ἐπιγράμματα.

1. (σ. 1-[245]) ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΟΡΔΙΟΣ, Μετάφραση στὴν κοινὴ ἐλληνικὴ τοῦ ἔργου Βίοι Φιλοσόφων τοῦ Διογένη Λαερτίου. (σ. 1) Τίτλος: «Βίοι τῶν φιλοσόφων ἠθικώτατοι, εὐγαλμένοι ἀπὸ τὸν Λαέρτιον καὶ ἀπὸ ἄλλους παλαιοὺς συγγραφεῖς, μεταφρασθέντες εἰς κοινήν διάλεκτον

παρὰ Ἀναστασίου ἱερομονάχου Γορδίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων καὶ προτεθέντες εἰς κοινὴν ὠφέλειαν». Ἀρχ. Βίος τοῦ Θαλῆ. Ὁ Θαλῆς ὁ φιλόσοφος, ἦτον ἀπὸ τὴν Ἀσίαν. – (σ. [ε]-θ) «Πίναξ τῆς παρουσίας βιβλίου», ἀλφαβητικὸς πίνακας φιλοσόφων μὲ παραπομπὴ στὴ σελ. τῆς ἀρχῆς ἐκάστου βίου. Ἔκδ. Rudolf S. Stefec, *Anastasios Gordios, Vitae philosophorum. Einleitung, Text, Kommentar*, Βιέννη 2007, διπλ. ἐργασία στὸ Ἰνστ. Βυζαντ. καὶ Νεοελλ. Σπ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης. Σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ παραπομπὴ σὲ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ ἔργου βλ. J.-M. Olivier – Marie-Aude Monégier du Sorbier, *Manuscripts grecs récemment découverts en République tchèque. Supplément au Catalogue des manuscrits grecs de Tchécoslovaquie*, [CNRS éditions (Documents, Études, Répertoires, 76)], Παρίσι 2006, σ. 224-225, κώδ. XXV C 23.

– Στὴ σ. [ιβ] σημείωση περὶ τοῦ Γορδίου ἀπὸ χ²: *Εὐγένιος εἰς τὴν Λογικ[ὴν] φύλ. 42. Ἀρχομένης τῆς καθ' ἡμᾶς ταύτης ιη^ς ἑκατονταετηρικῆς περιόδου ἤκμαζεν ὁ ἐξ Ἀκαρνανίας ἐπὶ σοφία οὐδὲν ἦττον, ἢ βίου οὐσίτητι κλείζόμενος Γόρδιος, ὁ παρὰ τῷ Εὐγενίῳ ἐξ Ἀκαρνανίας μαθητεύσας. Ἡ σημείωση παραπέμπει στὴ Λογικὴ τοῦ Εὐγ. Βούλγαρη, ἔκδ. Λειψία 1766, σ. 42, ὅπου ἀναφέρεται: «Καὶ Εὐγένιον τὸν ἐξ Ἀκαρνανίας, παρ' ᾧ Γόρδιος ἐμαθήτευσε».*

– Στὴ σ. [246] Σημειώσεις περὶ τοῦ βίου Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου ἀπὸ χ².

2. (σ. 247-293) ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΟΡΔΙΟΣ, Ἐπιγράμματα.

– (σ. 247-265) «Ἀπαρίθμησις ἀπασῶν τῶν ἐν τῇ περιφῆμῳ πόλει Ζακύνθῳ εὐρισκομένων εὐαγῶν ἐκκλησιῶν, καὶ ἐπὶ μιᾷ ἐκάστη ἐπιγράμματα δίστιχα ἱαμβικά, συντεθέντα παρὰ Ἀναστασίου ἱερομονάχου Γορδίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων». Πρόκειται γιὰ 69 ἐπιγράμματα, ἀριθμημένα α'-ξθ'. Στὴ σ. 265 (πέρας ἐπιγραμμάτων): *κατὰ τὸ ἀχπθ' ἔτος τὸ σωτήριον (χρονολογία συγγραφῆς καὶ ὄχι ἀντιγραφῆς)*. Ἔκδ. Κ. Δουβουινιώτης, «Ἀναστασίου Γορδίου, Ἀπαρίθμησις ἀπασῶν τῶν ἐν τῇ πόλει τῆς Ζακύνθου ἐκκλησιῶν μετ' ἐπιγραμμάτων διστίχων ἱαμβικῶν ἐν ἔτει 1689», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 8 (1933), σ. 45-54, βάσει τοῦ κώδ. 50 τοῦ Θεολογικοῦ Σπουδαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1698 (γραφέας βάσει ductus ὁ Ἀθανάσιος Ἐλάχιστος, νεώτερος ἀδελφὸς τοῦ Γορδίου).

– (σ. 266-284) «Ἔτερα ἐπιγράμματα Ἀναστασίου ἱερομονάχου Γορ-

δίου τοῦ ἐξ Ἀγράφων, ποιηθέντα ἐν Ζακύνθῳ» (48 ἐπιγράμματα χωρὶς ἀρίθμηση). Ἔκδ. Κ. Δουβουινιώτης, «Ἀναστασίου Γορδίου ἐπιγράμματα», *Θεολογία* 11 (1933), σ. 319-328 βάσει τοῦ κώδ. 50 τοῦ Θεολ. Σπ. Ἀθηνῶν. Ὁ ἀρ. [26] ἐκδόθηκε καὶ στὸ Ἀναστάσιος Γόρδιος, «Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ», στὸ Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Βενετία 1872, τ. 3, σ. 479. Ὁ κώδ. 50 τοῦ Θεολ. Σπ. Ἀθ. περιέχει 48 ἐπιγράμματα χωρὶς ἀρίθμηση, ἐνῶ ὁ κώδ. ΔΒΛ 18 περιέχει τὰ ἴδια ἐπιγράμματα μὲ διαφορετικὴ σειρὰ λόγῳ εἰδολογικῆς κατάταξης: [1-27], [39], [41], [42] (στὸν κώδ. ΔΒΛ 18 ὡς δύο ξεχωριστά), [40], [43-48], [36-37], [28-35]. Ὁ ἀρ. [38] ἀντιγράφηκε στὸν κώδ. ΔΒΛ 18 στὴ σ. 289, καθὼς κατὰ τὴν εἰδολογικὴ διαίρεση τὸ ἀνωτέρω ἐπιγράμμα τέθηκε στὴ συνέχεια μαζί μὲ ἄλλα παρόμοια (βλ. κατωτέρω).

– (σ. 285-287) Ἀναστάσιος Γόρδιος, 9 ἀνέκδοτα ἐπιγράμματα μὲ μετάφραση τοῦ Χριστὸς ἀνέστη, χωρὶς ἀρίθμηση, ἀλλὰ μὲ δήλωση τόπου καὶ χρόνου συγγραφῆς (ὄχι ἀντιγραφῆς), ποὺ προηγεῖται ἐκάστου ἐπιγράμματος.

α. Ἀρχ. *Σπῆσεν ἄνω πόδας ἐκ νεκάδων. Ἐτέρα κατὰ τὸ ἀψζ' ἔτος, μαρτίου κδ'.*

β. Ἀρχ. *Ἐκ νεκάδων ἀνόρουσεν ἐπὶ χθόνα. – Ἐτέρα κατὰ τὸ ἀψζ' ἔτος ἀπριλλίου γγ'. Ἐν τῷ τῆς Κατοχῆς μονυδρίῳ.*

γ. Ἀρχ. *Βῆ παλίνοροις ἄνω Χριστός. – ἀψη' ἀπριλλίου δ'. Ἐν τῷ Ἀνατωλικῷ.*

δ. Ἀρχ. *Ἀψ ἀνόρουσε μένος Χριστοῦ. – ἀψθ' ἀπριλλίου κδ'. Ἐν τῷ Ἀγίῳ Σώζοντι.*

ε. Ἀρχ. *Σήμερον ἐκ νεκῶν Χριστός. – ἀψι' ἀπριλλίου θ'. Ἐν τῷ Ἀνατωλικῷ.*

ς. Ἀρχ. *Χώρου ἐκ νεκῶν Χριστός. – ἀψια' ἀπριλλίου α'. Ἐν Βραβιανοῖς.*

ζ. Ἀρχ. *Ἐκ νεκῶν ἀνέδν Χριστός. – ἀψιβ' ἀπριλλίου κ'. Ἐν Βραβιανοῖς.*

η. Ἀρχ. *Βένθεος ἐξ αἴδου ἀνεβήσατο. – ἀψιγ' ἀπριλλίου ε'. Ἐν Βραβιανοῖς.*

θ. Ἀρχ. *Φωσφόρος ἐκ νεκῶν Χριστός. – ἀψιδ' μαρτίῳ κη'. Ἐν τῷ Ἀνατωλικῷ.*

Τὰ ἀνωτέρω ἐπιγράμματα καταχωρίσθηκαν στὸν κώδ. ΔΒΛ 18 ὡς συνέχεια τῶν ἐπιγραμμάτων [31]-[35], τὰ ὁποῖα περιέχουν μετάφραση τοῦ Χριστὸς ἀνέστη κατὰ τὰ ἔτη 1696, 1698-1702. Μὲ τὰ ἀνωτέρω 9 ἐπιγράμματα ὁ Γόρδιος συνέχισε τὴ συνήθειά του νὰ συνθέτει μετάφραση τοῦ Χριστὸς ἀνέστη καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1706-1714. Τὰ ἐπιγράμματα-μεταφράσεις τοῦ Χριστὸς ἀνέστη καταλαμβάνουν τὶς σ. 283-287 τοῦ ΔΒΛ 18, καὶ εἶναι συνολικὰ 14.

- (σ. 289) *Ἐπίγραμμα*. Τίτλος: «Τὸ ὑπὸ τὸ τέμπλον τῆς Ἀγίας) Παρασκευῆς εἰς τὰ Βρανιανά». Ἀρχ. *Ἦρξε μὲν Εὐγένιος*. Ἐκδ. Κ. Δυοβουνιώτης, *Θεολογία* 11 (1933), σ. 326-327, ἀρ. [38] (βλ. ἀνωτέρω, περιγραφή σ. 266-284).
- (σ. 291) *Ἐπίγραμμα*. Τίτλος: «Περὶ τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ἐν τῇ Τετάρτῃ στίχοι ἰαμβιοὶ εἰς Εὐγένιον προτρεπόμενον Ἀνανίαν ἐπὶ τὴν τῆς μονῆς προστασίαν». Ἀρχ. *Μόχθων ἀνευθεν καὶ πόνων*. Ἐκδ. Γόρδιος, *Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ*, σ. 465-466.
- (σ. 292) *Ἐπίγραμμα*. Τίτλος: «Εἰς Ἀνανίαν ἀποκρινόμενον Εὐγενίῳ ἐπὶ τῇ ἀποτροπῇ». Ἀρχ. *Εἰ καὶ τὸ σὺν πρόσταγμα*. Ἐκδ. Γόρδιος, *Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ*, σ. 466.
- (σ. 293) *Ἐπίγραμμα*. Τίτλος: «Ἡρωελεγεῖον ὡς ἀπὸ τοῦ Εὐγενίου». Ἀρχ. *Εὐγένιος παλάμησιν ἀριστοπόνοισιν*. Ἐκδ. Γόρδιος, *Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ*, σ. 466.
3. (σ. 294-[297]) Διάφορα ἐπιγράμματα.
- (σ. 294) «ΕΥΓΕΝΙΟΥ τοῦ ΙΩΑΝΝΟΥΑΙΟΥ ἐπίγραμμα ἠρωελεγεῖον εἰς τὴν πηγὴν τῆς ἱερᾶς μονῆς τῶν Βρανιανῶν». Ἀρχ. *Τζέο μου πάρα, ὦ ξένε*. Ἐκδ. Γόρδιος, *Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ*, σ. 470.
- (σ. 295) <ΑΔΗΛΟΥ>, Δύο ἐπιγράμματα στὴ Ραλλοῦ Γκίκα (χωρὶς τίτλο): α. Ἀρχ. *Τίν' ἄρα τῆδε τύμβε, καλύπτεις σύ γε*; – β. Ἀρχ. *Φίλων ἡμετέρων μνημῆιον ἄρτι Ραλίτζα*.
- (σ. 296-[297]) ΕΥΓΕΝΙΟΣ <ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ>, Δύο ἐπιγράμματα στὴ Γραμματικὴ τοῦ Νεοφύτου <Καυσοκαλυβίτη>.
- α. Τίτλος: «Ἐπιγράμματα τοῦ κυροῦ Εὐγενίου [!] εἰς τὴν γραμματικὴν τοῦ κυρ Νεοφύτου». Ἀρχ. *Οὐκέτι δὴ σύ γε τῆς καθόλου ἐπιτεύει δέλτου*. – Τὸ ὀκτάστιχο ἐπίγραμμα περιέχεται αὐτόγραφο στὸν κώδ. ΕΒΕ 1160, φ. 62^v, ἀρ. 146, στὴ συλλογὴ τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ Βούλγαρη ὑπὸ τὸν τίτλο *Εὐγενίου, Κύκλος Ποιητικῶν Ἀθυρματίων* πβ. Χαρ. Καρανάσιος, «Εὐγενίου Βούλγαρη 'Κύκλος ποιητικῶν ἀθυρματίων'. Πρώτη παρουσίαση βάσει τοῦ αὐτογράφου κώδικα ΕΒΕ 1160», *Εὐγένιος Βούλγαρης. Πρακτικὰ διεθνοῦς ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκ. 2006, Ἀθήνα 2009*, σ. 399-413.
- β. Τίτλος: «Ἄλλο, εἰς αὐτὸν τὸν τῆς βίβλου π(ατέ)ρα». Ἀρχ. *Θρέψαν πικροχύμω δάφνη σε Νεώφυτε Μοῦσαι*. – Τὸ ὀκτάστιχο ἐπίγραμμα περιέχεται αὐτόγραφο στὸν κώδ. ΕΒΕ 1160, φ. 63^r, ἀρ. 147· βλ. προηγούμενο ἐπίγραμμα.

4. ([σ. 307]) «Ὄνόματα πόλεων ἑλληνιστὶ καὶ βαρβαριστὶ». Στὴ σ. [306] συμπλήρωση ἀπὸ χ².
- Γρ. Ὁ κώδ. ἀντιγράφηκε κατὰ τὸ μέγιστο μέρος ἀπὸ τὸν Εὐγένιο: σ. [ε]-θ, καὶ 1-285 (μέσον), 289, 291-294, καστανὸ μελάνι. Βιβλιογρ. σημ., σ. 1 (κάτω ὄα): *ἔγραψα τὸ παρὸν ἀπὸ σεπτεμβρίου ἡ' Εἰς χρῆσιν Εὐγενίου* σ. [245]: *Τέλος σὺν θεῷ ἀγίῳ τῆς παρουσίας βίβλου. ἀπὸ σεπτεμβρίου ἡ' Εἰς τὸ Ἀνατολικὸν τῆς Αἰτωλίας. Πόνος ἰδιόχειρος Εὐγενίου τοῦ ἐξ Ἀγρᾶφων*. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν ἀμφιμήτριον ἀδελφὸ τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου Εὐγένιο (μετονομασθέντα σὲ Εὐθύμιον ἱερομόναχο), πρὸς τὸν ὁποῖο ὁ Γόρδιος ἀπευθύνει τὶς ἐπ. 374, 377, 389, 500, 560, 564, 585, 593, 610· βλ. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π.
- χ²: σ. 285 (μέσον) - 287, [307]. Βάσει γραφῆς, πιθανῶς κάποιος μαθητὴς τοῦ Γορδίου. Ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι γράφηκαν οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου στὸν κώδ. I. M. Παντελεήμονος Ἀγ. Ὅρους 781, φ. 147^r-166^r.
- χ³: σ. [ιβ], [246], 295-[297], [306]: Ἰωάννης Οἰκονόμου Λαρισαῖος βάσει γραφῆς· βλ. καὶ κώδ. ΔΒΛ 5.
- Ἦλθ. Χαρτὶ λεπτὸ, ὑπόλευκο. Ἐνα ὕδατόσημο, διακρίνεται μερικῶς στὸ ἄνω ἄκρο μερικῶν φύλλων.
- Γ. 8 (σ. α-ιβ· τὸ 1ο καὶ 2ο φύλ. ἐπικολλ. στὸ ἐξώφ.), 3x8 (σ. 1-48), 8-1 (σ. 49-64· τὸ 3ο φ. [σ. 53/54] ἀπεκόπη μετ' ἀπώλεια κειμ.), 2x8 (σ. 65-96), 8-1 (σ. 97-110· τὸ 8ο φ. [σ. 111/112] ἀπεκόπη μετ' ἀπώλεια κειμ.), 8-1 (σ. 115-128· τὸ 1ο φ. [σ. 113/114] ἀπεκόπη μετ' ἀπώλεια κειμ.), 8-1 (σ. 131-144· τὸ 1ο φ. [σ. 129/130] ἀπεκόπη μετ' ἀπώλεια κειμ.), 8 (σ. 145-160), 8-1 (σ. 161-176· τὸ 5ο φ. [σ. 169/170] ἀπεκόπη μετ' ἀπώλεια κειμ.), 2x8 (σ. 177-208), 8-2 (σ. 213-224· τὸ 1ο καὶ 2ο φ. [σ. 209/210, 211/212] ἀπεκόπησαν μετ' ἀπώλεια κειμ.), 8 (σ. 225-240), 8-6 (σ. 241-244· τὸ 3ο φ. [σ. 245/246] ἀπεκόπη μετ' ἀπώλεια κειμ., ἐνῶ τὰ 4ο-8ο φύλ., ποὺ πιθανῶς δὲν ἔφεραν ἀρίθμηση, χωρὶς ἀπώλεια κειμ.), 3x8 (σ. 247-294). Τὰ ὑπόλοιπα φύλλα [σ. 295-304] ἀνήκουν σὲ κατεστραμμένο τεῦχος, τὸ ὁποῖο εἶχε τουλάχιστον 7 φύλ. [σ. 296/296, 297/298, 299/300, 301/302, 303/304, 305/306, 307/308, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξέπεσαν τὰ φύλ. τῶν σ. 297/298, 305/306, 307/308. Χωρὶς ἀρίθμηση τευχῶν. Παραπομπὲς ἐπὶ ἐκάστου verso, κάτω δεξιὰ ἀπὸ τὸ κείμενο. – Ἀρίθμηση τῶν σ. 1-244 ἀπὸ τὸν γραφέα τοῦ κειμένου στὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία τῶν verso καὶ στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία τῶν recto, μετ' ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου, μετ' ἐλλ. κειμένου. Παρόμοια ἀρίθμημένες καὶ οἱ σ. α-ιβ, ἀλλὰ μετ' ἐλλ. στοιχεῖα. Οἱ σ. 247-304 ἀρίθμημένες ἀπὸ σύγχρονο χέρι στὴν ἄνω ἀριστερὴ γωνία τῶν verso καὶ στὴν ἄνω δεξιὰ γωνία τῶν recto, μετ' ἀραβ. στοιχεῖα δυτ. τύπου, μετ' ἐλλ. κειμένου. – Ἄγραφεσ σελ.: α (πλὴν κτητ. σημ.), β, [γ] (σφραγίδα), δ (πλὴν κτητ. σημ.), ι-ια, 288, 290, 298-[305], [308] (πλὴν δοκ. κονδ.).
- Διακ. Στὴ σ. 1 ἀπλὸ πλοχμοειδὲς ἐπίτιτλο μετ' ἐλλ. κειμένου, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου στὸ μέσον σταυρός.

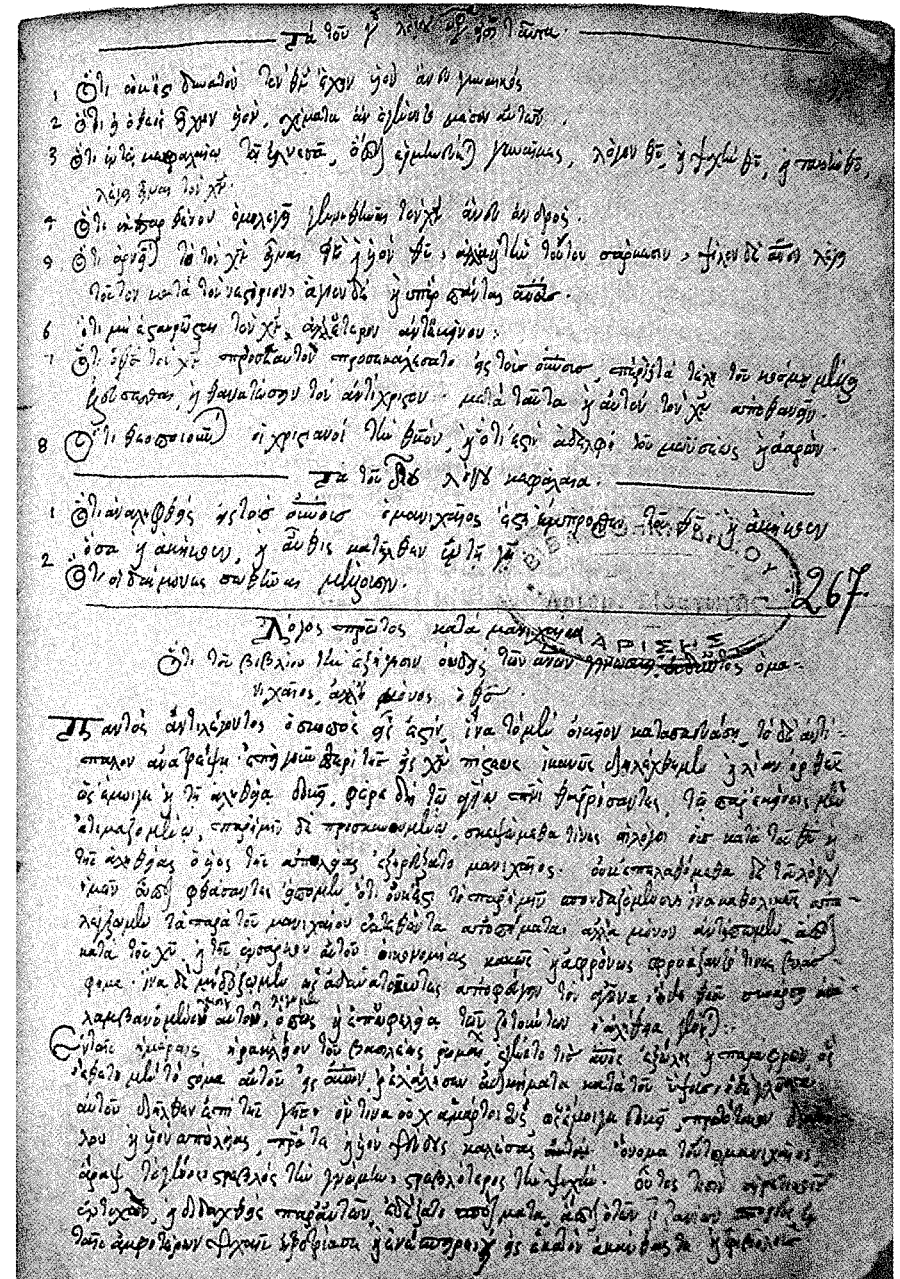
Σημ. Κτητ. στή σ. α: Ἀχιλλεύς Δημητρίου] Λογιατάτου. Στή σ. [δ]: Κτήμα ὑπάρχει καὶ τὸδε Ἰωάννου παπᾶ Δήμου. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Οἰκονόμου Λαρισιοῦ βλ. Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. μβ'. Τὸ φ. τῶν σ. 1/2 εἶναι σχισμένο στὴν ἄνω ὠα. Διακρίνονται ὅμως γραμμὲς ἀπὸ κάποια γράμματα. Πιθανῶς ὑπῆρχε κτητορικὸ σημεῖωμα. Στὸ ἔσω ὀπίσθιο ἐξώφ. (μτγν. χέρι): ἀνδρος. Κατωτέρω (ἴδιο χέρι): πελοποννησίου.

Πρ. Ὁ κώδικας ἀντιγράφηκε πιθανῶς ἀπὸ τὸν κώδ. 50 τοῦ Θεολ. Σπ. Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Γορδίου Ἀθανάσιο Ἐλάχιστο στὸ Αἰτωλικὸ τὸ 1698. Ἡ ἀντιγραφή στὸν κώδ. ΔΒΛ 18 πιθανῶς νὰ ἔγινε μετὰ ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Γορδίου, στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῆς σειρᾶς τῶν ἐπιγραμμάτων βάσει εἰδολογικῆς κατάταξης. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Γόρδιος δίδαξε στὸ Αἰτωλικὸ κατὰ τὴν περίοδο 1690-1710. Κάποιος μαθητῆς του συμπλήρωσε ἀργότερα τὰ ἐπιγράμματα-μεταφράσεις τοῦ Χριστοῦ ἀνέστη τῶν ἐτῶν 1708-1714, τὰ ὁποῖα καθαρογράφηκαν στὸν ἀνωτέρω κώδικα ἀπὸ πρόχειρα σχέδια τοῦ Γορδίου κατὰ τὸ 1714 ἢ λίγο μετὰ. Ὁ πρῶτος κτήτορας ἦταν ὁ Γόρδιος καὶ ὁ Εὐγένιος. Στις ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου ἀντέγραψε στὸν κώδικα τὰ ἐπιγράμματα τῶν σ. 295-[297]. Ὁ κώδικας περιγράφηκε τὸ 1964 ὡς κώδ. 1 τῆς ΔΒΛ (βλ. Βιβλ.). Στὴ συνέχεια ἀφαιρέθηκε ἀπὸ τὴ ΔΒΛ, προηγουμένως ὅμως εἶχε φωτογραφηθεῖ ὀλόκληρος. Ὁ κώδικας ἐπεστράφη στὴ ΔΒΛ τὸν Νοέμβριο τοῦ 2006, καὶ ἔλαβε τὸν νέο ταξιν. ἀρ. 18, ἀλλὰ διαπιστώθηκε ὅτι λείπουν τὰ φ. τῶν σ. γ-ς, ια-ιβ, 53-54, 111-114, 129-130, 169-170, 209-212, 245-246, 297-298, 305-308, τὸ κείμενο τῶν ὁποίων διασώζεται ἀπὸ παλαιότερη φωτογράφηση.

Κατ. Καλή. Ὑγρασία στὰ ἄκρα τῶν φύλλων, ἐλαφρῶς σητόβρωτο. Τὰ φ. τῶν σ. αβ, θ/η, 299/300, 301/302, 303/304 λυτά. Τὸ φ. τῶν σ. 1/2 ἀποκόπηκε ἀπὸ τὴ συρραφή τῶν φύλλων, προσκολλημένο στὸ κάτω μέρος τοῦ φύλλου τῶν σ. ζ/η.

Στ. Νεωτερικὴ καλύμματα ἀπὸ δέρμα βαθυκάστανο ἐπὶ χαρτονιοῦ-φύλλων. Διαστ.: 155x100 χιλ. Στὴν ἄνω ἀκμὴ ἡ ἐπιγραφή: ΒΙΟΙ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ. Στὴν κάτω ἀκμὴ: Εἰς χρῆσιν [Εὐγενίου:] / Τσ[δε καὶ τῶν φίλων:].

Βιβλ. Ἰωάννου Οἰκονόμου, Ἐπιστολαὶ λογίων, σ. 631-632, ἀρ. 1.

Εἰκ. 1. Κώδ. Δημόσιας Βιβλιοθήκης Λαρίσης 1, φ. 2'.

ΜΝΗΜΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΥ (1935-2008)

Όταν ο Δημήτρης Ζ. Σοφιανός έφυγε από τη ζωή τον Νοέμβριο του 2008, τυπωνόταν ήδη ο ένατος τόμος της ανά χειρας περιοδικής έκδόσεως του ΚΕΜΝΕ. Για τον έκλιπόντα έχουν ήδη δημοσιευτεί δύο τόμοι με έκτενη έργοβιογραφικά σημειώματα και την αποτίμηση του έργου του: ο ένας χαριστήριος, ενώ ο Δημήτρης βρισκόταν εν ζωή, και ο άλλος αφιερωμένος στη μνήμη του¹. Έδω δέν απομένει παρά να αναφερθοῦμε στην παρουσία του Δημήτρη Σοφιανού στο ΚΕΜΝΕ.

Στήν Ακαδημία Αθηνών ο Δημήτρης Σοφιανός προσελήφθη τὸ 1966 και ὑπηρέτησε στο ΚΕΜΝΕ κατ' ἀρχάς ως συντάκτης και ἀκολούθως ως έρευνητής. Τὸ 1984 ὀρίστηκε Διευθυντής του Κέντρου, ενώ τὸ 1997 ἐξελέγη καθηγητής στο Ἴονιο Πανεπιστήμιο. Μετά την ἀφυπηρέτησή του (1997) ἡ Ακαδημία Αθηνών του ἀπένειμε τὸν τίτλο του ἐπίτιμου διευθυντή και του ἐπιστημονικοῦ συνεργάτη του ΚΕΜΝΕ.

Ἐπὶ σειρά ἐτῶν ὑπῆρξε ἐκλεγμένος Πρόεδρος του Συλλόγου Ἐπιστημονικοῦ Προσωπικοῦ τῆς Ακαδημίας Αθηνών. Μετά τὸν θάνατό του τιμήθηκε ἀπό την Ακαδημία με ἀργυρὸ μετάλλιο για τὸ σύνολο τῆς ἐπιστημονικῆς του προσφορᾶς.

Ἀπὸ τὸ έκτενές και σημαντικό ἐπιστημονικὸ ἔργο του Δημήτρη Σοφιανού ξεχωρίζει ἡ θεμελιώδης συμβολή του στην ιστορία τῆς Θεσσαλίας και εἰδικότερα τῶν Μετεώρων καθώς και στην ιστορία τῆς ιδιαίτερης πατρίδας του, τῆς Τήνου.

Τιμώντας τὴ μνήμη του Δημήτρη Σοφιανού τὸ Κέντρον Ἐρεύνης του Μεσαιωνικοῦ και Νέου Ἑλληνισμοῦ δημοσίευσε τὸ 2011 ἀπὸ τὰ χειρόγραφα κατάλοιπά του δύο ἔργα, τὸ πρῶτο ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἡ ἀνέκδοτη φαναριώτικη ποιητικὴ συλλογὴ του κώδικα 666 Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου και τὸ δεύτερο Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τῆς Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων*. Οἱ δύο τόμοι ἐκδόθηκαν με τὴν τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια τῶν ἐρευνητῶν του ΚΕΜΝΕ, ενώ τὴν καλλιτεχνικὴ φροντίδα του δευτέρου ἔργου ἀνέλαβε ἡ κυρία Ἰωάννα Μπίθα,

1. Ἴονιος Λόγος, Α' (2007). ΕΕΒΣ, ΝΓ' (2007-2009).

διευθύνουσα τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης.

Οἱ παλαιότεροι ἐρευνητὲς τοῦ ΚΕΜΝΕ δὲν διατηροῦν ἀπὸ τὸν Δημήτρη Σοφιανὸ μόνον τὴν ἀνάμνηση ἑνὸς πολυμαθοῦς καὶ ἄοκνου ἐρευνητῆ, συμπαραστάτη πρόθυμου σὲ κάθε ἐρευνητικὸ, βιβλιογραφικὸ πρόβλημα ἢ παλαιογραφικὸ γρίφο· τὸν θυμοῦνται κυρίως γιὰ τὶς ἀνθρώπινες ἀρετὲς του, γιὰ τὸν χαρακτήρα του καὶ γιὰ τὴν αὔρα ποὺ ἐξέπεμπε, γιὰ τὴν καλοσύνη του, τὴν ἀνεξικακία, τὴν πραότητα, τὴ μελιχιότητα, τὴν ἡρεμία· καὶ γιὰ τὴν καρτερία.

ΡΟΔΗ ΣΤΑΜΟΥΛΗ

ABSTRACTS - RÉSUMÉS - RIASSUNTI

Anastasia Kontogiannopoulou, *City Councils in Byzantium. A Contribution to the Study of Collective Activities during the Last Byzantine Centuries (13-15 c.).*

This paper examines the secular collective organs convoked in Byzantine cities, especially the provincial ones, from the 13th to the 15th century. The present study intends, through the detailed examination of the terminology, the composition and the responsibilities of these councils, to examine the impact of the political developments in the internal organization of the cities, the function of the decision making, the role of city councils in the cities' political life, the relation of the local councils to the imperial governor and the central authority.

The city councils examined in this study are principally the provincial councils and the *assemblies* (we only make here a brief reference to the *senate* of Constantinople).

The provincial councils were composed of local elected *archontes*, members of the aristocracy and the middle social stratum, who were taking decisions, along with the imperial governor or independently, on various city affairs. Local *archontes* also participated in courts and in various transactions. Both in Constantinople and in provincial cities were convoked wider collective councils, the *assemblies*, in which participated representatives of all social classes. In these assemblies were announced or validated imperial decisions. During the 14th century's civil wars, however, they have had a more active political role.

The present study leads us to the conclusion that the city councils were adapted and functioned within the context shaped by the sociopolitical developments of the period under examination (13th-15th century), maintaining though basic competences that they had already from the Early and Middle Byzantine Periods. Also, it is of special interest that during the same period members of the middle social stratum were participating in the provincial councils and the *assemblies*, seeking in this way a share in the political power.

Kostas Lambrinos, *Come in "esilio eterno": Il percorso dell'ingegnere italiano Angelo Oddi nella Creta veneziana.*

Come è noto, durante i secoli XVI e XVII nella Creta veneziana operarono parecchi ingegneri provenienti dall'area italica, allo scopo di contribuire al rafforzamento del sistema difensivo della Serenissima, dal momento che la minaccia ottomana era sempre più incombente. Nella stragrande maggioranza, tali ingegneri ci sono noti dai loro stessi numerosi atlanti e disegni. Sono, però, minori le nostre conoscenze sul loro mondo a Creta, sulla loro cerchia familiare e sociale, sul loro punto di vista dell'isola, sui timori e le speranze loro. Dato questo, la scoperta nell'Archivio di Stato di Venezia del testamento nonché di ulteriore materiale archivistico relativo ad Angelo (degli) Oddi, notissimo per i suoi disegni riguardanti le fortificazioni di Creta, è un caso fortunato, visto che tali elementi arricchiscono il quadro della vita e della carriera di questi professionisti operanti in una regione d'oltremare della Serenissima, all'estremità del dominio veneziano.

Proveniente da un'illustre famiglia di Padova, con un'importante tradizione in alte cariche militari, Angelo Oddi si istruì in Italia accanto a preminenti personaggi dell'arte militare e del fortificare, come Giulio Savorgnano e Zuan Battista dal Monte. Quasi quarantenne, si stabilì a Creta agli inizi del decennio 1590 in qualità di capo di un corpo militare mercenario e poi dell'ingegnere, a seguito dell'invito del provveditore generale dell'isola Giovanni Mocenigo. Durante la sua lunga permanenza si occupò della progettazione e supervisione di opere pubbliche e fu anche capitano di una compagnia inizialmente ristretta, che più tardi si ingrandì. Essendo già incaricato di troppe mansioni, la missione da portare a termine diventava difficoltosa. In più, veniva ad aggiungersi il fatto che una parte della missione coincise con il catastrofico periodo della peste che, nel triennio 1592-1595, colpì la città di Candia, il centro, cioè, politico e economico più importante dell'isola.

Nonostante la sua fortunata carriera, il riconoscimento da parte dei funzionari statali, l'elevato status sociale e i suoi importanti introiti, Angelo Oddi non era interessato alla permanenza definitiva a Creta. Anzi, essendo vissuto per molti anni ai margini del dominio veneziano, lontano dalla sua cerchia familiare e oberato da molte responsabilità, confidava nel fatto che gli sarebbe stato dato il permesso di rientrare in patria. Invece, essendo l'unico ingegnere dell'isola, non gli era permesso il rimpatrio. Di conseguenza, provava una perenne e profonda nostalgia per la sua patria e, come parecchi

altri suoi connazionali, vedeva Creta come un *esilio eterno*. In queste condizioni non poté integrarsi totalmente nella società locale. Alla fine, visse per circa 17 anni nell'isola, e ci morì nel gennaio del 1609, dopo che la sua salute fu compromessa dal pesante freddo.

Il testamento di Angelo Oddi ci illumina su aspetti nascosti della sua vita nella Creta veneziana, sul suo ambiente sociale, sulla sua situazione economica, sui suoi rapporti con il potere politico locale. A parte alla moglie, Giovanna Ema, con la quale non sembra avesse avuto figli, lasciò del denaro anche ai suoi genitori, pur non sapendo se fossero ancora in vita. Immobili urbani o rurali non vengono menzionati nel testamento, forse perché Oddi aveva sempre avuto la speranza di ritornare in patria. Lasciò, inoltre, somme di denaro come anche strumenti della sua arte, a suoi connazionali, persone che avevano con lui in comune la provenienza geografica e l'identità linguistica e religiosa e che prestavano servizio come alti dignitari politici e militari nell'isola. Dal suo testamento non escluse, inoltre, altri ufficiali italiani di rango inferiore che gli avevano dimostrato fiducia e dedizione durante la sua lunga carriera militare.

B. L. Fonkich, *A new autograph of Nicolas Spathar.*

The study of the last letter sent by Tsar Aleksei Mikhailovich to the Patriarch of Antiochia Makarios on 20th August 1671 (RGADA, coll. 52, cat. 1. 1671, No. 25, fol. 58-66) revealed a Greek translation of the document (fol. 67rv), which was made in Moscow to facilitate a better understanding of the letter by the head of the church of Antiochia. The palaeographic analysis of the Greek translation brings us to the conclusion that it was drawn up by Nicolas Spathar.

The article explores the conditions under which the letter and its translation were produced. At the end of the article both the Russian original and its Greek translation are published.

Despina Vlami, *Women and the Levant Company (18th-19th centuries). Marriage, family and business*

The study of the Levant Company archive brought to the light stories of women related to the Company's members, officials and employees. Considered with reference to gender relations and the development of fam-

ily enterprise in the 18th and early 19th century, the cases investigated allow us to express some preliminary thoughts. More than few unexpected glimpses of female experiences connected with British trade in South Eastern Mediterranean, these stories integrate women in the history of a grant chartered trade Company. They also display examples of marriage behaviour and family organization that deviate from the middle and upper middle class values and ideals of the period sustaining marrying inside a context of mutual values, religious concerns and common socio/economic position. The cases presented confirm the centrality of family enterprise. They also indicate numerous explicit and "hidden" ways by which men depended on the capital, labour and contacts of female relatives to set up their business. Some of the cases studied check customary 18th century middle-class notions on masculinity and femininity and present women as independent economic agents. For one thing, they suggest that women could move around the world and up the social hierarchy relying upon their own competence, qualities, motivation and means. And although research has proved that a female career in business was usually related to early widowhood, it would seem that, on some occasions, a woman's independent economic personality could break the "glass-ceiling" of social status constraints and the impediments of gender identity and emerge successfully. With regard to the organization of the Levant Company, the cases presented unveil the nature and performance of a social web that developed around the Company's members (Freemen) and factors. This web often linked them to the local society through marriage alliances with women that belonged to the British, European and Ottoman merchant communities. Marriage and child-birth afforded the Levant Company a depository of second generation British subjects and protégées who entered the Company as apprentices or were recruited in various services and positions. As the group of people connected to the Company through membership and officialdom expanded, so as augmented the number of individuals, women in particular, who depended upon it for various benefits as annual pensions and allowances.

Ikaros Mantouvalos, *Aspects of the Educational Life of the Greek-Valachian Community in Miskolc (end of the 18th Century – beginning of the 19th Century)*.

This article is an attempt to examine the interest in education issues expressed by the Greeks of Miskolc, from the late 18th century. For the

Greek commercial community of this Hungarian town, the implementation of educational policy into the institutional framework of school was a key priority in order for its members to equip themselves with knowledge available for their careers and social mobility. Note that teaching the Greek popular language was presented as an urgent need for the linguistic and cultural identity of Greeks. By introducing a set of rules and principles that penetrated the daily lives of students, the commercial community authorities tried to exert direct control over their behavior and actions. The community also consolidated a supervision system aimed at disciplining everyone involved in education (students and teachers/professors), by codifying the relationship among pupils and influencing the process of their integration in the social and cultural environment of the host country.

A. P. Stergelis, *New questions about the life of Benjamin Lesvios*.

The article focuses on two issues concerning the life of Benjamin Lesvios. First it interrogates his actual date of birth and second, it examines whether he spent part of his life in Mount Athos.

Lesvios' year of birth has been maintained to be 1759 or 1762. According to a document belonging to the French Ministry of Foreign Affairs brought to light by N. Svoronos, Benjamin was 33 years old in 1798. He was therefore born in 1765 or rather early in 1766 as A. Angelou has claimed.

Earlier biographies compiled by G. Valetas (1982) do not mention Lesvios' passage to Athos. The possibility of Lesvios having spent part of his life in Mount Athos has been raised only after 1850. It probably originates from the knowledge that Lesvios spent some years at the St. Nicolas estate of Mount Athos Pantocratoras Abbey at Aivali when he was young.

Dimitris Apostolopoulos, *Le manuscrit de l'epistolarium d'Eugène Voulgaris: son parcours de Saint-Pétersbourg à Athènes*.

Eugène Voulgaris, à côté de l'abondante correspondance qu'il a entretenue durant sa longue existence, a aussi constitué, comme on l'a récemment découvert, un *epistolarium* dans lequel il a inséré, après les avoir retravaillées, une partie de ses productions épistolaires.

L'*epistolarium* de Voulgaris comprenait deux tomes et n'a jamais été publié. Aujourd'hui seul le premier tome du manuscrit de son *epistolarium* est conservé à la Bibliothèque Nationale de Grèce. Il porte la cote 2952: c'est le manuscrit de l'auteur, puisqu'on y trouve des notes autographes et que la table des matières est copiée de la main de Voulgaris.

Le manuscrit a suivi une longue trajectoire depuis Saint-Pétersbourg en passant par Nijni Novgorod, Moscou, Saint-Pétersbourg, Nauplie, Athènes, Vienne jusqu'à ce qu'il arrive finalement à la Bibliothèque Nationale en 1930 – où il est toujours conservé.

Dans le patrimoine laissé par Voulgaris se trouvent aussi cinq autres de ses manuscrits qui sont passés en 1823 en possession de Constantin Oikonomos et qui sont arrivés finalement eux aussi en 1891 à la Bibliothèque Nationale: il s'agit des manuscrits qui portent aujourd'hui les cotes 1330, 1332, 1333, 1334 et 1337.

Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The letter-essays of Eugenios Voulgaris: general remarks and a first edition of three unpublished essays*

Several essays written in the form of, usually long, letters are included among the extensive correspondence of Eugenios Voulgaris (1716-1806). Some of these have been published in the past, while others remain still unpublished in manuscripts kept mostly in Athens libraries. A few other letter-essays are only known from Eugenios Voulgaris's autograph list of his works. These essays had usually been written in response to specific questions addressed to him by persons requesting his views on various subjects covering a wide area of scholarly fields.

In the present study Voulgaris's letter-essays are organised into categories and then are examined both individually and as a *corpus*, in order to establish, to the extent that this is possible, their actual numbers, the identity of the persons who asked Eugenios each particular question, their subject-matter, a possible date of composition, and other relevant issues. Finally, three previously unknown and unpublished letter-essays receive their first critical publication, along with three relevant letters from his general correspondence.

The first of these essays has a theological / philosophical context. It is the reply to a request made by Josef, former bishop of Tornovo, Boulgaria.

Voulgaris considers the concept of the divine names of God as presented by pseudo-Dionysius Areopagite in his work *De divinis nominibus*, and the Neoplatonic tradition. The second essay replies to a letter sent by the monk Neophyte, who is probably identified with Neophyte of the Kausokalyvia Monastery of Mt Athos, and it examines the physiology, and the life cycle of the land snails (*helix pomatia*). The third essay is addressed to Robert Stevenson, merchant and British consular official in Salonica, with whom Voulgaris had an agreement to discuss subjects of common interest in their correspondence. This letter-essay refers to memory and its importance in human life, the disastrous effects of its loss, and is documented with various examples of historical persons well known for their exceptional memory, and /or the loss of it.

Constantin Lappas, *Commentaires à une description de Kydonies (Ayvalık) en 1818*

En 1822 l'historien français C. D. Raffanel, dans le premier volume de son oeuvre *Histoire des événements de la Grèce*, a publié une description de Kydonies (Ayvalık) et des îles de Mosconissi. Cette description, rédigée en 1818, a été publiée pour la première fois en 1821, peu après la catastrophe de Kydonies par les Turcs au mois de Juillet, dans le journal de Smyrne *Le Spectateur Oriental*, édité par Charles Tricon et dont Raffanel était collaborateur. Ce texte en dehors de l'*Histoire* de Raffanel a été reproduit dans d'autres revues et journaux européennes.

Le présent travail s'occupe du texte de 1818, de son contenu et de son auteur, ainsi que de sa reproduction par Raffanel et des changements faits par ce dernier dans la langue, le style et le contenu. L'étude de la diffusion des deux textes montre que c'était la version publiée par Raffanel dans son *Histoire* et non le texte de 1818 qui était largement connue et utilisée par la bibliographie de Kydonies jusqu'à nos jours.

Chariton Karanasios, *Catalogue of the Greek manuscripts from the Public Library of Larissa (Thessaly)*

Twenty-one (21) Greek manuscripts are currently preserved in the Public Library of Larissa (Thessaly); they originate from John Oikonomos Logiotatos's (1783-1842) private library and date from the 17th to the 19th cent. This collection contains mostly liturgical and literary texts of post-

Byzantine authors. More precisely: the cod. 1 (end of the 17th cent.) presents the *Contra sectam Mahometicam* of John VI Kantakuzenos while the cod. 2 (a. 1691) includes ecclesiastical Canons; the cod. 3 (end of the 18th cent.) contains various Greek and Byzantine texts translated in modern Greek, the cod. 4 (a. 1784) Nikephoros Blemmydes and Georgios Sougdouris, *Commentary on Logic*, the cod. 5 (a. 1787) Anastasios Gordios, *Against Mohamed and Against the Latins*, the cod. 6 (beginning of the 19th cent.) Demetrios Darvaris, the translation in modern Greek of Christian Baumeister *Institutiones Metaphysicae* (Wittemberg 1783), the cod. 7 (beginning of the 19th cent.) an anthology of Byzantine psaltic art texts, the codd. 8-11 (end of the 18th -beginning of the 19th cent.) Greek literary texts, translated, in some cases, in modern Greek, the codd. 12-17[+17a-c] (19th cent.) a number of lectures given at the University of Athens, and, finally, the cod. 18 (a. 1704) Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum*, translated in modern Greek by Anastasios Gordios.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἄβαρις, ὑπερβόρειος ἱερέας τοῦ Ἀπόλ-
λωνα 198
Ἀγαθάγγελος, ἱεροκήρυκας (18ος αἰ.) 155
Ἄγγελοι Ραδίποροι 19
Ἄγγελος Καλοδιοίκητος, ρεφερενδάριος
22
Ἀγγέλου Ἄλκης 132
Ἀγγλία, Ἄγγλοι 81, 87, 98, 266· βλ. καὶ
Βρετανία
Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία 157
Ἁγία Ἄννα, σκήτη Ἁγίου Ὄρους 168
Ἁγία Γραφή 166, 173
Ἁγία Πετρούπολη 136, 137, 145, 147·
Κρατικὸ Πανεπιστήμιο 135
Ἁγίας Τριάδας Ναὸς (Miskolc) 106, 115
Ἁγιον Ὄρος 13, 17, 22, 30, 133, 168, 217,
255, 279
ἅγιος Ἀλέξιος 66
ἅγιος Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης 169, 182,
184, 185, 186, 188
ἅγιος Εὐστάθιος Πλακίδης 66
ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων 66
ἅγιος Ἰερώνυμος 150
Ἁγιος Ἰωάννης Πρόδρομος (Agios Yanis
Prodromos), νησί, μοναστήρι τῶν Κυ-
δωνιῶν 221, 229
Ἁγιος Νικόλαος (Ἀἰβαλί), μετόχι τῆς Μο-
νῆς Παντοκράτορος Ἁγίου Ὄρους 133
Ἁγίου Μάρκου Δημοκρατία· βλ. Βενετία
Ἁγίου Παντελεήμονος Μονὴ (Ἁγιον Ὄρος)
255, 279
Ἁγίου Στεφάνου Μονὴ (Μετέωρα) 251
Ἄδης 203
Ἀδριανούπολη, Ἀδριανουπολίτες 17, 27,
61, 76
Ἀθανάση Κυριακὴ 82
Ἀθανάσιος Ἐλάχιστος, ἱερομόναχος 276, 280
Ἀθήνα, Ἀθηναῖοι 76, 135, 138, 139, 143,
145, 147, 180· Ἀθηνῶν μητροπολίτης,
βλ. Μελέτιος Μήτρου
Ἀθήναιος 173, 190
Ἀθωνιάς σχολὴ 140, 160, [161], 166, 167,
174
Ἀἰβαλί (Aivali/Aiwali/Ayvali) 129, 130,
131, 133, 209, 210, 211, 214, 215, 220,
228-233· βλ. καὶ Κυδωνία/Κυδωνίες
Αἴγυπτος 76
Αἰλιανὸς Κλαύδιος 201
Αἴλιος Ἀδριανὸς· βλ. Hadrianus Augustus
Αἰσχύλος 176
Αἰτωλικὸ 280
Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 237· ΚΕΜΝΕ 136, 146,
251, 253
Ἀκαδημία (Πλατωνικὴ) 170, 180
Ἀκαρνάνες 14
Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν 213
Ἀκροπολίτης Γεώργιος 20, 24, 27, 28
Ἄλβανο 20, 21
Ἄλδος Μανούτιος· βλ. Μανούτιος
Ἀλέξιος Α΄ Κομνηνὸς 24
Ἀλέξιος Ἀλεξιοβίτζης, ρῶσος πρίγκιπας
67
Ἀλέξιος Ἀσάν· βλ. Ἀσάν Ἀλέξιος
Ἀλέξιος Γ΄ Ἄγγελος 24
Ἀλέξιος Μακρεμβολίτης· βλ. Μακρεμβο-
λίτης
Ἀλέξιος Μιχαήλοβιτς, τσάρος τῆς Ρωσίας
59, 60, 61, [62], 63, 65, 69, 70, 71
Ἀλληλουίας 30
Ἀμανίτης 217
Ἀμάσεια 24
Ἀμερικανικῆς Ἀνεξαρτησίας πόλεμος 158
Ἀναγνώστης Σταυράκης 133
Ἀναρταρῆ Chasseaud Σάρα· βλ. Abbott
Ἀναρταρῆ Σάρα
Ἀνατολὴ 75, 76, 77, 78, 80, 82, 87, 90, 91,
92, 97, 100· Ἄπω Ἀνατολὴ 95· Μέση
Ἀνατολὴ 76
Ἀνδρέα Παύλου Νικόλαος 98
Ἀνδρέα Παύλου Σπυρίδων 98

- Ἀνδρέας Ἀργυρόπουλος· βλ. Ἀργυρόπουλος
- Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος 21, 22, 29
- Ἀνδρόνικος Γ΄ Παλαιολόγος 14, 20
- Ἀνκόνα 98
- Ἄννα Κομνηνή· βλ. Κομνηνή
- Ἀνόβερο 79
- Ἀντιόχεια 59· Ἀντιοχείας πατριάρχης, βλ. Μακάριος
- Ἀντίοχος ὁ σοφιστῆς (c. 200 μ.Χ.) 200
- Ἀπόκαυκος Ἀλέξιος, ἑπαρχος 19
- Ἀπόλλων 194, 198
- Ἀπολλώνιος Τυανεύς 176, 204
- Ἀποστόλοβιτς Ἰωάννης 111, 113, 114, 116
- Ἀποστολόπουλος Δημήτρης 155
- Ἀπόστολος Γεώργιος ἐκ Σίφνου, γραφέας 249
- Ἀραβία 170, 180
- Ἀργυρόπουλος Ἀνδρέας 18
- Ἀργυροπούλου Ρωξάνη 132
- Ἀρεοπαγίτης· βλ. ἅγιος Διονύσιος, Ψευδο-Διονύσιος
- Ἄρης 195
- Ἄριστείδης Γ. 133
- Ἄριστοτέλης 155, 165, 176, 177, 199, [201], 204
- Ἄριστοφάνης 176
- Ἄρμενόπουλος Κωνσταντῖνος 20
- Ἄρναοῦτες 105
- Ἄρτα 20, 76, 98
- Ἄρταξέρξης 205
- Ἄρχιμήδης 190
- Ἄρωμοῦνοι 121
- Ἄσαν Ἀλέξιος 14
- Ἄσαν Μανουήλ 19
- Ἄστραπήρης 30
- Ἄστραχάν 65
- Ἄττική 170
- Αὐστρουγγαρία 98
- Ἄφρική βόρεια 76
- Ἄφροδίτη 195
- Ἄχεραΐτης 17
- Ἀχρίδα 21
- Ἀψβούργων αὐτοκρατορία 98
- Βαγδάτη 95, 96,
- Βαλέτας Γ. 132, 133
- Βαλκάνια 119
- Βαρσοβία 115, 157
- Βασίλειος Τζυκαλάς· βλ. Τζυκαλάς
- Βασιλείου Μιχαήλ 97, 98, 99, 100
- Βασιλείου Χάιδω 99
- Βασιλίτζης 20
- Βασόρα 91, 95, 96, 97
- Βατάτζης Ἰωάννης· βλ. Ἰωάννης Γ΄
- Βατικανὸν 154
- Βατοπεδίου Μονὴ 18
- Βεγγάζη 79
- Βέλγιο 160
- Βελιγράδι 79
- Βελλᾶ Δ. Ἀλεξάνδρα 98
- Βελοιξερία 65
- Βενετία (Γαληνοτάτη, Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Μάρκου) [20], [23], 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 56, 57, 159, 160, 161, 200· Βενετικὴ Πολιτεία 23· Κρατικὸ Ἀρχεῖο Βενετίας 36
- Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος (Βενιαμὶν Καρρὲ) 129-134
- Βεργίλιος 176
- Βέροια 30
- Βεσκία 65
- Βηρυτὸς 79
- Βιέννη 79, 99, 112, 115, 118, 130, 141, 147, 150· Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης 276
- Βιζύη 19, 27, 29, 30
- Βλαδμηρσκία 65
- Βλαχία, Βλάχοι 105, 120, 121, 122· Βλαχίας ἡγεμόνες, βλ. Καντακουζηνὸς Κωνσταντῖνος, Ραχοβίτσας Στέφανος Μιχαήλ
- Βλαχιώτης Μανουήλ 30
- Βολγαρία 65
- Βόλος 235
- Βομβάη 96
- Βοναπάρτης 92
- Βούδα 111
- Βουδαπέστη 79
- Βουκουρέστι 76, 168
- Βούλγαρης Εὐγένιος 135-207 passim, 276
- Βουλγαρία, Βούλγαροι 21, 105, 168
- Βουλισμάς Εὐστ. 139, 140

- Βραχνὸς Θεόδωρος, ἑξαρχὸς τῶν μυρεψῶν 18, 22
- Βρετανία, Βρετανοὶ 96, 156, 157, 173, 174, 175, 198· Ἐθνικὰ Ἀρχεῖα 77. Βλ. καὶ Ἀγγλία
- Βυζάντιο, Βυζάντιοι 9, 16, 25, 27, 28
- Βυζάντιος Ἀντώνιος 123
- Γαβρᾶς [Ἰωάννης] 18
- Γαβρᾶς Μιχαήλ 18
- Γαβριήλ, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης 164
- Γάδαρα 191
- Γάιος Πλίνιος Σεκουῦδος· βλ. Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος
- Γαλαξίας 193
- Γαλατᾶς, περιοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης 168
- Γαληνοτάτη Δημοκρατία· βλ. Βενετία
- Γαλιλαῖος 173, 194
- Γαλλία (France) 96, 129, 134, 144, 211, 212, 213· γαλλικοὶ πόλεμοι 76, 78, 96· κρατικὰ ἀρχεῖα 132
- Γαλλικὴ Ἐπανάσταση 129
- Γαλιώτος, ἄρχων τῆς Θεσσαλονίκης 18
- Γεδεῶν Μανουήλ 133, 139, 140, 141, 142, 143, 144
- Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 172, 177, 178
- Γεννάδιος Σχολάριος 25, 31
- Γενουάτες 29
- Γεράσιμος, μητροπολίτης Κυζίκου 140
- Γεωργιάδης Εὐστ. 132, 133
- Γεωργιάδης Νεόφυτος, γραφέας 269
- Γεώργιος Ἀκροπολίτης· βλ. Ἀκροπολίτης
- Γεώργιος ἐκ Τρίκκης 164
- Γεώργιος Κυπριανός· βλ. Κυπριανὸς
- Γεώργιος Παλαιολόγος· βλ. Παλαιολόγος
- Γεώργιος Παχυμέρης· βλ. Παχυμέρης
- Γεώργιος Πόντικας· βλ. Πόντικας
- Γεώργιος Σφαξαγγούρης· βλ. Σφαξαγγούρης
- Γεωργίου Ἀπόστολος, σίφνιος θεολόγος 249
- Γιάννενα 154, 168
- Γίκιας Ναοῦμ 113
- Γκράμποβο 105
- Γλαβᾶς Δημήτριος, μέγας δρουγγάριος τῆς βίγλης 23
- Γόρδιος Ἀναστάσιος 253-254, 277-280
- Γούτας Καφταντζιόγλου Ἰωάννης· βλ. Καφταντζιόγλου
- Γραικοὶ 127
- Γραμβούσα 36, 40
- Γράμμιστα 105
- Γρηγορᾶς Νικηφόρος 13, 15, 31
- Γρουζήδες 65
- Δαμάσκιος (5ος-6ος αἰ. μ.Χ.), νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος 185
- Δαμασκὸς 59, 60
- Δανάη 191
- Δαναΐδες 202
- Δανιήλ Κεραμεύς· βλ. Κεραμεύς
- Δαπόντες Καισάριος 168
- Δάρβαρης Δημήτριος 111, 123
- Δαρδανέλλια 76
- Δαρεῖος 205
- Δήλιο πρόβλημα 150, 165
- Δημήσι Κωνσταντῖνος 115
- Δημήτριος, ἀδελφὸς τοῦ Νεκταρίου Τύρου καὶ Σιδῶνος 66
- Δημήτριος Γλαβᾶς· βλ. Γλαβᾶς
- Δημήτριος Κομνηνὸς Εὐδαιμονοῦιωάννης· βλ. Κομνηνὸς Δημήτριος
- Δημήτριος Κυδῶνης· βλ. Κυδῶνης
- Δημήτριος Φακρασῆς· βλ. Φακρασῆς
- Δημητρίου Λογιωτάτου Ἀχιλλεὺς 280
- Δημητρίου Χαρίλαος Λογιωτάτος 235, 248, 254, 256, 262, 263, 265, 268, 269, 271, 273, 274, 275
- Δημητσάνα 236
- Διανοσομένων ὄμιλος (Λάρισα) 236
- Διδυμότειχο 30
- Διονύσιος Μηθύμνης 133
- Δοσίθεος, πατριάρχης Ἱεροσολύμων 61
- Δούκας Ἰωάννης, ἡγεμόνας Μολδοβλαχίας 264
- Δούκας [Μιχαήλ] 19, 25
- Δούναβης 198
- Δοχειαρίου Μονὴ (Ἅγιον Ὅρος) 17, 23
- Δυρράχιο 20, 21
- Δύση 22, 33, 95, 100
- Ἐδεσσα [Μακεδονίας], Ἐδεσσηνοὶ 19, 30, 31
- Ἐδεσσα Μεσοποταμίας 23

- Ἐθνική Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος (ΕΒΕ) 135, 138, 139, 145, 146, 147, 155, 164, 167, 171, 172, 177, 178, 179, 240, 241, 242, 255, 262, 278
- Ἐθνικὸ Ἴδρυμα Ἑρευνῶν/Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν 236, 237
- Εἰρήνη Καντακουζηνή· βλ. Καντακουζηνή
- Ἑλλάς, Ἑλληνες 98, 103, 105, 106, 110, 115, 120, 130, 131, 137, 198· ἀρχαῖοι Ἑλληνες 198, 204· ἔθνικοί/εἰδωλόλατρες 186
- Ἑλληνική Ἐπανάσταση 129, 131
- Ἐξετερ 82, 83
- Ἐρζεροῦμ 96
- Ἐρμῆς 198
- Ἐρμογένης ὁ Ταρσεὺς (2ος αἰ. μ.Χ.) 200, 201
- Ἐρσελ· βλ. Herschel John
- Ἐσδρας 176, 204
- Ἐσφιγμένου Μονῆ (Ἅγιον Ὄρος) 30
- Ἐταιρεία Ἀνατολικῶν Ἰνδιῶν 76
- Εὐγένιος (Εὐθύμιος ἱερομόναχος), γραφέας 279, 280
- Εὐδαιμονοῖωάννης· βλ. Κομνηνὸς Δημήτριος
- Εὐμαῖος 197
- Εὐξείνος Πόντος 198
- Εὐριπίδης 176
- Εὐρώπη, Εὐρωπαῖοι 78, 95, 124, 213, 226· ἀνατολική Εὐρώπη 61· κεντρικὴ Εὐρώπη 98
- Εὐσταθίου Ἀναστάσιος 98
- Ἐφημερίς τῶν Ἀθηνῶν 131, [132]
- Ζεὺς 191, 193, 201
- Ζηλωτὲς 27
- Ζήνων 192
- Ζωγράφειο Γυμνάσιο Κων/πόλεως· βλ. Κωνσταντινούπολη
- Ζωσιμάς Ζώης 136, 137, 138, 145, 146
- Ἦρα 201
- Ἡράκλειτος 176, 202
- Ἡσαΐας, ἱερομόναχος (;) στὰ Γιάννενα 154
- Θαβῶρ, ὄρος Παλαιστίνης 154
- Θεμιστοκλῆς 204
- Θεοδέκτης 204
- Θεόδωρος Ἀλεξιοβίτζης, ρώσος πρίγκιπας 67
- Θεόδωρος Β' Λάσκαρης 24
- Θεόδωρος Βραχνός· βλ. Βραχνός
- Θεόδωρος Κάππατος· βλ. Κάππατος
- Θεόδωρος Μάρουλος· βλ. Μάρουλος
- Θεόδωρος Χαλαζᾶς· βλ. Χαλαζᾶς
- Θεόκλητος Ἰβηρίτης 140
- Θεοτόκης Νικηφόρος 151, 167
- Θεοφάνης Prokorovich, ἀρχιεπίσκοπος Νοβγκορόντ καὶ σύμβουλος τοῦ Μεγάλου Πέτρου 158
- Θεόφιλος, ἐπίσκοπος Καμπανίας 149, 164
- Θεσσαλοὶ 14
- Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονικεῖς 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 76, 78, 80, 81, 83, 88, 90, 159, 160, 162, 174, 196· μητροπολίτες Θεσσαλονίκης, βλ. Γαβριήλ, Συμεὼν
- Θωμᾶ Ἐλευθέριος 133, 139
- Θωμᾶς Καλλοκύρης· βλ. Καλλοκύρης
- Θωμᾶς Μάγιστρος 19
- Ἰακουμῆς Ἰωάννης 119
- Ἰάμβλιχος ὁ Χαλκιδεὺς (250-330 μ.Χ.), νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος ἀπὸ τῆς Χαλκίδας τῆς Κοίτης Συρίας 198
- Ἰάσι 131
- Ἰβήρων γῆ 65
- Ἰβήρων Μονῆ (Ἅγιον Ὄρος) 22
- Ἰεροσλαβία 65
- Ἰεροσολύμων πατριάρχης· βλ. Δοσίθεος
- Ἰερώνυμος τοῦ Ἑρμείου (ὁ Μερκουριάλης) 137, 138, 147
- Ἰζρούμιον 66
- Ἰνδία 78, 91
- Ἰνδικὸς ὠκεανὸς 95
- Ἰόνια νησιὰ 40
- Ἰουγγορτζία 65
- Ἰουδαῖοι 204
- Ἰούλιος Καίσαρ 205
- Ἰούλιος Πολυδεύκης· βλ. Πολυδεύκης
- Ἰσαάκ, πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὄρους 22
- Ἰσμαηλίτες 239
- Ἰστρος ποταμὸς· βλ. Δούναβης

- Ἰταλία (Italia), Ἰταλοὶ 37, [41], 45, [47], [51], 52, 54, 98
- Ἰωακείμ Ἰβηρίτης 140
- Ἰωάννης Ἀλεξιοβίτζης, ρώσος πρίγκιπας 67
- [Ἰωάννης] Γαβρᾶς· βλ. Γαβρᾶς
- Ἰωάννης Γ' Βατάτζης 27
- Ἰωάννης Καλοήθης· βλ. Καλοήθης
- Ἰωάννης Μελιδόνης· βλ. Μελιδόνης
- Ἰωάννης ὁ τοῦ Κοσμᾶ 66
- Ἰωάννης Περδίκης· βλ. Περδίκης
- Ἰωάννης Στ' Καντακουζηνὸς 19, 28, 29, 31
- Ἰωάννης Τετραγωνίτης· βλ. Τετραγωνίτης
- Ἰωάννης Φιλάργιος· βλ. Φιλάργιος
- Ἰωάννινα 19, 21· μητρόπολη Ἰωαννίνων 150· Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων 129
- Ἰωάννου Φίλιππος, καθηγητὴς φιλοσοφίας Ἐθνικοῦ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου (19ος αἰ.) 268
- Ἰάσασαφ Β', πατριάρχης Μόσχας 59
- Ἰάσασαφ, ἱεροδιάκονος καὶ διδάσκαλος 150, 155
- Ἰωσήφ Β', γερμανὸς αὐτοκράτωρ 107
- Ἰωσήφ, μητροπολίτης Τορνόβου (Βουλγαρία) 151, 154, 165, 168, 169, 179
- Καζάν 65
- Καινὴ Διαθήκη 181
- Καῖρος Θεόφιλος 220, 222, [231]
- Καλαβρὸς Γεώργιος 84
- Καλλίπολη 30
- Καλλοκύρης Θωμᾶς 16, 18
- Καλλονᾶς Γαβριήλ 123
- Καλοδιήκητος 17
- Καλοήθης Ἰωάννης 17, 23
- Καμπαναρόπουλος Μανουήλ 22
- Καμπανίας ἐπίσκοπος· βλ. Θεόφιλος
- Καμπανιστὸς 22
- Καμπαρδῖνοι 65
- Καντακουζηνὴ Εἰρήνη 29
- Καντακουζηνὸς Κωνσταντῖνος, ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας 244
- Κάππατος Θεόδωρος 22
- Καρατζᾶς Νικόλαος 144, 244, 264
- Καρδάμης, μέγας τζαούσιος 14, 17
- Καρέλος Παντελής, ἐκδότης 251
- Καρρὲ Βενιαμίν· βλ. Βενιαμίν ὁ Λέσβιος
- Καρταλινοὶ 65
- Καρουοφύλλης Ἰωάννης 239, 243, 244
- Κασσιανός, μέγας πριμικήριος 15
- Καστοριά 21, 105
- Καύκασος 59
- Καφταντζιόγλου Γούτας Ἰωάννης 81, 89
- Κεραμεὺς Δανιήλ, πάτριος διδάσκαλος 250
- Κεραμεὺς, σεβαστὸς 21, 22
- Κερκυραῖοι 160, 161
- Κεφαλονιά, Κεφαλονίτες 159, 162
- Κιλικία 200
- Κιοβία 65
- Κισνόβι 98
- Κίτρος 22
- Κλέρκιος/Κλαίρκιος Πέτρος (Leclerc Pierre), ὑποδιάκονος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ροθομαγνησίας 150, 154, 166, 167
- Κοζάνη 236· μητρόπολη Κοζάνης 154· σχολὴ [151], 167
- Κολλουράκης Μανουήλ 23
- Κομνηνὴ Ἄννα 24
- Κομνηνοὶ, βυζαντινὴ δυναστεία 10
- Κομνηνὸς Δημήτριος Εὐδαιμονοῖωάννης 14
- Κονδησκία 65
- Κοραῖς 220
- κοράνι 239
- Κορνάρος Ἄνδρέας· *Historia Candiana* 38, 39
- Κορσικανὸς/Corsicano 176, 206
- Κοσμίνσκι Γ. 120
- Κουβαρᾶς Μανουήλ 22
- Κούμας Κωνσταντῖνος 235
- Κουνούπης 18
- Κουρτίκης, σεβαστὸς 22
- Κρακοβία 115
- Κρήτη (Candia) 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 47, 51, 52· λοιμοκαθαρτήρια 40
- Κριστεῖλας Μιχαήλ 30
- Κρομμυδονήσι (Cromidonissi) 220, 228, 229
- Κρόνος 194
- Κυδῶνης Δημήτριος 19, 30, 31
- Κυδωνία/Κυδωνίες (Kidonia/Kidoniés/Kydoniais) 129, 209-233· σχολὴ 216, 217, 222, 231· νοσοκομεῖα 225, 233. Βλ. καὶ Ἄιβαλι

- Κυζίκου μητροπολίτης· βλ. Γεράσιμος
Κύθηρα 40
Κυκλάδες 223
Κυπριανός Γεώργιος 23
Κύπρος 35, 79
Κυριαζής· βλ. κώδικες Γενναδείου Βιβλιοθήκης
Κυριαζής Δαμιανός 145
Κύριλλος Β' Λούκαρης, πατριάρχης Κων/πόλεως 158
Κύριλλος Ε', πατριάρχης Κων/πόλεως 140, 161
Κύρος 205
κώδικες έλληνικοί· Βιβλιοθήκης Ρουμανικής Ακαδημίας κώδ. 248 (96), 255, κώδ. 473 (641), 262, κώδ. 639 [290], 172. - British Library κώδ. Addit. 8232, 244. - Γενναδείου Βιβλιοθήκης Κυριαζή 3, 172, 177, 178. - Δημόσιας Βιβλιοθήκης Λαρίσης κώδ. 1, 239-244, 281, κώδ. 2, 245-248, 282, κώδ. 3, 249-250, 283, κώδ. 4, 251-253, 284, κώδ. 5, 253-254, 285, κώδ. 6, 254-256, 286, κώδ. 7, 256-257, 287, κώδ. 8, 257-262, κώδ. 9, 262-263, κώδ. 10, 263-265, κώδ. 11, 265-267, κώδ. 12, 267-268, κώδ. 13, 268-269, κώδ. 14, 269-270, κώδ. 15, 270-271, κώδ. 16, 271, κώδ. 17, 272-273, κώδ. 17α, 273, κώδ. 17β, 273-274, κώδ. 17γ, 274-275, κώδ. 18, 275-280. - Έθνικης Βιβλιοθήκης τής Ελλάδος (ΕΒΕ) κώδ. 1160, 167, 278, κώδ. 1171, 164, κώδ. 1334, 172, 177, 178, κώδ. 1368, 262, κώδ. 2122, 242, κώδ. 2167, 240-242, κώδ. 2333, 255, κώδ. 2464, 241, κώδ. 2952, 155, 171, 172, 177, 178, κώδ. 3053, 164. - Ζωγραφείου Γυμνασίου Κωνσταντινουπόλεως κώδ. 24, 262. - Θεολογικού Σπουδαστηρίου Πανεπιστημίου Αθηνών κώδ. 50, 276-277, 280. - Ίεράς Μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων κώδ. 29, 251. - Ίεράς Μονής Παναγίας Χάλκης κώδ. 15, 240. - Ίεράς Μονής Παντελεήμονος Αγίου Όρους κώδ. 252, 255, κώδ. 781, 279. - Ίεράς Μονής Προφήτου Ηλίου Ύδρας κώδ. 14 (54), 255. Βλ. και χειρόγραφα
- Κωκαλάδες 23
Κωκαλάς Κωνσταντίνος 22
Κωνσταντινίδης Γ., έφορος ΕΒΕ 147
Κωνσταντινίδης, Έλευθέριος Ί., γραφέας από την Ύδρα 268
Κωνσταντίνος ΙΑ' Παλαιολόγος 26
Κωνσταντίνος Κωκαλάς· βλ. Κωκαλάς
Κωνσταντίνος, πρώην μέγας αρχιδιάκονος 155
Κωνσταντινούπολη/Πόλη (Constantinople) 9, 11, 12, 13, 15, 16, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 92, 93, 96, 97, 98, 137, 142, 143, 159, 160, 161, 167, 212, 230, 231· Ζωγραφείο Γυμνάσιο 262· πατριάρχες Κων/πόλεως, βλ. Γεννάδιος Σχολάριος, Κύριλλος Β', Κύριλλος Ε', Σαμουήλ Χαντζερής, Σεραφείμ Β', Φώτιος
- Λάμπας Κώστας 137
Λάρισα 235, 236· Δήμος Λαρίσης 235· Δημόσια Βιβλιοθήκη 235-287 passim· Δημοτική Βιβλιοθήκη 235-287 passim· Ίερά Μητρόπολη Λαρίσης 235, 257
Λάρνακα 76, 78, 79, 85, 92
Λάσκαρης, δομέστικος τών κατὰ Δύση σχολών 22
Λάσκαρης Θεόδωρος· βλ. Θεόδωρος Β' Λάσκαρις 19
Λατίνοι 176
Λάτρων Πόρτιος (Latro Marcus Portius, c. 58 π.Χ-4 μ.Χ), ρωμαίος ρήτορας 205
Λειψία/Λιψία 79, 147
Λέσβιος Βενιαμίν· βλ. Βενιαμίν
Λέσβος 129, 132
Λευκή Ρωσία 65
Λέων Διάκονος 26
Λέων Στ', βυζαντινός αυτοκράτορας 11
Λεωπρεπείδης/Λεωπρέπης 203
Λιακόπουλος Γεώργιος, διευθυντής Δημόσιας Βιβλιοθήκης Λαρίσης 238
Λιψία· βλ. Λειψία
Λογάδης Νικόλαος 142
Λόγιος Έρμής 114
Λογιώτατος· βλ. Δημητρίου Χαρίλαος Λοιμὸς (Κρήτη) 39, 45
Λονδίνο 77, 79, 83, 85, 86, 91, 92, 96

- Λούκαρης Κύριλλος, βλ. Κύριλλος
Λουκάς ευαγγελιστής 181
Λυκοπόλεως έπίσκοπος· βλ. Μελίτιος
Λώκιος· βλ. Locke John
- Μαδαρίτης 21
Μάης Ιωάννης 212
Μακάριος, πατριάρχης Άντιοχείας 59, 60, 61, 62, 63, 65, 68, 69, 70, 71
Μακεδονία 105
Μακεδονοβλάχοι 110, 120
Μακρεμβολίτης Άλέξιος 18-19
Μακρής Θ. 252, 254
Μακρής Κων. Ι., έφορος Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λαρίσης 235
Μάλτα 79
Μαμινός 21
Μαμονάς 17
Μανιχαίοι 186, 239
Μανουήλ Άσάν· βλ. Άσάν Μανουήλ
Μανουήλ Βλαχιώτης· βλ. Βλαχιώτης
Μανουήλ Β' Παλαιολόγος 25, 29, 30
Μανουήλ Καμπαναρόπουλος· βλ. Καμπαναρόπουλος
Μανουήλ Κολουράκης· βλ. Κολουράκης
Μανουήλ Κουβαράς· βλ. Κουβαράς
Μανουήλ Μερκούριος· βλ. Μερκούριος
Μανουήλ Ταρχανειώτης· βλ. Ταρχανειώτης
Μανούτιος Άλδος 200
Μάξιμος Όμολογητής 170, 171, 182, 183, 186, 189
Μαργαρίτης Μισαήλ, πάτριος μοναχός και διδάσκαλος 250
Μαρία Θηρεσία 104, 107, 111
Μαρία του Ήλιου (Ήλιού), πρώτη σύζυγος του τσάρου Άλεξίου Μιχαήλοβιτς 66, 67
Μάρκος Αύρηλιος 200
Μάρουλος Θεόδωρος 22
Μασσαλία 132
Μαυροδούκας Παλαιολόγος· βλ. Παλαιολόγος
Μαυροκορδάτος Άλέξανδρος 130
Μαυροκορδάτος Άλέξανδρος ό έξ άπορρήτων 145
Μαυροκορδάτος Γεώργιος Άλ. 141, 143, 144, 145
- Μαυροκορδάτος Νικόλαος Άλ., ήγεμόνας τής Βλαχίας 145, 168
Μαύρου οικογένεια 99
Μαυροφόρος Μιχαήλ, κριτής του φουσσάτου 21
Μάχα Αικατερίνη, σύζυγος Άναστασίου- 116
Μεγάλη Ρωσία 65
Μεγίστης Λαύρας Μονή (Άγιον Όρος) 168
Μεθόδιος, αρχιεπίσκοπος Tverskomu 163
Μελέαγρος από τὰ Γάδαρα 191
Μελένικο 22, 27, 28
Μελέτιος Ίβηρίτης 140
Μελέτιος Μήτρου, μητροπολίτης Αθηνών 163
Μελιδόνης Ιωάννης 16, 18
Μελίτιος, αίρετικός έπίσκοπος Λυκοπόλεως (4ος αϊ.) 202
Μερκούριος Μανουήλ 22
Μεσόγειος 76, 78· ανατολική Μεσόγειος 35, 76, 157
Μεσοθυνία 15
Μεσολόγγι 114
Μετέωρα 251
Μέτσοβο 98
Μηθύμνης αρχιερείς· βλ. Διονύσιος Μηλιές (Πηλίου) 236
Μήτρου Μελέτιος· βλ. Μελέτιος
Μικρά Ασία/Ασία (Asie mineure/Asie) 15, 76, 210, 211, 226, 228, 231
Μικρά Ρωσία 65
Μιχαήλ Γαβράς· βλ. Γαβράς
Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος 15, 24, 25
Μιχαήλ Κριστείλας· βλ. Κριστείλας
Μιχαήλ Μαυροφόρος· βλ. Μαυροφόρος
Μιχαήλ Σχουλής· βλ. Σχουλής
Μνημοσύνη 196, 197, 204
Μογγόλοι 13
Μολδαβία 98
Μολδοβλαχία 130· Μολδοβλαχίας ήγεμόνας, βλ. Δούκας Ιωάννης
μονές· βλ. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Άγίου Παντελεήμονος, Άγίου Στεφάνου, Βατοπεδίου, Δοχειαρίου, Έσφιγμένου, Ίβήρων, Μεγίστης Λαύρας, Παναγίας τής Χάλκης, Παντοκράτορος, Προφήτου Ηλίου, Χορταΐτου
Μοσούλη 95

Μόσχα, Μοσχοβία 59, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 136, 137, 147· Μόσχας πατριάρχες, βλ. Ίωάσαφ Β', Νίκων
 Μοσχονήσια/Μοσχονήσι (Mosconissi) 209, 210, 211, 215, 220, 228, 229
 Μοσχόπολη 105
 Μούσαι 196
 Μουσείου Μπενάκη Βιβλιοθήκη 145
 μουσουλμάνοι 239
 Μπαλτατζής-Μαυροκορδάτος Γ. 145
 Μυρεψός, σεβαστός 18
 Μυστράς 14
 Μυτιλήνη 130
 Μωάμεθ 239
 Μωυσής, Μωσής 170, 180, 187

ναπολεόντειοι πόλεμοι 78
 Ναταλία Κυρίλλου, δεύτερη σύζυγος του τσάρου Άλεξίου Μιχαήλοβιτς 67
 Ναύπλιο 131, 137, 147
 Νεκτάριος, μητροπολίτης Τύρου και Σιδώνος 59, 60, 62, 65-66, [67], 68
 Νέμεσις 183
 Νεόφυτος ήσυχαστής· βλ. Νεόφυτος Κασοκαλυβίτης
 Νεόφυτος Ίβηρίτης 140
 Νεόφυτος Κασοκαλυβίτης 151, 154, 167, 171, 172, 178, 190, 195
 Νεόφυτος, μητροπολίτης Σμύρνης 143
 Νίζνα 137, 147
 Νίκαια 24
 Νικήτας Χωνιάτης 31
 Νικόλαος Πρεβεζιάνας· βλ. Πρεβεζιάνας
 Νίκων, πατριάρχης Μόσχας 59
 Νοβογροδία/Νοβογράδιον 65
 Ντουλάπι (Doulap), πορθμός 220, 229

Εένος Πόντικας· βλ. Πόντικας
 Ξενοφών 176

Όβδοροσκία 65
 Όδησσός 98, 99, 100, 137
 Όδυσεύς 197
 Όθωμανική Αυτοκρατορία, Όθωμανοί 12, 30, [39], [42], 76, 77, 78, 79, 80, 86, 97, 101, 154, 156, 174, 213· βλ. και Τουρκία, Όψηλή Πύλη

Οικονόμος Ίωάννης (Économos Jean) 214, 216, 217, 221, 222, 227, 230-231
 Οικονόμος Κωνσταντίνος 136, 137, 145, 214
 Οικονόμου Ίωάννης Λαρισσαίος 235-287 passim
 Οικονόμου οικογένεια 139, 147
 Οικονόμου Σοφοκλής 133, 138, 141, 142
 Οικονόμου [Μαργαρίτα], συζ. Σοφοκλή-143
 Όκελλος, πυθαγόρειος φιλόσοφος 150, 165, 166
 Όλλανδία 79, 159, 160, 161, 162, 201
 Όξφόρδη 156· Όξφόρδης Πανεπιστήμιο 157
 Όπαλις Νικολάι 119
 Όρέστης, επί του στρατού 14
 Όρεστιάδα 17
 Όρθόδοξη Έκκλησία 156, 157, 158
 Ουαλίσιος ό νεώτερος 206
 Ούγγαρία 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 115, 117, 119, 120, 127
 Ούδοροσκία 65
 Ούκρανία 106
 Ούριήλ, άγγελος 155
 Ούρσέλιος 24
 Ουτρέχτης Πανεπιστήμιο 161
 Όχρίδα 105

Πάδοβα, Πάντοβα (Padova) 37, 41, 53· Πανεπιστήμιο Πάντοβας (Νομική Σχολή, Ίατροφιλοσοφική Σχολή) 159
 Παλαιά Διαθήκη 176
 Παλαιόκαστρο Κρήτης (Paleocastro) 36, 40, 41, 55
 Παλαιολόγοι, βυζαντινή δυναστεία 10, 26, 32, 33
 Παλαιολόγος Γεώργιος 29
 Παλαιολόγος Κουρβής 17
 Παλαιολόγος Μαυροδούκας 14, 17
 Παλατίνη Άνθολογία 173
 Πανά οικογένεια 99
 Παναγίας τής Καλαφατιανής Ναός (Κωνσταντινούπολη) 168
 Παναγίας τής Χάλκης Μονή [240]
 Πανεπιστήμιο Άθηνών· Θεολογικό Σπουδαστήριο 276, 277, 280

Παντοκράτορος Μονή (Άγιον Όρος) 133
 πανώλη· βλ. λοιμός
 Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς Διονύσιος 111
 Παπανικολάου Μαργαρίτη Έλενίτσα 98
 Παπανικολάου Στέφανος 98
 Παππαδόπουλος Κωνσταντίνος 136
 Παρθένιος Όλυμπιώτης ιερομόναχος, γραφέας 252
 Πάρθοι 200
 Παρίσι 132· Πολυτεχνική Σχολή (École Polytechnique) 129, 134
 Πάτμος 250
 Παχυμέρης Γεώργιος 15, 169, 171, 186, 189
 Πελοπόννησος 76
 Πέρα Μόσχος (Pera Mosco) 221, 229
 Πέργαμος (Pergame), Περγαμηνοί 31, 214, 228
 Περδικής Ίωάννης, προκαθήμενος Μελενίκου 22
 Περμσκία 65
 Περραιβός Άχιλλέας, λόγιος Λαρίσης 235
 Περσία, Πέρσες 78, 95, 96, 205· σάχης Περσών 66
 Πέστη 110, 111, 112, 115, 116, 118, 120, 128
 Πεσχάρου οικογένεια 120
 Πετράκης, σαραφης (Petraqui Saraf) 216, 230, 231
 Πέτρος Κλέρκιος· βλ. Κλέρκιος
 Πέτρος ό Μέγας, τσάρος τής Ρωσίας 158
 Πέτρος Πρεβεζιάνας· βλ. Πρεβεζιάνας
 Πίτσα 129, 134
 Πίλτας Μιχαήλ 112, 128
 Πίνδαρος 176
 Πιπινόπουλος, δωρητής Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λαρίσης 236
 Πλάτων 169, 170, 171, 177, 179, 180, 184, 201
 Πλίνιος ό Πρεσβύτερος 176
 Πλούταρχος 176, 203
 Πλωμάρι Λέσβου, Πλωμαρίτες 129, 131
 Πλωτίνος 176
 Πόζναν 115
 Πόλη· βλ. Κωνσταντινούπολη
 Πολίτης Λίνος 145, 237
 Πολιχνίτος Λέσβου, Πολιχνιάτες 132, 133
 Πολυδεύκης Ίούλιος 176
 Πολύκλειτος 201

Πολωνία 106, 115, 158
 Πόντικας Γεώργιος 22
 Πόντικας Εένος 22
 Πόποβιτς Εύφρόνιος Ραφαήλ 118
 Πράγα 79
 Πρεβεζιάνας Νικόλαος 23
 Πρεβεζιάνας Πέτρος 23
 Πρόκλος 170, 171, 185
 Προμηθεύς 191, 199
 Προύσας (Brousse) πασάς 218, 222, 231
 Προφήτου Όλιού Μονή (Όδρα) 255
 Πρωσία 159, 160
 Πισδβ 65
 Πυθαγόρας 198
 Πυθαγόρειοι 155

Ραβεννάτης Άντώνιος, μνήμων 206
 Ραδίποροι· βλ. Άγγελιο Ραδίποροι
 Ραδοσθλάβος, άρχοντας Σερρών 14
 Ραζή Εύφροσύνη 80, 82
 Ραζής Δημήτριος 82
 Ραχοβίτσας Στέφανος Μιχαήλ, ήγεμόνας τής Βλαχίας 152
 Ραφαήλ Ίβηρίτης 140
 Ρεζανία 65
 Ρέθυμνο 36, 40
 Ρεμπελιό τής Σμύρνης· βλ. Σμύρνη
 Ρεντίνα 30
 Ρόζιας Γ. 121
 Ροστοβία 65
 Ροστόφ άρχιεπίσκοπος· βλ. Σαμουήλ Mislovskii
 Ρουμάνοι 120
 Ρουμανική Άκαδημία 172, 255, 262
 Ρωμαίοι 198, 205
 Ρωμαιοκαθολική Έκκλησία 154
 Ρωσία, Ρώσοι 59, 60, 61, 65, 163, 164, 167

Σάθας Κωνσταντίνος 160
 Σαινίνσκι Έμμανουήλ 119
 Σακκελίω Άλιβιάδης 146
 Σακκελίω Ίωάννης 146
 Σαλτέλης Ν. Ι. 227
 Σαμουήλ Mislovskii, άρχιεπίσκοπος του Ροστόφ 158
 Σαμουήλ Χαντζερής, πατριάρχης Κων/πόλεως 139

- Σάπκας Μιχαήλ, δήμαρχος Λαρίσης 235
 Σαράφης Γρηγόριος 217, 218, 221, 222, 224, [231]
 Σαχ λατίφης, πραγματευτής 66
 Σβορώνος Νίκος 132
 Σεβαστιανός 18
 Σεβαστοπούλου Βασιλείου Σμαράγδα 99
 Σεβαστόπουλων οικογένεια 99
 Σεβήρος Αλέξανδρος 200
 Σελήνη 194
 Σεμλίνο 118, 124
 Σενέκας 176, 205
 Σεραφείμ Β', πατριάρχης Κων/πόλεως 139
 Σέρβια 21
 Σερβία, Σέρβοι [14], 107, 151
 Σέρρες 14, 21, 22
 Σητεία 36, 40
 Σιδώνος μητροπολίτης· βλ. Νεκτάριος, μητροπολίτης Τύρου και Σιδώνος
 Σιμωνίδης ο Κείος 176, 204
 Σιμωνίδης ο Λεωπρεπέως 203
 Σίπιστα 105
 Σίπυλος (Sipyte) 214
 Σίφνος 249, 250
 Σκαναβή οικογένεια 99
 Σκιπίων Λύκιος 205
 Σκυθία, Σκύθες 192, 198
 Σμολένσκι, Σμολέντζικα 61, 65
 Σμύρνη (Smyrne) 75, 79, 80, 81, 88, 114, 131, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 220, 223, 228· Ρεμπελιό της Σμύρνης (1797) 214· Σμύρνης μητροπολίτης, βλ. Νεόφυτος
 Σολομώνη 14
 Σούδα Κρήτης 36, 40
 Σούδα, Σουίδα λεξικό 185, 204
 Σουηδία 160
 Σπαθάριος Νικόλαος 59, 61, 62, 65, 70, 71
 Σπανός Αλέξιος 262
 Σπιναλόγκα 36, 40, 44
 Σπυρίδωνος Κωνσταντίνος 113, 125
 Στάγαιρα 201
 Σταμούλη Ρόδη 137
 Στανίσλαος Siestrzencewiz, αρχιεπίσκοπος Μοχλόνβ 162
 Σταυράκη Αναγνώστου Χαρίκλεια 209, 226, 227
 Σταυράκιος 23
 Σταυράκιος Μιχαήλ 22
 Σταύρου οικογένεια 99
 Στίβενσον Ροβέρτος· βλ. Stevenson Robert
 Στοά 201
 Στράβων 198
 Στωικοί 176, 202
 Συγγρός Ανδρέας 139, 147
 Συμεών Αλεξιοβίτς, ρώσος πρίγκιπας 67
 Συμεών, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης 20, 21
 Συμεών Χωνειάτης 23
 Συμπήριον 65
 Συρακούσιοι 190
 Συρία 76, 79, 91, 95, 96, 211
 Σύρος 30
 Σφαξαγγούρης Γεώργιος 30
 Σχουλής Μιχαήλ 14, 17
 Σωζοπολίτες 27
 Σωκράτης 185, 204, [206]
 Σωτήριος, οικονόμος μητροπόλεως Κοζάνης 154
 Ταρχανειώτης Μανουήλ 23
 Τβερσσία 65
 Τεμασίου χάνης 66
 Τένεδος 31
 Τεργέστη 98, 99, 109, 113, 115, 118, 145
 Τετραγωνίτης Ιωάννης 22
 Τεύκρος 190
 Τζανέτης Ιωάννης 150, 166, 167
 Τζερεκζίδες 65
 Τζερνιχοβία 65
 Τζημισκός 17
 Τζυκαλάς Βασίλειος 22
 Τηλέμαχος 197
 Τήνος (Thine) 40, 54
 Τιφλίς 59
 Τορνόβου μητροπολίτης· βλ. Ίωσηφ
 Τοῦπος Ἀθανάσιος 115
 Τουρκία, Τούρκοι (Turquie, Turcs) 12, 20, 24, 26, 30, 59, 95, 213, 215, 216, 219, 222, 225, 226, 227, 228, 230· Τούρκων σουλτάνος 66. Βλ. και Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, Ὑψηλὴ Πύλη
 Τρανσυλβανία 104, 106, 120
 Τρίκη 164

- Τρύφων, διδάσκαλος και σύγγελλος μητροπόλεως Ἰωαννίνων 150
 Τρώαδα 212
 Τσαρίτσανη 235
 Τσιτσέλης Ἡλίας 160
 Τυρναβίτες 235
 Τύρου και Σιδώνος μητροπολίτης· βλ. Νεκτάριος
 Ὑδρα 268
 Ὑψηλὴ Πύλη (Porte) 35, 75, 215, 216, 218, 230, 231
 Φακρασὴς Δημήτριος, μέγας πριμικήριος 17, 23
 Φειδίας 201
 Φιλάγριος Ἰωάννης 22
 Φιλήμων Τιμολέων 142
 Φιλικὴ Ἐταιρεία 131
 Φίλος τοῦ Νόμου (ἐφημ.) 131, [132]
 Φιλόστρατος Φλάβιος 176, 200
 Φρασκιά (Fraschia) Κρήτης 41, 55
 Φώτιος, πατριάρχης Κων/πόλεως 185
 Χαλαζᾶς Θεόδωρος, δεποτάτος και μυρεψός 22
 Χαλέπι 75, 78, 79, 80, 81, 87, 91, 92, 93, 95, 96, 97
 Χάνδακας (Candia) 36, 38, 39, 40, 41, 49, 55· ὕδραγωγεῖο 42
 Χανιά (Canea) 36, 40, 42, 49, 55, 57· δεξαμενὲς νεροῦ 42
 χειρόγραφα· EBE 1330 147, EBE 1332 147, EBE 1333 147, EBE 1334 147, EBE 1337 147, EBE 2952 135· βλ. και κώδικες
 Χίος 76, 78, 83, 99, 236
 Χοιδᾶς Δημήτριος τοῦ Εὐσταθίου, κεφαλόνιτης γιατρὸς και πρόξενος τῆς Βενετίας στὴ Θεσσαλονίκη 159, 160, 161, 162
 Χοιδᾶς Εὐστάθιος, πατέρας τοῦ Δημητρίου 159
 Χοιδᾶς Παισανίας, δισεγγονὸς τοῦ Δημητρίου 160
 Χορταΐτου Μονὴ (Θεσσαλονίκη) 22
 Χριστοδοῦλου Ἰωάννης 99
 Χρυσανθόπουλος Δημήτριος 111
 Χωνιᾶτης Νικήτας· βλ. Νικήτας
 Ψαλίδας Ἀθανάσιος 153
 Ψαρὰ 131
 Ψευδο-Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης 169, 170, 171, 184, 185, 186, 188
 Ὠκελλος· βλ. Ὀκελλος

- Abauj 106
 Abbott Αναρταρή Σάρα 81, 88, 89, 90, 97, 100
 Abbott & Chasseaud 88
 Abbott Anneta 82, 88
 Abbott Bartholomew Edward 81, 82, 88, 89
 Abbott Canella 82, 88
 Abbott George Frederic 81, 88, 89
 Abbott Jasper 82
 Abbott Luise· βλ. Vernon Abbot Luisa
 Abbott Mary 82
 Abbott οικία 89
 Abbott οικογένεια 89, 90
 Abbott Robert 87, 91, 92, 93, 94, 96
 Aivali/Aiwali· βλ. Αϊβαλί
 Albergheti Sigismondo, αποδέκτης κληρονομικών στοιχείων του Angelo Oddi 51, 57
Allgemeine Handlungs-Zeitung (έφημ.) 21
 Anghistri [Αγκίστρι] 229
 Anthun V. 93
 Archipel 230, 231
 Arméniens 230
 Asie mineure, Asie· βλ. Μικρά Ασία
 Ayios Yanis Prodromos· βλ. Άγιος Ίωάννης Πρόδρομος
 Ayios Yorghis [Άγιος Γεώργιος], ναός των Κυδωνιών 231
 Barbié du Bocage J.-D. 214
 Barker John 80, 87, 92, 93, 94, 95, 96, 97
 Basilicata Francesco, Ιταλός μηχανικός στην Κρήτη 47
 Baumeister Christian Friedrich 255
 Blacque Alexandre 212
 Borsod 103, 105, 106
 Bosanquet οικογένεια 87, 91
 Bosanquet Samuel 87, 91
 Braşov 118
 Brisighella· βλ. di Brisighella
 British Library 244
 Brousse· βλ. Προύσα
 Brown Joseph 86
 Candia· βλ. Κρήτη, Χάνδακας
 Canea· βλ. Χανιά
 Cap(p)ello Geronimo/Gerolamo, γενικός προνοητής της Κρήτης 43, 90
 Carlabi Constantin, αξιωματικός μισθοφορικού στρατεύματος της Κρήτης 51, 57
 Cassab Samaan 93
 Charnaud Francis 81
 Chasseaud Αναρταρή Σάρα· βλ. Abbot Αναρταρή Σάρα
 Chasseaud Gabriel 88
 Chasseaud Peter 82, 88
 Ciampolini L. 227
 Codon [Κώδων] 229
 Constantinople· βλ. Κωνσταντινούπολη
 Corpano [Κόπανος] 229
 Corsicano· βλ. Κορσικανός
 Cousinery 214
 Cromidonissi· βλ. Κρομμυδονήσι
 Crutta Marie 85
 Crutta Pietro 85
 Dal Monte Giovanni Battista, διοικητής μισθοφορικού σώματος 38, 54
 Dascalìa [Δασκαλιό] 229
 David Pierre 213
 Del Monte· βλ. Dal Monte
 Deplovatatio Mutio, αξιωματικός μισθοφορικού σώματος στην Κρήτη 53
 Diane 229
 di Brisighella Antonio 51, 57
 Didot Ambroise Firmin 215, 217, 219, 221, 223, 227
 Diyarbakir 95
 Donado/Donà Nicolò, γενικός προνοητής της Κρήτης 41, 42, 43, 52, 53, 55
 Doulap· βλ. Ντουλάπι
 East India Company 87, 91, 92, 93, 95, 96
 East India Company (γαλλική) 95
 Économos Jean· βλ. Οικονόμος Ίωάννης
 Eger 108, 111
 Ema Giovanna/Zuanna, σύζυγος Angelo Oddi 48, 49, 56, 57, 58
 Emerson J. 227
 Emo Zuanne, εύγενής, έκτελεστής της διαθήκης του Angelo Oddi 48, 57
 Ephèse 231
 Erizzo οικογένεια 50, 57

- Fagaras· βλ. Pap de Fagaras
 Fava Zuanne, Ιταλός μηχανικός στην Κρήτη 39, 44, 46, 52, 53
 Fisk Pliny 215, 217, 221
 Foscarì Francesco, Έκτακτος πρεσβευτής της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη
 France· βλ. Γαλλία
 Fraschia· βλ. Φρασκιά
 Gliubik Peter 82
 Goldsmith Oliver 266
 Gordon T. 227
 Görögök 103
 Gradenigo/Gradenico Marco, γιός γενικού καπιτάνου Κρήτης 50, 57
 Grimani Alvise, γενικός προνοητής στην Terraferma 38, 54
 Gronovius Abrahamus 201
 Gropius G.-Chr. 214
 Gruel & Engelmann, βιβλιοδετικό έργο-στήριο στο Παρίσι 145
 Györ 108
 Hadrianus Publius Aelius Trajanus Augustus 205
 Hardy Jonathan 82
 Hays Amelia 87
 Hays David 87, 91, 96
 Hays Marianne 80, 87
 Hays οικογένεια 80
 Hécatonissi [Έκατόνησοι] 229
 Herschel John, αστρονόμος 258
Historia Candiana· βλ. Κορνάρος Άνδρέας
 Hunger Herbert 237
 Italia· βλ. Ίταλία
 Jones Harford 95
 Jowett William 215, 217, 219, 221
 Juifs 230
 Keith Mr. 87
 Kempen 115
 Kepno 115
 Kidonia/Kidoniés· βλ. Κυδωνία
 Komárom 108
 Kyrris C. 19, 21, 24
Lady's Magazine 90
 Latro Marcus Porcius· βλ. Λάτρων Πόρτιος
 Leclerc Pierre· βλ. Κλέρκιος Πέτρος
Le Courrier de Smyrne (έφημ.) 212
Lemberger Zeitung (έφημ.) 211
Le Moniteur Ottoman (έφημ.) 212
Le Spectateur Oriental (έφημ.) 210, 211, 212, 213, 214, 215, 219, 225, 226, [227]
 Levant 213
 Levant Company 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 91, 92, 93, 96, 97, 100, 101, 156, 174
 Leyden, πόλη της Ολλανδίας 159, 161
 Lind Johann/John, πιθανόν νομικός και πολιτικός συγγραφέας (1737-1781), 156, 157, 158
 Lio [Λειός] 229
 Locke John 137, 147
Magasin Encyclopédique (περιοδ.) 214
 Magdalen College, κολλέγιο της Ώξφορδης 156
 Mangafuri Pietro, νοτάριος του Χάνδακα 58
 Martinengo, επίπρομαχώνας του Χάνδακα 43
 Metelin 230
 Miskolc 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 126
 Mislavskii Σαμουήλ· βλ. Σαμουήλ
 Mocenigo Giovanni/Zuanne, γενικός προνοητής της Κρήτης 39, 43, 46, 54
 Mohilov αρχιεπίσκοπος· βλ. Στανίσλαος Siestrzencewiz
 Morée 230
 Moro Benetto, γενικός προνοητής της Κρήτης 42, 43, 46, 55
 Mosconissi· βλ. Μοσχονήσια
Münchener politische Zeitung (έφημ.) 211
 Nagy Ferenc 114
 Naryschin Symeon Kyryllivich, ρώσος γεροϋσιαστής 152, 153
Nouvelles Annales des voyages (περιοδ.) 210, 219

- Nyiregyhaza 117, 123
- Oddi/degli Oddi Angelo, ιταλός μηχανικός 35-58 passim
- Oddi Bortolamio, πατέρας του προηγούμενου 49, 57
- Oesterreichischer Beobachter (έφημ.) 211
- Olifer Catherine 83, 84
- Olifer John 83
- Olzignano Camillo, διοικητής μισθοφορικού σώματος Κρήτης 40, 54
- Ongley Henri 82
- Ongley William 82
- Orphanon, église des-, ναός τών Κυδωνιών 231
- Padova· βλ. Πάδοβα
- Paleocastro· βλ. Παλαιόκαστρο
- Pap de Fagaras Josephus, μαθηματικός και συγγραφέας 161
- Paraschi Zuanne, πληρεξούσιος τής Giovanna Ema 58
- Parson Levi 215, 217, 221
- Parsy Antoine 82
- Pasqualigo Filippo, γενικός καπιτάνος Κρήτης 39
- Passarowitz 105
- Pera Mosco· βλ. Πέρα Μόσχος
- Pergame· βλ. Πέργαμος
- Peterwardein 79
- Petraqui· βλ. Πετράκης
- Pirgos [Πύργος] 229
- Pisani Anthony 84, 85
- Pisani Anthony Μαρία 85
- Pisani Frederic 84
- Pisani οικογένεια 84
- Pisani Stephen 84, 85
- Pisani Stephen Μαρία 84, 85
- Pole Charles (Sir-) 87
- Poniatowski Stanislaus, πολωνός πρίγκιπας 158
- Poro Selini [Ποροσελήνη] 228
- Rouqueville F. 217, 221, 227
- Prokopovich Θεοφάνης· βλ. Θεοφάνης
- Pucciarini Clemente, διοικητής μισθοφορικού σώματος τής Κρήτης 52
- Radcliff οικογένεια 91
- Raffenel C. D. 209-227 passim
- Revue Encyclopédique (περιοδ.) 219, 221
- Riva Alessandro, άξιωματικός μισθοφορικού σώματος 49
- Rousseau Jean François 95
- Rousseau J. F. & Son 95
- Sagredo Nicolò, γενικός προνοητής τής Κρήτης 43
- Sarell & Co 82
- Sarell Charlotte 82, 98
- Sarell Edward James 82
- Sarell James 82, 83, 86
- Sarell Philip 82
- Sarell Philip, ό νεώτερος 82
- Sarell Richard 80, 82, 86
- Sarell Sarah· βλ. Sarell Sowton Sarah
- Sarell Σμαράγδα 82, 83
- Sarell Sowton Sarah 82, 83, 86, 98, 99
- Sárospatak 114
- Savorgnano Giulio, ιταλός μηχανικός 37, 38, 54
- Scanderoon 95
- Scardova Francesco, άξιωματικός μισθοφορικού σώματος στην Κρήτη 53
- Scolari, ιταλός μηχανικός στην Κρήτη 39
- Scotto Honorio, άξιωματικός 38
- Shakespeare 173
- Shakhova A. D. 62
- Shaw Jasper 79
- Sibiu 105
- Siestrzencewiz Stanislaus· βλ. Στανίσλαος
- Sipyle· βλ. Σίπυλος
- Smith Thomas, άγγλος λόγιος και θεολόγος 156
- Smyrne· βλ. Σμύρνη
- Sowton Sarah· βλ. Sarell-
- Spencer Smith John (Sir-) 80, 83, 84, 87, 92, 93, 94
- Stanhope Ester (Lady-) 79
- Stanislaus Siestrzencewiz· βλ. Στανίσλαος
- Stevenson G., έμπορος και προξενικός άξιωματούχος στη Θεσσαλονίκη 173
- Stevenson Robert, βρετανός έμπορος και προξενικός άξιωματούχος στη Θεσσαλονίκη, γιός του προηγούμενου

- 150, 154, 173, 174, 175, 176, 196, 198, 206
- Suleiman Pasha 95
- Szentes 111
- Szent-Peter 115
- T. 210, 211, 214, 215, 233· βλ. και Tricon
- Tantale 214
- Terraferma, ήπειρωτικά ιταλικά έδάφη τής Βενετίας 38, 46, 54
- Thine· βλ. Τήνος
- Tokaj 108
- Tooke Peter 96
- Tricon Charles 212, 214, 215, 225· βλ. και T.
- Tsirpanlis C. 28
- Turquie, Turcs· βλ. Τουρκία
- Tverskomu άρχιεπίσκοπος· βλ. Μεθόδιος
- Urendjack 89
- Venier Dolfin, δούκας τής Κρήτης 48, 56
- Vernon Abbott Luisa 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98
- Vernon οικογένεια 80, 91
- Vernon Thomas 87, 91
- Villemain 227
- Vondiziano Antonio 79, 85, 92
- Williams Mary 79
- Williamson Charles 215, 217, 221
- Wortley Montague Mary (Lady-) 79
- Zane Gian Giacomo, γενικός καπιτάνος τής Κρήτης 44
- Zemplen 106

Ο ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ
ΜΕΣΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2012